

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंयुद्धस्स

युद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

सब्बपापस्स अकरणं ।

कुसलस्स उपसंपदा ।

सचित्तपरियोदपनं ।

एतं युद्धानं सासने ॥

બે બોલ :

બુદ્ધ, ધર્મ, અને સંઘ એ વિષય ^{૮/૮૪ અધ્યાપક} કોસમ્બીએ આપેલા વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ શ્રી. જીવજીલાલ અમરશી મહેતાએ કેટલાક સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તે લઘુ ગ્રંથ બાદ કરતાં ગુજરાતી ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મ વિષે પ્રામાણિક માહિતી આપે એવા ગ્રંથની ખોટ હતી. આ ખોટ પૂરી પાડવા બૌદ્ધશાસ્ત્રસંપન્ન અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બીના મરાઠી ગ્રંથ ' બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ' નો અનુવાદ પ્રકટ કરવાનું ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિરે ઉચિત ધાર્યું; અને તે કામ શ્રી. નીલકણ્ઠ હર્ષદાસ મશરવાળાને સોંપ્યું. તેઓએ કરેલી સેવા માટે અમે તેમના આભારી છીએ. ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાની રજા આપવા માટે અધ્યાપક કોસમ્બીના (હાલ-પુરાતત્વ મંદિર-ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ) તથા મૂળગ્રંથના પ્રકાશકના આભારી છીએ.

મરાઠી ગ્રંથ વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના બે મહાન વિદ્વાનોએ આપેલા અભિપ્રાય આગળ છાપ્યા છે. તે ઉપરથી ગ્રંથની અને ગ્રંથકારની યોગ્યતાનો ખ્યાલ આવશે એટલે તે વિષે અમે કંઈ લખતા નથી.

ચૈત્ર, વદ, ૧૪, રવિવાર } ૨. છા. પરીખ.
સંવત ૧૯૭૪. } મંત્રી. ગુ. પુ.મંદિર, અમદાવાદ

અભિપ્રાયો

કોઈ પણ વ્યક્તિના નામથી પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ સમજવા માટે તે વ્યક્તિનું ચરિત્ર, તેણે કરેલો ધર્મ-સંસ્થાપનનો પ્રયત્ન અને વ્યવસ્થા, અને તેણે કરેલા ઉપદેશોનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. બુદ્ધના નામથી ચાલેલા ધર્મનું આત્મ રીતનું જ્ઞાન મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને થાય તે માટે આ ગ્રંથ બુદ્ધશાસ્ત્રસંપન્ન ધર્માનંદ કોસમ્બીએ રચેલો છે. બૌદ્ધધર્મનો તેમજ બ્રાહ્મણધર્મનો એવો મત છે કે પ્રાણીઓને ધણા જન્મ લેવા પડે છે; તેને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ બુદ્ધપદે પહોંચેલા સિદ્ધાંતનું અનેક પૂર્વજન્મોનું વૃત્ત, તેમના ગ્રંથના બુદ્ધચરિત્ર નામના ભાગમાં અંતર્ભૂત કર્યું છે. આ રીતે ગ્રંથના ત્રણ ભાગ થયા છે. હવે કોઈપણ ધર્મના જાનને માટે તે ધર્મમાર્ગમાં પ્રચલિત ગ્રંથોનો આધાર હોવો જોઈએ. આ તત્ત્વને અનુસરીને પંડિત કોસમ્બીએ પાલી ભાષાના ત્રિપિટક ગ્રંથસમૂહને આધારે આ ગ્રંથ લખેલો છે. આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં બુદ્ધપદપ્રાપ્તિની યોગ્યતા સંપાદન કરવા માટે પૂર્વજન્મમાં કયા કયા સદ્ગુણોની પારખિતા એટલે પારંગતતા ભારી બુદ્ધે સંપાદિત કરી એનું વર્ણન છે. તે સંબંધે કોસમ્બીએ આપેલી કથાઓ મનોવેદક અને ઉપદેશપ્રચુર છે. બીજા ભાગમાં અતિમ જન્મનું ચરિત્ર પણ રમ્ય છે. ત્રીજા ભાગમાં સૂત્રપિટકમાંથી લીધેલા શુદ્ધોપદેશ અને વિશેષતઃ વાદવિવાદ દ્વારા ઉપપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતો ઉપયોગી અને મનોરંજક છે. આ સમગ્રગ્રંથ દ્વારા મરાઠી વાચકોને બુદ્ધધર્મની સાધાર અને સારી માહિતી મળે, અને તેથી કરીને બૌદ્ધધર્મ સંબંધમાં લોકોનું જે અજ્ઞાન

છે તે દૂર યશ અને તે ધર્મમાંનો આજ એવો ધર્મો ભાગ લોકોમાં સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ કરવામાં કારણભૂત યશ. આ માટે આ ગ્રંથ સર્વ લોકોએ આદર કરવા લાયક તેમજ સંચક કરવા લાયક છે.

કોઈપણ ધર્મના પ્રવર્તક અને તે સંબંધથી પ્રસિદ્ધ થએલા સાધુપુરુષોએ કરેલા અદ્ભુત ચમત્કારો વિષેની કથાઓ તેમના અનુયાયીઓમાં પ્રચલિત હોય છે અને ધર્મગ્રંથોમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ હોય છે; તેનો સર્વથા પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ. કેમકે, તેમાં કોઈ કોઈ વાર તથ્યાંશ હોય છે; અને તે ન હોય છતાં તે કથાઓ દ્વારા અનુયાયી વર્ગના મનની સ્થિતિ અને જે કાળે તે કથાઓ પ્રવૃત્ત થઈ તે કાળની રીત-ભાત વગેરેનું જ્ઞાન થવામાં તે ઘણી ઉપયોગી છે. ભગવાન યુદ્ધ સંબંધે આવી કેટલીક અદ્ભુત વાર્તાઓનો તથ્યાંશ કાઢવાનો પંડિત કોસમ્બીએ પૂર્વે છાપેલા ‘યુદ્ધધર્મ’ અને ‘સંઘ’ નામના ગ્રંથમાં યત્ન કર્યો છે. પરંતુ વિવેચક યુદ્ધિયી તથ્યાંશ શોધી કાઢવાનું કામ વાચકવર્ગને સોંપવું જોઈએ અને વાંચકને તે સાખ્ય થાય તે માટે તે કથાઓ પૂરેપૂરી તેમની આગળ મૂકવી જોઈએ. તેમ પંડિત કોસમ્બીએ આ નવા ગ્રંથમાં કર્યું છે. જો આ અદ્ભુત કથાઓ સર્વથા સત્ય છે એમ કોસમ્બીએ પ્રતિપાદન કર્યું હોત તો આ પુસ્તક એ બાળકમાં હોય યુક્ત થયું હોત; પણ પંડિત કોસમ્બીએ તેમ કર્યું નથી, માટે સાંપ્રત કાળના વિવેચક યુદ્ધિસંપન્ન પંડિતો પણ આક્ષેપ કરે એવું આ ગ્રંથમાં કાંઈ પણ દેખાતું નથી.

રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

રા. ધર્માનંદ 'કોસમ્બીનું' 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' પુસ્તક
 મેં જોયું. આમાં બુદ્ધની લીલાઓ મૂળ પાલી ગ્રંથોને આધારે
 લખાએલી હોઈને તે કથાઓ પાલી ભાષા જેમને પરિચિત
 નથી તેઓને તે (પાલી) માં લખાએલા પાડમયની અંશતઃ
 અને સારરૂપે માહિતી આપશે. પહેલા ભાગમાં બુદ્ધ વિષે નાના
 તરેહની પ્રચલિત કથાઓ જેવીને તેવીજ આપેલી છે; બીજા
 ભાગમાં બુદ્ધનું ચરિત્ર આપેલું હોઈને ત્રીજામાં મુખ્યત્વે બુદ્ધનો
 ઉપદેશ આપેલો છે. રા. કોસમ્બી પાલી ભાષાના છેક હૃદયમાં
 પેસીને તેમાં રમમાણુ થયેલા હોવાથી બુદ્ધ વિષેની માહિતીનું
 સત્ત્વ તેમાંથી કાઢવાને તે જ યોગ્ય છે. બુદ્ધની કથાઓ, જન્મ
 અને પરિનિર્વાણ વગેરે જેવાં હોય તેવાંને તેવાંજ પોતે કંઈ
 દીકા અથવા વિવેચન ન કરતાં મહારાષ્ટ્રવાંચકોની આગળ
 મૂકવાનો જ માત્ર તેમનો સંકલ્પ હતો, અને તેમણે પ્રસ્તાવનામાં
 આમ સ્પષ્ટ કહેલું જ છે અને આ બાબતની યોગ્ય ચિકિત્સા
 કરવાનું કામ તેમણે વાંચકોને જ સોંપેલું છે.

બુદ્ધ વિષે આપણા લોકોને બુદ્ધના નામ સિવાય, તથા તે
 'નિરીશ્વરવાદી હતો' એ સિવાય બીજી કંઈ વધુ માહિતી
 હોતી નથી. આવા સર્વ લોકોને પ્રસ્તુત પુસ્તકથી સારી મદદ
 થશે અને બુદ્ધના અનુયાયીઓની તેને વિષે શી કલ્પના હતી,
 તેનો ઉપદેશ કેવો હતો, વગેરે સારી રીતે માલમ પડશે. માટે
 રા. કોસમ્બીનું પુસ્તક એકંદરે સંગ્રહણીય અને વાંચનીય છે.

પાંડુરંગ દામોદર ગુણે

અનુક્રમણિકા

૧ પ્રસ્તાવના

પાનું

૧૫

ભાગ પહેલો બોધિસત્ત્વની કથાઓ

૧ મુમેધકથા	૧
૨ વેરસંતરળતક	૬
૩ મધની વાત	૨૦
૪ સુક્લબોધિજાતક	૩૧
૫ મહાજનકજાતક	૩૫
૬ મહૌપધની વાત	૪૮
૭ તેમિય જાતક	૭૭
૮ સુતસોમ જાતક	૮૭

ભાગ બીજો બુદ્ધચરિત્ર

૧ જન્મ અને બાળપણ	૧૧૫
૨ મહાભિનિષ્ક્રમણ	૧૨૭
૩ તપશ્ચર્યા	૧૪૩
૪ માર સાથે બુદ્ધ	૧૫૯
૫ બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્મોપદેશ	૧૬૮
૬ કાશી અને ઉરુવેલમાંની પ્રવૃત્તિ	૧૭૮
૭ રાજગૃહમાં આગમન	૧૮૯
૮ શુદ્ધોદન રાજાનો મેળાપ	૧૯૬
૯ સુદત ઉર્ફે અનાથપિંડિક શ્રેષ્ઠી	૧૯૯

૧૦ વિજ્ઞાપ્તિ મિત્રાભાતા	૨૦૩
૧૧ દેવદત્ત	૨૧૫
૧૧ માગન્દિયા બ્રાહ્મણ કન્યા	૨૨૭
૧૩ સુંદરી પરિમાર્જિકા	૨૩૦
૧૪ મહાપ્રભુપતિગોતમી અને મિત્રુણી સંધની રચાપના	૨૩૩
૧૫ વિદુષ્ઠ	૨૩૫
૧૬ ઉપસંહાર	૨૪૦

ભાગ ત્રીજો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

૧ ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો	૨૪૬
૨ ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્ચા	૨૫૩
૩ આર્ય ઉપોસથ	૨૫૬
૪ આર્ય શ્રાવકે સાત પાપકર્મો વળ્ય કરવાં જોઈએ	૨૬૧
૫ સાત પ્રકારની ભાર્યા	૨૬૪
૬ ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ	૨૬૬
૭ સાત ધન	૨૬૮
૮ પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું.	૨૭૦
૯ ગયાનો શોક જુદા	૨૭૨
૧૦ બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણ	૨૭૪
૧૧ બોધિયોગીની ભાવના	૨૭૭
૧૨ સત્કર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ	૨૭૯
૧૩ વિચાર કરીને વિશ્વાસ રાખો	૨૮૨
૧૪ આશ્વધાયન બ્રાહ્મણકુમાર અને બ્રાહ્મણવણનું જીવન	૨૮૬

૧૫ જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?	૨૯૪
૧૬ આંકાળ કેમ ચાલે છે ?	૨૯૭
૧૭ ત્રૈવિધ જ્ઞાણશુ અને જ્ઞાણસાધુન્યતા	૩૦૦
૧૮ યજ્ઞયાગ	૩૦૬
૧૯ બારહાજ ખેડૂત	૩૧૩
૨૦ ગુરુસે થનાર બારહાજ	૪૧૫
૨૧ ખોડું ન ખોલવા વિશે રાદુલને ઉપદેશ	૩૧૭
૨૨ બિશુએ કદી પણ ગુરુસો કરવો ન જોઈએ	૩૨૦
૨૩ ચાર સ્મૃત્યુપરચાનો	૩૨૫
૨૪ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને તેમાંથી મુક્તિ	૩૩૦
૨૫ સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ	૩૩૪
૨૬ મારનું બીડ	૩૩૭
૨૭ સુખનો દિવસ	૩૩૯
૨૮ માહુકપ પુત્રની દૃષ્ટિ	૩૪૧
૨૯ વત્સજોત્ર પરિવાજક	૩૪૪
૩૦ આંધળાઓ અને હાથી	૩૪૫
૩૧ અંગુલિમાલ છુટારો	૩૪૭
૩૨ ખેડૂત ક્યા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ?	૩૫૪
૩૩ સિંહ સેનાપતિ	૩૫૬
૩૪ પસેનદિ કેસલ રાજાને ઉપદેશ	૩૫૯
૩૫ રાજા અજાતશત્રુ અને ગ્રામણ્યના રૂળ વિશે પ્રશ્ન	૩૬૪
૩૬ પરિનિર્વાણ	૩૭૧

મરાઠી ગ્રંથની પ્રસ્તાવના .

પાલી સાહિત્યના મુખ્ય ગ્રંથ ત્રિપિટકના મુત્ત, વિનય અને અભિધમ્મ એવા ત્રણ ભાગ છે. મુત્તપિટકમાં 'બુદ્ધના અને તેના પ્રમુખ શિષ્યોના ઉપદેશ તથા ધર્મ પર સંવાદ સંગ્રહિત કરેલા છે; વિનયપિટકમાં બિશુઓના આચારવિચારોના તથા તે સંબંધી કથાઓના વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે અને અભિધમ્મપિટકમાં બુદ્ધધર્મના મુખ્ય તત્ત્વોના તે કાળની તાત્વિક પદ્ધતિથી વિચાર કર્યો છે. અભિધમ્મપિટકમાં બુદ્ધ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશોનો ભાગ બિલકુલ નથી એમ કહીએ તો ચાલે અને મુત્ત તથા વિનયપિટકમાં પણ બુદ્ધના શિષ્યોએ ઘણા ભાગ રચેલા છે, તથાપિ મોટે ભાગે બુદ્ધના ઉપદેશ અથવા આગાઓના જ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ થયેલો હોવાથી આ ગ્રંથોના મજદૂરને કાત્યાયન જેવા પાલી વ્યાકરણકારોએ 'બુદ્ધવચન' એવું નામ આપ્યું છે. અર્થાત, જેને બુદ્ધ સંબંધી વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી હોય, તેણે લગભગ બધા ત્રિપિટકોનું અવલોકન કરવું પોતે તથા આવશ્યક છે.

આ ઉપરાંત પાલી સાહિત્યમાં બુદ્ધધોષ જેવા આચાર્યે લખેલી અટ્ટકથાઓ લગભગ ત્રિપિટક જેટલી જ મહત્વની છે. ત્રિપિટકના અર્થસંહિત કથા છે માટે તેને અટ્ટકથા કહે છે. આ અટ્ટકથામાં એ કોઈ વાક્યના અથવા શ્લોકનું વિશેષ મહત્ત્વ હોય તો તેનો અર્થ આપ્યા ઉપરાંત તે સંબંધે પ્રચલિત થયેલી એકાદ કથા આપેલી મળી આવે છે. આમાં ઘણી કથાઓ કેવળ દંતકથાઓ જ છે. તેપણ કેટલીકનું મહત્ત્વ ઘણું હોવાથી બુદ્ધના ચરિત્રને પોષક એવી ઘણી વાતો આ અટ્ટકથામાંથી લેવા જેવી છે.

પણ આ સર્વ સાહિત્યનું મરાઠીમાં રૂપાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ હાલની પરિસ્થિતિમાં શક્ય ન હોવાથી ત્રિપિટક અને તેની અર્દુકયામાંથી જે બાજતો બુદ્ધના ચરિત્રના સંબંધે મને વિશેષ મહત્ત્વની લાગી તે એકી કરી મરાઠી વાચકો આગળ ‘બુદ્ધલીલાસારસમ્બદ્ધ’ એ નામથી મૂકવાનો મેં આ અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે. એમાં માર્ક પોતાનું ખાસ કાંઈ નથી. શકત ‘ત્રિપિટક’ અને ‘અર્દુકયા’ માંથી ઉપયોગી કથાનકોનો સાર ઠહાડી તે યથામતિ યોગ્ય સ્થાને મૂક્યો છે. ‘મધ’ની વાતમાં માત્ર થોડો વિસ્તાર કર્યો છે.

પહેલા ભાગમાંની આઠ વાતો જાતક અર્દુકયામાંથી લીધેલી છે. બીજા ભાગમાં પંદર વાતોમાંની એકથી ચાર અર્દુકયામાંથી લીધી છે અને ૧૦, ૧૨, ૧૩ અને ૧૫ ‘ધમ્મપદઅર્દુકયા’માંથી લીધેલી છે. ત્રીજીની બધી વિનયમંથમાંથી (મહાવગ્ગ અને મુલ્લવગ્ગમાંથી) લીધેલી છે. તેરમી વાત સુત્તપિટકના ઉદાનવગ્ગ નામના પ્રકરણમાં મળે છે. પહેલાં ચાર પ્રકરણો જે કે જાતકઅર્દુકયામાંથી લીધેલાં છે, તેપણ વચમાં વચમાં સુત્તપિટકના કેટલાક સૂત્રોને આધારે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. પાંચ માનસિક શક્તિ સંબંધે જે વિવેચન કર્યું છે તે વિશુદ્ધિ માર્ગને આધારે કર્યું છે. ૧૬૯ છેવટનો ઉપસંહાર મેં સ્વતંત્ર રીતે લખ્યો છે. ત્રીજી ભાગ મધો મજ્જીમ સુત્તપિટકમાંથી લીધેલો છે. આ પ્રસ્તાવનાના અન્ને આપેલી યાદી ઉપરથી કદા બાજન કયા સુત્રને આધારે લીધેલી છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે.

બુદ્ધચરિત્રના રૂપે પાલી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ દોવાથી આ મંથની દ્રષ્ટાંતોની મેં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ

ચર્ચા કરેલી નથી. ડૉ. ઝોડેન જુર્ગના 'બુદ્ધચાર્ય' કે પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ મંથકાર રેનોના 'ખ્રિસ્તચરિત્ર'ની માફક, મેં આ મંથ લખ્યો નથી, અને તેથી તેનું 'બુદ્ધચરિત્ર' એવું નામ ન રાખતાં 'બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' એવું પૌરાણિક પદ્ધતિનું નામ રાખ્યું છે. આ મંથ વડે બૌદ્ધોના મૂળ મંથ સંબંધે આપણા શિક્ષિત વર્ગમાં પણ જે કેટલીક ભૂલભરેલી માહિતી રહેલી છે તે કેટલેક અંશે નષ્ટ થશે એવી આશા રાખવી અયોગ્ય નહિ મણાય.

આ પુસ્તકની ટીપોમાં જ્યાં કોઇ પાલી ગાથા છાપવામાં આવી છે ત્યાં ક્વચિત્ અશુદ્ધિ રહી ગઇ છે. પાલી વિદ્યાર્થીઓને આ ભૂલ રહેજે સમજાઇ જાય એવી હોવાથી અને મરાઠી વાચકોને ખાસ લાભ થશે એમ ન લાગવાથી શુદ્ધિપત્રક આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી તે બદલ સુદ વાચક ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

આરબયક કુટી,

ધ. કોસમ્બી

પુના: તા. ૧૦ માર્ચ ૧૯૧૪.

૧ સરકારે નીમેલા નર્નાકપુલર ટેકસ્ટ બુક રીવીઝન કમીટી જેવા વિદ્વન્મંડલમાં પણ બૌદ્ધધર્મ સંબંધે કેટલી ભૂલ ભરેલી માહિતી છે, તે ભેડું હોય તો મરાઠી સાતમી શાળામાંથી "બૌદ્ધધર્મ" અને તેના પુરસ્કર્તા" આ પાઠ જાંચવો. તે ઉપરથી એવો ભાસ થાય છે કે 'સદ્ધર્મપુંડરીક' આજ બધે બૌદ્ધોનો પવિત્ર મંથ હોય પરંતુ 'સદ્ધર્મપુંડરીક', મૂળ મંથ નથી પણ મહાયાનપંથના લોકોએ લખેલો એક મંથ છે. પ્રો. મેક્સમુલરના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ પંડિત જુનેફે 'સદ્ધર્મપુંડરીક' નો ચલ્લા વર્ષ પહેલાં ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનુવાદ કરેલો હોવાથી તે જ મંથ બૌદ્ધોનો પવિત્ર મંથ હશે એવી ટેક્સ્ટ બુક કમીટીને ભૂલભરેલી સમજણ થઈ હશે.

જે પાલી કથાઓના કિંવા સુતોના આધારે
આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેની યાદી:

ભાગ પહેલો

- ૧ નિદાનકથા (જાતકઋષ્ટકથા)
- ૨ વેસ્સન્તર જાતક (૫૪૭ ફોસ્સોલની આવૃત્તિ)
- ૩ કુસાવક-જાતક (૩૧)
- ૪ સુલ્લભોધિ-જાતક (૪૪૩)
- ૫ મહાજનક-જાતક (૫૩૯)
- ૬ હિમ્મત્ત-જાતક (૫૪૬)
- ૭ તેમિય-જાતક (૫૩૮)
- ૮ મહાસુતસોમ-જાતક (૫૩૭)

ભાગ બીજો

- ૧ નિદાનકથા (જાતકઋષ્ટકથા)
- ૨ નિદાનકથા (જાતકઋષ્ટકથા)
- ૩ નિદાનકથા, સુતનિપાત, અરિયપરિયેસનસુત, મન્નિઝમ-
નિકાય, અને વિસુદ્ધિમગ્ગ.
- ૪ નિદાનકથા અને પધાનસુત (સુતનિપાત)
- ૫-૭ મહાવગ્ગ
- ૮ નિદાનકથા (જાતકઋષ્ટકથા)
- ૯ સુલ્લવગ્ગ
- ૧૦ ધમ્મપદ ઋષ્ટકથા
- ૧૧ સુલ્લવગ્ગ
- ૧૨ ધમ્મપદઋષ્ટકથા
- ૧૩ જિદાનવગ્ગ અને ધમ્મપદ ઋષ્ટકથા

૧૪ સુત્રવચ્ચ

૧૫ ધમ્મપદ અર્કથા

ભાગ ત્રીજો

૧ સિગાસોવાદસુત (દીધનિકાય, વચ્ચ ૩)

૨ સાસેવ્યકસુત (મન્નિઝમનિકાય પણ્યાસક ૧, વચ્ચ ૫)

૩ ઉપોસથસુત (અંગુત્તરનિકાય, તિક્કનિપાત, પણ્યાસક ૨, વચ્ચ ૨)

૪ વેણુદારેવ્યકસુત (સંયુત્તનિકાય, સોતાપત્તિસંયુત, વચ્ચ ૧)

૫ ભરિયાસુત (અંગુત્તર, સુત્તનિપાત, વચ્ચ ૬)

૬ કુટસુત (અંગુત્તર, તિક્કનિપાત, પણ્યાસક ૩, વચ્ચ ૧)

૭ ધનસુત (અંગુત્તર સુત્તનિપાત, વચ્ચ ૧)

૮ કાનસુત (અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્યાસક ૧, વચ્ચ ૧)

૯ કોસલસુત (અંગુત્તર, પંચકનિપાત, પણ્યાસક ૧, વચ્ચ ૫)

૧૦ સંગારવસુત (સંયુત્ત. બોજ્જંગસંયુત વચ્ચ ૬)

૧૧ અગ્ગિસુત (સંયુત્ત બોજ્જંગસંયુત વચ્ચ ૬)

૧૨ અપણ્ણકસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૨, વચ્ચ ૧)

૧૩ કાલામસુત (અંગુત્તર તિક્કનિપાત પણ્યાસક ૨, વચ્ચ ૫)

૧૪ અરસલામનસુત (મન્નિઝમ. પણ્યાસક ૨, વચ્ચ ૫)

૧૫ વાસેઠ્ઠીસુત (મન્નિઝમ. પણ્યાસક ૨, વચ્ચ ૫ અને

સુત્તનિપાત વચ્ચ ૩)

૧૬ વસલસુત (સુત્તનિપાત વચ્ચ ૧)

- ૧૭ તેવિન્નસુત (દીધ વગ્ગ ૧)
 ૧૮ કૂટદન્તસુત (દીધ વગ્ગ ૫)
 ૧૯ કસિભારહાજસુત (સુતનિષાત વગ્ગ ૧)
 ૨૦ અંકુકોસક-ભારહાજસુત(સંયુત. ધાક્ષણ્યસંયુત વગ્ગ ૧)
 ૨૧ અંબલદ્વિક-રાહુલોવાદસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૨ વગ્ગ ૨)
 ૨૨ કટચૂપમસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૩ સતિપટ્ટાનસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૧)
 ૨૪ મહાદુકખકખન્ધસુત (મન્નિઝમ પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૫ મહાસારોપમસુત (મન્નિઝમ-પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૬ નિવાંપસુત (મન્નિઝમ-પણ્યાસક ૧ વગ્ગ ૩)
 ૨૭ બદ્ધેકરતસુત (મન્નિઝમ-પણ્યા ૩ વગ્ગ ૪
 ૨૮ ચૂલમાહુકપપુતસુત [મન્નિઝમ.પણ્યાસક ૨, વગ્ગ ૧]
 ૨૯ વચ્છગોતસુત [અખ્યાકતસંયુત]
 ૩૦ તિત્થિયસુત [કિદાનવગ્ગ ૬]
 ૩૧ અંગુલિમાલ સુત [મન્નિઝમ પણ્યા ૨ વગ્ગ ૪]
 ૩૨ અસિખંધકપુતસુત [ગામણિસંયુત]
 ૩૩ રેણીદસુત (અંગુત્તર-અર્હુનિષાત, પણ્યા ૧ વગ્ગ ૨)
 ૩૪ ઝોસલસંયુત
 ૩૫ સામગ્ગાણસુત [દીધ વગ્ગ ૧]
 ૩૬ મહાપરિનિબ્બાન સુત (દીધ-વગ્ગ ૨)

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	શ્લોક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૨૨	પાડ	પાડવું
૧૭	૫	માનવત	મૌનવત
૧૮	૫	શુ	રશું
૨૦	૧	પૂર્વતા	પૂર્ણતા
"	૮	પાણીમ	પાણીમાં
૨૫	૧૬	વર્ધ	વર્ધ
૨૭	૭	રી જોતેઓ	કરી, જોકે તે પ્રાણી
૨૭	૮	અંતઃકરણને	પ્રેમભર્યા અંતઃકરણને
૩૦	૬	પૂર્વતા	પૂર્ણતા
૪૧	૧૧	આ લ	આવેલા
"	૧૨	વાધાના	વાધોનો
૪૪	૧૭	રહા	રહો
૫૫	૨૧	તરખડ	તરખટ
૬૩	૧૦	સદેશ	સદેશો
૧૨૪	૧૫	યોગમામ	યોગમાર્ગ
૧૬૬	૨	દાનપરિમિત	દાનપારમિત
"	૪	"	"
"	૬	સર્વવ્યાપી	સર્વવ્યાપી
"	૧૮	ક્યાં ન	ક્યાંના
૧૧૭	૫	ચિત્ત	ચિત્ત
"	"	મજ્જામા	મજ્જામા
૧૭૦	૨૬	ભ	કામ

પૃષ્ઠ	લાટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૧	૧૦	ન્યાઓ	ન્યાઓ
"	૧૩	ધમ	ધર્મ
૧૮૪	૧૮	વહાર	વિહાર
૨૦૨	૧૪	મદદ ન સ્વીકારતી	મદદ સ્વીકારવાની
૨૨૬	૧	ક	કથું
૨૩૧	૮	અનેક ચરા	અને કચરા
૨૪૨	૬	કીર્તિ કરી	કીર્તિ મલીન કરી
૨૫૨	૨૨	ચએલાં	મએલાં
૨૮૮	૧૫	!	?
"	૧૮	પડશે !	પડશે.
૨૮૯	૧	સ્વમતોક	સ્વર્ગલોક.
"	૩	વણુ	વર્ણુ
૨૯૦	૧	આઆલાયન	આશ્વલાયન
૨૯૩	૧૨	બહલ	બદલ
			(દરેક જગાએ)
૩૧૨	૧૦	ગરીબ ગરબાઓને	ગરીબગરબાઓને
૩૧૮	૧૦	અપ. છુ.	અર્પણુ
૩૨૨	૩	સવ	સર્વ
૩૨૪	૪	પૂણી	પૂણા
૩૨૮	૧૨૩	સાના	સૌના
૩૩૫	૧૯	ગવિ ત	ગર્વિત
૩૪૫	૧૧	માફૂત	માવત
૩૫૨	૨૨	અથ	અર્થ
૩૫૬	૬	નિમન્ય	નિર્મન્ય

પૃષ્ઠ	છાંદો	અશુદ્ધ નાથપુત્ર	શુદ્ધ નાથપુત્ર (દરેક જગાએ)
"	૭		પંથનો
૩૫૮	૧	પં	છત્રી થે
૩૬૧	૬	થે છત્રી	સુંદર
"	૨૧	સંદર	મનુષ્યો
૩૬૨	૨	મનુષ્યો	નીકળ્યા
"	૨૧	ન કળ્યા	સૌમ્ય
૩૬૫	૮	સમ્ય	દુર્ગતિ
૩૭૭	૨	દુર્ગતિ	વાઘો
૩૮૭	૩	વાઘા	

બોધિસત્તવની કથાઓ

(૧)

સુમેધકથા

લાખો વર્ષ પૂર્વે આ જન્મુલીપમાં અમર નામના સમૃદ્ધિમાન નગરમાં સુમેધ નામનો એક ક્ષેત્રાધિપતિ બ્રાહ્મણ મહેનો હતો. તે જો કે મોટા કુળમાં જન્મેલો હતો, તેપણુ આપતું ખાનારા આગમ્ય માણસની જેમ તેણે પોતાનું તારુણ્ય વ્યર્થ ન ગુમાવતાં વેદ અને શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સુમેધ બ્રાહ્મણને સાંસારિક સુખોની કોઇ પણ પ્રકારે ઉલ્લુપ ન હતી. વડિલોપાદ્યોત ધનદોલતનો તે ઉપભોગ કરતો; અને વિદ્વાન તરીકે સર્વ લોકોમાં એની ખ્યાતિ હતી. તેપણુ જન્મ, જરા, બ્યાધિ વગેરે કુદરતી દુઃખોના ચિંતનથી એતું મન સંસાર પરથી હટી ગયું. “મારી સંપત્તિમાંથી મારી જોડે શું આવવાનું છે? મારી કીર્તિ મારી સાથે આવશે કે?” ઇત્યાદિ વિચારોએ સુમેધના મનમાં કોલાહલ મચાવી મૂક્યો. તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો, “આ અત્યંત દુઃખમય પ્રપંચોથી મુક્ત એવી એક સુખમય અવસ્થા હોવી જ જોઇએ કે જે સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા પછી પ્રાણી જન્મ, જરા અને મરણથી મુક્ત થાય.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી સુમેધે સુકિતનો માર્ગ શોધવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે સુમેધે પોતાની માલ મિલકત ચાચકોને વહેચી આપી, અને તે હિમાલય પર્વત પર નીકળી ગયો. ત્યાં ધંધમક નામની એક ટેકરી પર તેણે પોતાની પર્ણકુટિ બાંધી; તે પર્ણકુટિ પાસે તેણે એક મુંદર ચંક્રમ* બનાવ્યો. આ ટેકાણે કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી સુમેધ તાપસનો વૈરાગ્ય એટલો બધો તીવ્ર થયો કે એને આ પર્ણકુટિનો પણ કંટાળો આવ્યો. તેનો ત્યાગ કરી તે એક ઝાડ નીચે રહેવા લાગ્યો, અને કંદમૂળ-ફળાદિ ઉપર રહી તેણે ખૂંટતર તપશ્ચર્યા આરંભી. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના જોરથી સુમેધ પંડિત યોગની બધી પાયરીઓ ચઢી ગયો અને સમાધિસુખમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

તે સમયે જંજુલીપમાં દ્વીપંકર નામનો ધુધ્ધ ઉત્પન્ન થયો. તે જ્યાં ત્યાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. ધ્યાન-સુખમાં લીન થએલો હોવાથી સુમેધને હિમાલય પર્વત પર દ્વીપંકર ધુધ્ધના ધર્મની વાત પણ સાંભળવામાં આવી નહિ. એક દિવસ યોગજાળે આકાશમાંથી સંચાર કરતાં, તેણે

* ચંક્રમ એટલે ચાલવાની જગા. જૌહલિયું ચિદારમાં એકાચતાથી ચઢી-વઢી ફરવાને માટે જે જગા તૈયાર કરે તેને ચંક્રમ કહે છે. હંચી નીચી જમીન હોવી, વચર્મા વચર્મા ઝાડી હોવી, આસપાસ જંગલ હોવું, એવજે તે કરતાં જોઈ જગા અથવા એવજે તે કરતાં વધારે જગા એ ચંક્રમના પાંચ ટોપ છે. સુમેધ તાપસના ચંક્રમમાં આ ટોપ ન્હોતા તેથી એને મુંદર ચંક્રમ કહ્યો છે.

હિમાલયની તંબૂડીમાં આવેલા રમ્મનગરના શોકોને અત્યંત ઉત્સુકતાથી બંધા રસ્તા સાફ કરતા અને ધ્વજપતાકાથી સંચળું નગર સુશોભિત કરતા જોયા.. આથી અતિશય અચંબો પામી તે આકાશમાંથી નીચે ઉતર્યો, અને આટલી બધી તૈયારી શા માટે થઈ રહી છે, એની તેણે તપાસ કરી. શોકોમાંથી એક જણ બોલ્યો, “ વાહ ! તાપસ મહારાજ ! આ પ્રદેશમાં રહેવા છતાં, તમને દીપંદર જુદની ખબર ન હોવી એ તો બારે આશ્ચર્ય ! દીપંદર જુદ પોતાના બિન્દુવર્ગ સહિત આપણા શહેરની પાસે આવી પહોંચ્યા છે અને આજે બપોરે બિજા મંદલ કરવા તે આ શહેરમાં આવવાના છે. તેમનું સ્વાગત કરવાને અર્થે આ બધી તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ”

આ સાંભળી મુમેધ બોલ્યો, “ આ જગતમાં જુદ એ શબ્દ પણ સંભળાવો કઠણ છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ જુદના દર્શન થવાં એ કેટલું કઠણ છે, એ તો કહેવાનું જ રહેતું નથી. બાઈઓ ! તમે જે આ રસ્તો સાફ કરો છો તેમાનો થોડો ભાગ મને સોંપો. હું એ જુદની સેવામાં બાગીદાર થવા ઇચ્છું છું. ”

આ પરથી તે શોકોએ સાફ કરવા માટે થોડીક જગા મુમેધને આંકી આપી.

મુમેધને નક્કી કરી આપેલી સર્વ જગા સ્વચ્છ થઈ ગઈ હતી, પરંતુ એક ન્હાનકડા ખાઓચીઆમાં કાદવ બેગો થયેલો હતો. એ ખાઓચીયું પૂરી નાંખવામાં મુમેધ તાપસ રોકાએલો

હતો એવામાં જ ભગવાન દીપંકર બુદ્ધ તે સ્થળે પોતાના બિશ્વસંઘ સહવર્તમાન ઉપવનમાંથી આવી પહોંચ્યા. હવે એ ખાખોચીઈ પૂરી નાંખવાને બીજકુલ અવકાશ રહ્યો નહિ. આથી મુમેધ, બુદ્ધના પંચતે કાદવ લાગે નહિ એ ઉદ્દેશથી, તે ખાખોચીઆ પર ઉધો પડ્યો. એવામાં દીપંકર ભગવાન એના માથા આગળ આવી ઉભા રહ્યા અને પોતાના બિશ્વસંઘ તરફ ફરી બોલ્યા, “અરે બિશ્વઓ, અહિં ઉધા પ્રડેલા આ તાપસને તમે જુઓ છો કે ? લાખો વર્ષ પછી કપિલવસ્તુ નગરીમાં શુદ્ધોદન રાજની માયાદેવી નામની રાણીને પેટે જન્મ લઈ ભારે પુરુષાર્થ કરી આ ક્રાંત્યવધિ લોકોનો ઉદ્ધાર કરશે. મોગ્ગલાન અને સારિપુત એ બે એના પદશિષ્ય થશે; અને બિશ્વણીસંઘમાં ખેમા અને ઉપલવણ્ણ એ બે બિશ્વણીઓમાં મુખ્ય થશે.”

આ બુદ્ધવાચ્ય સાંભળીને ત્યાં ભેગા થયેલા મનુષ્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત આનંદ થયો.

દીપંકર બુદ્ધ કેટલેક અંતરે ગયા પછી મુમેધ તાપસ ઉડીને પગ ઉપર પગ ચંદાવીને બેઠો, અને બોલવા લાગ્યો કે “ભગવાન બુદ્ધે ભવિષ્યમાં હું બુદ્ધ થઈશ, એવું ભવિષ્ય બાખ્યું છે. તો પણ બુદ્ધત્વ એ સામાન્ય મનુષ્યને સાધ્ય થતું નથી. અનેક જન્મમાં લોકહિત માટે હૃદયપારનો પ્રયત્ન કરીશ તો જ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આત્મ-પરહિત સાધનારા એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ ?” મુદ્ધમ વિચારો કરતાં મુમેધ પંડિતને લોકહિતદારક એવા નીચેના દસ ગુણો જણાયા:-

૧ દાન.	૬ ક્ષાંતિ.
૨ શીલ.	૭ સત્ય.
૩ નૈષ્કર્મ્ય.	૮ અધિજ્ઞાન.
૪ પ્રજ્ઞા.	૯ મૈત્રી.
૫ વીર્ય.	૧૦ ઉપેક્ષા.

સુમેધ બોલ્યો, “ મદને જે શુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે મારે આ દસ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ એ એક જન્મમાં સાધ્ય થશે શું? ના, અનેક જન્મના અભ્યાસથી જ આ દસ પારમિતા મદને સાધ્ય થશે. પરંતુ બીજા લાભો કરતાં શુદ્ધત્વ જ મદને પ્રિય હોવાથી આજ પછી હું પ્રતિજ્ઞાએ પારમિતાઓનો જ અભ્યાસ કરીશ ! ”

સુમેધ તાપસે જે શુદ્ધત્વ સંપાદન કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તે વખતથી ત્હેને ઔદિસત્ત્વ (ભાવિ શુદ્ધ) એ સંગ પ્રાપ્ત થઈ. ઔદિસત્ત્વના અનેક જન્મના સત્કૃત્યોના વાતો જાતક ગ્રંથમાં વર્ણવેલી છે. એ સર્વનો તો અહિં ઉલ્લેખ કરી જવો પણ શક્ય નથી. તોપણ ઔદિસત્ત્વે જ્ઞાનાદિ પારમિતાઓનો અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો, એના દિગ્દર્શન મારે તેમાંની કેટલીક વાતો અહિં આપી છે.

(૨)

વેસ્સંતર જાતક

સુમેધ પંડિત ધ્યાનધારણાદિકમાં કાળ ગાળાને આ લોકનું કર્તવ્ય પૂરું કર્યા પછી દેહ વિસર્જન કરી ગયો. ત્યાર પછી જુદી જુદી યોનિયોમાં અનેક જન્મ લઈ એક વખતે તે શિષિરાજવંશમાં જન્મ્યો.

શિષિદેશની રાજધાનીમાં સંજય નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે પ્રજાપાલનમાં એટલો ચતુર હતો કે સર્વ લોક એને પોતાના પિતા પ્રમાણે માન આપતા. તેને એક સર્વગુણસંપન્ન પુત્ર થયો. એનું નામ વેસ્સંતર એવું રાખવામાં આવ્યું. આ જ આપણો યોધિસત્વ હતો. વેસ્સંતરે અશ્વ વયમાં જ સર્વ વિદ્યાનું અને કળાનું ગાન મેળવવા કરી પોતાના પિતાની અને રાષ્ટ્રની પ્રીતિ સંપાદન કરી. સંજય રાજાએ પોતાના અમાત્યોની સલાહથી ત્રેને મુવરાજપદે રથાધ્યો. વેસ્સંતર પોતાની સંપત્તિનો દાનધર્મમાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. દાનધર્મ એ જ એનું વ્યસન થઈ પડ્યું. થોડા દાગમા જ તેના દાનચૌર્યની વાર્તા ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગઈ.

તે વખતે કલિંગ દેશમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પીવાનું પાણી પણ મળવાની મારામારી થઈ. જ્યાં ત્યાં ચોરનો અને રોગનો ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દુષ્કાળ-

નિવારણના ઉપાય વિશે વિચાર ચલાવ્યો. તેને તેના અમાત્યોએ એવી સલાહ આપી કે, શિખિના રાજ્યમાં જે શ્વેતવર્ણો હસ્તી છે તેને આ રાષ્ટ્રમાં લાવવામાં આવે તો વરસાદ પડે અને સૌ સારાં વાનાં થાય. તે પ્રમાણે રાજાએ પોતાની પાસેના કેટલાક બ્રાહ્મણોને શિખિદેશમાં જઈ, લાગ જોઈ, વેસ્સંતર પાસે એ હાથીની યાચના કરવી એવી વિનંતિ કરી. રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણો શિખિની રાજધાનીમાં આવી દેશેદેશના યાચકવર્ગને માટે વેસ્સંતરે બાંધેલી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

એક દિવસ વેસ્સંતર તે શ્વેત હસ્તી પર એસીને નગર-પ્રદક્ષિણા કરતો હતો. તે સમયે તે બ્રાહ્મણોએ પોતાનાં અંગ ધૂળથી રંગી અને પોતાનો જમણો હાથ આગળ કરી “વેસ્સંતરનો જયજયકાર હો !” એમ ઉચ્ચાર્યું. વેસ્સંતરે માવતને હાથી ઉભો રાખવાનો દુઃક્રમ કર્યો અને બ્રાહ્મણોને “શું જોઈએ છે ?” એવો પ્રશ્ન કર્યો.

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “અમને બીજી કોઈ વાતની જરૂર નથી, આ આટલો હાથી આપો એટલે થયું.”

વેસ્સંતર વર્તાવર્ત હાથી પરથી નીચે ઉતર્યો અને સર્વ અન્નકાર સાથે તે હાથી બ્રાહ્મણોને હવાલે કરી ત્યાં ને ત્યાં તેમના હાથમાં પાણી મૂકી દાનસંસ્કાર કર્યો.

મુકાબ મએલા અરણ્યમાં વાયુવેગથી પ્રસરનારા તીવ્ર દાવાનળ પ્રમાણે આ વાત શિખિની રાજધાનીમાં પ્રસરી.

શિબિનાં સંરક્ષણી લંઘન સાધારણ ખેડૂત સુધી સર્વને અત્યંત
 દુઃખ થયું, એટલું જ નહિ પણ રાજકુમારથી તેઓ અતિશય
 નારાજ પણ થયા. તે જ વખતે શેકેડોના સમુદાય રાજમહેલ
 આગળ ભેગો થયો અને તેના આગેવાનોએ સૂંઝય રાજને
 કાને પુરરાજના અપરાધની વાત નાખી. જનસમાજને
 કુરકેરાયસો તોઈ રાજ ગભરાઈ ગયો. તોપણ ધીરજ ખોવાતો
 ખાસ ન થયા દેતાં લોકો તરફ ફરી તે બોલ્યો, “ તમે ગમે
 તેટલું કહેશો તોયે હું મદારા પ્રિય પુત્રનો વધ કરવા તૈયાર નથી. ”

ત્યારે તેઓએ કહ્યું, “ અમે વેસ્સંતરનો વધ કરવાની
 વિનંતિ કરવાને અહિં ભેગા થયા નથી, પરંતુ તેણે અમારા
 રાજનું શુભ ચિન્હ એવો સ્વેત દાથી કોઈની પથ સત્રાહ
 વિના પોતાની જ ઇચ્છાથી દાન કરી દીધો, તે માટે તેને
 આજને આજ રાજ્યમાંથી કાઢી ચૂકવો જોઈએ. તેણે
 અમારા દેશમાંથી જઈ વંક નામના પર્વત ઉપર તપશ્રયા
 કરવી. ”

સૂંઝય રાજએ પુત્રને વનાંતર કરાવવાનું આશ્વાસન
 આપી શેકેડોને પોતપોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી અને
 પોતાનાં હજુરીઆને બોલાવી કહ્યું, “તું હાલને હાલ વેસ્સંતર
 પાસે જ અને શિબિની ઇચ્છા તેને જણાવ. ”

ક્ષતા (મુખ્ય હજુરીયો) વેસ્સંતરના મહેલમાં ગયો અને
 બોલ્યો, “ વેસ્સંતર મહારાજ, તમારા મ્હોટા અપરાધથી
 સર્વ શિબિ સંસ્ક્રમ્ધ થયું છે અને તમારે આ ક્ષણે જ

ગંજધાની છોડવી એમ કહે છે. સંજય રાજાને એ કહ્યું કરવું પડ્યું છે. ”

આ બોલતી વખતે ક્ષત્રાનેા દંઠ જરામ્ આઁચેા અને તેની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા આવી. વેસ્સંતરે શાંત થિતે ક્ષત્રાને કહ્યું, “ એરો મારો કયો અપંગ્રહ છે કે જેને લીધે શિખિના શોક મ્હારા પર આટલા બધા ગુસ્સે થયા છે ? ”

ક્ષત્રા બોલ્યો, “ આજ મુધીત્દમે જે દાનધર્મ કયા, નેથી પ્રજાની તમારા પર હતરાંજી ન થતાં ભક્તિ વધતી ગઈ; પરંતુ જ્યારે તમે શ્વેત ગજ યાચકોને આપી દીધો, ત્યારે તેમના મનમાંની તમારા વિષેની પૂજ્યશુદ્ધિ તેમના પ્રચંડ ક્રોધે ગાળી નાંખી, તેથી હવે આપ તાપસવેપ સ્વીકારી આ રાજ્યમાંથી આલી નીકળો. ”

આ સાંભળી વેસ્સંતરે તપોવનમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક બે દિવસમાં વેસ્સંતરે પોતાની સંપત્તિ ગરીબોને ઢોચી આપી વંક પર્વત પર જવા માટે માતપિતાની આજ્ઞા લઈ તે પોતાની પ્રિય પત્નીના મહેલમાં ગયો. મહીને પોતાનો પતિ વનમાં જશે એ ખબર અગાઉથી જ મળી ગયા હતા, અને તેથી તે અત્યંત ખિન્ન થઈ હતી. વેસ્સંતરને ભેતાંની સાથે જ તેનો શોક તેનાથી દાખી ચકાયો નહિ. વેસ્સંતર બોલ્યો, “ મહી, શિખિનો નિશ્ચય તારા અણુત્રામાં આઁચેા છે કે ? ”

“ હા દેવ ! ” એમ શોકમ્મસ્ત સ્વરે મદીએ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે બોલ્યો, “ પ્રિયા ! તું શોક કરીશ નહિ. તારા પિતા અને મહારા તરફથી મળેલી સંપત્તિનો દાનધર્મમાં તું વિનિયોગ કર. જાલિકુમાર અને કુણ્દાગ્નિનાકુમારી એમનું તું ઉત્તમ રીતે પરિપાલન કરીશ એ બદલ મહને શંકા નથી. આ આપણા અતિશય બહાલા પુત્ર પર લક્ષ આપીને તું મહારા વિરુદ્ધથી થનારો શોક વીસરી જા. ”

મદી બોલી, “ દેવ ! આ કંઈ પત્નીનો ધર્મ નથી. જ્યાં પતિ ત્યાં જ પત્નીએ રહેવું એમ ધર્મ તો કહે છે; તો જે માર્ગે આપ જશે તે જ માર્ગે હું એ જઈશ. આપની સાથે મહેતાં માઈ મૃત્યુ થશે તો મહને ધણો આનંદ થશે; પરંતુ આપનો વિરહ બોગવી છુવવું મને મૃત્યુ કરતાંયે દુઃખદ થશે ! મને વનવાસથી ત્રાસ થશે એવી આપ જરાયે શંકા મનમાં લાવશો મા. જાલિકુમાર અને કુણ્દાગ્નિનાકુમારી તપોવનમાં આપણા ચિત્તનું રંજન કરશે, અને અમારા સહવાસથી અરણ્યવાસનો આપને કંટાળો ન આવતાં, આપના દિવસ સુખમાં જશે, અને આપની તપશ્રયા સફળ થશે ! ”

મદીના આગ્રહ પરથી વેરસંતરે તેને અને પોતાનાં બેઠ બાળકોને સાથે લીધાં. સંજય રાજ્યએ પોતાના પુત્ર, પુત્રવધ અને બાળકોને પહોંચાડવા માટે રથ આપ્યો, પરંતુ તેથે રસ્તામાં ચાચકોએ મળીને વેરસંતર પાસેથી લઈ લીધો. ત્યારે વેરસંતરે જાલિને અને મદીએ કુણ્દાગ્નિનાને કેડ પર લઈ લીધાં, અને બન્ને પગપાળાં આગળ ચાલ્યાં. વંક પર્વત પર પહોંચ્યા

પછી વેસ્ત્રાંતરે એક રમ્ય સ્થળ પસંદ કરી સુંદર પર્ણકુટિ બાંધી અને તે સ્થળે તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો.

તે સમયે કલિંગ દેશમાં એવું બન્યું કે જૂજક નામના એક બ્રાહ્મણે ભિક્ષુકી-વૃત્તિ પર ૧૦૦ દાર્પાપણુ રળી તે એક ઓગળીતા બ્રાહ્મણને સોંપ્યા. અને પોતે દેશાંતર ગયો. પછી ધણું વર્ષો સુધી એનો પત્નો ન મળ્યો, એટલે જેની પાસે એની થાપણુ હતી તે ગૃહસ્થે તે સધળી આપદાગમાં ખર્ચી નાખી. એવામાં જૂજક આવીને પોતાની થાપણુ માગવા લાગ્યો; પરંતુ થાપણુ આપવાનું સામર્થ્ય તે ગૃહસ્થમાં ન હોવાથી તેને બદલે તેની એક તરુણ પુત્રી જૂજકને આપવી એમ હતું. તે પ્રમાણે જૂજકનાં તે છોકરી સાથે લગ્ન થયા. પછી તે તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો. જૂજક જોડે વૃદ્ધ હતો. તોપણુ તેની તરફ પત્નીને પ્રિય હતો. તે ધણું પૂજ્યભાવે તેની સેવા કરતી. તે જોઈ ગામમાંના સર્વ લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને કહેતા કે, “જૂજો, જૂજક આટલો વૃદ્ધ અને કુરૂપ છતાં તેની પત્ની તેની મેવામાં તત્પર હોય છે. તે કદી પણ તેના ઉપર ગુસ્સે થતી નથી. અને તમે સ્હેજ કંઈક ઓછું પડ્યું કે પોતાના પતિ પર નારાજ થાઓ છો. પતિ જોડે કંઈકો ક્યાં સિવાય તમારો એક પણ દિવસ ગયો ખરો? તે જૂજકની તરુણ પત્નીથી તો તમારે શરમાવું જોઈએ.”

ગામમાંની સ્ત્રીઓને જૂજકની પત્ની અભિવ્રતાપના શત્રુ જેવી લાગવા માંડી, અને એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? તેમણે

“ હા દેવ ! ” એમ શોકમ્મસ્ત સ્વરે મદીએ ઉત્તર આપ્યો. પછી તે બોલ્યો, “ પ્રિયા ! તું શોક કરીશ નહિ. તારા પિતા અને મહારા તરફથી મળેલી સંપત્તિનો દાનધર્મમાં તું વિનિયોગ કર. જાલિકુમાર અને કણ્ઠાબિનાકુમારી એમનું તું ઉત્તમ રીતે પરિપાલન કરીશ એ બદલ મને શંકા નથી. આ આપણા અતિશય બહાલા પુત્ર પર લક્ષ આપીને તું મહારા વિરહથી થનારો શોક વીસરી જા. ”

મદી બોલી, “ દેવ ! આ કંઈ પત્નીનો ધર્મ નથી. ત્યાં પતિ ત્યાં જ પત્નીએ રહેવું એમ ધર્મ તો કહે છે; તો જે માર્ગે આપ જશો તે જ માર્ગે હું એ જઈશ. આપની સાથે ગહેતાં મારું મૃત્યુ થશે તો મને ધણો આનંદ થશે; પરંતુ આપનો વિરહ બોગવી શુભવું મને મૃત્યુ કરતાંયે દુઃખદ થશે ! મને વનવાસથી ત્રાસ થશે એવી આપ જરાયે શંકા મનમાં લાવશો મા. જાલિકુમાર અને કણ્ઠાબિનાકુમારી તપોવનમાં આપણા ચિત્તનું રંજન કરશે, અને અમારા સહવાસથી અરણ્યવાસનો આપને કંટાળો ન આવતાં, આપના દિવસ સુખમાં જશે, અને આપની તપશ્રયા સફળ થશે ! ”

મદીના આગ્રહ પરથી વેસ્સંતરે તેને અને પોતાનાં બેઠું બાળકોને સાથે લીધાં. સંજય રાત્રીએ પોતાના પુત્ર, પુત્રવધૂ અને બાળકોને પહોંચાડવા માટે રથ આપ્યો, પરંતુ તેણે રસ્તામાં યાત્રકોએ મળીને વેસ્સંતર પાસેથી લઈ લીધો. ત્યારે વેસ્સંતરે જાણીને અને મદીએ કણ્ઠાબિનાને કેડ પર લઈ લીધાં, અને બન્ને પગપાળાં આગળ ચાલ્યાં. વંદ પર્વત પર પહોંચ્યા

પંજી વેસ્સંતરે એક રમ્ય સ્થળ પસંદ કરી મુંદર પર્ણકુટિ
ખાંધી અને તે સ્થળે તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો.

તે સમયે ક્ષિંગ દેશમાં એવું બન્યું કે જૂજક
નામના એક બ્રાહ્મણે બિશુકી-વૃત્તિ પર ૧૦૦ કાર્યાપણ રળી
તે એક ઝાળખીતા બ્રાહ્મણને સોંપ્યા. અને પોતે દેશાંતર
ગયો. પંજી ધણું વર્ષો સુધી એનો પત્તો ન મળ્યો, એટલે
જોની પાસે એની થાપણ હતી તે ગૃહસ્થે તે સધળી આપઠાગમાં
ખર્ચા નાખી. એવામાં જૂજક આવીને પોતાની થાપણ
માગવા લાગ્યો; પરંતુ થાપણ આપવાનું સામર્થ્ય તે ગૃહસ્થમાં
ન હોવાથી તેને બદલે તેની એક તરણ પુત્રી જૂજકને આપવી
એમ થયું. તે પ્રમાણે જૂજકનાં તે છોકરી સાથે લગ્ન થયા.
પંજી તે તેને લઈ પોતાને ગામ ગયો. જૂજક જોકે વૃદ્ધ
હતો તોપણ તેની તરણ પત્નીને પ્રિય હતો. તે ધણી
પૂજ્યભાવે તેની સેવા કરતી. તે જોઈ ગામમાંના સર્વ લોકો
પોતાની સ્ત્રીઓને કહેતા કે, “જૂઓ, જૂજક આટલો વૃદ્ધ
અને કુરૂપ છતાં તેની પત્ની તેની સેવામાં તત્પર હોય છે.
તે કદી પણ તેના ઉપર ગુસ્સે થતી નથી. અને તમે સહેજ
કંઈક ઓર્ધુ પડ્યું કે પોતાના પતિ પર નારાજ થાઓ છો.
પતિ જોડે કહ્યો ક્યાં સિવાય તમારો એક પણ દિવસ ગયો
ખરો? તે જૂજકની તરણ પત્નીથી તો તમારે શરમાવું
જોઈએ.”

ગામમાંની સ્ત્રીઓને જૂજકની પત્ની અમિત્રતાપના
શત્રુ જેવી લાગવા માંડી, અને એમાં આશ્ચર્ય પણ થું? તેમણે

અભિત્રતાપનાને ત્યાંથી હાંટી કાઢવાનું કાવતરું રચ્યું. ત્યારે અભિત્રતાપના પાણી માટે નદી પર આવતી ત્યારે જો તે બાઈ તેને કહેતી, “હાથ રે ગાપ! આનાં માખાપ દેહલાં કર હોવાં જોઈએ. નહિ તો તેઓ આવી દોઢરી જૂઠ્ઠાં જોવા વૃદ્ધને કેમ વેચે ?”

બીચારી અભિત્રતાપનાએ પોતાનાં માખાપની નિંદા કેટલી સહન કરવી ? એક દિવસ નદી પરથી ચડતી ચડતી તે ઘેર આવી અને જાજગને કહેવા લાગી, “મૃદને જો તમે એક ચાકર અને એક ચાકરડી લાવી આપશે તો જ હું તમારે ઘેર રહીશ, નહિ તો મારે પિયર આવી જઈશ !”

ગરીબ બિચારો જૂઠ્ઠાં પોતાની તરણ પત્નીની ડરામણીથી અતિશય ગભરાયેલો તે બોલ્યો, “હું ગરીબ બ્રાહ્મણ; શાસ્ત્રાદિકનું શે મૃદને ગાન નથી; તો હું તે તારે માટે દાસદાસી ક્યાંથી લાવી આપવાનો ? પણ તું કંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. આવતી કાલથી હું જ પાણી લાવવાને જઈશ એટલે તારા વડિલોની નિંદા સાંભળવાનો પ્રસંગ તારે આવશે નહિ.”

અભિત્રતાપના બોલી, “તમને નદી પર મોકલી દેવું ઘેર બેસું તો આપણને બેઠને ગામના સર્વ લોક દસશે અને જોઓ આજ સુધી પતિવ્રતા તરીકે મારી સ્તુતિ કરતાં આલ્યાં છે. તેઓ જ હું પતિ પાસે કામ કરાવું છું અને પોતે નિરાંતે બેસી રહું છું. એવી મુઠારી નિંદા કરશે ! હવે,

આપણે મરીન છીએ એ મ્હારે કબજા છે, તોયે નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. વેસ્સંતર રાજની ખ્યાતિ તમે સાંભળી જા દસે. હાથમાં તે પોતાનાં બે બાગક સહવર્તમાન વંક પર્વત પર પર્ણકુટિમાં રહે છે. ત્યાં જઈ તમે તેની પાસે યાચના કરો તો તે પોતાનાં બેક બાગકો તમને આપશે. તેને તમે દાસ અને દાસી તરીકે મ્હારે હવાસે કરો, એટલે થયું. ”

જૂનકે ઘણી આનાકાની કરી પરંતુ તરુણ પત્નીના હુકમ આગળ બિચારા રૂઢ જૂનકને પોતાની મુંઝ નીચી કરવી પડી. પીક પર શિખેરી બાંધી, અને હાથમાં લાકડી લઈ જૂનકે વંક પર્વતનો રસ્તો લીધો. પર્વત પાસે આવ્યો ત્યારે અરણ્યમાં તેને એક બાધ મળ્યો. તેને એણે વેસ્સંતરના આશ્રમ વિશે પૂછ્યું. પેલા બાધે ચીકાકને કહ્યું, “ તારા જેવા દુષ્ટ આદાસે તો વેસ્સંતરને રાજ્યબ્રહ્મ કરી તપોવનમાં મોકલ્યો. હવે ફરી તેની પાસે શાની યાચના કરવાનો છે ? ”

જૂનક ચમક્યો અને મોઝ્યો, “મ્હારે કશાનીયે યાચના કરવાની નથી. સંજય રાજાએ મોતાના પુત્રના સમાચાર માટે મ્હને મોકલ્યો છે. વેસ્સંતરના કુશળ સમાચાર પૂછીને તે તેના આપને જણાવવા એટલું જ મ્હારું કામ છે. ”

ત્યારે તે બાધ સંતુષ્ટ થયો અને જૂનકનો આદર-સત્કાર કરી વેસ્સંતરના આશ્રમ તરફ જનારો પાસેનો રસ્તો તેણે તેને બતાવ્યો.

મહી દેવી પોતાના પતિને કળમૂળાદિ લાવવા માટે જવા દેતી નહિ. સવારના પ્દોરમાં પોતે જ જઈને કળમૂળાદિ આદારની વસ્તુઓ આપતી. વેસ્સંતર આશ્રમમાં જ રહી પોતાનાં બાળકની સંભાળ લેતો. મહી દેવી અરુણમાં ગયેલી હતી ત્યારે જુનક વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો. વેસ્સંતરે જ્ઞેનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને એટલે દૂર આવવાનું કારણ પૂછ્યું.

જુનક બોલ્યો, “મદારાજ ! આપની શુભ કીર્તિએ મને અહિં સુધી આપ્યો છે. હું તદ્દ વ્રાહ્મણ છું. મારી તરુણ પત્નીને મદદ કરે એવાં કુટુંબમાં બીજાં મળુસ નથી. આથી એનો આશ્રય થયો કે એક દાસ અને એક દાસી રાખવાં. પણ હું પડ્યો ગરીબ. દાસ અને દાસી વેચાતાં લેવાને પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? એટલે તમારી પાસે દોડ્યો આવ્યો છું. આપ જો આપનાં આ પુત્ર અને પુત્રી મને આપશો તો માફ થકપણ સુખમાં જશે. આપ મોટા દાનશર છે, તો મારા પર આટલો ઉપકાર કરતાં ડગમગશો નહિ, એવી ખાત્રી છે.”

વેસ્સંતર બોલ્યો, “મારાં આ બે બાળકો હમણાં ને હમણાં જ હું તમને આપું છું, પરંતુ તેમની મા આવતા સુધી તમારે અહિં ચોબતું એવી મારી વિનંતિ છે.”

જુનક બોલ્યો, “સ્ત્રીકૃદિઃ શ્રદ્ધયઃ પતઃ !” સ્ત્રી તો દાનધર્મમાં વિઘ્ન નાંખવામાં પહેલે નંબરે. માટે આપની પત્નીની વાટ ન જોતાં આ ઠણે જ આ બાળકોને મને અહિંથી લઈ જવા દો.”

વેસ્સંતર બોલ્યો, “જેવી આપની મરજી. તોપણ બીજી એક વિનંતિ કર્યા વિના મારાથી રહેવાનું નથી. આપ આ બાળકોને લઈ મારા પિતાની પાસે જાઓ. તે તમને અનેક દાસદાસીઓ તથા ઘણી સંપત્તિ આપી આ બાળકોને તમારી પાસેથી વેચાતાં લેશે. તેમાં તમને મોટો ફાયદો થશે.”.

જૂજકે કહ્યું, “આપ મને સિંદના મ્હોડામા મ્હારું ડોકું ધાલવાનું કહેો છો; આ બાળકોને લઈ જો હું આપના પિતાના રાજ્યમાં જાઉં, તો મને ઉત્તમ અધિકારમાં કારાવાસ અથવા દેહાંતદંડ જ મળે. મારે મને આપના પિતાના રાજ્યમાં જવાનો આશ્રય કરશે નહિ. આ બાળકોને મારી મૃદિણીને સ્વાધીન કરી મને એક વાર તો એના પત્નમાથી છુટવા દો.”

વેસ્સંતરે આનો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. બાળકોને લઈ જવાને બ્રાહ્મણ હિત્સુક થયો હતો. પરંતુ જાણી અને કુરુહાજિના પોતાના પિતા સાથેના બ્રાહ્મણનો સંવાદ સાંભળીને જ આશ્રમની નજીકના જંગલમાં દોડી ગયાં હતા. જૂજકે વેસ્સંતરને કહ્યું, “આપનાં બાળકો ક્યાં છે ? હું લઈ જઈશ એ બપથી સંતાડી દીધાં કે શું ?”

જૂજકેને ઉત્તર ન આપતાં વેસ્સંતર આશ્રમ બહાર આવ્યો અને મોટા ગંભીર સાદે બોલ્યો, “બાળકો ! તમારા પિતાનું વચન સત્ય પાડ એ પૂરેપૂરું તમારા હાથેમાં છે.

આમ સંતાઈ જોસરો નહિ. તમારું આ કૃત્ય આપણા ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કુળને શોભે નહિ ! ”

ત્યારે તે બે બાળકો જગલમાંથી બહાર આવ્યાં અને પોતાના પિતા સામે ઉભાં રહ્યાં. વેસ્સંતરે તેમને બ્રાહ્મણને હવાશે કરી તેના હાથમાં પાણી મૂક્યું. તેના કમંડળમાંનું પાણી તો બ્રાહ્મણના હાથ પર મઠા મહેનતે પડ્યું; પરંતુ તેનાં નેત્રોમાંથી તો પાણી આપોઆપ વહેતું હતું !

બાળકો ફરી નાસી જશે એ બપયી જાનકે એક વેત્રા વડે તેમના હાથ બાંધ્યા અને પોતાની લાંકડીથી તેમને ધમકાવી લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કપ્પહાનિતા પોતાના બાપને કહેવા લાગી, “બાપુ ! બાપુ ! બ્રાહ્મણ તો અતિશય ક્રમાવાન હોય છે, એવું અમે સાંભળ્યું છે, પણ આ તો ભારે ધાતકી છે. આ બ્રાહ્મણ તો વેપધારી રાક્ષસ હોવો જોઈએ ! બાપુ ! આ અમને ખાવા માટે લઈ જાય છે માટે તમે અમને એને આપી દો મા ! ”

જલિકુમાર બોલ્યો, “આ બ્રાહ્મણ લાંકડીથી મારે છે, એ બહાનુ મ્હને ખેદ થતો નથી; પરંતુ મને જોયા વિના જવું પડે છે માટે મને દુઃખ થાય છે. ”

વેસ્સંતરે પોતાનાં બાળકોનું બોલવું સાંભળ્યું તોપણ તેમને કંઈ ઉત્તર ન આપતાં, કાલ્પવૃક્ષ તટસ્થ રહ્યો ! તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી એ જ એકે એનાં શ્વતા-પણાનું ચિન્હ હતું !

તુલક બાળકોને લઈ ગયો પછી સાવંદાણે મહાદેવી કળમૂળ લઈ આશ્રમ બણી વચ્ચે. તે દિવસે તેના રસ્તામાં વાઘ આવવાથી તેને મોટું ઘયું ! આશ્રમમાં બાળકોને જોયાં નહિ એટલે “બાળકો ક્યાં ગયાં ?” એમ તેણે પતિને પૂછ્યું. વેસ્સંતરે પોતાનું મેનવત છોડ્યું નહિ ત્યારે આઈંદ કરતી તેણે આસપાસના અરણ્યમાં પુષ્કળ શોધ કરી, પરંતુ વ્યર્થ ! વેસ્સંતરનો શોધ અંદરને અંદર જ ધમાતો હતો; પરંતુ મહીના વિસાપથી નો અરણ્યવાસી પશુપક્ષીઓનાં હંયાં પણ કંપી લેયાં.

ત્રીજો દિવસે સવારે વેસ્સંતરે મહીને કહ્યું, “મહી, તું બાળકો માટે નિલકુલ શોધ કરતી નહિ. તારાં બાળકો ખુશીમાં છે; કાલે અહીં એક વાચક બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો તેણે તેમની વાચના કરી, એટલે મેં તે બ્રાહ્મણને તેમનું દાન કર્યું છે. તું માગ આ કૃત્યને અનુમોદન આપ, અને પુણ્યની ભાગીદાર બન.”

મહી બોલી, “આપે બાળકોનું દાન કર્યું, તેમા મારી મૂર્ખ અનુમતિ છે; પરંતુ આ વાત આપે મને કાલે જ કેમ કહી નહિ ?”

વેસ્સંતર બોલ્યો “મહી ! આ વાત જો મેં તને કાલે જ કહી હોત, તો બાળકોનું દાન કર્યા બદલ તને અતિશય ખોટું લાગ્યું હોત અને તું પુણ્યની ભાગિયણ ન બની હોત.”

મહાદેવીએ આનો કાંઈ જ જવાબ વાળ્યો નહિ.

વેસ્સંતર બોધિસત્તવનું આ દાનચૌર્ય જોઈ ઇન્દ્રે અતિશય બમ પેડો કે કોઈ વાર આ પોતાની પતિવ્રતા પત્નીનું પણ દાન કરી દેશે. આથી તાપસવેશ ધારણ કરી ઇન્દ્ર રાજ્ય વેસ્સંતરના આશ્રમમાં આવ્યો અને વેસ્સંતરને કહેવા લાગ્યો, "આપની પાસે હવે કંઈ રહ્યું નથી, નોપણ આ આટલી ગુણવંતી સ્ત્રી છે તેનું મને દાન કરશો તો હું મોટા આભારી થઈશ."

વેસ્સંતરે તે સ્ત્રી જ તાપસવેશધારી ઇન્દ્રના હાથમાં પાણી મૂક્યું ! ઇન્દ્રે તાપસવેશ કહાડી નાંખી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું અને વેસ્સંતરને કહ્યું કે "મહારાજ, આ વસ્તુ—મહાદેવી હવે મારી થઈ; પરંતુ એક અનામન વસ્તુ તરીકે એને તમારી પાસે મૂકી જાઉં છું, તેનું પૂર્વવત્ પાત્રન કરવું. માત્ર આ વસ્તુ બીજાને આપવાનો અધિકાર તમને રહેલો નથી."

આ પ્રમાણે કહી વેસ્સંતરને વર આપી ઇન્દ્ર સ્વર્ગસોફ બણી ચાલ્યો ગયો.

હવે પેલો જૂજકે જાણ્યું વેસ્સંતરનાં બાળકોને કાંઈ જતાં જતાં રસ્તો બૂલી શિખિના રાજ્યમાં પેડો. ત્યાં એક રાજપુરુષે વેસ્સંતરનાં બાળકોને ઓળખ્યાં, અને તે જાણ્યુંને પકડી બાળકો સહિત તેને સંજય રાજ્ય સમક્ષ રજુ કર્યો. સંજય રાજ્ય તરફથી "આ બાળકો તમને કેમ મળ્યાં ?" એવો પ્રશ્ન થતાં, જૂજકે બનેલો સર્વ વૃષ્ટાંત નિવેદન કર્યો. સંજય રાજ્યએ આથી ગુસ્સે ન થતાં ધણા નોકર ચાકર અને ધન આપી તેનું સ્વાગત કર્યું. પોતાના પુત્રને વનવાસ મોકલ્યો.

માટે રાગને અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો. શિગિરાદ્રવાક્ષીએને
 પણ મુશીબ વેદસંતરને અરણ્યવાસનાં દુઃખો ભોગવાયા
 માટે અનુતાપ થયો હતો. સંજય રાગને શિમિના આગેવાનો-
 ની સલાહ બોધાવી, વેદસંતરને પાછો આગ્રવાનો કરાવ કર્યો,
 અને પોતાના પ્રધાન સાથે વંદ પર્વત પર જઈ પુત્રને અને
 પુત્રવધૂને ઘેર આરંધ્યાં. શિમિની સંમતિથી વેદસંતરની કરી
 યુવરાજપદે નીમણૂક કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે વેદસંતર બોધિસત્ત્વે પોતાની પ્રિય પત્ની
 અને આગંકેનું દાન કરી દાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

(૩)

મધની વાત

દરે બેઠિસતરે શીઘ્રપારખિતાની પૂર્તતા કેમ કરી એનું એક કલાદરજી આપું છું.

હજારો વર્ષ પૂર્વે આપણે બેઠિસતર મગધ દેશમાં મચ્છ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મ્યા. તેનું નામ તેના માનપિતાએ મધ એવું રાખ્યું હતું. મધ જ્યારે હમર સાપક થયો ત્યારે પોતાના ગામના લોકોનું સ્વાર્થપિણું જોઈ મનમાં ખૂબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાદ કરવાનું, ગંદવાડ લઈ જઈ જલાર નાખવાનું, પીવાના પાણીમ ગંદુ પાણી તથા નદિ ખાટે કુવાને પાળ બાંધવાનું વગેરે એવા જ બીજાં કોટાખેલાની કામો કરતો. પરંતુ તેનાં આ કામથી રાજી થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચણતરા પર કે દારૂના પીંડા પર બેગા થઈ કહેતા કે "અરે, આ પેલો ગાંડીઓ મધ ! પોતાના ધનનું કામ છોડી ! ચાલ્યો નકામી માથાકોડ કરવાને ! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે કે ? આપણે બધા ને આપણું કામ બહું, તેને બદલે આ તો ગામનું હણું કરવા નીકળ્યો છે ! શું કરવું છે આપણે આખા ગામને ? મધને પોતાની મૂર્ખાઈ સાર કોઈક દિવસ પચાતાપ કરવો પડશે ! "

મધના ધ્વજાંક નિંદા થતી, એટલું જ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતાં, નોપણ તેમ્ને પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજે જ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખે. કેાઇ જુદા કહે કે, “આ મંદવાડ મું હામ કરેા હા?” નો તેઓ કહેતી, “નમારે મું ? પેલો મધ મુઓ છે ને ? ને આવશે અને કરશે સાફ !”

મધ ફરી એવાર દિવસ પાકો તેને ને જગાએ જાય અને સાફ કરી નાંખે. મધના આ આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના શોક કુપર તો કંઇ પણ થયું નહિ; પરંતુ, મધનો આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય ? એવી એક બે તરુણીને મુંકા આવવા લાગી. મધ પોતાના ઘરકામમા કાદ પણ અડચણ આવવા દેતો નહિ. ઘરનું ખેતીનું કામ આંટાપી લઇ વચક્ષે વખત તે જનનેવામાં ગાળતો. ગામના બીજા શોક ફરસદને વખતે દારૂના પીણ પર અથવા ચાંટામા બેગા થઈ ગયા મારવામાં પોતાનો વખત ગાળતા. એટલું જ નહિ, પણ દારૂના વ્યસનથી તેમનું ઘરકામ પણ ફીક થતું નહિ. તે કુપરાંત મારામારીમા અને ઠંટાણિસાદમાં તેમના વખતનો અપવ્યય થતો તે તો જૂરો જ.

ઉપર કહી ગયા તેવા બે તરુણીમાં એક દિવસ આવો સંવાદ થયો. પહેલો તરણ બોલ્યો, “કેમ રે, ગામગાના બધા શોક તો આ મધનો દોષ કહાડે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણા ગામમાં બે કેાઇ સારો માણસ હોય તો તે મધ જ

છે. મધનં મેં કદિ દાડને પાંડે કે ચાવડી પર તો નેચેા જ નથી; દદી કોઈ સાથે તે ટંટા જખેડા કરતો નથી; તેના ઘરમાં નો મૂર્તિમંત શાંતિ વાસ કરે છે. આવા માણસને આપણા લોક મૂર્ખ ગણે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું? મને તો લાગે છે કે આપણે ગુરુ કરવા હોય તો તપોવનમાં ગુરુ શોધવા ન જતાં આને ગુરુ કરવા એ સારું.”

ખીજાએ કહ્યું, “આજ, અમઘડી આપણે મધ પાત્ર જઈએ. તે આ વખતે કંઈ પણ લોકસેવાનું કૃત્ય કરતો હશે.”

આ પ્રમાણે વાનચીન થયા પછી તે બંને તરણ, મધ જ્યાં ઠામ કરતો હતો, ત્યાં ગયા અને મધને કહ્યું, “આજ મુઘી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અબાગીને પોનાને ચેર પડેલી ચાપણની જેમ ખજર ન દેાય તેમજ તારા સહગુણ, તું અમારી પાસે હોવા છતાં, અમને ખજર પડ્યા નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળમાળવાનો નિગમ કર્યો છે.”

મધ બોલ્યો, “મિત્રો, સદાયરૂપમાં કાળનો સંવ્યય કરવાની તમારી હચ્છા વખાણવા જેમ છે, પરંતુ આ માટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાનો આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય નાથવંન છે, એ તમે જાણો જ છો. માટે આવા દાણ-બંસુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં, આપણે જ્યાં ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ-એ સારું. કારણ ધર્મ સાધન છે, તે

અનાદિ છે; તેને આપણી પાસેથી કોઈ પણ દૂર કરી શકે એમ નથી. ”

તે તરફ જોયા, “ પણ ધર્મનું જ્ઞાન તમારા જેવા સંત વિના અમ જેવા અણ જનોને કેમ થાય ? ”

મગ્જો જોયો, “ ધર્મ યદન વસ્તુ છે. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું આપણા જેવા સંસારી જનોને શક્ય નથી. તોપણ એક વાત ખરી છે કે ધર્મની સ્થાપના ગ્રીષ્મના પાયા પર થયેલી છે. અર્થાત્ ગ્રીષ્મ વિના ધર્મપ્રાપ્તિ થવાની નહિ. ”

તરફે પૂછ્યું. “ શીષ્ એટલે શું ? ”

“ કુમારથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ-લોક ‘ગ્રીષ્’ કહે છે. પ્રાણીનો ધાન ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો. અસત્ય બાપણુ ન કરવું. અને માદક પદાર્થનું મેવન ન કરવું. એ પાંચ નિયમ એકનિઙ્ઠાથી પાળાએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરાપકારાદિ સત્કર્મમાં આપણા દાળનો વપયોગ કરી શકીએ. ”

તરફ જોયા, “ આજથી આ પાંચ નિયમ અમે બરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું. અને ધરક્રામથી બચેલો દાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું. ”

આમ ધીરે ધીરે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકો માટે અને અનાથ અપંગ લોકો માટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ થયો, ન્હાના ન્હાના પૂજો ગાંધ્યા, તથાવ ખોદાં અને

એવાં ખીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. આ તેમના કૃત્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક મદાચારી બન્યા. દારૂના પીકાવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી, અને ત્યાંના આમબોજકે (ન્યાય અને વસુક્ષી કામદાર)ને દંડના રૂપમાં ઘણી જ મોટાટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જોવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટંટા થતા કે તેનો નિકાલ કરનાં આમબોજકને જમવાને સુદાં ધૂરસદ મળતી નહિ; પણ હવે આમબોજકે આખો દિવસ તકિયાને અડેલી વાતો કરતાં બેસવું, અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું એવો પ્રકાર શરૂ થયો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી કેમ પણટાઇ ગઈ એની ચોક્કસી કરતાં, મધ્ય અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી કાંતિ કર્યાનું આમબોજકને જણાવ્યું. આ ત્રીસેને આ પ્રદેશમાંથી ઉચ્છેદી લીધા સિવાય લોકો પહેલાંના જેવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી, કાંઈ જરૂરી કામ ખાટે પોને મગધ દેશના રાજાને મળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીનો રસ્તો પકડ્યો.

મગધ દેશનો તે રાજાનો રાજા ઘણો વિલાસી હતો. તેનો મેળાપ થયો મહા કંડેલુ કામ હતું. તોપણ આમબોજકે પોતાની સાથે આલેકું મોટું નજરાણું રાજાને બેટ કરી મદાપ્રવર્તને એક મુલાકાતનો લેગ સાધ્યો. રાજાએ આમબોજકના આગમનનું દારણ પૂજતાં તે બોલ્યો, “મહા-

રાજ, શું કહેવું ? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાવકે ઘસોળા ઉત્પાન મચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી બાગે છે અને આ હરામખોરોના દુશ્મી અમારા પ્રદેશમાં ખીળ લોક આવતા નથી. આ પ્રમાણે ખેતી, વેપાર રોજગાર બધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારાં પરગણામાં જ નહિ, પણ આસપાસના સડા પ્રાંતમાં પણ કર વસૂલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે. ”

રાજા અનિશ્ચય સંતાપ પામી બેઠો, “ આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સારું થયું. તમારી સાથે હું નાની ફાજ આપું છું, તેની સાદાથથી તમે ને તોફાનીઓને પકડી લાવો. ”

આમખોજકે પોતાના પરગણામાં જઈ મથ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ આમખોજકનો કંઈપણ વિરોધ કર્યો નહિ. “ તમને પકડવા માટે રાજાનો દુકમ છે એમ કહેતાંની સાથે જ તઓ પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા. આમખોજકે તેમના હાથપગમાં બેંડીઓ ઘાસી દીધી અને તેમને પકડી આપણાની વડી રાજાને આપી. તે વખતે રાજા અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોહખોરોને જોવાની તેને ઇચ્છા ન હતી. તેણે ત્યાંથી જ દુકમ છોડ્યો કે “ તોફાનીઓને મહેલના આંગણમાં ઉઠા મુલાકાઈ તેમના શરીર પરથી હાથી ચલાવો. ”

રાજાના દુકમ પ્રમાણે મથ અને તેના સાથીઓને મુસ્કેટાટ બાંધીને ઉઠા મુલાકાવામાં આવ્યા. પછી હસ્તિશાળામાંથી એક મદોન્મત હાથી તેમના પર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મને પાતાના અનુયાયીઓને કહ્યું, “ બાઈઓ, આજ મધી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. દરે આપણામાંના કોઈકને એમ લાગવાનો સંભવ કે દે સદાચરણથી મનુષ્ય મુખી ન થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાં ન ગાળ્યું છે છતાં અમારા પર આ સંકટ કેમ આવ્યું ? પણ મિત્રો, આ સમયે જોયા વિચારનો સ્પર્શ પણ નમારા દિલને થયા દેશે નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું યોગ્ય ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ કુઓ માણસ પુણ્ય સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં દળાય છે. એટલે આ લોકમાં તો માણસને યોગ્ય ન્યાય મળતો નથી એ હકીકત છે. પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા બધા બધનમાં આવી નહીં છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો છૂટકારો થશે અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે. માટે આપણાં કર્મો ન આપણા રક્ષક અને આપણાં કર્મો ન આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ પક્કું ધ્યાનમાં રાખો. વળી તમારા મનને જોડું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે, તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે. તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીભાવના દૃઢ કરો. જો તમારો લોક પર પ્રેમ હતો તેવો ન તમારી હિમર ફરીવાદ કરનાર આમઓગ્ધ પર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજા પર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથી પર તમારો પ્રેમ થવા દો.

શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું આ બેદો મનમાંથી દાઢી નાખી સર્વની ઉપર સરખી મેત્રી થવા દો. એક દેહનાં જેમ બિન્ન બિન્ન અંગો હોય છે તેમજ આપણે એક વિશ્વનાં અંગ છીએ, એ સમજ લીધી પડવા દેશો નહિ. આજ પર્યં દરેકાં મનુષ્યાનું તમે આ સમે ચિંતન કરો. ”

મધનાં વચન પ્રમાણે તે સર્વેએ તે દાથી પર, રાગ પર અને આમભોજક પર મેત્રીની બાવના દરી. જોકે તેઓ તેમના દેહને અપાય કરનારા હતા, તોપણ તેમના અંતઃકર્ણને તે દિનકર્તા જ લાગ્યા. ‘આ આમભોજક, આ રાગ અને આ દાથી એ આપણને આ નશ્વર જગત્માંથી મુક્ત કરે છે, તો પછી તેમને આપણે આપણા શત્રુ કેમ ગણીએ ?’ એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા.

દાથી એ મહા બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. માણસ દગ્તાં પણ બીજાં પ્રાણીનું મન ઓળખતા તેને વધારે આવડે છે. ત્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવા માટે આવડે દાથીને આગળ આપણા ત્યારે તે મોટેથી છીછીવારી પાડી એકદમ પાછળ હડયા. કેમે કયાં તે તેમના શરીર પર હમ દે જ નહિ ! કરી ખીન્ને, ત્રીએ, એમ બે ચાર દાથી આપ્યા, પરંતુ તે સર્વ માવનના અકુશના મારની દરકાર ન કરતા છીછીવારી કરી પાછળ હડયા. એક દાથીએ મધને અને તેના સાથીઓને હિપ્ત્ય કયાં નહિ !

આ સમાચાર રાગને અગતાં જ તે મોઢ્યો, “ આ લેણા દાથીનો મંત્ર જાણતા હોવા જોઈએ કે તેમની પાસ

કંઈ ઔપધ હોતું જોઈએ, જેના થોડે હાથી તેમની પાસે જવાને હિંમત કરતો નથી.”

રામની આજ્ઞા યતાં યોધિસત્તવને અને તેના સાથીઓને સિપાઈઓએ રામ સમક્ષ લઈ જઈ દબા કર્યા. રામએ તેમની પાસે ઔપધ છે કે કેમ એ જોવા માટે તેમની ઝડપી ફેવરાવી. પણ કશું મળતું નહિ; ત્યારે રામએ તેમને પૂછ્યું, “તમને હાથીનો મંત્ર આવડતો હોવો જોઈએ, નહિ નો હાથી તમારાં શરીર પરથી ચાલવાને ના પાડે એ જને જ કેમ?”

યોધિસત્તવ બોલ્યા, “મહારાજ, અમારો મંત્ર દહીંએ, તો આજ સૂધી અમે એકેનિષ્ઠાથી શીઝતું પાસન કરતા આઝ્યા છીએ; જાણીજીતે અમે કોઈ પણ પ્રાણીનો ધાન કર્યો નથી; પરસ્ત્રીને અમે મા સમાન માનીએ છીએ; અસત્ય ભાવણુ અમે કદીરે કર્યું નથી; અને મધાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અશિષ્ટ રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજાની જેવા અમે યથામતિ કરતા આગ્યા છીએ. અમારા પર એકાએક જ્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મહેં મહારા મિત્રોને હિંમતથી કહ્યું કે “આપણને પકડનાર આમલોજક પર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજ પર અને મારનારા હાથી પર આપણે બધાએ મંત્રીની ભાવના રાખવી, કોઈ પણ પ્રકારે દ્રેષ્ટો સ્પર્શ આપણાં મનને યથા ન દેવો. અમારા આ શીઝતો અને મંત્રીનો પ્રભાવ એ જ અમારો મંત્ર છે.”

રામએ પોતાના ફત મોડલીને મધના ગામની અને આસપાસનાં ગામની ખરી સ્થિતિ શી છે એની ચોક્કસી કરી

ત્યારે તેને જણાવું કે યોધિસત્ત્વ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની કિતમ સુધારણા કરી છે ; ત્યાંના લોક સુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે; ચોરી, મારામારી, ટંટાકિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજાએ ખોટી કશિવાદ કરનારા પેલા આમભોજકને પકડીને એકદમ ફાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગ્યાએ મધને નીમવામાં આવ્યો. ત્યારે યોધિસત્ત્વ રાજા પામે ગંધા અને આમભોજકને માછી આપવાની વિનંતિ કરી. તે બોલ્યો, “ મદારાજ, આ આમભોજક ન હોત તો અમને આપના દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત. અમારા મીલને અને મંત્રીને કમોડીએ ચડાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. માટે મદારાજે એનું છવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે. ”

યોધિસત્ત્વની વિનંતિને માન આપી રાજાએ આમભોજકને છોડી મૂક્યો.

યોધિસત્ત્વે તે જન્મના સર્વ કર્મ પૂરા થતા દેહ છોડ્યો અને દેવલોકમાં તે દેવોનો રાજા થયો. એક દિવસ દેવ દાનવ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં યોધિસત્ત્વનો પરાજય થયો અને તે દેવોની રાજધાની તરફ પોતાના રથમાં આકાશમાર્ગે ભાગી નીકળ્યો. સમુદ્રકિનારે શીમળાનાં ઝાડ પર નાનમોટાં પક્ષીઓના ઘણા માળા હતા. યોધિસત્ત્વનો રથ વેગથી જતો હતો તેના ઝપાટાથી તે ઝાડો વૂટી સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં અને તે પરના માળામાંથી પક્ષીઓનાં બચ્ચાંઓનો આર્ત દિલકિલાટ શરૂ થયો. ત્યારે યોધિસત્ત્વે (હરે) માનવિ સારવિને કથ

“હે માનસિ, આપણા વેગથી આ ઝાડ કુખડીને સમુદ્રમાં પડે છે અને તેથી પક્ષીઓનાં જીવ્યાંનો સંહાર થાય છે. અમુરો મહારો પ્રાણુ લે તોણે લરકત નહિ. તું રથ પાછો ફેરવ.”

માનસિ સારથિએ હંદની યાના અનુસાર રથ પાછો ફેરવ્યો. એટલે દૈત્યોને લાગ્યું કે હંદની મદદ માટે બીજા દેવ આવ્યા હશે. તેઓ દશે દિશામાં નાસી છૂટ્યા; આ પ્રમાણે અમુરો પરાજય પામ્યા અને દેવોનો જય થયો.

બોધિસત્ત્વે મધના જન્મમાં શીલપારમિતાની અને મૈત્રીપારમિતાની પૂર્ણતા કરી, એ આ વર્ણન પરથી મહેજ સમજવા જેવું છે. બીજા પણ અનેક જન્મોમાં બોધિસત્ત્વે શીલપારમિતાનો અને મૈત્રીપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો; વિસ્તારમયથી તે સર્વ કથાઓ અહીં આપી શકાય એમ નથી.

(૪)

સુદસબોધિબતક

અતીત કાળમાં કાઝીરાટમાં બોધિસત્ત્વ એક બ્રાહ્મણ-
કુળમાં જન્મ્યો. સુદસબોધિ એવું એનું નામ રાખવામાં આવ્યું.
બોધિસત્ત્વ નાનપણથી વિરક્ત હતો, તોપણ માતાપિતા આશ્ચર્યથી
તેણે સગ્ન કર્યું. તેની પત્ની પણ અત્યંત મુગીય હતી.
તેનું સગ્ન થયું તોપણ તેણે પોતાના બ્રહ્મચર્યનો બંધ ધરા
દીધો નહિ. આગળ જનાં બ્યારે તેના માતાપિતાનાં પામ્યા
ત્યારે તેણે પત્નીને કહ્યું, “બંદે, અમારા પરજોની
આ અપાર સંપત્તિ તું લે અને દાનાદિ પુણ્યકર્મો કરીને
આ ઘરમાં સુખેથી કાલક્રમણ કર. મને મૃદસ્યાગ્રમનો હવે
કંટાળો આવ્યો છે. હું પરિત્રાજકવેશે દિમાપય પર વાસ
કરવા ઇચ્છું છું.”

તેની પત્ની બોલી, “આર્યપુત્ર, પુરુષોએ જ પ્રવ્રજ્યાવેશ
ધારણ કરવો, સ્ત્રીઓએ કરવો નહિ, એવો નિયમ છે મું ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “એવો કાંઈ નિયમ નથી. તોપણ
તું મોટા કુળમાં જન્મેલી મુકુમાર સ્ત્રી છે. તારાથી અરણ્ય-
વાસનાં દુઃખો સહાં જશે નહિ. તેથી હું હું છું કે તારે આ
ઘરમાં જ રહી દાનાદિ પુણ્યકર્મ કરવાં.”

બોધિસત્ત્વે બાપાને પોતાની સાથે ન આવવાને ધ્રાગી સમજાવી, પરંતુ તે સત્ત્વશીલ સ્ત્રીએ બોધિ દુઃખોને ન ગણ્યાનાં તાપસવેશ સ્વીકારી પતિનો માર્ગ મહણ કર્યો. તે બંને હિમાત્રપ પર્વત પર જઈ કેટલોક કાળ રહ્યાં. તે કાળે તાપસ સોડોનો એવો એક પરિપાક (રિવાજ) હતો કે કેટલોક કાળ ક્ષમઘનું બહણ કરી અરણ્યમાં રહ્યા પછી તે ખારા ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવા લોકવસ્તીમાં આવતા અને કેટલોક કાળ તે પદાર્થોનું સેવન કરી કરી અરણ્યમાં પ્રવેશ કરતા. આ પરિપાકને અનુસરી બોધિસત્ત્વ એક વખત પોતાની બાપા સહ કાળીશાસ્ત્રમાં સચરતો હતો. તે ફરતો ફરતો ધારાણુસી નગરમ. આવ્યો અને ત્યાં રાખના એક કુઘાનમાં ડગારો કર્યો.

એક દિવસ રાજા કુઘાનહીટા માટે ત્યાં આવેલો. તેણે એક વૃક્ષ નીચે બોધિસત્ત્વને અને પામે જ બીજા વૃક્ષ નીચે તેની પત્નીને જોયા. સ્ત્રીનું રૂપ બેઈ રાજા મોહિત થયો અને બોધિસત્ત્વની પાસે આવી પૂછ્યું, “ઓ તાપસ, આ સ્ત્રીનું અને તારું શું સગપણ છે ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “એ મ્હારી ધર્મપત્ની છે.”

રાજા બોલ્યો, “શું આ ચેલછા ! તમે તમારી આ સુત્ત્વરૂપ સ્ત્રીને સાથે લઇને ફરો છો અને શું કહેવું ? વાર, સમજો કે કદાચ તમારા મોઈ શત્રુ હિના થયા. ત્યારે તમે રહ્યા તપસ્વી; તમારાથી તમારા શત્રુનો પ્રતિકાર થશે ખરો ?”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મ્હારે ચતુ ઉદ્ભવશે, પરંતુ તે મ્હારા દાયમાંથી જન્મશે નહિ. મહાભેદ જેમ ધૂળને જ્યાંની ત્યાં જ દાખી દે છે તેમ હું મારા ચતુને એની જગ્યાએ જ ઠીંગાડ કરી નાંખીશ. ”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી રાજા અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે પોતાના સેવકોને કહ્યું, “ અરે ! અહીં આવો અને આ જીને પકડી મ્હારા અંતઃપુરમાં લઇ આવો. આ બાવો મોટો ઢોંગી જણાય છે. ‘હું મ્હારા ચતુનો સંહાર કરીશ, આમ કરીશ, તેમ કરીશ’ એવો એણે બડબડાટ ચલાવ્યો છે. પોતાની જીને સાથે લઇ ફરતા એને ચરમ આવતી નથી. એના તપનું બળ કેટલું છે તે મને જોવા દો. ”

રાજાસેવકોએ બોધિસત્ત્વની પત્નીના આક્રોશને (આક્રંદ) ન ગણ્યકારતાં તેને પકડીને રાજાના અંતઃપુરમાં આણી. રાજાએ તેને ધણી વીનવી જોઈ પરંતુ તે તેનું મન મનાવી શક્યો નહિ; ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે આ તાપસીને આપણા અંતઃપુરમાં રાખવામાં કંઈ માલ નથી. આના પર બળાત્કાર કરીશ તો મ્હારી પ્રજા મ્હારા પર ખીજવાશે. વળી એનો પતિ સાચો તપસ્વી નહિ હોય એમ પણ શા પરથી કહેવાય ?

રાજાના અંતઃકરણમાંથી વિકારનાં વાદળ ધીરે ધીરે નટ થયાં અને તેમાં વિવેકસૂર્યનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. તેને પોતાના કૃત્યની લાજ આવવા લાગી અને પોતાનું કૃત્ય ઉધાડું ન પડે તેને માટે તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે પોતાના પરિવાર સહ ઉદ્યાનમાં જ્યાં બોધિસત્ત્વ પોતાની કંથા સીવતો એટલે હતો ત્યાં ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, “બો તાપસ, તં મોટી મોટી

વાતો કરી. તેં કહ્યું કે મ્હારે ચત્રુ ઉદ્ભવશે, પરંતુ તે મ્હારા હાથમાંથી છૂટશે નહિ; પણ જ્યારે હું તારી સ્ત્રીને ઉપાડી ગયો ત્યારે તો તું મ્હને કશું કરી ન શક્યો; અને હવે પાછો કંથા સીવતો સ્વસ્થ બેઠો છે ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મ્હેં કાંઈ વૃથા વલ્ગના (બકવાદ) કરી નથી. મ્હારે જે ચત્રુ ઉદ્ભવ્યો તે મ્હારા હાથથી છૂટ્યો નથી. મહામેધ જેમ ધૂળને દાખી નાંખે છે તેમ મ્હેં ત્યાં ને ત્યાં જ તેને દાખી નાંખ્યો છે.”

રાજાએ પૂછ્યું “ એવો તારો ચત્રુ કયો ? ”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “ જે ઉદ્ભવતાં મનુષ્યની વિવેકશુદ્ધિને ધ્વંસ થાય છે; જે ઉપરિચિત્ત ચતાં આપણા હિતચત્રુને આનંદ થાય છે, મનુષ્ય પોતાનું હિત સમજતો નથી, તેને પરશોકની ધમ્મા રહેતી નથી, તે ક્રોધ રૂપી ચત્રુએ આપ મારી સ્ત્રીને લઈ જતા હતા ત્યારે મ્હારા પર હુક્યો કર્યો. પરંતુ ક્ષાન્તિ (ક્ષમા)ના બળથી મ્હેં તેનો તત્ક્ષણે જ નાશ કર્યો. તે ક્રોધ ગ્રિપ્તથી મ્હને જરાયે ઉપદ્રવ થયો નહિ.”

બોધિસત્ત્વનું આ બોલવું સાંભળી રાજાને અત્યંત આનંદ થયો, અને તેણે પોતાના અપરાધ સાર બોધિસત્ત્વની નત્રપણે ક્ષમા માગી. આગળ ઉપર એ જ ઉદ્યાનમાં તે બંને રહેવા માટે રાજાએ એક સુંદર આશ્રમ બંધાવી આપ્યો.

આ પ્રમાણે શુદ્ધબોધિ તાપસના જન્મમાં બોધિસત્ત્વે ક્ષાન્તિપારમિતાનો અભ્યાસ કરી આત્મપરહિત સાધ્યું.

(૫)

મહાજનકબતક

પ્રાચીન કાળમાં પિંદેહરાણી મિથિલા નામક રાજધાની-
માં મહાજનક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને અરિષ્ટજનક અને
પૌલજનક એ બે પુત્રો હતા. મહાજનકના મરણ પછી
અરિષ્ટજનકને ગાદી મળી. પોતાના નાના ભાઈને તેણે સુવરાજ
બનાવ્યો. સુવરાજને અને પ્રધાનમંડળને કાંઈક કારણસર
બનતું ન આવ્યું, એટલે તેઓએ સુવરાજ અને રાજા વચ્ચે
અણબનાવ કરવાની એક યુક્તિ રચી. રાજાને તેમણે એવું
બરાબરું કે સુવરાજ તમારી ગાદી પચાવી પડવા માગે
છે. અરિષ્ટજનકનો સ્વભાવ હતાવળિયો હોવાથી અને તેને
લાંબો વિચાર કરવાની ટેવ ન હોવાથી પ્રધાનના કહેવા પર
વિશ્વાસ રાખી તેણે પૌલજનકના પગમાં બેડીઓ બાંધી તેને
અધારી કોઠડીમાં પૂરાવી દીધો.

પૌલજનક દુરગમાંથી ઘણી યુક્તિએ નાસી છૂટ્યો અને
તેણે જંગલનો આશ્રય લીધો. ત્યાંના લોકોને વસ કરી લઈ તેણે
રાજાની વિરુદ્ધ મોટું બંડ ઉભું કર્યું. આસપાસનો મુલક
દબળે કરી પોતાનું સૈન્ય વધારતાં વધારતાં તેણે ખુદ મિથિલા
નગરી પર સવારી કરી. અરિષ્ટજનક પોતાના ભાઈને શાસન

દેવાને પોતે જાતે રણ્યાંગણમાં ગયો. પરંતુ લડાઈમાં પૌલ-
જનકના યોદ્ધાઓને હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું. આ સમાચાર
તત્કાલ આખા નગરમાં ફેલાઈ ગયા. અરિષ્ટજનકની રાણી.
અભિષી હતી. પૌલજનક પોતાના બાઈના દુષ્ટત્વને બદલે
લેવાને મ્હને ઠાર મારશે એમ ધારી તેણે નાસી જવાનો વિચાર
કર્યો. પરંતુ તેને પોતાની દાસીઓનો સુદ્ધાં વિશ્વાસ આવ્યો.
નહિ. આથી તેણે કોઈ પણ માણસને જાણવા ન દેતાં પોતાના
દરદાગીના એક ટોપલીમાં ભરી તે પર ચોખા ખાય્યાં, અને
પોતે જૂનાં પુરાણાં લૂગડાં પહેરી હીનવેષે મિથિલામાંથી બહાર
નીકળી પડી. લોકો તરત જ થયેલી રાજ્યક્રાંતિની ગડબડમાં
હોવાથી કોઈએ તેને ઓળખી નહિ.

નગર બહાર નીકળ્યા પછી તેને એક ગાડીવાનનો ભેટો
થયો. તેની ગાડીમાં બેસી તે અંખાનગરમાં ગઈ. ત્યાં એક
નામાંકિત ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણને મળી તેને પોતાના સર્વ
વૃત્તાંતથી વાકેફ કર્યો. બ્રાહ્મણે લોકોને આ મ્હારી બહેન છે
એમ કહી, તેનું પોતાની સગી બહેન પ્રભાણે પાલન કર્યું. નવ
માસ પૂર્ણ થયે તેને એક પુત્ર થયો. તેને તેના દાદાનું
મહાજનક એ જ નામ આપવામાં આવ્યું. તે બ્રાહ્મણે તેને
વેદમાં તથા ઈતર શાસ્ત્રોમાં પારંગત કર્યો. મહાજનક પોતાના
ગાડીઆઓ સાથે રમતો ત્યારે તેને ચીડવવા તેઓ કહેતા
કે, “ આ વિધવાપુત્ર બડો તોફાની છે.” મહાજનકને પોતાનો
આપ કોણ એની ખબર ન હતી. એક દિવસ મા પાસે જઈ
પોતાના આપનું નામ જાણવાની તેણે બારે હડ લીધી. માએ
તેને સાચી વાત કહી દીધી. ત્યારથી વિધવાપુત્ર કહે તે

પોતાના સોગતી પર ચીડાતો નહિ, પણ આપણે મિથિલાની ગાદી કોષ્ટક વખતે તો કમળે કરશું જ એવી પ્રથમ મહત્વાકાંક્ષા તેના મનમાં એકસરખી વૃદ્ધિગત થતી ચાલી.

મહાજનક કુમરદાસક યયા પછી પોતાની માને કહેવા લાગ્યો, “બા, મારા પિતાની ગાદી મેળવવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે. તારી પાસે આણેલું કંઈ જરૂરવાહીર હોય તો તે મને આપ. તે વેચી એ મૂઠી ઉપર દું ધણા પૈસા કમાઈશ અને મોટું સૈન્ય ભેળું કરી કાકા પાસેથી મારા પિતાનું રાજ્ય પાછું લઈશ.”

રાણીએ પોતાની સાથે આણેલા દાગીનામાંથી કેટલાક દાગીના બોધિસત્ત્વને (મહાજનકને) સ્વાધીન કર્યાં. તે વેચી ને પૈસા આપ્યા તે લઈ કેટલાક વેપારી મુવર્લુભૂમિ (બ્રહ્મદેશ) વેપાર માટે જતા હતા તેમની સાથે તે એક વહાણ પર ચડ્યો. વહાણ એક અઠવાડીયું સુખરૂપ ચાલ્યું, પરંતુ એક અઠવાડીયા પછી ભયંકર તોફાન ચતાં તે ફૂટ્યું અને ફૂટાથી હડહડાટ પાણી અંદર દાખલ થવા લાગ્યું. તે પ્રસંગે સર્વ ઉતારાઓ ગભરાટમાં પડી છુમાછુમ કરવા લાગ્યા. પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાનું હૈર્મ ઠગવા દીધું નહિ. તે વહાણની કોડીમાં પોડો અને ત્યાં પોડો પદાર્થમાંથી સાકર અને ધી લઈ તેણે પેટ ભરીને ખાઈ લીધાં, (ધી ખાતું હોય તો માણસથી સમુદ્રની પાણીમાં દિવસોના દિવસ સુધી ઉપવાસી રહી શકાય છે એવી માન્યતા હતી.) અને તેલથી પોતાનાં વસ્ત્રો બીજવી તે જરોગર પહેરી લીધાં. જ્યારે વહાણ ફૂટવાની અણી પર આવ્યું ત્યારે બોધિસત્ત્વ સદના ચાંબલા પર ચઢીને બેઠે વહાણ ફૂળ્યા પછી માંડિના

લોકો પરં સમુદ્રમાંના મોટા મોટા મગરમચ્છોએ હલ્લો કર્યો. પોતાની સાથેનાં ઉતાંર મગરના ભક્ષ થઈ પડે એ જોઈને બ્રાહ્મિસત્ત્વે ચાંભલાં ઉપરથી દૂર સમુદ્રમાં જૂસકો માર્યો. તેના તે જૂસકાના અવાજથી મચ્છોનો સમૂહ જ્હીને જ્યાં ત્યાં ભાગી ગયો. બ્રાહ્મિસત્ત્વનાં હાથમાં વહાણનું એક પાટીયું આવ્યું, તેના આશ્રય લઈ પોતાનો જીવ બચાવવાને તે સમુદ્રમાં તરવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મિસત્ત્વ એક અઠવાડીયા સુધી પાણી પર તરતો રહ્યો. તે સમયે મણિમેળલા નામની દેવતાને દેવોએ સમુદ્રમાં રક્ષણના કામ માટે નિયુક્ત કરી હતી. પરંતુ કંઈક કામને લીધે તે દેવતા પોતાના કામ પર હાજર રહી શકી નહોતી. એક અઠવાડીયા પછી એકાએક તેને પોતાના કામનું સ્મરણ થવાથી તે ઉતાવળી ઉતાવળી જે જગાએ મહાજનક હતો ત્યાં આવી. મહાજનક એકસરખો તર્યાં કરતો હતો તે જોઈ તે ધણો અચંબો પામી અને બોલી, “આ સમુદ્રનો કિનારો કઈ બાજુએ છે એ ખબર ન હોવા છતાં તે તરવાની આટલી જધી ખટપટ આદરી છે એનો અર્થ શું ?”

મહાજનક તેની તરફ વળીને બોલ્યો, “પુરુષાર્થ કરવો એ મનુષ્યનું દર્તવ્ય છે એમ સમજી, હે દેવતા, આ સમુદ્રમાં કિનારાની માફીતી ન હોવા છતાં પણ હું રાતદિવસ તરું છું.”

દેવતા બોલી: “પરંતુ આ વિશાળ સાગરમાં તારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. તું કિનારે પહોંચ્યા વિના જ મરશે.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ચાહે તે કેમ ન અને ? જે પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે તે પોતાનાં સર્ગાઓના અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે અને તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાની વારી આવતી નથી.”

દેવતા બોલી, “પરંતુ જે કર્મમાંથી ફળ ન નીપજતાં ગ્રાસ માત્ર ઉપજવાનો છે, અરે, મરણ આવવાનું છે તેવાં કર્મ કરવાથી શો લાભ ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો, “આપણે પુરુષાર્થ ક્રોધ કાળે પાર પડવાનો સંભવ ન હોય તોપણ અને ત્યાં સુધી પ્રાણનું રક્ષણ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. લોકસ્વભાવ જ એવો છે. મનુષ્યનાં સર્વ કામ પાર પડે છે એવું નથી. ખેતી, વ્યાપાર વગેરે સર્વ કાર્યોમાં મનુષ્ય સર્વદા યશસ્વી થાય જ ■ એવું નથી. દરે મહારા પ્રયત્ન વિષે તું પૂછશે, તો એનું ફળ એ છે કે, મહારી સાથેના બીજા લોકો પાણીમાં ડૂબી મરી ગયા છે ત્યારે હું તારા જેવી મહાનુભાવ દેવતાનું દર્શન કરવા બચ્ચો છું. તેથી હે દેવના, હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવાનું કદી નહિ છોડું. આ સમુદ્રની પાર જવાનો ઉદ્યમ કરી હું મહાઈ પૌરુષ પ્રગટ કરીશ.”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી દેવતા પ્રસન્ન થઈ અને તેણે બોધિસત્ત્વને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મિથિલા નગરીમાં પહોંચાડ્યો.

જે દિવસે બોધિસત્ત્વ સુવર્ણશૂભિ જવાને નીકળ્યો તે જ દિવસે ચૈલગ્ગનક મરણ પામ્યો. તેને સીવલી નામની એકની

એકે કન્યા હતી. પૌલકજનકની એવી ઇચ્છા હતી કે સીવલી જે પુરુષને, વરે તે જ પોતાની પાછળ રાજ થાય. પરંતુ સીવલીનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને કોઈ જ સમર્થ થયું નહિ. રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારીઓએ તેની પરાંદગી પામવાને અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે સર્વ બ્યર્થ ગયા. જે અધિકારી તેનો પ્રેમ મેળવવાને રાજમહેલનાં આવતા તેમને તે કહેતી કે “તું મારું પાદસંવરણ કરે તો હું તારા પર પ્રસન્ન થાઉં” અને પાદસંવરણ-વિધિનો આરંભ કરતાની સાથે “તારા અંગમાં કાંઈ જ દુષ્ટ નથી, તું તદ્દન અશક્ત છે. તું રાજ થવાને યોગ્ય નથી” એમ બોલી તેને લાત મારી ઉઠાડી તે રાજમહેલમાંથી હાંપી મુકતી.

રાજ સિવાય રાજ્યબ્યવસ્થા ઠીક ન ચાલી એટલે સીવલીની અનુભૂતિ વિના જ કોઈકને રાજ કરવો એવો નાગરિકોએ નિશ્ચય કર્યો. જૂદી જૂદી શરતો રાખીને તે શરતોમાં જે છૂતે તેને રાજપદ આપવું એવો ઠરાવ થયો. પણ તે શરત છૂતનાર કોઈ નર મળ્યો નહિ. હવે રાજ કોને બનાવવો એની લોકોને બારે ચટપટી પેઠી. ત્યારે રાજના વૃદ્ધ પુરોહિતે લોકોને કહ્યું, “તમે ચિંતા કરશો મા. અમે એક મંગળ રથ તૈયાર કરી તેને મંગળ અશ્વે બેઠી છૂટા મુકશું. તે જે જગાએ જઈને ઉભો રહેશે તે જગાએ અમને રાજપદને યોગ્ય એવો મનુષ્ય મળશે.”

પુરોહિતનો આ વિચાર સૌને ગમી ગયો. તે પ્રમાણે પુરોહિતે રથ તૈયાર કર્યો અને તેને ચાર સ્વામદર્શી અશ્વ

જોડીને છોડા મુકી દીધો. તેની પાછળ પાછળ પુરોહિત, રાજના પ્રધાનો વગેરે નગરજન અને મોટી ફોજ નીકળી પડી.

નગરની પ્રદક્ષિણા કરી રથ છેક રાજના ઉદ્યાનમાં પેટા. તે વખતે મહાજનક ત્યાં એક મંગળ શિલા પર સૂતો હતો. રથે તે જગ્યાએ જઈ તે શિલાની પ્રદક્ષિણા કરી અને ત્યાં જ થંબી ગયો. પુરોહિતે ત્યાં સૂતેલા યોધિસત્ત્વને જોયો અને પોતાના લોકોને કહ્યું, “ગૃહસ્થો, આ જો સત્પુરુષ હશે તો ગાંભીર્યથી વર્તશે; નહિ હોય તો આપણાથી ડરી જઈ આમ તેમ ક્યાંક નાસી ફરશે. સવળાં વાઘ સાથે વાગે એવી વ્યવસ્થા તમે કરો. અમે આ માણસની પરીક્ષા કરીશું.”

પુરોહિતનું કહેવું સાંભળીને મુખ્ય પ્રધાને સાથે આ જ વાદકોને એકદમ સર્વ વાલો વગાડવાનો દુક્રમ આપ્યો. વાદના એવો મોટો અવાજ થયો કે એ ડેકાણે સામાન્ય મનુષ્ય હોત તો જરૂર બાવરો બની ગયો હોત; પરંતુ યોધિસત્ત્વે માથા પર ઓઢેલું વસ્ત્ર ઉતારી આ મોટા જનસમૂહ ભણી એકવાર નજર નાંખી અને જમણે પડખેથી હાથે પડખે ફરીને ફરી આંખ મીચી દીધી. પુરોહિતે પામે જઈ ધીરેથી તેના પગ ઉઘાડા કરી જોયા. પગ પરનાં લઘણાં જોઈ પુરોહિતે પોતાના માણસોને કહ્યું, “ગૃહસ્થો, આ સામાન્ય મનુષ્ય નથી. આ તો સાર્વભૌમ પદને પણ ચોંચે છે !”

યોધિસત્ત્વ ઉઠીને બેટો થયો અને આસપાસના મેગા થયેલા લોકોને ઉદેશીને બોલ્યો, “તમે મારી આસપાસ શા સારું એકદા થયા છો ?”

પુરોહિતે જવાજ દીધો, “અમે મિથિલાના નગરજન છીએ. અમારા રાજા પૌલજનક પરશોકવાસી થયા છે તેમને ઠેકાણે બીજા રાજાની ચુંટણી કરવા અમે બધા નીકળ્યા છીએ. અમારો મંગળ રથ અહિં આવી કબો રહ્યો; મારે અમારી બધાની મનીષા એવી છે કે આપ આ દેશનું રાજપદ સ્વીકારો.”

બ્રાહ્મિસેવ્ય બોલ્યો, “તમારી ઇચ્છાને માન આપવા હું તૈયાર છું.”

પછી મોકાએ ત્યાં જ તેનો અભિષેક કર્યો, અને મોટી ધામધુમથી એને સમ્રાટ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

રાજકુમારી સીવલીએ મહાજનકને બોલાવવા એ ત્રણ વખત તેડું મોકલ્યું, પણ મહાજનક પોતે જરૂરના કામમાં રોકાયેલા હોવાનું કારણ આપી તેના મહેલમાં ગયો નહિ. છેવટે સીવલીનો સતત આગ્રહ જોઈ તે તેને મળવા ગયો. તેનું શીરોદાન વર્તન જોઈ સીવલી તેના પર અતિશય પ્રસન્ન થઈ. કેટલોક વખત માદ સીવલીનું મહાજનક સાથે લમ થયું. તેને હીર્ણાનુ નામનો પુત્ર થયો. તે વયમાં આજે મહાજનકે તેને મુવરાજપદ આપ્યું. જનકરાજાએ પોતાના પ્રધાનમંડળની સાદાખર્ચા રાજ્યકાર્યનાર એવો હુકમ રીતે ચલાવ્યો હતો કે આસપાસના પ્રજાહિતદશ રાજાઓને તે ગુરુ સમાન ધર્મ રહ્યા હતા. તેના પોતાના રાજ્યમાંથી જ નહિ પરંતુ બીજાં રાજ્યોમાંથી પણ અનેક વિદ્વાન આવેલે જોતા તેની જાતિ માંજળી તેના દર્શનાર્થે મિથિલા આવતા.

એક દિવસ જનકરાજા ઉદ્યાનમીડા મારે જતો હતો ત્યાં તેણે કળના બારથી લચી ગયેલું એક આમ્રવૃક્ષ જોયું. રાજાને તેનું ફળ ખાવાની ઇચ્છા થતાં તેણે એક સેવકને એક પાકેલી કેરી તોડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. સેવકે તોડી આણેલી કેરી રાજાને ગ્રહીત બાવી. તે ઝાડનાં વખાણુ કરી રાજા આગળ આજ્ઞે. રાજાને આ આંખાની કેરી ગમી ગઈ એવું માલમ પડતાં લોકોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ તે ઉપર ઉલટયાં અને આંખા પર એક પણ ફળ રહેવા હીધું નહિ. જનકરાજાએ ઉદ્યાનમાંથી પાછા વળતાં ફરી તે ઝાડ બણી નજર નાખી તો ઝાડ પર એક પણ ફળ જણાયું નહિ! “આટલા થોડા વખતમાં આટલો ફેરફાર કેમ થઈ ગયો?” એમ જનકે પોતાના માણસોને પૂછ્યું. તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજા આ ઝાડના વખાણુ ક્યાં એટલે લોકોએ તેનાં કાયાં ફળ મુઢાં તોડી ખાયાં! રાજાને તે ઝાડની સ્થિતિ જોઈ ઉઠેગ ઉપજ્યો. તે મનમાં વિભાસવા લાગ્યો, “અરેરે! શી આ સંપત્તિની ટાણુબગુરવા! હું જતો હતો ત્યારે આ વૃક્ષ ફળના બારથી લચી જતું હતું; પણ હવે જોઈ હું તો એ જ ઝાડ પર એક પણ ફળ જણાયું નથી! આ દુનિયાનાં ધન દોષતની પણ આ જ સ્થિતિ છે. કેઈ માણસ પારાવાર શ્રમ વેડી, ઠાડ, તડકો, પવન વગેરે સહન કરી ધન મેળવે છે; પરંતુ અદ્ય-કાળમાં જ તે ધન તેની પાસેથી ચોર અથવા અન્યાયથી રાજા ફરી લે છે. ઠીક, તો મહારી રાજ્યસંપત્તિ એ દૃઢ છે ખરી? મહારા પિતાએ પોતાના માઠીબયા બાકને પણ એ રાજસંપત્તિમાં વિદ્ય નાખશે એવી ખીકથી કાસગૃહમાં નાંખ્યો, પરંતુ એ

“પાંચ જ મારા પિતાના મરણનું કારણ બન્યો. આવી આ રાજ્યભક્તી ચંચળ છતાં હું એને કેવળ વશ થઈ રહ્યો છું ! ”

જનકરાજ ઉદ્યાનમાંથી રાજધાનીમાં ગયો; પણ તેને રાજમહેલનાં સર્વ સુખ તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. બે નોકરો સિવાય બીજાને પોતાના મહેલમાં આવવાની તેણે મનાઈ કરી અને એકાન્તમાં તે પરમાર્થનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. ત્રણ મહિના આ પ્રમાણે વીતાડ્યા પછી એક દિવસ તેણે વિચાર કર્યો કે “ મહારા પ્રજાજનને ઉપયોગી ન થતાં તેમનું અન માત્ર હું ખાયા કરું છું ! આ રાજમહેલના કારાગૃહવાસથી મારા મનને સુખ કેમ થશે ? હિમાલય પર જઈ પ્રુષ્યવાન ઋષિમુનિઓના આશ્રમમાં રહેવાનો સુદિન ક્યારે ઉગશે ? ”

રાજની અરુણવાસની ઉત્કંઠા એટલી તો વધી ગઈ કે એક દિવસ કાપાયવજ્ર (ભગવાં) ધારણ કરી તે રાજમહેલ-માંથી બહાર નીકળી પડ્યો અને પાસેના એક ઉદ્યાનમાં જઈ એક ઝાડ નીચે રહ્યો.

રાજએ સંન્યાસ લીધો એ સાંભળી સીવલીદેવીના દુઃખનો પાર રહ્યા નહિ. પોતાની દાસીઓ સાથે રાજ ગેડો હતો ત્યાં જઈ તેણે તેને ગદ્ગદ રીતે વીનવ્યો; પણ રાજનું મન તે રતિપૂર પણ ફેરવી શકી નહિ. આથી તેણે રાજનું મન ફેરવવાને એક યુક્તિ રચી. પોતાના નોકરોને મોકલી મિથિલાના બાંચાં વૃટયાં ઘરોને તેણે આગ લગાડાવી અને ઘર સળગવા લાગ્યાં એટલે તે રાજને કહેવા લાગી, “ મહારાજ, આપે જે મિથિલાની અભિવૃદ્ધિ કરી તેની આપ ત્યાંથી નીકળ્યા પછી

શી દુર્દશા યદ સ્વી છે તે જુઓ. તમારી આ નગરી અરાજક થયાથી તેના અગ્નિથી નાશ થાય છે ! તમે મેળ-વેલા સર્વ ધનનો આ અગ્નિપ્રલયમાં નાશ થશે; માટે મહારાજ, જલદી પાછા ફરી આ નગરીનું રક્ષણ કરો. ”

રાજા બોલ્યો, “ દેવી, હવે આગળનો જનક રહ્યો નથી. મહારા મને પૂર્ણ વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. સારી મિથિલા નગરી બળીને ભરમ થાય તો મેં માફ આ નવીન ધન નષ્ટ થનાર નથી. ”

ત્યારે સીવલીએ ગજને વાળવાનો બીજો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. કેટ લોકોને શહેરમાં જ્યાં ત્યાં નાસભાગ કરવાનું હતું, કેટ લોકોના ઘરો પર લાક્ષારસ રેડી બળે તેમનાં અંગ પર રક્ત જ વહેતું હોય એવો દેખાવ ઉત્પન્ન કર્યો, અને એ લોકોને રાજા પાસે લઈ જઈ તે રાજાને કહેવા લાગી, “ મહારાજ, જે પ્રજાનું તમે પુત્રવત્ પાલન કર્યું તે પ્રજાની આ વિધતિ જુઓ ! આપની મિથિલા નગરીમાં હાલમાં બંડખોરો પેડા છે અને તેમણે આ લોકો પર પ્રહાર કરવાથી તેમના આ હાલ થયા છે. આ જુઓ—પણે કેટલાક લોકો બંડખોરોનો બેસુમાર માર પડવાથી રમદોળાતા પડ્યા છે. બીજા કેટલાક નાગરિકો પેલી વસ્ત્રો મોપાસ નાસભાગ કરી રહ્યા છે. માટે હે દયાળુ મહારાજ, આપ પાછા ફરો અને આ લોકોનું રક્ષણ કરો. ”

જનકે જવાબ આપ્યો, “ મિથિલાનું રક્ષણ કરવા જેટલું મિથિલાના તરુણોને મેં શિક્ષણ આપ્યું છે એટલે

આવે સમયે જાંડખોરોને તેઓ દાખી દેશે જ, પરંતુ જો તેઓ એટલા અદ્ય સમયમાં જ નામદ જની ગયા હશે તો તેમના રાહરનું રક્ષણ હું એકલો શી રીતે કરીશ ?”

સીવલીદેવીએ અને મિથિલાના નાગરિકોએ જનક રાજને પાછા ફરવાને બહુ બહુ તરેહની આજીજી કરી, પણ તેનો નિશ્ચય ડબ્બો નહિ. તે બોલ્યો, “મિત્રો, તમારા મારા પર આટલો પ્રેમ છે એ યોગ્ય જ છે, કેમકે રાજ્યાભિષેક થયો તે દિવસથી આજ સુધી હું તમારા હિત માટે સતત મથ્યો છું. મારી કારકીર્દીમાં તરુણ વર્ગને મેં એવી જાતનું શિક્ષણ આપેલું છે કે વિદેહરાષ્ટ્ર આજે સૌ બાબતમાં આગળ છે. વિદેહની નવી પેઢી શત્રુ સામે મોતાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. હવે મારું કર્તવ્ય દરેક બાકી રહ્યું નથી. મારી આ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગાળવી મારે માટે અત્યંત ઇષ્ટ છે. સામાન્ય માણસ પ્રમાણે ધન અને સત્તાની તૃષ્ણા હોડ્યા વિના જ મિથિલાના રાજને મોત આવશે તો તેમાં તમને શો ફાયદો થનાર છે ? પરંતુ ઉત્તર વય ધર્મચિન્તનમાં ગળાય અને તૃષ્ણાનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરતાં કરતાં મગ્નુ આવે એવો હું દાખલો બેસાડી દઈ તો જુદા અને તરુણ પેઢીમાં ધન અને સત્તાની તૃષ્ણાને લીધે જે કલહો મચે છે તે બધ પડશે અને સર્વ મનુષ્યોની આ લોકની સંસારયાત્રા સુખરૂપ થશે; તેથી તમે હવે મારી પાછળ ન પડતાં દીર્ઘાયુને રાજગાદી આપો અને એકમતે રાજ્યકારભાર ચલાવો.” આટલું કહી જનક રાજએ પ્રજાજનોને પાછા વાળ્યા અને પોતે હિમાલયનો ભાગ લીધો.

આ જન્મમાં ઘણા ઔર્ધ્વથી સમુદ્ર તરી જઈ અને
 ન્યાર બાદ પોતાની પ્રજાનું અદ્ભુત દક્ષતાથી દેખાણ કરી,
 બોધિસત્ત્વે વીર્યપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. પછી રાજ્યનો
 ત્યાગ કરી અને ઉત્તર વયના લોકોને વૈરાગ્યનો દાખલો બેસાડી
 નૈષ્કર્મ્યપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. મિથિલા બળે છે,
 મિથિલાના લોકોને જંડબોરો લૂટે છે એમ સીવશીએ કહેવા
 છતાં પોતાની સારિત્ત્વ ઉપેક્ષા ચળવા ન દઈને બોધિસત્ત્વે ઉપેક્ષા-
 પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો. માત્ર આ જન્મમાં જ નહિ, પરંતુ
 બીજા કેટલાયે જન્મોમાં બોધિસત્ત્વે આ પારમિતાઓનો
 અભ્યાસ કર્યો. હવે બોધિસત્ત્વે પ્રજાપારમિતાનો અભ્યાસ
 શી રીતે કર્યો એનું એક ઉદાહરણ આપું છું.

(૬)

મહાપદની વાત

મથિલા નગરીમાં એક કાળે વૈદેહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. સેનક, પુકુસ, કાવિંદ અને દેવિંદ એ ચાર એના વિદાન અમાત્ય હતા. એક દિવસ રાજાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે “રાજાંગણમાં જાણે ચાર મોટા અગ્નિકુંડ પ્રજ્વલિત થયા છે, એવામાં ત્યાં એક આગીયા જેવડો ભભુકે ઉત્પન્ન થયો અને તે ચારે અગ્નિકુંડને વીંટળાઈ વળ્યો.”

પ્રાતઃકાળે જ્યારે અમાત્યો રાજાના દર્શને આવ્યા ત્યારે રાજાએ તેમને કહ્યું, “રાત્રે મને સારી ઉંઘ આવી નહિ. મેં એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું.”

સેનકે રાજાને ‘શું સ્વપ્ન આવ્યું?’ એમ પૂછતાં રાજાએ તે કહી બતાવ્યું. સેનકે કહ્યું, “મહારાજ, મહારાવાનું કંઈ કારણ નથી. આ સ્વપ્નાનો અર્થ સારો છે. આજે જો અમે ચાર અમાત્યો આ રાજાબવનમાં પોતાના સુદ્ધિતેજથી પ્રકાશીએ છીએ તેમાં અપ્રસિદ્ધ કુળમાંથી એક માણસ આગળ આવશે અને ને પોતાના સુદ્ધિપ્રભાવથી અમને સૌને પાછળ પાડશે, એવું આપના આ સ્વપ્ના પરથી ભવિષ્ય બાંધી શકાય છે.

મિથિલાથી કેટલાક અંતર ઉપર પ્રાચીનયવમધ્યક નામનું એક ન્હાનું સરખું સહેર હતું. ત્યાં શ્રીવર્ધન નામનો એક મુશીલ મૃદસ્થ રહેતો હતો. જે દિવસે વંદેદ રાગને ઉપરનું સ્વપ્ન આપ્યું તે જ દિવસે શ્રીવર્ધનની સાધ્વી સ્ત્રી ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂર્ણ થયે તેને એક દાન્તિમાન પુત્ર થયો. આ જ આપણો બોધિસત્વ. નામકરણને દિવસ આ બાળકનું નામ ‘મહૌપધ’ એવું રાખવામાં આવ્યું. મહૌપધ જ્યારે ઉંમરલાયક થયો ત્યારે પોતાના બુદ્ધિજીને કરીને સહેરના સર્વ યુવાનોનો તે આગેવાન થયો.

એક દિવસ સેંકડો છોકરાઓ સાથે તે કીડામંડપમાં રમતો હતો. તે વેળાએ એકાએક વરસાદનું મોટું ઝાપડું આવ્યું અને સૌ છોકરાઓનાં કપડા બીજામુને તરબેળ થયા. બોધિસત્વ બોલ્યો, “બાઈઓ, આવો, આપણે વરસાદ પડે ત્યારે રમવાને માટે એક કીડાશાળા બાંધીએ. તમે તમારા વટીસો પામેથી એક એક કાર્યાપણ * લાવો.”

છોકરાઓએ બોધિસત્વના કહેવા પ્રમાણે કાળો બેગો કરીને તેને સોંપ્યો. મહૌપધે સહેરના મુખ્ય સુતારને બોલાવીને તેને એક ઉત્તમ શાળા તૈયાર કરવાને કહ્યું. પરંતુ સુતારે કહેલો નકશો મહૌપધને પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે પોતે નકશો તૈયાર કરીને પોતાની દેખરેખ નીચે તે સુતાર પામે એક ઉત્તમ શાળા બંધાવી. આ શાળાને એક છેડે તેણે વરસાદ વખતે રમવાની સગવડ પણ કરી હતી. પરંતુ શાળાના મુખ્ય

* કાર્યાપણ તે વખતનો એક સીકકો હતો.

વિભાગમાં 'લુદા લુદા' રાંક અભ્યાગત લોકોને માટે 'સગવડ કરવામાં' આવી હતી. 'એક ભાગ મુસાફરોને માટે અલગ રાખવામાં' આવ્યો હતો; બીજા એક ભાગમાં ગરીબ સ્ત્રીઓ માટે એક પ્રસંતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યું હતું; ત્રીજે ઠેકાણે 'ધર્મોપદેશગૃહ' બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેની જોડાનેડ એક ન્યાયસભા રચી હતી.

બોધિસત્ત્વે બાંધેલી આ અપૂર્વ શાળાથી તેની કીર્તિ તે નગરમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં પ્રસરી. દૂરદૂરના લોકો ખાસ તે શાળા જોવા માટે આવવા લાગ્યા. થોડા જ વખતમાં બોધિસત્ત્વે બીજો ફાળો એકઠો કરી શાળાની પાસે જ એક સુંદર તળાવ બાંધ્યું.

એક દિવસ બોધિસત્ત્વ પોતાના સોબતીઓ સાથે શાળાની પાસે રમતો હતો તેવામાં 'એ' ખેડૂતો એક બળદની જોડ વિષે લડતા લડતા નંતા હતા. બોધિસત્ત્વે તેમને બોલાવીને પૂછ્યું, "તમે શા માટે લડો છો?" ત્યારે તેમાંના એક જણે જવાબ આપ્યો, "હે પંડિત, હું તારા તળાવનું પાણી પીને અને બળદોને પાણી પાછને એક ઝાડ નીચે વિશ્રાન્તિ લેતો પડ્યો હતો; મારા બળદ પાસે જ ચરતા-હતા. એટલામાં મારી આંખ મંળી ગઈ અને બળદો ટાંચુ જોણે ક્યારે જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ત્યાં આ માણસે તેમને જોળખ્યા અને હવે એ પોતાના જ હોવાનો દાવો કરે છે!"

બીજો બોલ્યો, "અરે પંડિત, તું આ માંથુસ કંપર બિલકુલ વિશ્વાસ રાખ મા. એ ખડો લુચ્ચો છે. હું મારા

ઘરના આ બળદ લઈને વેચવા માટે બજાર તરફ જતો હતો ત્યાં આ માણસ અને વાટમાં મળ્યો અને આ બળદ-મારા છે એમ કહી ટટા કરવા લાગ્યો.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મારો આપેલો ન્યાય તમને પસંદ પડશે કે ?”

તે બંનેએ બોધિસત્ત્વનો આપેલો સુકાદો માન્ય રાખવાનું કહ્યું હતું. પણ બોધિસત્ત્વ એકને ત્યાં રાખી બીજાને બીજા ઠેકાણે લઈ ગયો અને ત્યાં બેગા ચલેલા સર્વ લોકો સમક્ષ ફરી એક વાર સર્વ હકીકત પૂછી લીધી. તે માણસે પણ પોતે એ બળદ બજારમાં લઈ જતો હતો વગેરે પૂર્વવત્ કહ્યું. ત્યારે તેને બોધિસત્ત્વે પ્રશ્ન કર્યો કે “આ બળદોને તો આજે શું નીકું છે ?” તે બોલ્યો, “મિ એમને તલનો બોળ અને ચોખ્ખાની રાખડી નીરી છે.”

બોધિસત્ત્વે પાસે કબેલા સંધને તેનું કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું અને ત્યાંથી તેને બોજે ઠેકાણે મોકલી તેના પ્રતિપક્ષીને ત્યાં બોલાવ્યો. પોતે જાડ નીચે મૂતો હતો ત્યાંથી બળદો જંગલમાં બાગી ગયા વગેરે હકીકત તેણે કહ્યા પણ બોધિસત્ત્વે તેને પૂછ્યું, “પણ તો આજે આ જનાવરોને શું શું નીકું છે ?” તે બોલ્યો, “હું તેમને બીજું શું નીચેવાનો હતો ? સવારના તેઓ કેવળ જંગલના ઘાસ પર જ છે.”

બોધિસત્ત્વે સભાસ્થાનમાંના લોકોને તેનું આ કહેવું બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા કહ્યું; અને ત્રિયશુ વક્ષીનાં પાંદડાં મંગાવી

જારીક ફરીને તેનું પાણી તે બગદોને પાણું. તેના જોરથી બગદોએ થોડા જ વખતમાં મળત્યાગ કર્યો. પણ છાણમાં ખોળને બિલકુલ અંશ દેખાયો નહિ ત્યારે બોધિસત્ત્વે તે બંનેને ત્યાં બોધાવી કહ્યું, “ જે ગૃહસ્થ પોતે ઉધતો હતો ત્યારે બગદ જંગલમાં જતા રહ્યાનું જણાવે છે તે આ બગદોનો ખરો માલિક, અને જે ખોળ ખવડાવ્યાનું કહે છે તે દંબી છે.”

બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય સમાગૃહમાંના સર્વ લોકોને પસંદ પડ્યો. દંબીએ પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો. બોધિસત્ત્વે તેને ફરીથી આવું ખરાબ કામ ન કરવાને શીખામણ આપી અને પછી બગદોને તેના ખરા માલિકને હવાસે કર્યા. ત્યાં મળેલા સધળા માણસો બોધિસત્ત્વની બુદ્ધિનાં વખાણ કરતા કરતા પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઇને ન્હાવા આવેલી. તે બાળકને પાળ પર મુકી નીચે ન્હાવા ઉતરી એટલામાં એક યક્ષિણી ત્યાં આવી અને બોલી, “ ખડેન આ તારો બાળક છે શું? અહો, તે કેવો સુંદર દેખાય છે! હું તેને જરા ધવડાવું?”

બાળકની માતા બોલી, “ કરી હરકત નથી.”

યક્ષિણીએ તે બાળકને ધવડાવીને થોડી વાર રમાડ્યો અને ત્યાર પછી તેને લઇને જવા લાગી, એટલે તેની અને બાળકની માતા વચ્ચે ગાળાગાળા ચાલી. ત્યાં મળેલા લોકોએ તે બંનેને બાળક સહવર્તમાન બોધિસત્ત્વ સમક્ષ લાવીને ઉભી કરી.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મારો કહ્યો તમે જન્મે કશું કરશો ને ? ”

તેઓએ ‘હા’ કહેતાં જ તે બોલ્યો, “ તમે જન્મે આ બાળકના હાથપગને ખેંચો. જે આ બાળકને ખેંચીને સર્પ જાડ શકે તે જ આ બાળકની ખરી માતા. ”

તે જાને જણીઓ તે બાળકને ખેંચવા લાગી. તેથી તે બાળક ધણે જ મ્હોટેથી રડવા લાગ્યો. તેની ખરી માએ તેને તરત જ છોડી દીધો અને એક બાળુ પર જઈને કરુણ સ્વરે રુદન કરવા લાગી. પરંતુ યક્ષિણીના મુખ પર પોતાને મળેલી ફોહને લીધે સ્થિત હવાઈ રહેલું દેખાતું હતું.

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મૃદસ્યો, બાળકને છોડી દઈને બાળુ પર રડે છે તે જ સ્ત્રી બાળકની ખરી માતા છે. પોતાના બાળકના રડવાથી તેનું અંતઃકરણ કંકળી ઉઠ્યું, અને તેણે બાળકને તરત જ છોડી દીધો. પરંતુ આ યક્ષિણીના ચહેરા પર એના બાળકને માટે દુઃખ થયું હોય એવું રહેજ પણ ચિન્હ દેખાતું નથી. ”

સભામૃદના ભોકોને બોધિસત્ત્વે આપેલો ન્યાય પસંદ પડ્યો. યક્ષિણીએ પોતાનો ગુન્હો કશું કર્યો, અને બાળકને તેની માતાને સ્વાધીન કરી તે ચરમની મારી નીચું ધાલી ત્યાંથી ચાલતી યઇ.

બોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કીર્તિ વૈદેહ રાજના કાન સુધી ક્યારનીયે પહોંચી ગઈ હતી. પોતાના દરબારમાં એને

બોલાવી રાખવાનો વિચાર રાજાના મનમાં અનેકવાર આવ્યો, પરંતુ આ કામમાં અમાત્યોની સંમતિ ન મળવાથી રાજાથી તે વિચાર અમલમાં ચૂકી શકાયો નહિ. તોપણ રાજા વારંવાર યોધિસત્ત્વની ખબર લેતો. જૂદા જૂદા ઉપાયોથી તેણે યોધિસત્ત્વના ચાતુર્યની કસોટી કરી જોઈ અને જ્યારે તેની ખાતરી થઈ ત્યારે અમાત્યોને પૂછવા ન રહેતાં યોધિસત્ત્વનાં માખાપની સંમતિ લઈને તેણે યોધિસત્ત્વને પોતાના મહેલમાં લાવીને રાખ્યો.

યોધિસત્ત્વ તરફ હોવાથી રાજાના દરબારમાં એકદમ તેનો પ્રભાવ પડ્યો નહિ. તોપણ પોતાના શુદ્ધિબળ વડે તેણે સર્વ અમાત્યોમાં અચરચાન મેળવી લીધું. અલબત્ત રાજાના ચારે અમાત્ય તેની બારે અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. તેમણે યોધિસત્ત્વને ઝાંખો પાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ યોધિસત્ત્વે પોતાના ચાતુર્યથી તેમના પ્રયત્નને સફળતા મળવા દીધી નહિ.

તે કાળમાં પાંચાલ દેશમાં ચૂલનિ બ્રહ્મદત્ત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કેવટ નામનો બ્રાહ્મણ તેનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. કેવટની સલાહથી બ્રહ્મદત્તે આખા ભરતખંડ પર એકજગે રાજ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાના સैन્યને લઈને ન્હાના ન્હાના દેશોને પાદાક્રાન્ત કર્યા, અનેક રાજાઓને પોતાના માંડલિક બનાવ્યા અને પોતાની આજ્ઞાને ન માનનારા રાજાઓને પદચ્યુત કરી તેમની ગાદી પોતાની આજ્ઞા માનનારા તેમના ભાયાતોને આપી.

અહલદત્તે આટલી હયલપાયલ કરી, પણ વેદેદના રાજ્ય પર સ્વારી કરવાનું સાહસ કર્યું નહતું. મિથિલા હસ્તગત કર્યા વિના ખીજા રાજ્યોએ તેને સર્વાંગે ચરણ આપવાનું તૈયાર નહોતા તેથી તેણે મહેતી ફાજ ભેગી કરીને પિંદેહ પર હલ્લો કર્યો.

વેદેદ રાજની અંદર પોતાના ચતુનો પરાભવ કરવાનું સામર્થ્ય ન હતું. તેણે પોતાના પ્રધાનોને બોલાવીને હવે શું કરવું એ વિષે મસલત ચલાવી. સૌનું કહેવું એમ થયું કે અહલદત્ત સામે આપણું કશું વગવાનું નથી; પરંતુ બોધિસત્ત્વે રાજને ધોરજ આપીને કહ્યું, “મહારાજ, આપ ગમરાસો નહિ. ચૂલની અહલદત્ત જોતજોતામાં આપણા રાજ્યમાંથી નાસી જશે.”

આ વાત સામળી રાજ્યએ જાણી બાર બોધિસત્ત્વ ઉપર નાંખ્યો.

બોધિસત્ત્વે મિથિલામાં એકદમ જદાગસ્ત કરવા માંડ્યો. શહેરમાં ત્રણ ચાર વર્ષ ચાલે એટલી સામગ્રી જૂઠા જૂઠા કાકારામાં સંધરી. મિથિલાની આસપાસ જે કોટ હતો તેને સમરાપીને દુરસ્ત કર્યો; અને હામ હામ શહેરના રક્ષણ માટે મુનંદી ફાજ જોડવી દીધી.

અહલદત્તે પિંદેદના ન્હાનાં ન્હાના ગામો કબજે કરવાની તરખાટમાં ન પડતાં એકદમ મિથિલા પર સ્વારી કરી અને મિથિલાને ઘેરો પાંખ્યો. કેવદનું એમ કહેવું હતું કે મિથિલાના લોકો સાથે લડાઈ કરી આપણી ફાજનો નાશ કરવામાં કરશે.

લાંબ નથી. સહેરમાં ધાન્યસંચય ખૂટી જતાં વાર તે આપો-આપ આપણા હાથમાં આવશે. આથી બ્રહ્મદત્તનું આયુ' સૈન્ય મિથિલાની આસપાસ ઘેરો ઘાલીને પડયું. ઘણાંય મહિના ગયા, પરંતુ મિથિલામાંની અન્નસામગ્રી ખૂટવાનું ચિન્હ દેખાયું નહિ.

બ્રહ્મદત્ત ત્રણ વર્ષ સુધી ઘેરો આયુ રાખત તોયે મિથિલાના લોકોને ભૂખે મારવાનો વખત ન આવત; પરંતુ વૈદેહ રાજાને બ્રહ્મદત્તના ભયથી ઉંઘ આવતી બધે થઈ. ઓધિસત્ત્વને જોલાવીને તેણે કહ્યું, “હે પંડિત, તેં મહારા સહેરનો સારો બદોબસ્ત કર્યો એ માટે મને ઘણું જ આનંદ થાય છે, પરંતુ આ બ્રહ્મદત્તની સમુદ્ર સરખી અદાદ સેના તરફ નજર ફેંકતાં તો મારી છાતી ધડકવા લાગે છે. મને હવે ઉંઘ તો મુદસે આવતી નથી.”

ઓધિસત્ત્વે કહ્યું, “મહારાજ, બ્રહ્મદત્તને અદિત્યી દાંડી કદાડવાના જ વેંતમાં હું છું, પણ પ્રયત્નને સફળ થતાં કેટલોક દાળ લાગે છે. ઝાડનું ખીજ વાવી ખીજે જ દિવસે ફળની અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. મહારા પ્રયત્ન જલદી યશસ્વી થશે એવી મહારી ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપ ન કગમગતાં નિશ્ચિત રહેજો.”

મહૌષધને અનુકેવદ નામનો એક મિત્ર હતો. તે નગરના કેટ ઉપરથી મેવા મીઠાઈ બ્રહ્મદત્તનાં માણસો પામે ફેંકતો અને તેમને કહેતો કે “તમે હમણાં ઘેરો ઉઠાવશો મા. વૈદેહરાજા એ મૂર્ખ મહૌષધ સાથે ઘણું જ થોડા સમયમાં તમારે શરણે આવશે. સહેરમાં દાણાપાણી થઈ રહેવા આવ્યાં છે.”

છેવટે અનુકેવટનાં આ વચન એક દિવસ વૈદહરાજના કાંધ સૈનિકે સાંભળ્યાં. તે તેને પકડીને મહૌપધ પાસે લઈ ગયો. મહૌપધે તેને ગંધેડે બેસાડી શહેરમાંથી હાંકી કહાડવાનો દુક્રમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેની હબમત કરી, ગામમાં ફેરવી તેને હાંકી કહાડવામાં આવ્યો. તે બ્રહ્મદત્ત રાજના સિપાઈઓ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો, “તમને મદદ કર્યાનું આ ફળ છે! એ દુષ્ટ બેકુતના છોકરાએ—મહૌપધે—મારી આ રી દુર્દશા કરી છે તે જુઓ!”

બ્રહ્મદત્તના સિપાઈઓ તેને પોતાના રાજ પાસે લઈ ગયા. તેની સર્વ હકીકત સાંભળી ક્ષીધા પછી બ્રહ્મદત્ત ખૂબ દરખમાં આવી બોલ્યો, “મહૌપધે તારી આવી ફળેતી કરી તે માટે મનને દુભાવા દમચ નહિ. હું તને મારા રાજ્યમાં મ્હોટી પદવીએ ચઢાવીશ. તું મ્હારી પાસે રહે.”

બ્રહ્મદત્ત રાજનો અનુકેવટ પર ધીરે ધીરે પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

આ તરફ યોધિસત્ત્વે રાજના કેડારમાંથી સુંદર સુંદર વસ્ત્ર અને આભૂષણ કહાડી તે ઉપર પોતાનો સીકકો માર્યો અને તે બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં વેચવાને મોકલ્યાં. તે જોઈને બ્રહ્મદત્તના સરદારોને અને અધિકારીઓને ખૂબ લોભ જુટ્યો. તેઓ યોધિસત્ત્વે મોકલેલા વેપારીઓને પૂછવા લાગ્યા, “તમે આ ચીજો અહિં વેચવા માટે કેમ લાવ્યા છો?”

વેપારીઓએ જવાબ દીધો, “મિથિલામાં તો હાલમાં બૂખમરો ચાલેલો છે. ત્યાં આમાંનું એકાદ વસ્ત્ર ચા તે એકાદ

દાગીના આપીએ તોપણ એક દિવસ એક જ માણસ ધરાઈ રહે એટલી એ અન્નસામગ્રી મળી શકતી નથી. તમે તમારા રાજાને, ન જણાય એવી રીતે થોડું ધાન્ય મિથિલામાં લઈ જવાની પરવાનગી આપો, તો આ સર્વ, જણસો અમે તમને આપી દઈએ.

બ્રહ્મદત્તા અધિકારીઓ અને સરદારોએ વિચાર કર્યો કે આટલી અલુભેલી જણસો અમને આપીને આ લોકો પોતાને બે દિવસ ચાલે એટલી સામગ્રી શહેરમાં લઈ જાય તો અમારા રાજાનું તેથી કાંઈ બારે અહિત થઈ જવાનું નથી. બહુ ધરે તો અમને બે દિવસ વધારે લાગશે, બે દિવસ વધારે ઘેરે ધાણીને બેસશું તો આ લોકો આપોઆપ જ શરણુ આવશે. ” આમ વિચાર કરી થોડુંક ધાન્ય બદલામાં આપી વેપારીઓ પાસેથી તેમણે જણસો ખરીદી લીધી. અને સૌએ તે આપસમાં વહેંચી લીધી.

બ્રહ્મદત્ત રાજાએ એક દિવસ એકાંતમાં અનુકેવટને પૂછ્યું, “મિથિલામાં અન્ન મળવાનાં સાંસાં પડ્યાં છે એમ તમે કહેો છો, પણ તમારો પેલો બેકુતનો છોકરો હજી પણ કેમ શરણુ આવતો નથી ? ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ મારા કાન પર એક અતિ ઉદ્દેગ જનક ગાતમી આવી છે. મિથિલાના લોકો હજી શરણુ આવતા નથી એ જોઈ એ ગાતમી ખરી હોવી. જોઈએ એવો મને બારે શક જાય છે. આપ જે સરદારોનું આટલું ગૌરવ કરો છો તે જ સરદારો મદાપદ પાસેથી અમુક વસ્ત્ર અને અન્ન-

દાર અક્ષિસ તરીકે લાઇ આપ ન જાણે એવી રીતે મિથિલા શહેરમાં ધાન્ય જવા દે. છે. આપના આ સૈન્યમાં મદૌપધ પામેથી લાંચ ન ખાધી હોય એવો એક પણ અધિકારી નથી રહ્યો, નહિ તો મિથિલાના લોકોને અજસામથી શી રીતે મળે એ આપણને ક્યારનું બે સમજાયું હોત. ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, હે અનુકેવટ, તું જ એક મહારો દ્વિતકર્તા છે એમ ક્ષેપે છે. હવે મહારા સરદાર અને અધિકારીઓ દગાબોર બન્યા છે એ વાતની પરીક્ષા શી રીતે કરવી એ કહે. ”

અનુકેવટ બોલ્યો, “ એ કામ સહેલું છે. આપ આવતી કાલે એક દરબાર ભરો અને તેમાં સર્વ હજુરીયાઓ અને સરદારોને બોલાવો. તેમના કંઠલાકનાં શરીર પર મદૌપધે આપેલા વસ્ત્રાલંકાર દેખાઇ આવે તો જરૂર સમજાશે કે એ લોક મદૌપધને મળી ગયા છે. ”

અનુકેવટની યુક્તિ બ્રહ્મદત્તને ગડુ જ ગમી. તેણે બીજે દિવસે એક મોટો દરબાર ભરી સરદાર અમલદાર વગેરે લોકોને પોતપોતાના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર સજીને ત્યાં આવવાનો હુકમ કર્યો. સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ તરતમાં જ વેચાતાં લીધેલા કપડાં શરીર પર ધારણ કરીને દરબારમાં ગયા. બ્રહ્મદત્તની નજર તેમનાં કપડાં અને દાગીના પર જ લાગેલી હતી. દરેક સરદાર અને હજુરીયાઓનાં અંગ ઉપર પૂર્વે કદી ન લેએલા વસ્ત્રાલંકાર તેણે તે દિવસે જોયા. એટલું જ નહિ પણ અનેક વસ્ત્ર અને અલંકાર પર મદૌપધની છાપ તેનાં જોવામાં આવી. હવે તેના મનની ખાત્રી થઈ કે મદૌપધે

મોટામોટા બક્ષિસો આપી સૈન્યમાંના સર્વ અધિકારીઓને ફાડ્યા છે. અનુકેવદના કહેવાની પ્રતીતિ થવાથી તેના પર અશ્વદત્તનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો.

એક દિવસ અનુકેવદ હાંફળો. હાંફળો અશ્વદત્ત પાસે આવી બોલ્યો, “ મહારાજ, આપ અદિથી આજ ને આજ નાસી જાઓ તો ! આપના સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ એવું એક ગુપ્ત કાવતરું રચ્યું છે કે આવતી કાલે સવારે આપને મહૌપધના હાથમાં સ્વાધીન કરવા; અને એક વખત આપ એ બેકુતના છોકરાના તાળામાં ગયા એટલે આપની જીંદગીની આશા મૂકી જ દેવી. ”

આ સમાચાર સાંભળીને અશ્વદત્ત રાજ બેબાકળો બની ગયો. હવે શું કરવું એ જ એને સૂઝે નહિ. તેણે અનુકેવદને કહ્યું, “ આ સંકટમાંથી મને પાર હિતારનાર તારા સિવાય બીજો કોઈ નથી ! ”

અનુકેવદ બોલ્યો, “ મહારાજ, તમે આમ ગભરાશો નહિ. તમારા સરદારોએ અને હજુરીયાઓએ રચેલા કાવતરાની જાણ તમને છે એમ તમારી સાચક ચર્ચા કુપરથી જણાઈ આવશે તો તેઓ તમને આજ ને આજે પકડીને મહૌપધને સ્વાધીન કરશે. તેથી આજનો દિવસ તમારે અત્યંત ગાંભીર્યથી વર્તવું જોઈએ. આજ રાત્રે આપણે અદિથી નાસી જઈ રાત્રીએ એવી હું વ્યવસ્થા કરું છું. ”

અનુકેવદે કોઈને ન જણાવતાં પોતાના વિશ્વાસુ સિપાઈઓ પાસે રાત્રે બે ઉત્તમ ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મધ્ય-

રાત્રિને સુમારે બ્રહ્મદત્ત પાસે જઈને બોલ્યો, “ મહારાજ, અહિંથી ચાલી નીકળવાની આ જ વેળા છે. પેલી બાંજુના આંગાવાડિયામાં બે ઘોડા તૈયાર છે, ત્યાં સુધી કોઈને જાણ ન થાય તેમ આપણે ચાલ્યા જઈશું અને ત્યાં ઘોડા પર સવાર થઈ નાસી છૂટશું.”

પછી બ્રહ્મદત્ત અને અનુકેવદ્ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ દોડીને ખચ્ચર ન પડે તેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

કેટલેક મયા પછી અનુકેવદ્ બોલ્યો, “ મહારાજ, એ દુષ્ટ ખેડુતના છોકરાનો મને બારે ભય રહે છે. તેના જાનસ રાતદહાડે આપણા સૈન્યમાં ફર્યા કરે છે. આપણે બન્ને નાસી ગયા એ વર્તમાન એણે અત્યાર સુધીમાં જાણ્યા જ હશે અને આપણી પાછળ પાછળ તેણે આપણને પકડવાને ઘોડેસ્વાર મોકલ્યા હશે. મારી છાંદગીની મને પરવા નથી; પરંતુ આપને જો તેણે પકડ્યા તો મેં આપને બચાવવા માટે કરેલી આ બધી ખટપટ પાણીમાં જશે. એટલે હું કહું છું કે આપ પાંછળ ન જોતા સીધો આપની રાજધાનીનો રસ્તો લેજો. હું અહિં જ ઉભો રહું છું, અને આપને પકડવાને ઘોડેસ્વાર આવશે તો તેમને કંઈ પણ થાપ દઈ આડો જ રસ્તો બતાવી દઈશ. મને તે પકડી જશે એમાં શંક નથી. પરંતુ મારે માટે આપ ચિન્તા કરશો મા. હું એ ખેડુતના છોકરાને ઝાળખું છું. એ મને પકડશે તોપણ શુકિતપ્રશુકિતથી તેના હાથમાંથી સટકી યોડા વખતમાં હું આપના દર્શને આવીશ.”

બ્રહ્મદત્તને આ વખતે પોતાનો જ ઊંચ બચાવવાની પંચાત હતી. એ આવે વખતે અનુકેવદ્ની ચિન્તા કરવા સાતો

બેસે? તેણે અનુકેવદને ત્યાં જ મૂકી પાંચાલ દેશનો રસ્તો લીધો? અનુકેવદ ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો અને વહાણું વાતા પહેલાં જ બ્રહ્મદત્ત નાંસી ગયોની ખબર તેણે મહાપદને આપી.

મહાપદે પોતાના સુનંદા સૈન્યને લઈ પહોં દાટતાં એકાએક બ્રહ્મદત્તના સૈન્યને ઘેરો લાગ્યો. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યમાં જ્યાં ત્યાં ભારે ગડગડ મચી રહી. સરદાર અને અધિકારીઓ રાખના રહેઠાણ તરફ દોડ્યા. ત્યાં તો રાખ નાસી ગયોની ખબર અનુકેવદે આગળથી જ ફેલાવી રાખી હતી. તે ખબર મોંબળતાં જ જે તે અવ્યવસ્થિતપણે દોડવા લાગ્યા. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યનો પૂર્ણ પરાજય થયો. મહાપદે જય મેળવ્યો. એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મદત્તના નાસી ગયેલા સૈન્યે નાંખી દીધેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે પણ મેળવ્યું. ધૌધિસત્તવના ચાતુર્યની વૈદેહ રાજાએ ઘણી તારીફ કરી અને સર્વ નાગારોહા સમક્ષ તેને ધણું માન આપ્યું.

બ્રહ્મદત્ત અને તેનું સૈન્ય પાંચાલ દેશમાં નાસી ગયા પછી સૌ કોઈ બ્રહ્મદત્તના પરાજયનું કારણ શોધવા લાગ્યા; પરંતુ પોતે કેમ નાસી ગયો એ કહેવાને બ્રહ્મદત્ત તૈયાર ન હોવાથી એ કારણ કોઈના કબ્જામાં આવ્યું નહિ. માત્ર બ્રહ્મદત્ત મનમાં ને મનમાં ખૂબ ધુંધવાયો. અનુકેવદ એ મહાપદને ગમસુસ હતો તે વિષે ધીરે ધીરે તેની ખાત્રી થતી ગઈ. ગયેલો દેશ ફરી પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાના કેવદ બાઈશું સાથે એકાંતમાં તે અનેક મસલતો કરવા લાગ્યો. છેવટે કેવદે અને તેણે વૈદેહ રાજાને પોતાને હાથ કરવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કહાડી.

બ્રહ્મદત્તને એક લાવણ્યવતી કન્યા હતી. તે તરુણ અવસ્થામાં હોવાથી ચોડા વખતમાં તેનું લગ્ન કરવાનું ઈર્ષ્ય હતું. બ્રહ્મદત્તે પોતાના રાજ્યના નામાંકિત કવિઓને બોલાવી તેના સૌન્દર્ય વિશે કવિતા રચાવી અને બાટો પાસે તે દેશે દેશમાં ફેલાવી. ત્યાર બાદ તેણે કેવટ બ્રાહ્મણ સાથે વૈદેહ રાજાને સંદેશ મોકલ્યો કે “મારી એકની એક કન્યા તમને આપી તમારી સાથે કાયમની મૈત્રી બાંધવાની મારી કલકટ ધરૂં છે.”

કેવટ બ્રાહ્મણે વૈદેહ રાજાને મ્હોટમ્હોટાં નજરાણા આપી તેના દરબારમાં પોતાના રાજાનો સંદેશ તેને જણાવ્યો. વૈદેહ રાજાએ પોતાના અમાત્યોની આ કાર્યમાં સલાહ લીધી. તેના જુના પ્રધાનોએ આવો સંબંધ બાંધવો ઇચ્છે છે એવો મત આપ્યો. પરંતુ યોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મહારાજ, પોતાની કન્યાની લાલચ લગાડી બ્રહ્મદત્ત આપને બૂલવાપ આપવા માગે છે. આપ જો તેના બૂલાવ્યા બૂલશો તો માછલી જેમ ગંધને વગળી નાશ પામે છે તેમ આપ નાશ પામશો. આપ બ્રહ્મદત્તની મીઠી મીઠી વાતોથી ભોજવાઈ જો પાંચાસ દેશમાં જશો તો પોતાને જ હાથે પોતાનો નાશ વહોરી લેશો.”

વૈદેહને યોધિસત્ત્વનાં વચન સાંભળી અત્યંત સંતાપ થયો અને તે બોલ્યો, “આવા નાબુક કામમાં મ્હેં તારા જેવા ખેડુતની સલાહ પૂછી એ મ્હારી જ મૂર્ખતા. આ બાજતમાં મારા જુના પ્રધાન અને જેવી સલાહ આપી શકશે એવી તું નહિ આપી શકે એ મારે પહેલાંથી જ

જાણવું જોઈતું હતું. મ્હોટાં મ્હોટાં ડુબો સાથે સંબન્ધ જોડવા એ કામ હીન ડુબમાં જન્મેલા માણસને ક્યાંથી આવડે ? ”

વૈદેહ પોતાના નોકર તરફ વળી જોલ્યો, “ અરે, આં મૂખ મહૌપધને ધોલ લગાવી અહિંથી કહાડી મૂકો. મને રૂપવતી સ્ત્રી મળે છે તેમાં એ પોતાની મૂર્ખાઈથી અંતરાય નાંખવાનો ધરાદો રાખે છે ! ”

મહૌપધે પવન ઠપ્ ઢિશામાં વાય છે, એ વરતી લીધું. પોતાનો રાજા કામાન્ધ જન્યો છે અને તેને સારાસારનો વિવેક રહ્યો નથી એમ જાણી તે ત્યાં જોકે કાણુ પણ રહ્યો નહિ. આપણે ત્યાં રહીશું, તો રાજા આપણને ધોલ લગાવી બહાર કહાડશે એ તે જાણતો હતો. તેથી ચુપકીથી રાજા-મહેલમાંથી નીકળી તે પિતાને ઘેર ગયો.

અહીં વૈદેહ રાજાએ પોતે બ્રહ્મદત્તની કન્યા સાથે વિવાહ કરશે એવું કેવટ બ્રાહ્મણને અભિવચન આપ્યું. માત્ર વિવાદનું મુદ્દત ક્યારે છે, તે હિતમ જ્યોતિષીઓની સલાહથી કરાવી પાછળથી જણાવું છું એમ કહેવડાવ્યું.

કેવટ પાછા ફરી સર્વ વૃત્તાંત બ્રહ્મદત્તને નિવેદન કર્યો. પોતાની મસલતના ખીજને ફણગો પુટે છે એ જોઈ બ્રહ્મદત્ત દરખથી પુલાવા લાગ્યો.

મહૌપધ રાજાથી દૂર ગયો હતો તો પણ રાતદહાડે તેને એના હિતની ચિન્તા તો હતીજ. પોતાનો માલિક

કામાંધ બેની બ્રહ્મદત્તા પાશમાં ફસાઈ રહ્યો છે એ જોઈ તેના ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો. તેણે રાજાને કહાવ્યું કે “બ્રહ્મદત્તાની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનો મહારાજાનો જો નિશ્ચય જ થયો હોય તો ઉતાવળ ન કરતાં લગ્નવિધિનું મુહૂર્ત જરા આધું ઠેસો. હું પાંચાલ દેશની રાજધાનીમાં જઈ વિદેહરાજાને યોગ્ય એવું એક નિવાસસ્થાન તૈયાર કરું છું. એ સ્થાન તૈયાર થયે મહારાજા નાં આવવું. આમ કરવાથી આપણા દેશની આયરૂ રહેશે.”

વેદેહ રાજાને મહૌપધને કહાડી મૂક્યા માટે અત્યંત દુઃખ થયું હતું. સંકટ સમયે મહૌપધનો કેવો ઉપયોગ થાય છે એ તે બૂઝી ગયો નહોતો. મહૌપધ પોતાની સાથે પાંચાલ દેશમાં આવે એવી એની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. આથી મહૌપધના આ સંદેશાથી તેને ધણે આનંદ થયો અને તેણે મહૌપધને તડાવી પાંચાલ દેશમાં જઈ પોતાના આશ્રમનની સર્વ તૈયારી કરવાને આજ્ઞા આપી.

રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે મહૌપધ પોતાના મુનંદા માણસોને સાથે લઈ પાંચાલ દેશમાં ગયો. જતાં વાટમાં એક એક યોજનને અંતરે તેણે ચોકીઓ બેસાડી. આ ચોકીઓ ઉપર કેટલાક ઘોડેસ્વાર અને હાથા મૂકવામાં આવ્યા હતા. પાંચાલની રાજધાની ગંગાને કાંઠે હતી. મહૌપધે પોતાના રાજાને માટે ઉતારાનાં ઘર બાંધવામાં જરૂરી લાકડાં સામાન વગેરે લાવવાને બહાને ગંગામાં ત્રણુઓ હોડીઓ સંઘ કરી રાખી.

આ સઘળો જદોળસ્ત કયા પછી તે મોટા હાકમાં સાથે
 બ્રહ્મદત્ત રાજ પામે ગયો અને તેને કહ્યું કે “મહારાજ, મારા
 સ્વામીએ મને અહીં મોકલ્યો છે. આપની કન્યા સાથે લગ્ન
 કરવા માટે તે અહીં આવવાના છે; પરંતુ તે પહેલાં તેમના
 દરજ્જાને જાજો એવો એક હુતારો તૈયાર કરવાને મને તેમણે
 મોકલ્યો છે. આપ જો પરવાનગી આપો તો વિના વિલંબે
 હું આ કામે લાગું.”

વૈદેહ રાજ પોતાના રાજ્યમાં આવે છે એ સંભાચાર
 સાંભળી બ્રહ્મદત્તને અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે મદૌપધને કહ્યું,
 “વૈદેહ રાજએ તમને આગળ મોકલ્યા એ બધું જ ‘સાંઈ
 ક્યું’. તમારા જેવા બાહોશ નર વિરલા છે. તમે તમારા
 રાજની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરશો એની મને ખાત્રી છે. મારી
 તરફથી પણ તમારા રાજનું અભિનંદન કરવાને હું તમને જ
 પ્રતિનિધિ નીમું છું. તેમનો મોભો! જળવાય એવી વ્યવસ્થા
 કરવામાં જે કંઈ મદદની જરૂર પડશે તે આપવાને હું
 તૈયાર છું.”

મદૌપધ બોલ્યો, “મહારાજ, હાલ મને બીજા કશાની
 જરૂર નથી. અમારા વૈદેહ રાજના હુતારા માટે એકલી
 સગવડવાળી જગા આપો એટલે થયું. કહીઆ મજૂર વગેરે
 સૌ માણસો મેં સાથે આવેલા છે. જંગલમાંથી લાકડાં
 આવડવા માટે અમારી હોડીઓ ગંગા નદીમાં ફરે છે. અમને
 જરૂર પડે તો તેટલી-છેટા માત્ર આપના લોકો તરફથી અમને
 પુરી પાડવામાં આવે.”

બ્રહ્મદત્તે મદૌપધને જોટલી ઇટેા જોધએ તેટલી પૂરી પાડવાનો તાબડોળ દુકમ કર્યો અને યોગ્ય લાગે એ જગા પસંદ કરવાની મદૌપધને પરવાનગી આપી. મદૌપધે ગંગાની અને બ્રહ્મદત્તના મહેલની વચમાં એક જગા પસંદ કરી પોતાના રાજ માટે અને તેની સાથે આવનાર છતર લોકો માટે ઘર બાંધવાની શરૂઆત કરી. પ્રથમ તો મદૌપધે પોતે પસંદ કરેલી જગાની આસપાસ કોટ બાંધ્યો અને પછી અંદરનાં ઘર તૈયાર કર્યાં. આ દામ પુરૂં થયા બાદ તેણે રાજને સંદેશો મોકલ્યો અને તે પ્રમાણે વૈદેહ રાજ પોતાના પ્રધાન સહવર્તમાન મોટી ધામધુમ સાથે પાંચાલની રાજધાનીમાં આવી દાખલ થયો.

બ્રહ્મદત્તે વૈદેહ રાજનો આદરસત્કાર રૂઢી રીતે કર્યો. શુભ મુહૂર્તમાં વિવાહવિધિ કરવાનું નક્કી થયું. બે દિવસ બ્રહ્મદત્તની પરોણાગત સ્ત્રીકારતો વૈદેહ રાજ મદૌપધે બાધેલા બવનમાં ઘણા એનથી રહેતો હતો. પરંતુ ત્રીજે દિવસ રાત્રે જુએ છે તો પોતાના મહેલને બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે એકાએક ઘેરા લીધેલો. એ સમુદ્ધના જેવી અશ્રાદ્ધ મેના જોઈ વિદેહ-રાજનું ધૈર્ય ગળી ગયું. બ્રહ્મદત્ત રાજ્યએ ફસાવીને મને અહીં આણ્યો એ હવે તેના લક્ષમાં આવ્યું. આ સંકટમાંથી કેમ છૂટાય એ એને સૂઝે નહિ. તેણે પોતાના મંત્રીઓને તાબડોળ બોલાવી આ-આદતમાંથી ઉભરવાનો ઉપાય શોધી દાંડવા હત્યું.

તેમાંનો એક જણ બોલ્યો, “ મહારાજ, આ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ગયે આપણા મૂંઝવેર લોકો ટક્કર ત્રીવી

ચક્રશે નહિ. માટે આપણે આ બધાં મકાન સંગ્રહારી બળી મરવું એ સાઈ, બોગબોગે બો આપણે. બ્રહ્મદત્તા હાથમાં આવ્યા તો તે આપણને હાથહાથ કરીને ઠાર કરશે.”

બીજા બોલ્યો, “મહારાજ, આગમાં બળી મરવા કરતાં આપણે એકમેકને મારીને મરીએ.”

ત્રીજા કહે, “આપણે બધા એકદમ ઝેર પીએ.”

ચોથા બોલ્યો, “મહારાજ, આ પ્રસંગે અમારા જેવાને સંકટમાંથી ઉગરવાની કશી જ તદ્દખીર સૂઝશે નહિ. આપણે બધા મદૌપધને શરણે જઈએ; કાંઈ ઉપાય હશે તો તેને જ સૂઝશે.”

રાજ પોતાના ચારે અમાલ્યો સાથે મદૌપધ હતો તે ઢેકાણે ગયો અને તેને કહેવા લાગ્યો, “મદૌપધ, તું ધણે જુદિમાન છે. ગમે તેવો વિકટ પ્રસંગ આવે તોયે તારું ધૈર્ય ખૂટતું નથી. અમારા પર આ અચાનક ઘાત આવી છે. આમાંથી પાર પાડવાની તારા સિવાય કોઈનામાં શક્તિ નથી.

મદૌપધ બોલ્યો, “હું રહ્યો ખેડુતનો છોકરો ! આવી મોટી ગંભીર વાતો મને ક્યાંથી સમજાય ? મારા જેવા મૂર્ખને આપે લપકાક લગાવી કાઢી ન મૂકતાં આપની એવામાં રાખ્યો એ જ આશ્ચર્ય !”

વૈદેહ બોલ્યો, “મદૌપધ, બની ગયું તે બની ગયું. હાલો માણસો ગદ્ય ગુજરી સંભારીને વાદ કરતા બેસતા નથી.

મે તને કંઈ કહ્યું હશે, તારું અપમાન કર્યું હશે, પણ તેનું
 વેર વાગવાનો આ સમય નથી. સવાર થતાં પહેલાં બ્રહ્મદત્ત
 અમારો બધાનો નાશ કરવાનો છે! માટે પ્રથમ અમને આ
 સંકટમાંથી હુઝાર અને પછી તને જૂથમાં જે કંઈ બોલાઈ
 ગયું હોય તેને માટે અમારો જે કંઈ શીટકાર કરવો હોય તે
 કરજો.”

મદૌપધ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપના પર વેર લેવાની કે
 શીટકાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પરંતુ માણસનાં પાછલા કર્મો
 એવાં વિકટ હોય છે કે સંભારો યા ન સંભારો તોપણ તેનું ફળ
 તો મળવાનું જ! આપ જે આ બ્રહ્મદત્તની પુત્રી પર લુબ્ધ થયા
 તેનું ફળ મોગબ્યા સિવાય આમાથી કેમ કરી છૂટશો ?”

રાજા અને તેના ચારે પ્રધાન વિચારમૂઢ થઈ બાગદની
 પેરે રહવા લાગ્યા. મદૌપધને પોતાના રાજની દયા આવી. તે
 બોલ્યો, “ મહારાજ, સંકટ સમયે આવો શોક કરવો આપના
 જેવા રાજકુળમાં કૃપમ થયેલા હાત્રિયને ઉચિત નથી. આપ
 નો ધીરજ રાખશો તો સૌને થોડા જ વખતમાં હું આ
 સંકટમાંથી પાર કિનારું છું.”

મદૌપધે પોતાના નોકરોને જમીન નીચે તૈયાર કરેલા
 બોંયરાનો દરવાજો ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો. બ્રહ્મદત્ત
 રાજની પોતાના ઘણીને ફસાવવાની યુક્તિ બણી જઈને તેણે
 આ 'નિવાસસ્થાનથી બે બોંયરાં તૈયાર કર્યા હતાં. મોટું
 બોંયરું ગંગાના કાંઠા સુધી લઈ જવામાં આવ્યું હતું અને

ન્હાનું અલ્લદત રાજના રાજમહેલમાં લઈ જઈ માથે પર ચઢવાના દાદર નીચે લાવી રાખ્યું હતું.

અલ્લદતે પોતાના ઉતાડને ઘેરે ઘાલ્યો એમ જ્યારે મદોપધને માલમ પડ્યું ત્યારે તેણે પોતાના છુપા જનસુસ રાજમહેલમાં મોકલ્યા. તેઓ ન્હાના બોંયરાં વાટે રાજમહેલમાં પેહા અને મદોપધે શીખવી રાખેલું તે મુજબ તેમણે એક સરખી ધમાસ શરૂ કરી. અલ્લદતની મા, પત્ની, વૈદેહ રાજને આપવાની છોકરી અને એકનો એક છોકરો, એટલાં માણસો રાજમહેલમાં હતાં. મદોપધના જનસુસોએ મયાવેલી ગરબડથી જાગી તેઓ એકઠાં થયાં. પછી પેલા જનસુસ અલ્લદતની માને કહેવા લાગ્યા કે, “ મહારાણી સાહેબ, તમારી પુત્રવધૂને તથા પૌત્રપૌત્રીને હમણાં ને હમણાં જ અહીંથી નીકળવું જોઈએ, અમારા રાજને (અલ્લદતને) વૈદેહ રાજએ પકડ્યા છે. આપણાં માણસો જોડે પુષ્કળ હતાં તોપણ મદોપધના શરૂ સીપાઈઓ એકાએક ઘેરો ઘાલી રાજને પકડી ગયા. હવે તેઓએ તમને સૌને પકડવા માટે પોતાના સીપાઈઓને અત્રે મોકલ્યા છે. માટે હવે પળેપળે વિલંબ ન કરતાં અમારી સાથે ચાંદા. અમે તમને ગ્રામ ગ્રામ ખીજો ટેકાણે લઈ જઈએ છીએ.”

મદોપધના જનસુસ અલ્લદતના નોકર છે એમ માનીને અલ્લદતની મા પોતાની વધૂને અને પૌત્રપૌત્રીને લઈ તેમની સાથે નીકળી. તેઓ તે સૌને ન્હાના બોંયરામાંથી મોટા બોંયરામાં લઈ ગયા અને ત્યાંથી તેમણે મદોપધની આગળ અનુસાર ગંગાને કાંઠે બોંયરાની અંદર જ તેમને રાખ્યાં.

આ તરફ મદાપધે પોતાના ધણીને અને તેના ચારે જૂના પ્રધાનને બોંયરામાં ઉતાર્યા અને કહ્યું, “હું ચાર પાંચ મહિનાથી અહીં આવી બેઠો હતો તે મોજને ખાતર બેઠો હતો એમ તમને લાગે છે શું? મિથિલામાં હતો ત્યારથી જ હું બ્રહ્મદત્તનું કપટ કૃણી ગયો હતો. તમને સૌને તે સકળમાં લેનાર છે એમ હું જાણતો હતો, અને તેથી જ ગયા ચાર મહિનામાં અહીં આવી મ્હેં અવિશ્રાન્ત મહેનત કરી. આ બાગી છૂટવાની ચોરવાટ છે એમ સમજીને વાંકાચૂકા ન જતા. આ બોંયરા વાટે થોડા પર બેસીને સુદાં તમારાથી સહેજે જઈ શકાય એવું છે.”

બોધિસત્ત્વના આતુર્યથી ને સધળા જહુ ચક્રિત થઈ ગયા. મદાપધ કેવળ રાજનીતિમાં જ નહિ પણ કળાકૌશલ્યમાં સુદાં અતિ નિપુણ હોતો. આ કન્માર્ગની (બોંયરાની) તેણે જે રચના કરી હતી તેવી ત્રિષ્પક્ષાનિબ્ધાત માણસને પણ કરતાં આવડત કે કેમ તે વિશે સંકા જ રહે છે. આ બોંયરાને અંદરથી છો કરી બેઠે જાણુએ મુંદર ચિત્રો કહાડ્યાં હતાં; થોડે થોડે અંતરે સુગંધી તેલના દીવા ટંગાવવામાં આવ્યા હતા; જમીન પર કાશ્મીરી પાપાણુની ફરસમંથી કરી હતી અને તે પર મુંદર ગાલીચા પાથવા હતા. વચમાં વચમાં ફોગે વગેરે વસ્તુઓ ગોઠવી રાખી હતી; અને સુરાસિત પુષ્પમાળાઓથી એ બોંયરાનો ઉપરનો ભાગ શણગારવામાં આવ્યો હતો.

રાજા અને પ્રધાન આ શોભા નિહાળવામાં જ ગરક થઈ ગયા એ જોઈ બોધિસત્ત્વે તેમને કહ્યું “હવે આ બોંયરામાં

વધારે વખત રહેવું આપણે માટે સહીસલામત નથી. આપણે અહીંથી સવેળા નીકળી જવું જોઈએ.”

એ સર્વ મંડળને લઈ મહાપદ્મ ગંગાતટે આવ્યો અને ત્યાં રાણેલા ધ્રુવદત્ત રાજાના કુટુંબને પોતાના રાજાને હવામે કરી બોલ્યો, “મહારાજ, આ ધ્રુવદત્ત રાજાનાં માતા એ આપને દાદી સમાન છે. આ ધ્રુવદત્ત રાજાનાં પત્ની એ આપનાં ભાવિ સાસુ છે; એમનું આપ માતા પ્રમાણે પાલન કરજો; આ ધ્રુવદત્ત રાજાનાં એકનાં એક પુત્રી અને આપનાં ભાવિ પત્ની છે; એમની સાથે આપ સુમુદ્ધર્તે વિવાહ કરજો. આ એમનો ભાઈ, તેનું આપ ભાઈ પ્રમાણે રક્ષણ કરજો. આ હોડીઓ આપને માટે તૈયાર રાખવામાં આવી છે. મહારાજશ્રી હોડીવાળા આપને આજે જ રાત્રે વિદેહ દેશમાં પહોંચાડી દેશે. ત્યાંથી આગળ મિથિલા સુધી યોજને યોજને ચોક્કા બેસાડી ઘોડા અને હાથી રાખવામાં આવ્યા છે. તેની સહાયથી આપ અતિ ત્વરાથી મિથિલા જઈ શકશો. આપના મિથિલા પહોંચ્યાના સમાચાર મહારાજ દૂત તરતોતરત મળે આપશે.”

વંદેહ બોલ્યો. “ત્યારે તેં અમને સંદેશમાંથી છોડાવ્યા અને તને અમારે અહીં છોડી જવો કેમ? તું ચે અમારી સાથે જ ચાલ.”

મહાપદ્મ બોલ્યો, “મહારે એમ કરવું યોગ્ય ન ગણાય. આપણા સૈન્યને પાછળ છોડી હું એકલો આવવા ઈચ્છતો

નથી. આપ મદારી ચિંતા કરશો મા. બ્રહ્મદત્તના સૈન્યે ધાકેલા ઘેરામાંથી આપણા આખા સૈન્યને છોડાવી તેને સાથે લઈ દુઃતાપીદે આપનાં દર્શને આવીશ.”

આમ કહી મદૌપધે પોતાના ધણીની રજા લીધી અને તે પાછો ફર્યો.

વૈદેહ રાજ્યએ પોતાના પ્રધાન અને બ્રહ્મદત્તના હુકમ સહવર્તમાન મદૌપધે તૈયાર રાખેલી હોદીઓમાં બેસી બિચિજાનો માર્ગ લીધો.

આ તરફ બ્રહ્મદત્ત વૈદેહના મહેલ પાસે આવી પહોંચ્યો અને પશોડ થતાં વેંત મહેલમાં પેસી વૈદેહ રાજ્યને અને તેના પ્રધાનેને જીવતા પકડી લાવવાનો તેણે પોતાનાં માણુમેને હુકમ આપ્યો. મદૌપધ પહોં કાટલાં કાઢ્યો અને સ્નાન વગેરે કરી માગ પરના દીવાનખાનામાં આવી બેઠો. બ્રહ્મદત્ત રાજ્યએ કૌરવો હુકમ સાંભળી તે અગાસીએ ચઢી બ્રહ્મદત્તને કહેવા લાગ્યો, “મહારાજ, આપ આ નાહક વલખાં મારી રહ્યા છો. આપનું ધનુષગાણ નીચે મૂકી દો. આપના હવચનું ચે અહીં દામ નથી.”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “તારો ચહેરો પ્રપ્રુલ્લિત દેખાય છે અને તું હસતો હસતો બોલે છે. કદાચ મરણ પહેલાં માણુસની આવી સ્થિતિ થતી હશે!”

બોધિસત્ત્વે જવાબ દીધો “આપની ગર્જના અર્થ છે! વૈદેહ રાજ્ય રાંતોરાંત ગંગા કિનારે પોતાને દેશ ચાલતા

થયા છે. હવે આપ ગમે તેટલી ઉતાવળ કરશો તોયે એમને પીછો પકડી શકવાના નથી.”

બ્રહ્મદત્તને નખશીખ ક્રોધ ચડી ગયો. તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું, “પહેલાં આને પકડી એના હાથપગ અને નાકકાન કાપી નાખો. આણે જ હરામખોરે વૈદેહ રાજાને, અહીંથી ભગાડી મૂક્યો.”

મદૌપધ બોલ્યો, “આપ જો હાથપગ કાપી મહારા બેહાલ કરશો તો વૈદેહ રાજા આપના કુટુંબના એવા જ હાલ કરશે! પ્રથમ આપ રાજમહેલમાં જઈ ત્યાં આપનું કુટુંબ છે કે નહિ તે જુઓ. આપના કુટુંબને રાત્રે જ વૈદેહ રાજાને હવાલે કર્યું છે!”

બ્રહ્મદત્તને મદૌપધનાં વચન સાંભળી બારે અચંબો થયો. અમે આને ચારે બાજુએ ઘેરેલો છતાં મહારા કુટુંબ એના હાથમાં શી રીતે જઈ પડ્યું? તોપણ મદૌપધનું વચન છેક જ ખોટું ન કહી શકાય. કેમકે મદૌપધ બારે ચોક્કસ માણસ છે. એ પોતાની જુદીના જોરે સામાન્ય માણસને અત્યંત વિલક્ષણ બાસનારી વાતો ચે પાર પાડી શકે. આવો વિચાર કરી બ્રહ્મદત્તે પોતાના દૂતોને રાજમહેલમાં ખજર કાઢવા મોકલ્યા. દૂતો ખજર લાવ્યા કે આપના કુટુંબનાં ચારે માણસ ગમરાઈને રાત્રે જ રાજમહેલમાંથી નાસી ગયાં છે.

આ સાંભળી બ્રહ્મદત્તનો ક્રોધ ત્યાં ને ત્યાં જ સમી ગયો. ધનુષબાણ હેઠે મૂકી તેણે મદૌપધને પૂછ્યું, “તારી બાહોસી

વિશે મ્હારી ખાતરી થવામાં કશું બાકી રહ્યું નથી, પણ નાજમહેલમાંનું મ્હારું કુટુંબ તારા હાથમાં ધી રીતે આવી પડ્યું એ મને કહે.”

બોધિસત્ત્વ મેડા પરથી નીચે ઊતરી જીવહત્તને પોતે દરેલા બોંયરામાં લઇ ગયો અને ત્યાંની સઘળી શોખા બતાવી બોલ્યો, “મહારાજ, આજ એ ત્રણ મહિના સતત પરિશ્રમ કરીને વંદેહ રાજને અને આપના કુટુંબને મુરક્ષિતપણે નીકળી જવા માટે આ માર્ગ મ્હેં તૈયાર કર્યો છે.”

જીવહત્ત બોધિસત્ત્વની ચોક્કસાદથી જ નહિ પણ શિશ્વકળાવિગ્નાયી પણ ચક્રિત થઇ ગયો. તેણે બન્ને બોંયરા તપાસી જોયા અને તેમાંની રચના જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઈ મંદાપદને કહેવા લાગ્યો કે, “હે મંદાપદ, તને હું અહીંથી જવા દેનાર નથી. તારે હવેથી મ્હારી પાસે જ રહેવું પડશે. હું તને મુખ્ય પ્રધાનની જગા આપું છું. તારા જેવો ચતુર માણસ પાસે હોવો એ રાષ્ટ્રનું મ્હોરું સહભાગ્ય ગણાય.”

મંદાપદ બોલ્યો, “વંદેહ રાજ જીવે છે ત્યાં સુધી મ્હારાથી બીજા રાજની સેવા ન થઈ શકે, કારણ એમનું અજ હું ઘણા દિવસથી ખાતો આવ્યો છું. છતાં આપને કશી આડચણ પડશે ત્યારે ત્યારે હું આપની મદદે આવતો રહીશ. હવે વંદેહનું અને આપનું સગપણ બંધાયું જ છે, એટલે આપણા સંબંધ નિકટ થશે અને તેથી વિદેહની અને પાંચાલની મૈત્રી વૃદ્ધિગત થતી જશે એવી હું આશા રાખું છું.”

અહલદત્તે મહૌપધને કિંમતી બેટ આપી અને બારે દાઢમાં સાથે પાછો ભચિત્તા મોકલ્યો. વૈદેહ રાજાએ પણ મહૌપધને બહુ માન આપ્યું. મહૌપધ મુખરૂપ આવ્યો તે નિમિત્તે ભચિત્તામાં સાત દિવસ મુધી મ્હોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે વૈદેહ અને અહલદત્ત એ બન્ને રાજાની કૃપા સંપાદન કરી યોધિસત્ત્વે ઉભય રાષ્ટ્રનું અપરિમિત દેખાણુ કર્યું.

આ જન્મમાં મોકલિત માટે પોતાની મુદ્દિનેા સદ્વ્યય કરીને યોધિસત્ત્વે પ્રજાપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

(૭)

તેમિયગતક

પ્રાચીન કાળમાં વારાણસી નગરીમાં કાશીરાજ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીને અનેક મનો ને માનતાઓના કાળે રૂપે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ; ત્યારે રાજાએ અતિશય પ્રસન્ન થઈ પોતાની પટરાણી ચંદ્રાદેવીને વર માગવાને કહ્યું. તેણે રાજાનો વર સ્વીકાર્યો, પરંતુ મનોવાંછિત વર તે જ સમયે ન માગતાં, આમળા કુવર પ્રસંગ આવે માગીશ એમ કહ્યું. રાજાને આ વાત પસંદ પડી.

ત્યારબાદ રાજાએ પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી પોતાના બાળકનું જાતક વર્તવાને કહ્યું.

બ્રાહ્મણે પોતાના પંચાંગ કાળજીપૂર્વક જોઈને બોલ્યા, “આપનો આ પુત્ર મોટો પુણ્યશાળી થનાર છે. એ ચક્રવર્તી રાજા થવાને યોગ્ય છે. આવો સર્વશુભસંપન્ન પુત્ર આપને પ્રાપ્ત થશે જોઈ અમને ઘણો આનંદ થાય છે.”

રાજાએ સંતુષ્ટ થઈ તે બ્રાહ્મણોને અનેક દાન આપ્યાં, અને તેમના કહેવાં પ્રમાણે પુત્રનું નામ તેમિય રાખ્યું.

તેમિય ન્હાનો હતો ત્યારે રાજસભામાં પિતાના ખોળામાં રમતો. એક દિવસ કાશીરાજએ પોતાના સિંહાસન પર બેસી ચાર માણસોને બચંદર શિક્ષા કરાવ્યા. તે જોઈને તેમિય કુમારના મનને હલેગ થયો. તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો, “આ સિંહાસન એટલે પાપની ભૂમિ જ છે. ચોરે સહેજ ચોરી કરી હોય તો તેને સિંહાસન પર બેસી રાજ સોદ બારે બારે દંડ કરે છે, અને પોતે લોકોના ક્ષતિકર્તા છે એમ સમજે છે. પરંતુ પેટ માટે સહેજસાજ ચોરી કરનાર માણસનો ન્યાય કરવા વચ્ચળકિત સોનાના સિંહાસન પર બેસનાર અને મોટા આસેસાન રાજમહેલોમાં વિહાર કરનાર રાજાને અધિકાર છે ખરો? ગણના લેકોનું દારિદ્ર્ય વધવામાં રાજાના આ મોજશોખ જ કારણરૂપ નથી થતા શું? દારિદ્ર્યથી પીડિત યશ્વંત કોઈ જિયારો ચોરી કરે તો તેને દંડ કરવાનો અધિકાર રાજાને કે રાજકુટુંબના મનુષ્યને શી રીતે હોઈ શકે?”

તેમિયકુમારને રાજમહેલ તુરંગ સમાન લાગવા માડ્યો અને અહીંથી ક્યારે બાગી છૂટું એમ જોને થવા લાગ્યું. પણ પાળાપની આજ્ઞા તોડવા સિવાય આ કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય તેને ચાલ્યો નાહો.

રાજમહેલમાં રહેનારી દેવતા પૂર્વજએ તેમિયકુમારની મા હતી. તેમિયકુમારને દુઃખથી બીલાએલો જોઈ તેને બહુ દુઃખ થયું. તેણે કુમારને કહ્યું, “કુમાર, તું આટલો શોકાકુલ કેમ દેખાય છે?”

તેમિયકુમારે પોતાના શોકનું કારણ કહેતાં તે બોલી, “તું ગમરાઇય મા. સાણપણ જતાવવાને બદલે ઘેઝઝાથી વર્તાશ તો તારા આમર્ષિ પોતાની મેળે જ તને અહીંથી દાઢી મૂકશે.”

તેમિય બોલ્યો, “હે દેવતા, તારાં વચન પર. વિશ્વાસ રાખી હું એ રીતે વર્તું છું. આં રાજમહેલમાં તું જ એક અહારી દિતચિંતક છે.”

ત્યારથી તેમિયકુમારે ઘેઝઝાનો ઢાંગ શરૂ કર્યો. તે શું બોલે છે એ ઠાઠનેય સમજતું નહિ. માત્ર “હા હા હા” એવો શબ્દ કર્યો; કોઈવાર હાથ પગ અકડાઈ ગયા જેવા દરી પાયરણા પર પડી રહેવું; કશું કારણ ન હોય તોપણ ખૂંસો પાડવી, એવો ક્રમ એણે ચલાવ્યો. કાશીરાજને પોતાના એકના એક પુત્ર માટે બહુ ચિંતા થવા લાગી. તેણે પોતાના રાજ્યના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવી મન્ત્રનન્ત્ર, હોમહવન વગેરે બધું કરાવ્યું, પરંતુ તેમિયની પ્રકૃતિ મુઘરી નહિ ! ઉત્તમ વૈદ્યો બોલાવી રાજ્યે પોતાના પુત્રના વ્યાધિનો ઉપચાર કરવાને કહ્યું; પણ વૈદ્યો તેમિયનો રોગ શો છે તે જ સમજી શક્યા નહિ !

આવી સ્થિતિમાં કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં પછી તેમિયની બ્રાહ્મણસ્થા પૂર્ણ થઈ અને તેણે તરુણાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના રૂપમાં કશીયે મણા નહોતી. યૌવનના બેસમાં હોવાથી તે ઘણો જ તેજસ્વી જણાતો હતો. પરંતુ તેની ઘેઝઝાથી રાજ્યને તે અગપામણા થતો ચાલ્યો. તોપણ રાજ્યે તેને સાંજે કરવાના ઉપાય છોડી દીધા નહિ.

એક દિવસ પ્રધાનમંડળમાંનો એક જણ રાજને કહે,
 “મહારાજ, યુવરાજની ઘેઘણા મટાડવાને અમે અનેક ઉપાય
 કર્યા, પણ એમાં અમારું કંઈ વળ્યું નહિ. વૈદ્યોએ, જ્યોતિ-
 પીઓએ અને માંત્રિકોએ પણ હાથ હેઠા મૂક્યા છે! હવે મ્હને
 એક નવો ઉપાય સૂઝ્યો છે. યુવરાજ યૌવનમાં આગળા હોવાથી
 તેમની આસપાસ સંખ્યાબંધ સુંદર સ્ત્રીઓ રાખવામાં આવે
 તો કદાચ તેઓના સહવાસથી યુવરાજની ઘેઘણા દૂર થવાનો
 સંભવ છે.”

રાજાએ તાજડતોળ યુવરાજની સેવામાં પુષ્કળ તરુણ
 રૂપવતી સ્ત્રીઓને ગોઠવી દીધી.

તેમણે બીજા ઉપાયોની જેમ આ ઉપાયને પણ હાથ
 દીધી નહિ! પેલી તરુણ સ્ત્રીઓ તેની પાસે જઈ મૃગાર-રસપૂર્ણ
 મનોવેશ સંભાળેલા કરે, પણ તેમણે તો “હા હા” “હૂ હૂ”
 સિવાય બીજા શબ્દો ઉચ્ચારે જ નહિ.

રાજાને પુત્રની પ્રકૃતિ મુઘરવાની આશા હવે રહી નહિ.
 તેણે પોતાના જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું,
 “બૂદ્ધે, આ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તમે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું
 હતું કે આ મ્હોટો પુરુષશાળી થનાર છે; પરંતુ આટલાં
 બધાં વર્ષોના અનુભવે એમ લાગવા માંડ્યું છે કે આ છોકરો
 સાવ જ જંડમૂઢ છે. આવા આ પરચરને રાજમહેલમાં
 રાખવો કે ન રાખવો એનો જ હું વિચાર કરું છું!”

• • બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “મહારાજ, જ્યોતિષશાસ્ત્રીથી અગળ
 એવી એક વાત નથી. પ્રાચીન આર્યોએ પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિથી

જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બાંધેલા છે. આ છોકરો ઘેરો યશો
એમ અમે પહેલેથી જ જાણી ગયા હતા. પણ તે સમયે
આપને એમ કહીએ તો પુત્રજન્મનો આનંદ આપ નહિ
માંગી શકે એમ અમને ત્રાગ્યું. વળી ગ્રહેને દાન વગેરે
આપવાથી એ જરાક સુધરશે એવી અમને આશા હતી.
પરંતુ આનો ગ્રહયોગ એવો વિલક્ષણ છે કે ગ્રહસંતિથી આનો
સુધારો થવો તો જાતુએ રહ્યો પણ હુલટો એ ખગડતો જાય
છે ! હવે અમારે આપને એ કહેવાનું કે આ અભાગી પ્રાણીને
આપ રાજમહેલમાં ન રાખશો. એને જો અહીં રાખશો તો
આપના રાજ્ય પર મોટું સંકટ આવવાનો સંભવ છે ! ”

કાશીરાજએ જ્યોતિષી બ્રાહ્મણોની અને પ્રધાનમંડળની
સલાહથી તેમિયકુમારને અરણ્યમાં મોકલી ત્યાં દારી દેવાનો
નિશ્ચય કર્યો.

આ સમાચાર અંદાદેવીને મળ્યા ત્યારે તેને અત્યંત
દુઃખ થયું ! રાજાનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી
તેણે રાજાને કહ્યું, “ મૂઢને આપે એક વર આપ્યો છે તે હું
આ પ્રસંગે માગી લઉં છું. ”

કાશીરાજએ લે એમ કહેતા અંદાદેવી બોલી, “ મહારા
પુત્રને રાજ્ય આપો. ”

કાશીરાજ બોલ્યો, “ એમ કહું તો મહારી પ્રજા ખગભળી
ઉંકરો; માટે આ વર મહારાથી નહિ અપાય. ”

ચંદાદેવીએ પોતાના પુત્રને અનુક્રમે સાત વર્ષ, સાત મહિના, વધુ નહિ તો એક મહિનાએ રાજ્ય આપ્યું એવી પ્રાર્થના કરી. પણ રાજાને તેનું કહેવું પસંદ પડ્યું નહિ. છેવટે ચંદાદેવીએ તેમિયને ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ તો રાજ્ય આપે જ એવી હક પકડી. રાજાએ તેના આમંત્રને વશ થઈ એક અડવાડિયું તેમિયને રાજા કર્યો છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું.

ચંદાદેવીએ પુત્રને ઉપડાવીને અંબાડીમાં બેસડાવ્યો. પણ પુત્ર તો બેસે જ શક્તો? તે ઢગલાની માફક હાથ્યા ચાથ્યા વિના અંબાડીમાં પડી રહ્યો. ચંદાદેવીએ તેને આખા નગરમાં બારે કાંઠથી ફેરવી લાવવાનો હુકમ આપ્યો.

તેમિય સર્વ પ્રકારની સાલગી અનુભવતો હતો, છતાં પોતાની ઘેલછામાં તેણે ફરક પડવા દીધો નહિ.

૭ દિવસ સુધી પુત્રને રાજ્યસુખની લાલચ બતાવી જોયા પછી ચંદાદેવીએ તેને કહ્યું, “તેમિય, આવતી કાલે તારો મ્હારો વિજેગ ચલાતો છે. તને દૂર અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાનો ઠરાવ થયો છે. આજ સુધી મ્હને બરોંસો હતો કે તારી ઘેલછા સાચી નથી. પણ હવે મ્હને પૂરેપૂરી નિરાશા ઉપજી છે !”

પછી ચંદાદેવીએ એટલો તો વિલાપ કર્યો કે, તેના શોકથી પાપાણને વાયા સ્ફુરી હોત. પણ તેમિયની ઘેલછા તો અચળ જ રહી. તે જોવો ને તેવો જડભરત રહ્યો !

બીજે દિવસે કાશીરામજે મુનંદ સારથિને બોલાવી તેમિયને અમંગળ રથમાં બેસાડી ફર એક અરણ્યમાં લઈ જઈ દાટી દેવાની આજ્ઞા કરી.

તે પ્રમાણે મુનંદે કાળા રથને કાળા ઘોડા બેડી તેમાં તેમિયને બેસાડી અરણ્યમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમિયને રથમાં જ રાખી મુનંદ તેને દાટવા માટે એક ખાડો ખોદવા લાગ્યો.

આ જોઈ તેમિય તેને કહેવાં લાગ્યો, “હે સારથિ, તું આટલી હિતાવગતથી આ ખાડો શા માટે ખોદે છે?”

મુનંદે તેની તરફ વળી ન બોલતાં તેને કહ્યું, “અમારા રામને એક મૂંગો, બહેરો, અને જડબરત એવો પુત્ર થયો છે. તેને આ ખાડામાં ધાતી દાટી દેવાને રામજે મ્હારે સ્વાધીન કર્યો છે.”

તે સાંભળી તેમિય બોલ્યો, “હું બહેરો નથી, મૂંગો નથી, પાંગળો નથી, કે જડમૂઠે નથી! મ્હને તું આ ખાડામાં દાટીશ તો તારે હાથે મ્હોટો અનર્થ થશે! હાથમાંથી કોદાળા નીચે મૂકી જરા મ્હારા ભણી બે! મ્હારા હાથપગ સાખત છે અને મ્હારા બોલ તો તું સાંભળે જ છે! માટે મ્હને આ ખાડામાં નાંખીને તું અધમાયરણ કરીશ મા!”

સારથિને બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળી ઘણો જ અચંબો થયો. રામના પ્રધાનમંડળે, વૈજ્ઞાને અને જ્યોતિષીઓએ જને જડમૂઠ કરાવી દાટી દેવા માટે પોતાને હવાકે કર્યો તેને

એકાએક વાચા ફૂટી ક્યાંથી ? આ કંઈ પણ અમાનુષ યમત્કાર હોવો. જોઈએ એમ ધારી તે બોલ્યો, “તું આ અરણ્યમાં વાસ કરનારી દેવતા છે, કે ગર્ધર્વ છે, ચક્ર છે, કે છે કોણ એ જ મ્હને સમજાતું નથી !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “હું બીજો કોઈ નહિ, પણ જને માટે તું આ ખાડો બોદે છે તે જ—કાશીરામનો પુત્ર છું.”

મુનંદ સારથિને બોધિસત્ત્વના બોલ સાંભળી અતિશય આનંદ થયો. તે બોલ્યો, “તારી વાણી આટલી મધુર છે છતાં તું તારા માતૃપિતા સાથે એક શબ્દ પણ કાં બોલ્યો નહિ ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “હે સારથિ, મ્હારા સાંધા બકડાયા હતા માટે હું લંગડો હતો એમ નથી. મ્હારી કર્ણોન્નિય નષ્ટ થઈ હતી માટે હું બહેરો હતો એમ નથી. મ્હારે છબ નહોતી માટે હું મૂંઝો હતો એમ નથી. પરંતુ પૂર્વજન્મમાં મ્હેં એક દેશના રાજા થઈને વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તેને લીધે યજ્ઞી એંશી હજાર વર્ષ નરકમાં પડ્યો ! આ વાતનું સ્મરણ થતાં, મ્હને બ્હેલું મોહું રાજ્યપદ દષ્ટ દેશે એ ઝીકથી હું લૂથો ન હોવા છતાં લૂથો થયો, બહેરો ન હોવા છતાં બહેરો થયો અને મૂંઝો ન હોવા છતાં મૂંઝો થયો ! હવે મ્હારા પિતાએ આપણુથી જ મ્હને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે. હવે હું અહીં તપશ્ચર્યા કરી મુખેથી કાલકમલ કરીશ !”

સારથિ બોલ્યો, “હે રાજપુત્ર, તને ધન્ય છે ! તારા જોવો મહાન સત્પુરુષ મ્હેં જન્મારામાં જોયો નથી. તારા દૃઢ

નિશ્ચયને ક્રમાલ છે ! તારા સહવાસમાં કાળ ગાળવો એના નેત્રી બીજી દેવી વસ્તુ મ્હને પ્રિય લાગતી નથી. માટે તાપસરેય સ્વીકારી તારો મિથ્ય વચાની પરવાનગી તું મ્હને આપ ! ”

બ્રાધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ જો તારે અહીં રહેવું હોય તો આ રથ પાછો આપી રાજનના ઝણ્ણમાંથી મુક્ત થઈને આવ.”

સારથિ બોલ્યો, “ હું તારા દેવેના પ્રમાણે વર્તવાને નૈવાર છું, પણ મ્હારા પાછા આરના સૂચી તારે અહીં જ રહેવું પડશે.”

બ્રાધિસત્ત્વે ત્યાં રહેવાનું કળ્પ્ય ક્યાં પછી સારથિ પારાણી પાછો ગયો. ત્યાં તેને પહેલ વહેલો ચંદાદેવીએ જોયો. તે બોલી, “ મ્હારા પુત્રનું તે શું કલ્પ ? તેને ખાડામાં દાટ્યો ત્યારે એણે ખમ્મો ન પાડી ? હાથપગ હલાવીને મ્હને દાટીય મા એવી એણે સાન ન કરી ? આ શબ્દો ઉચ્ચારતા ચંદાદેવીને કંઈ બરાબર આવ્યો. અને તેની આખ વાટે એકતરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

સારથિ બોલ્યો “ દેવી તારો પુત્ર ખહેરો, કુલો કે મૂળો નથી ! કેવળ પોતાને રાજગાદી પર બેસાડશે એ બલથા તેણે આ વ્રત સ્વીકાર્યું હતું.”

પછી વનમાં બનેલો આખો પ્રસંગ તેણે રાજા અને રાણી આગળ વર્ણવી ગતાવ્યો. રાજાએ તાગડોળ રથ સજ્જ કરાવ્યો અને ચંદાદેવી સહવર્તમાન બારે દિગ્દશા સાથે મુનંદ સારથિએ ગતાવેલા માર્ગે તે તેમિય હતો ત્યાં ગયો.

પિતાને જોઈ યોધિસત્ત્વ તેની સામે ગયો અને બોલ્યો,
 “હે તાત, આપની પ્રકૃતિ સારી છે ને ? આપની સર્વ રાજ્ય-
 યવસ્થા ઠીક ચાલી રહી છે ને ?

કાશીરાજ્યએ જવાબ આપ્યો “અમારું, બધું ઠીક ચાલે
 છે.” યોધિસત્ત્વે કહ્યું, “આપના આગમનથી મૂંઝવે અતિશય
 આનન્દ થયો છે !”

આ પ્રમાણે યોધિસત્ત્વે પિતાનું સ્વાગત કર્યા પછી
 રાજા બોલ્યો, “દીકરા, તેં દદ નિમ્મયની દદ કરી છે ! દવે
 તું ફરી રાજપદ સ્વીકાર. વનમાં તપશ્રયા કરવાનો આ મ્હારો
 કાળ છે, તારો નથી. તું તરુણ છે, એટલે રાજ્યબાર વહન
 કરવાને તું સર્વથા સમર્થ છે.”

યોધિસત્ત્વે પૂછ્યું, “મહારાજ, આપે મૂંઝવે બધી
 રાજસંપત્તિ તો આપી, પણ આગળ પર આવનારા ભયપ્રદ
 જરામરણથી મૂંઝવે બચાવી શકશે ખરા ? આ નશ્વર તારુણ્ય
 પર વિશ્વાસ રાખી મોજમજામાં દિવસ ખોવાને ક્યો શાળો
 પુર્ય તૈયાર થશે ?”

રાજાએ અને અંદાદેવીએ પુત્રને પાછો લઈ જવાનો
 ધ્વજા પ્રયાસ કર્યો, પરન્તુ યોધિસત્ત્વનો દદ નિમ્મય તલપૂર
 મુદ્દાં ડગ્યો નહિ. તેણે ત્યાં જ બાંધેલી પર્ણિકામાં વાસ કરી,
 આખી છંદગી મોજાજાસમાં ગાળી.

આ પ્રમાણે યોધિસત્ત્વે પિતાનો નિમ્મય ડગવા ન દેતાં
 અધિશાનપારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

મુતસોમજાતક

આપણો બોધિસત્ત્વ એક વખત કુરુ દેશમાં હિન્દુરાજ્ય નગરમાં કૌરવ્ય નામના રાજાની પટરાણીને પેટે જન્મ્યો. તેનું નામ મુતસોમ રાખવામાં આવ્યું. તે વયમાં આવ્યા પછી કૌરવ્ય રાજાએ તેને તક્ષશિલા નગરીમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ માટે મોકલ્યો. તે જ સમયે કાશીના રાજાનો પુત્ર બ્રહ્મદત્ત વિદ્યાભ્યાસ માટે તક્ષશિલા જવાને નીકળ્યો હતો. માર્ગમાં આ બે રાજકુમારનો એક ધર્મશાળામાં મેળાપ થયો. ૫૨૫૨ એકબીજાની ઝાળખાણુ થયા બાદ બેની મૈત્રી જામી. તક્ષશિલા મુધી તેમણે સાથે પ્રવાસ કર્યો અને પછી તેઓ એક જ આચાર્યગૃહે વિદ્યાભ્યાસ માટે રહ્યા.

બોધિસત્ત્વનો આચાર્ય બહુ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેની પાસે બીજા પણ ઘણા રાજકુમાર વિદ્યાભ્યાસ માટે રહેતા. મુતસોમે થોડા જ વખતમાં તે સર્વમાં અગ્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય તેની પ્રવીણતા જોઈ તેને પોતાનો સહાયકારી બનાવ્યો. બોધિસત્ત્વ પોતાના સહાધ્યાયીઓને ખૂબ હ્રમજકાથી બાળાવતો. જતાં તે સૌમાં બ્રહ્મદત્ત પર તેનો વિશેષ પ્રેમ હતો.

મુતસોમે અભ્યાસ પુરો થયા પછી ગુરુદક્ષિણા આપી પિતૃગૃહે જવાને આચાર્યની રજા લીધી. તેની સાથે ઈતર રાજકુમારોએ પણ આચાર્યની યોગ્ય સેવા કરી તેની આજ્ઞા લીધી. તે સર્વ બોધિસત્ત્વની સાથે જ ગુરુગૃહ છોડીને નીકળ્યા. બોધિસત્ત્વ પર તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો. તેઓ તેને આચાર્ય જેવો જ માનતા હતા. તેને છોડીને જતાં તેમને બહુ દુઃખ થયું. તેઓ બોલ્યા, “ મુતસોમ ! તું જો કે અમારામાંનો જ એક છે, તોપણ તારી જીવિમત્તાથી અને સદ્ગુણથી તું અમારે ગુરુ જેટલો પૂજ્ય છે. તેથી તારા ઉપકારમાંથી મુક્ત થવા માટે અમારે તને કાંઈ પણ ગુરુદક્ષિણા દેવી ધટે છે. ”

મુતસોમ બોલ્યો, “ બાઈઓ, હું કાંઈ ગરીબ આદાણુ નથી. અહીંથી ગયા પછી મ્હારા પિતા મને સુવરાજ બનાવનાર છે. એટલે સંપત્તિની બાજતમાં મ્હારે કોઈ જાતની કમીના રહેશે નહિ. પરંતુ મ્હારા સ્મરણ માટે જો તમે કંઈક આપતા હો તો હું તમારી પામે એક જ વસ્તુ માગું છું. ”

તે સૌ રાજકુમાર એકદમ બોલ્યા, “ અવશ્ય માગ ! અમારે હાથે ત્યાં એવી સેવા કરવાને અમે તૈયાર છીએ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “તમે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગયા પછી મ્હાંડે સ્મરણુ રાખવા માટે ઉપોસથ વ્રતનું પાલન કરજો.”

રાજકુમારોએ આ વ્રત પાળવાનું કળ્પ કયું અને બોધિસત્ત્વની આજ્ઞા લઈ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

શ્ર્વહત્ત કુમારને તેના પિતાના મરણ પછી રાજ્યપદ મળ્યું. છતાં બોધિસત્ત્વને આપેલા વચન પ્રમાણે તે ઉપોસથ વ્રત પાળતો. ઉપોસથને દિવસે પોતાની રાજધાનીમાં કોઠપણુ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, એવો હુકમ તેણે કર્યો હતો. પરંતુ રાજમહેલમાંના મુખમાં ફળી જવાથી ગુરુગૃહે પ્રાપ્ત થએલી સાદાર્થ શ્ર્વહત્તની અંદર રહી નહિ. તેને ધીરે ધીરે માંસ-ભક્ષણનો એટલો ચસકો લાગ્યો કે ઉપોસથને દિવસે સુકાં

* જાંને અષ્ટમી, પૂર્ણિમા અને દુષ્યંતવર્તુશી આ ચાર દિવસને ઉપોસથ દિન કહે છે. આ દિવસે જે પુરુષ અને જે સ્ત્રીઓ ધર્માચરણમાં કાળ ગાળે છે તેમને ઉપાસક અને ઉપાસિકા કહે છે. ઉપાસકોને અને ઉપાસિકાઓને આ દિવસે પાળવા માટે બુદ્ધ આઠ નિયમ કરી આપ્યા છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. પ્રાણહાત ન કરવો; ૨. ચોરી ન કરવી; ૩. અગ્રહણ્યર્થ ન કરવું (અણચારી રહેવું); ૪. પોદ્દે ન બોલવું; ૫. મદ્યાદિક માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું; ૬. મંથ્યાદિન પછી ન જમવું; ૭. મનોવિકારનું ઉદ્દીપન કરનાર નૃત્યગીતાદિ વસ્તુઓ ન જોવી અને મંથમાલ્યાદિ વિલાસના પદાર્થ ધારણ ન કરવા; ૮. કંચી અને મદોટી પધારી પર ન ચૂંટવું.

આ આઠ નિયમ પૂર્વના બુદ્ધોના કાળમાં પણ પ્રચારમાં હતા એમ બૌદ્ધ લોકો માને છે.

તેનાથી માંસ વિના અજ ખવાય નહિ ! રસક નામનો તેનો એક મુખ્ય રસોધ્યો હતો, તે ઉપોસથને આગત્રે દિવસે જ રાજા માટે માંસ વેચાતું આણી રાખતો અને તે ઉપોસથને દિવસે રાંધી રાજાને પીરસતો.

એક દિવસ રસકે આણેલું માંસ રાજાનો પાળેલો કુતરો ખાઈ ગયો. રસકને ઉપોસથને દિવસે માંસ ક્યાંથી આણતું એની પંચાત પડી. માંસ નહિ હોય તો રાજા અજ શ્રદ્ધ કરશે નહિ અને મૃતને બારે શિક્ષા કરશે એવી પણ એને ઊંઘ લાગી. લાંબા વિચારને અન્તે તેને એક ભયંકર મુક્તિ સૂત્રી ! ઉપોસથને આગત્રે દિવસે એક લઠુ ચોરને ફાંસી દેવામાં આવેલી તેનું ત્રેત સ્મરણમાં ખુશી જગામાં નાંખવામાં આવ્યું હતું. રસકે ત્યાં જઈ તેનું માંસ આણી સંતાડી રાખ્યું અને બીજે દિવસે રાજાને તેનું ઉત્તમ પકવાન જનાવી પીરસ્યું !

બ્રહ્મદત્ત રાજા આગત્રે ભરે મનુષ્યમાંસભક્ષક યક્ષ હતો, તેથી તેને રસકે તૈયાર કરેલું પકવાન બહુ જ જાણ્યું. તેણે રસકને પૂછ્યું, ‘હિ રસક ! આજ પર્યંત મ્હેં આવી જાતનું માંસ ખાધું નથી. આ કયા પ્રાણીનું માંસ છે તે કહે. ’

રસકે ભયથી ચરચર ફાંપવા લાગ્યો. તેના મ્હોમાંથી રાજ્ય નીકળે જ નહિ. બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું “અરે આટલો ગંભીર છે રાજા ? જે કંઈ ખઈ જન્યું હોય તે કહે. તને હું અભયદાન આપું છું. ”

રાજા પાસેથી અભય મળ્યા પછી રસકે બનેલી સાચી વાત રાજાને કહી. પછી રાજા બોલ્યો, “રસક, આજથી તું

મ્હને શીતું કંઈ પણ ન પોરસનાં મનુષ્યમાંસ જ આણી
 આવ ! પરન્તુ રાજા મનુષ્યમાંસનું જસણ કરે છે એ ખબર
 રાજાને પણ મ્હણતા દર્શિ નહિ. ક્યાંય પણ આ વાત રી
 જાણી નો દું તને દેદા-તદંતી ચિદા કરીય. ”

રસકે કહ્યું, “ મહારાજ, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે
 વર્તવાને દું તૈયાર છું; પણ રાજા મનુષ્યમાંસ આજ્ઞાનું ક્યાંથી ? ”

રાજા જોલ્યો, “ અરે તુરંગમા પુરુષ કેદીઓને કાંસી
 દેવામાં આવે છે. ત્યાંથી તું માસ લાવતો જા.”

ચાલના દુકમ પ્રમાણે રસકે, કેદખાનામાંથી મેઘ ન જાણે
 એમ નરમાંસ લઈ આવતો; પણ ત્યાંના મુન્દેગાર યોદ્ધા
 વખતમાં ખલાસ થયા. રાજાને તો નરમાંસનો એવો ચસનો
 લાગ્યો હતો કે એક દિવસ પણ તે ન મળતાં તેના છવને
 મમરામળ થતી.

એક દિવસ રસકે રાજાને કહ્યું, “ હવે આજથી
 તુરંગમાંથી આપને રાજાનું માંસ મળવાનો સંભવ નથી. તો
 આગળ શું કરવું ? ”

રાજા જોલ્યો, “ રસકે, આટલી બધી ચિન્તા કરવાનું કર્યું
 દારખ નથી. સન્ધ્યાકાળે ચોપડીયાં શરૂ થયા પછી તું એકાદ
 નાનકડી મઝીમાં જઈ બરાઈ બેસ અને ત્યાં એકાદ લઠ્ઠ
 પુરવા કે સ્ત્રી મળે એટલે તેને મારીને માસ લઈ આવવાનું
 ચાલુ કર.”

ત્યારથી રસકે રાજના પ્રમાણે રાત્રે માણસોને મારી રાજને તૃપ્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ રસકના આ કૃત્યથી શહેરમાં એકદમ હાહાકાર મચી રહ્યો. કોઈ કહે, " ગઈ રાત્રે મ્હારો ભાઈ માર્યો ગયો, ' તો કોઈ કહે, ' મ્હારી બહેન મારી ગઈ. ' કોઈ કહે, ' કોઈ વાધ, શહેરમાં આવતો હોયો જોઈએ, ' નો બીજો કહે, ' આ કામ સિંહનું હશે ! ' છેવટે કેટલાક વિચારવંત માણસોએ રસ્તામાં પડેલાં પ્તેત તપાસી જોયાં અને તેમનાં અંગ પર જાણાતાં જખમો પરથી એવું અનુમાન કર્યું કે આ કામ વાઘનું કે સિંહનું નહિ પણ કોઈ નરમાંસમક્ષક ચોરનું જ હોયું જોઈએ.

બીજે દિવસે બધા નાગરિકો રાજમહેલ સામે ભેગા થયા અને આ ચોરને પકડી કાર મારવાની રાજને અરજ કરી.

રાજ બોલ્યો, " કું ચોરને કેમ પકડી શકીશ ? કું કાંઈ નગરરક્ષણનું કામ કરે તો નથી ! "

લોકોને રાજના બોલ સાંભળીને ખુબ માફ લાગ્યું. રાજ પોતાની પ્રજાની લેવી ઘટે એટલી સંભાળ લેતો નથી એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું.

પછી તે સધળા લોકો કાલદરતી નામના રાજને સેનાપતિ હતો તેની પામે ગયા અને પોતાની રૂચિયા તેની આગળ રજુ કરી. તેણે ચોરનો તાજડો તપાસ કરવામાં આવશે એવું વચન આપી તેમને સાન્ત પાડ્યા. કાલદરતી મ્હોટો ટેકીલો માણસ હતો. તેથી તેના વચનથી નાગરિકોમાં ધીરજ આવી અને તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા.

કાલદસ્તીએ તે જ દિવસે રાત્રે પોતાના છુપા બસસ આખા શહેરમાં પાથરી દીધા. તેમણે રસકને એક માણસનું ખૂન કરી તેનું માંસ ટાપવીમાં બરીને જતાં પકડ્યો અને તાજડોળ પોતાના ઉપરી સામે લઈ જઈ દુઓ કર્યો.

કાલદસ્તીએ પૂછ્યું, “અરે રસક ! તું તો રાજાનો ખાનીતો રસોઈયો છે ને તેં આ શો ગજબ દરવા માંડ્યો છે ?”

રસકે જવાબ આપ્યો, “સેનાપતિ મહારાજ, હું મહારા પેટનો ખાડો બરવા સારું કે કુટુંબના પોપણુ સારું આ કામ કરતો નથી. મહારાજાધિરાજના દુકમથી મહારે આ કર્મ કરવું પડે છે. મહારા માલિકથી એક દિવસ પણ નરમાસ સિવાય અન્ન ખવાતું નથી.

સેનાપતિએ કહ્યું, “રસક, આવતી કાલે હું તને લઈને રાજમહેલમાં આવીશ. ત્યાં રાજા સામે આ વાત તારે કહેવી પડશે.”

બીજો દિવસે સવારે રસકને લઈ કાલદસ્તી રાજમહેલમાં ગયો અને રાજાને કહ્યું, “મહારાજ, આ રસકને મોકલીને આપ નગરવાસી સ્ત્રીપુરુષોના ખૂન કરાવો છો એ વાત સાચી છે ?”

રાજાએ કહ્યું, “રસકે જે કહ્યું છે તે સાચું છે. મહારે માટે તે આ કામ કરે છે.”

રાજા પોતાના રસોઈયાને મોકલી લોકોનાં ખૂન કરાવે છે અને તેમનું માંસ ખાય છે એ જાતથી સવારે જતાં

પહેલાં જ આખી રાજધાનીમાં ફેલાઈ ગયું. સેનાપતિ રસકને લઈ બહાર આવ્યો. તે જ વખતે બહારની બાજુએ, પોતાના રાજ્યની શી વ્યવસ્થા કરવી એનો વિચાર કરવાને મુખ્ય નાગરિકોની મોટી સભા બરાબર હતી. સેનાપતિએ રાજ સાથે અનેક દલીલો કરી નરમાંસમાંથી નિવૃત્ત થવાનો પુષ્કળ ઉપદેશ કર્યો; પણ રાજના અન્તઃકરણ ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ.

તે બોલ્યો, “ સેનાપતિ, તું બીજા કોઈ પણ વાત કહે તો તે કબૂલ કરવાને હું તૈયાર છું; પણ નરમાંસ છોડી દેવું એ મહારાજા પ્રાણાન્તે પણ થવાનું નથી ! ”

સેનાપતિએ રાજનો નિશ્ચય બહાર ભેગા થએલા નાગરિકોને જણાવ્યો. તેઓ બોલ્યા, “ સેનાપતિ મહારાજ, આ નરમાંસભક્ષક ચોરનું મન ફેરવવાનો પ્રયત્ન તમે શા માટે કરો છો ? તેને આ જ પડીએ આ રાજમાંથી બહાર ટાલી મૂકો, નહિ તો અહીં એની માઠી દશા થશે ! ”

હરી સેનાપતિ રાજ પાસે જઈ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપના આ અમાનુષ કૃત્યથી સર્વ નાગરિકો ખૂબ ખચમળી ઉઠ્યા છે. આપને જો નરમાંસ છોડવું સમ્યક ન હોય, તો આ ક્ષણે જ આપ નીકળી જાઓ એ સાઈ ! આપ હવે અહીં રહેશો તો સર્વ નાગરિકો મહારી પણ ઉપરવટ ચઢને અહીં ને અહીં જ આપને ઠાર કરશે ! ”

બ્રહ્મદત્ત ખૂબ ગમરાયો અને સેનાપતિને કહેવા લાગ્યો, “ હું હમણાંને હમણાં જ આવ્યો બહાર છું; પરંતુ મહારા

રસકને માત્ર મ્હારી સાથે આપો. મ્હને મ્હારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર અને મ્હારો રસક મળશે એટલે પછી મ્હારે આ રાજમહેલમાંની બીજી દરબી સંપત્તિ નથી બેઠતી ! ”

સેનાપતિએ તે જ દિવસે રાજાને અને રસકને તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સહિત વારાણસી નગરમાંથી હાંટી કાઢ્યા. બ્રહ્મદત્ત એક મ્હોટા અરણ્યમાં પેડો અને ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે રહેવાની જગા તૈયાર કરી. વડનું ઝાડ એવડું મ્હોટું હતું કે પોતાનું રહેઠાણ તૈયાર કરવા માટે નીચેની જમીન સાદસુદ કરવા ઉપરાંત બ્રહ્મદત્તને વિશેષ મહેનત કરવી પડી નહિ.

આ ઝાડથી થોડેક દૂર કાશી દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવાનો રસ્તો હતો. આ રસ્તે વટેમાર્ગ અને વ્યાપારીઓ પ્રવાસ કરતા. બ્રહ્મદત્ત કોઈ ઝાડની આડે સંતાઈ એસે અને એ રસ્તે મુસાફર લોકે જવા લાગે એટલે એમાંથી એકાદ લઠ્ઠ માણસને મારી અથવા જીવતો પકડી પોતાના વડ તરફ ચાલતો થાય, અને ત્યાં રસક પોતાના ધણીએ આજીવે શિકાર લઈ પકવાળ તૈયાર કરી શેડને ખવડાવે, એવો ક્રમ ચાલતો હતો.

બ્રહ્મદત્તની આખા હાસતખંડમાં “મનુષ્યમશ્ક યોર” એ નામથી પ્રસિદ્ધિ થઈ. તે માર્ગે જનારા વટેમાર્ગ અને વેપારી બહીવા લાગ્યા. છતાં અરણ્યમાંથી પસાર થવાને બીજા સગવડબરેકો રસ્તો ન હોવાથી નિરુપાયે જવનું લેખમ ખેડીને પણ લોકો એ જ માર્ગે જતા.

એક દિવસ રસ્તામાં માણસનો શિકાર થાય ન લાગવાથી બ્રહ્મદત્તે પોતાના રસકને મારી તેનું જ માંસ ખાધું અને ત્યારથી તે એટલો જ રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ ત રસ્તે જતા હતા. તેણે પોતાના રક્ષણ માટે પુષ્ટા ધન આપી પોતાની સાથે કેટલાક શરૂનીર સિપાઈઓને લીધા હતા. બ્રહ્મણે તેના પર એકદમ તરાપ મારી ! ‘હું મનુષ્યજાતિ ચોર છું’ એવી તેની ત્રાટ સાબળતાં વેંત બ્રાહ્મણના સિપાઈઓનાં હાનું ગગડી ગયાં અને તેઓ ગર્ભગગિત થયા. બ્રહ્મણ બ્રાહ્મણને ખાંધે નાખી પોતાના રહેણાં બધી જવા લાગ્યો. પાછળથી તે શરૂ સિપાઈ એકબીજાને દહેવા લાગ્યા, “શી આપણી નામદાંધ ! આપણે મ્હોટમ્હોટી લડાઈઓ લડેલા યોદ્ધા તે એક ચોરને જોઈ ગભરાઈ ગયા એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું ? આસો આપણે તેનો પીછો પકડીએ ને બ્રાહ્મણને છોડવી લાવીએ.” તેમણે બ્રહ્મણનો કેડો લીધો. તેમને બૂલાવામાં નાખવા માટે આડે રસ્તે ડોડતા બ્રહ્મણના પગમાં એક બાયગની સૂળ વાગી. તેણે બ્રાહ્મણને ત્યાં જ નાંખી દઈ પોતાનો જીવ માડમાંડ બચાવ્યો. સિપાઈઓને બ્રાહ્મણ મળ્યા પછી ચોરને પકડવાથી તેમની ઈચ્છા રહી નહિ. તેઓ બ્રાહ્મણને લઈ પાછા ફર્યા અને પોતાને રસ્તે પડ્યા.

આ તરફ બ્રહ્મણ ખોડગતો ખોડગતો પોતાના રહેણાં પાસે આવ્યો અને તે વડ પર રહેનાર દેવતાની તેણે ઝેંપી બાધા રાખી કે, “જો મ્હારો આ જન્મ જલદી રજાઈ જશે તો સો રામપુત્રના લોહીથી હું તને સ્નાન કરાવીશ અને મ્હોટો નરયણ કરીશ.”

સાત દિવસ સુધી પચારીના પડી રહેવાની કેરજ પડવાથી બ્રહ્મણનો જન્મ આપોઆપ રજાવા લાગ્યો; પણ

હવે દેવનાના ઋણમાંથી મુક્ત થી રીતે થવું એ તેને સમજું નહિ !

એક દિવસ તે પોતાના શિકાર માટે નીકળેલો ત્યાં તેને એક યક્ષ મળ્યો. એ તેનાં પૂર્વજન્મનો સોજતી હતો. બ્રહ્મદત્તે પોતાની વાત તે યક્ષને કહી એટલે તે બોલ્યો, “મિત્ર, તું મ્હારો આગલા બવનો દોસ્ત છે. તું મ્હારી સાથે આવતો હોય તો ચાલ, આપણે બેક એક જ ઠેકાણે રહીએ.”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “હું તારી સાથે આવત તો ખરો, પણ મ્હારી એક બાધા છે તે પૂરી કર્યા વિના મ્હારાથી આ જગા છોડાય એમ નથી.”

યક્ષ બોલ્યો, “એવી તે તારી બાધા શી છે ?”

બ્રહ્મદત્તે બનેલી વાત કહ્યા પછી યક્ષ બોલ્યો, “સો રાજકુમારોને પકડી આણવામાં હું તને મદદ કરના; પણ જરૂરના કામને લીધે મ્હારે મ્હારા નિવાસસ્થાન તરફ આજ ને આજ જવું જોઈએ. તોપણ હું તને એક મંત્ર શીખવું છું, તે મંત્રના સામર્થ્યથી ચાહે તે ઠેકાણે વાયુવેગે જઈ શકાશે.”

બ્રહ્મદત્તે તે મંત્ર બરાબર મ્હોડે કર્યો. પછી યક્ષે તેને આલિંગન દીધું અને તેની વદાય લીધી.

તે દિવસથી ભરતખંડના રાજકુમારોને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્તે સપાટો ચલાવ્યો. દિવસમાં પાંચ દસ રાજકુમારને તે પકડી આણતો અને તેમની હથેળીમાં કાણું પાડી તેમાં દોરી પરોવી વડવાઈઓ સાથે બાંધી દેતો. આ પ્રમાણે એક

અહવાડિયામાં જ તેણે સો રાજકુમાર તે વડના ઝાટ નીચે ભેગા કર્યા. છતાં મુતસોમ રાજકુમારને ન્હાનપણમાં તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારી પકડી આણ્યો નહિ.

બીજો દિવસે તેણે પકડી આણેલા રાજકુમારને મારી મહાયજ કરવાનો વિચાર કર્યો; એટલે પેલી વટવૃક્ષવાસી દેવતા પર તો મોહું સંકટ આવ્યું. તે મનમાં કહેવા લાગી, “આ ચોરના પગમાં કાંરો વાગ્યો ત્યારે એ કંઈક બળડી ગયો, કંઈક બાધાઓ રાખવા લાગ્યો એમ મને લાગ્યું હતું. એનો જખમ આપોઆપ રૂઝાઈ ગયો. છતાં આજે એ મ્હારે મઠે સો રાજકુમારને મારી યજ કરવાને તૈયાર થયો ! આ રાજકુમારોની હત્યાનું પાપ મ્હારા ઉપર પાડવા આવે છે ! પણ એને આ કમથી નિવૃત્ત કરવાનો મને ઉપાય સૂઝતો નથી. હું પ્રગટ થઈ આ વૃક્ષ પર રહેનારી દેવતા છું એમ કહું તોપણ એને મ્હારા પર વિશ્વાસ આવશે નહિ. હવે ઈન્દ્રસેાકમાં જઈ આ વાત ઈન્દ્રને જણાવું તો તે કદાચ આ ચોરને આ પાપકર્મમાંથી નિવૃત્ત કરી શકશે.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે દેવતા એકદમ ઈન્દ્રસેાકમાં ગઈ અને ઈન્દ્રને મળીને તેને આ સમાચાર જણાવ્યા. ઈન્દ્રે તેને કહ્યું, “એ ચોરને કૂર કર્મમાંથી નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. ઘોર પાપથી તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિ એટલી તો મંદ થઈ છે કે મને જાણખવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી. આ પાપકર્મમાંથી તેને વાળવાનો એક જ ઉપાય મને સૂઝે છે; તે એ કે મુતસોમ રાજકુમારનો અને તેનો મેળાપ કરાવી

દેવો. મુતસોમ પોતાના સ્ત્રીલતેજથી તેની પાપશુદ્ધિ બાળી નાંખશે અને પુણ્યશુદ્ધિ પ્રદર્શિત કરશે.”

ઈંદ્રિનાં આ વચન સાંભળીને દેવતા તે જ ક્ષણે પોતાને સ્થાનકે આવી અને બિશ્નુવેષે બ્રહ્મદત્ત પાસે ગઈ. બ્રહ્મદત્ત પોતાની તલવાર લઈ તેને મારવા ધસ્યો, પરંતુ તેના કોડે તેનાથી લઈ સકાયો નહિ, ત્યારે તે બોલ્યો, “ અરે બિશ્નુ, મહારાથી બ્હીને આમ બાગે છે શાને ? તું જો ખરેખરે સંન્યાસી હોય તો શુંદરીની તને આટલી બધી પરવા નહોતી જોઈએ ! ”

બિશ્નુવેષધારિણી દેવતા બોલી, “ અરે ચોર, હું તો ન નાસતાં સ્થિર જ છું. પણ તારા પેલા પાપકર્મે કરીને તું જ અસ્થિર છે. તું જ અહીં તહીં દોડતો જણાય છે ! ”

તે બિશ્નુના આ શબ્દો સાંભળી બ્રહ્મદત્ત જરા ખંચાયો અને બોલ્યો, “ હું બંને પાપી હઉં, તોપણ મહાદેવ વચન હું પાળતો આવ્યો છું. મહારી દેવતાની કરેલી માનતા પ્રમાણે આવતી કાલે હું તો રાજકુમારને મારી મગ કરનાર છું. ”

બિશ્નુ બોલ્યો, “ આ બાબતમાં જે તેં લુચ્ચાઈ કરી છે ! દેવતાને પોતાની પ્રિય વસ્તુને બળિ આપવો એવો રિવાજ છે. પરંતુ તારા માનીતા મુતસોમને ટાળીને આક્રીના રાજકુમારોનો તું બળિ આપે છે ! આ તારા કૃલથી તારી દેવતા કદી જે પ્રસન્ન થવાની નથી ! ”

આમ બોલીને દેવતા ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગઈ.

બ્રહ્મદત્તને તે બિશ્નુનું કહેવું ખરું લાગ્યું. બિશ્નુવેગે પોતાની દેવતા જ પ્રગટ થઈ હોવાથી જોઈએ એમ એને શંકા આવી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “ મહેં મુતસોમને મૂકી દીધા એ દીક કંઈ નહિ. દેવતાની તૃપ્તિ કરવા માટે સાચા બકતો પોતાના દીકરાનું પણ બળિદાન આપે છે ! તો પછી મુતસોમે બાળ-પણમાં મ્હારા પર થોડો ધણો ઉપકાર કર્યો હતો એમ કરીને એનું બળિદાન ન આપું એ મ્હારી દેવતાને પસંદ કેમ પડે ? ”

તે જ દિવસે મુતસોમને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્ત વિચાર કર્યો; પણ રાજમહેલમાંથી મુતસોમને પકડી આણાય એમ હતું નહિ. હવે શી યુક્તિ લગાવવી એની ચિંતા કરતો બ્રહ્મદત્ત ખેડો હતો તેવામાં તેનું લક્ષ આકાશમાંના તારા બણી ગયું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં તેની દીક પહોંચ હોવાથી આકાશમાંના તારા બણી જોતાં બીજે દિવસે સવારે પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ આવવાનો છે એ તેને સમજાયું. પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે રાજા ભોલું પોતાના તળાવ પર કે નદી પર સ્નાનાર્થે જતા. મુતસોમ તળાવમાં સ્નાન માટે ઉતરે તેની સાથે જ તેને પકડી આણવો એવો નિશ્ચય કરી બ્રહ્મદત્ત ખેડો ફાટતાં ઇંદ્રિયસ્થ નગરની બહાર મુતસોમે પોતાને માટે બાંધેલા તળાવમાં એક કમલિની નીચે બરાઈ ખેડો.

મુતસોમ મુવરાજ વિદ્યાનો અનન્ય ભક્ત છે એવી કીર્તિ સાંભળી તત્કાલિલા નગરીનો એક બ્રાહ્મણ પ્રાચીન કાળમાં કરચપ બુદ્ધે કહેલી ચાર ગાથા (શ્લોક) મ્હોડે કરી ઇન્દ્રિયસ્થ નગરમાં .

આવ્યો. પુષ્પનક્ષત્રના યોગને આગસે દિવસે ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરની પાસેના ગામમાં તે આવી પહોંચ્યો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી અને થાક લાગેલો હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજની રાત અહીં જ મુકામ કરી આવની કાસે સવારે મુવરાજના દર્શને જવું.

મુતસોમ પુષ્પનક્ષત્રના યોગને સમયે સ્નાનાર્થે જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં આ બ્રાહ્મણનો બેટો ચલ્યો. બ્રાહ્મણે હાથ લગાડી કરી મુવરાજને આશીર્વાદ દીધો. ‘મુતસોમ રથમાંથી નીચે હિતર્યો અને બ્રાહ્મણ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે એની પૂછ-પરછ કરી.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ મહારાજ, આપ વિદ્યાના અનન્ય ભક્ત છો એવી આપની કીર્તિ સાંભળી તત્ત્વશિલ્પી સૃષ્ટિ અહીં મુઢી ચાલતો આવ્યો છું. મહેં મ્હારી સાથે મો મો કાર્યાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક આપ્યા છે, તે આપ સાંભળી લો અને આપને પસંદ પડે તો મ્હને યોગ્ય પારિતોષિક આપજો.”

મુતસોમ બોલ્યો, “ હું હમણા સ્નાન માટે જાઉં છું. પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ હોય ત્યારે સ્નાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેથી તમે હમણાં હું આવું ત્યાં મુઢી હું કહું તે કેકાળે વિશ્રાન્તિ લો.”

મુતસોમે પોતાના એક હજુરીઆને બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી એક કિતમ મહેલમાં તેની સચળી વ્યવસ્થા કરી.

મુતસોમ પોતાના તળાવને કાંઠે આવી સ્નાનાર્થે તળાવમાં કિતરે છે કે તરત નરબલકે લેને પકડ્યો. મુતસોમને પીઠ પર નાખી

બ્રહ્મદત્તને તે બિશુનું કહેવું ખરૂં લાગ્યું. બિશુવેગે પોતાની દેવતા જ પ્રગટ થઈ હોવી જોઈએ એમ એને શંકા આવી. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “ મ્હેં મુતસોમને મૂકી દીધો એ દીકરું નહિ. દેવતાની તૃપ્તિ કરવા માટે સાચા બકતો પોતાના દીકરાનું પણ બળિદાન આપે છે ! તો પછી મુતસોમે બાળ-પણમાં મહારા પર થોડો ઘણો ઉપકાર કર્યો હતો એમ કરીને એનું બળિદાન ન આપું એ મહારી દેવતાને પશ્ચાદ્દ કેમ પડે ? ”

તે જ દિવસે મુતસોમને પકડી આણવાનો બ્રહ્મદત્ત વિચાર કર્યો; પણ રાજમહેલમાંથી મુતસોમને પકડી આણાય એમ હતું નહિ. હવે શી યુક્તિ લડાવવી એની ચિંતા કરતો બ્રહ્મદત્ત બેઠો હતો તેવામાં તેનું લક્ષ આકાશમાંના તારા બણી ગયું. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં તેની દીક પહોંચ હોવાથી આકાશમાંના તારા બણી જોતાં ખીજે દિવસે સવારે પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ આવવાનો છે એ તેને સમજાયું. પુષ્પનક્ષત્રનો યોગ આવે ત્યારે રાજા ભોલક પોતાના તળાવ પર કે નદી પર સ્નાનાર્થે જતા. મુતસોમ તળાવમાં સ્નાન માટે ઉતરે તેની સાથે જ તેને પકડી આણવો એવો નિશ્ચય કરી બ્રહ્મદત્ત પ્હો ધાટતાં હિરિપ્રસ્થ નગરની બહાર મુતસોમે પોતાને માટે બાંધેલા તળાવમાં એક કમલિની નીચે બરાઈ બેઠો.

મુતસોમ યુવરાજ વિદ્યાનો અનન્ય બકત છે એવી છાત્રિ સાંબળા તક્ષશિલા નગરીનો એક આજ્ઞાલુ પ્રાચીન કાળમાં કરમપ બુદ્ધે કહેલી ચાર ગાથા (શ્લોક) મ્હોડે કરી ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં .

આચ્ચો. પુધ્ધનક્ષત્રના યોગને આગત્તે દિવસે ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરની પાસેના ગામમાં તે આવી પહોંચ્યો. રાત્રિ ઘણી ગયેલી હોવાથી અને થાક લાગેલો હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે આજની રાત અહીં જ મુકામ કરી આવતી કાલે સવારે યુવરાજના દર્શને જવું.

મુતસોમ પુધ્ધનક્ષત્રના યોગને સમયે સ્નાનાર્થે જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં આ બ્રાહ્મણનો બેઠો થયો. બ્રાહ્મણે હાથ ઉઠાવી કરી યુવરાજને આશીર્વાદ દીધો. “મુતસોમ રથમાંથી નીચે ઉતર્યો અને બ્રાહ્મણ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે એની પૂછ-પરછ કરી.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “મહારાજ, આપ વિદ્વાનના અનન્ય બક્ષા છે એવી આપની કીર્તિ સાંભળી તત્કાલિલાથી હું અહીં મૂંઝી ચાલતો આવ્યો છું. મહેં મહારી સાથે મો સો દાર્પાપણની કિંમતના ચાર શ્લોક આવ્યા છે, તે આપ સાંભળી સો અને આપને પસંદ પડે તો મહેને યોગ્ય પારિતોષિક આપજો.”

મુતસોમ બોલ્યો, “હું હમણા સ્નાન માટે જાઉં છું. પુધ્ધનક્ષત્રનો યોગ હોય ત્યારે સ્નાન કરવું એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેથી તમે હમણાં હું આવું ત્યાં મૂંઝી હું કહું તે કેસાણે વિશ્રાન્તિ લો.”

મુતસોમે પોતાના એક હજુરીઆને બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી એક હિમ મહેલમાં તેની સધળી વ્યવસ્થા કરી.

મુતસોમ પોતાના તળાવને કાંઠે આવી સ્નાનાર્થે તળાવમાં હતરે છે કે તરત નરબલ્કે તેને પકડ્યો. મુતસોમને પીડ પર નાખી

તેના અંગરક્ષકોની પરવા ન કરતાં નરબક્ષક વાયુવેગે જવા લાગ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી મુતસોમને નીચે મૂકી ફોર રહ્યો ત્યાં નરબક્ષકે મુતસોમની આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં જોયાં. તેણે મુતસોમને કહ્યું, “આ તું મુન માણસને ન છાજે એવું કૃત્ય કરે છે. સત્યુત્તો ગમે તેવો પ્રસંગ આવે છતાં શોક કરતા નથી. તને પણ અમે નાનપણમાં ધૈર્યશાળી સમજતા હતા. પણ આ પ્રસંગે તું શોકથી વ્યાકુળ થએલો દેખાય છે ! તારાં સગાંવહાલાંનું અથવા પુત્રપત્નીનું અમરણ થવાથી તને દુઃખ થાય છે કે શું ? ”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “હું મ્હારે માટે, મ્હારાં સ્ત્રીપુત્ર માટે કે સગાંવહાલાં માટે શોક કરતો નથી; પણ એક બ્રાહ્મણને તારા સ્થોક સાંભળી લઘ્વશિ એવું વચન આપી હું સ્નાન માટે આવ્યો અને મ્હાફે વચન પળાયું નહિ એનો મ્હને અત્યંત ખેદ થાય છે. તું જો મ્હને છોડી દે તો બ્રાહ્મણને સ્થોક સાંભળીને અને એને યોગ્ય વિદ્યામંત્રિ આપીને હું પાછો આવું.”

નરબક્ષકે બોલ્યો, “આવી વાત પર ભરોંસો રાખવા જોઈએ. હું મૂર્ખ નથી ! મૃત્યુના મુખમાંથી છટીને સુખરૂપ પોતાને ઠેકાણે પહોંચેલો માણસ શરીરે રાજપુત્રીથી પોતાના શત્રુને તાબે જાય, એ સંભવિત પણ છે ખરું ? હે કેરુથેક, તું મ્હારા હાથમાંથી છટતાંની સાથે તારા અન્તઃપુરમાં જઈ નાના પ્રકારની વસ્તુઓનો ઉપબોગ લેવા લાગીશ અને અનિ મધુર તથા પ્રિય શ્રદ્ધા બચ્ચાનો તને હરખ થશે; અને પછી તું આવવા બેઠો છે. મ્હારી પાસે ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ હે નરબક્ષક, અસત્યમાપણું પાપ વહોરીને છવવા કરનાં દુઃખણી ખુશીથી મરણ સ્વીકારીશ. જે કેવળ પોતાનો છવ અચાવવા ખાતર જન્મું બોલે છે તે શત્રુના પંજરમાંથી કદાચ જાયશે, પણ દુર્ગતિમાંથી કદિ છટવાનો નથી. હે પુરુષાદ, ચંદ્ર અને સૂર્ય કદાચ પૃથ્વી પર પડશે અને સર્વ નદી કદાચ મૃગ બણી વહેવા લાગશે, પણ મ્હારા મ્હોં-માંથી અસત્ય કદિ નીકળનાર નથી ! આટલું છતાં તને જો મારી પતીજ પડતી ન હોય તો આ તારી તલવારના સોગન ખાઈને દુઃખું દુઃખું કે બ્રાહ્મણના મણકમાંથી મુક્ત થઈ દુઃખધરી તારી પાસે આવીશ. ”

નરબક્ષક મોટી મંજવણુમા પડ્યો. ક્ષત્રિયો સદસા ખાય નહિ એવા સોગન મુનસોમ ખાય છે, તો તેને છોડી દેવો કે નહિ એનો તેને વિચાર પડ્યો. છેવટે તે એવા નિઃશય પર આવ્યો કે મુનસોમ ન્હાસી જાય તોપણ હરદન નહિ, એકવાર એની પરીક્ષા તો લેવી. પછી તેણે મુનસોમને કહ્યું, “ ક્ષત્રિયો સદસા ખાય નહિ એવી જાનના તલવારના સોગન તે ખાધા છે. તેથી તારા પર વિશ્વાસ રાખી હું તને છોડી દઉં છું. બ્રાહ્મણને વિદાય કરીને તું પાછો આવશે જ. તારા વિના મારો મન પૂરો થવાનો નથી એ લક્ષમાં રાખજો. ”

મુનસોમ નરબક્ષકના હાથમાંથી છટીને દેહ પોતાના મહેલમાં ગયો. તેને જોઈ સૌ લોકને આનન્દ થયો. રાજપુત ભારે ઉદા-પણથી નરબક્ષકના હાથમાંથી છટ્યો એમ જે તે કહેવા લાગ્યું. પરંતુ બોધિસત્ત્વે પોતાના પરિજનના કહેવા તરફ ઝાઝું

લક્ષ ન દેતાં, પહેલાં શ્લોક લઈ આવેલા બ્રાહ્મણની તપાસ કરી અને તેને તાજડોળ બોલાવી તેના શ્લોક ગાઈ બતાવવા કહ્યું.

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ મહારાજ, મહારા આ શ્લોક ક્રમપ શ્રુદ્ધના મુખમાંથી નીકળેલા છે, તેથી તેનું સાદર શ્રવણ કરો.”

સકિદેવ સુતસોમ સમ્મિ હોતિ સમાગમો ।

મા નં સંગતિ પાલેતિ નાસમ્મિ વહુ સંગમો ॥

સમ્મિરેવ સમાસેય સમ્મિ કુપ્પેય સંયવં ।

સતં સદ્દમ્મમઙ્ગાય સેટથો હોતિ ન પાપિયો ॥

ઝીરન્તિ ષ્વે રાજરથા સુચિતા અયો સરીરંડપિ જરં ઉપેતિ ।

સતં ચ ધમ્મો ન જરં ઉપેતિ સન્તો હવે સમ્મિ પ્યેદયતિ ॥

નમં ચ દૂરે પઠવી ચ દૂરે પારં સમુદ્દસ્સ તદાહુ દૂરે ।

તત્તો હવે દૂરતરં વદન્તિ સતં ચ ધમ્મો અસતં ચ રાજાડતિ ॥

બાવાર્થ:—(૧) જો એકવાર સમ્મનનો સંજ થાય તોય તે માણસને તારીને પાર કતારે છે. દુર્લભનો સમાજમ હંમેશાં હોય તોપણ તે નહામો છે.

(૨) જો હંમેશાં સાધુજનના સંજમાં રહે છે અને તેમની શ્રેયથી મૈત્રી કરી તેમનો ધર્મ રક્ષા બાબતે લે છે તે માણસ મુખ પામે છે અને તેનું દુઃખ નાશ પામે છે.

(૩) રાજાના ચિત્રવિચિત્ર રથો જીર્ણ થાય છે. માણસનાં શરીર સદેજમાં વધ બને છે, અને સમ્મનનો ધર્મ જ્ઞાનો યતો નથી એમ સમ્મન હંમેશાં કહે છે.

(૪) આકારથી પૃથ્વી દૂર છે, અને સાગરનો કિનારો તો તેથી વે દૂર છે; તેવી જ રીતે સમ્મનનો ધર્મ અસહ્યર્થથી ખરેખર ધણે દૂર છે.

આ બ્રાહ્મણને શ્લોક સાંભળીને બોધિસત્વ બાદુ સતોળ પામ્યો અને તેણે બ્રાહ્મણને એકદમ ચાર હજાર દાર્પાપણ બચીસ આપ્યા. આ ખજાર કૌરવ્ય રાજાને મળી ત્યારે તે બોધિસત્વ પર ખૂબ જ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો, “અરે મુતસોમ ! શ્લોક દીઠ પાંચ, પચાસ કે સો દાર્પાપણ આપ્યા એટલે હજી આવી..તો એકદમ એક શ્લોકના એક હજાર દાર્પાપણ આપ્યા એ શું કહેવાય ?”

મુતસોમ બોલ્યો, “મહારાજ ! વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થાય એ જ મહારો હેતુ છે. સાધુસન્તના બોધવચન સાંભળતાં હું કદી એ ધરાતો નથી. મહારા દાસ પાસેથી પણ હિતોપદેશ સાંભળવાને હું તમાર રડું છું, તો આટલે દૂરથી મુદ્દામ આવેલા બ્રાહ્મણને હું વિમુખ કેમ કહું ? જે કારણથી તેનો ઉપદેશ મ્હેં સાંભળી લીધો છે તે જ કારણે તેની યોગ્ય વિદ્યાભિગિરી કરવી ઘટિત હતી. આપ કહે છે તેમ પાંચ, પચાસ કે સો દાર્પાપણ આપું તો તે એના વાટખરચ માટે પણ પૂરતા ન થાય. હવે પૈસાનો દુરુપયોગ કર્યા માટે આપને મહારા પર ગુસ્સે થવાનું કારણ નથી. હવે પછી મ્હારે હાથે આવેો અપચ્ચય થવાનો નથી. મ્હેં નરભક્ષકને આવેલા વચન પ્રમાણે હું તેની પાસે મરું છું. ત્યાંથી જીવતા આવવાની આશા જ નથી !”

કૌરવ્ય રાજા ચક્રિત થઈ બોલ્યો, “આ તું ગમે તેમ શું બોલે છે ? એકવાર તું એ દુષ્ટના હાથમાંથી છૂટી આવ્યો અને ફરી તેના મ્હોંમાં જઈ પડે છે, એને શું કહેવું ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “ મહારાજ, એ બંને અત્યંત કૂર હોય તોપણ એણે મહારા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. બ્રાહ્મણના ઝણુમાંથી મુક્ત થવાની એણે મ્હને સંધિ આપી એ તેનો ઉપકાર હું કેમ જૂઠું ? તેનો હું વિશ્વાસઘાત કરું તો મહારા જેવો નીચ અને કૃતઘ્ની કોણ ? ”

મુતસોમ આગ્રહ કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા લઈ નરભક્ષક બ્રહ્મદત્તનો પત્નો મેળવતો તે જે ઠેકાણે રહેતો હતો તે વડના ઝાડ નીચે ગયો. બ્રહ્મદત્ત મોટો વિશાળ હોમકુંડ સળગાવી મહાનરયણની તૈયારી કરવામાં રોકાયો હતો. મુતસોમને જોઈ તેને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તે એકી ટસે તેની સામે જોઈ રહ્યો.

મુતસોમે પાસે જઈ તેને કહ્યું, “ હે નરભક્ષક ! હું બ્રાહ્મણને આપેલું વચન પાળીને આવ્યો છું. હવે તું મ્હને મારી યજ્ઞ કર અથવા મ્હારું માંસ ખા. તને ગમે તે કર ! ”

બ્રહ્મદત્ત બોલ્યો, “ હોમકુંડ હમણાં જ સળગાવ્યો છે, અને તું કંઈ બાગી જતો નથી; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ પાસે જે શ્લોક સાંભળ્યા તે સાંભળવાની મ્હારી ઘણી ઇચ્છા છે, માટે તારી તે અડમૂલી ગાથાઓ (શ્લોકો) મ્હને ગાઈબતાવ. ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ જિહ્વાલંપટ થઈ તે તારું રાત્ર્ય ગુમાયું છે ! પછી તારે આ ધાર્મિક ગાથાઓનો ઉપયોગ શો ? અત્યંત કૂર કર્મો કરનાર અને લોહીથી ખરડાએલા હાથવાળા તારા જેવા અધાર્મિક મનુષ્યને સત્ય ક્યાંથી જાણે ? અને જેની પાસે સત્ય નથી તેને સુભાષિની શી ઇચ્છા ? ”

અક્ષય બોલ્યો, “હું નરમાંસ ખાઉં છું એ જ એક વ્ધારો મ્હેણે મુન્દો છે ખરો ને ? અને તેથી જ તું મને અધાર્મિક કહે છે ને ? પરન્તુ હું તને પાકું છું. કે મુઠવા રમવા જઈ ગરીબ ગિયારાં પચુઓને મારીને ખાવાં અને માખણોને મારીને ખાવાં એમાં બેઠ રો !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “અક્ષય, પાંચ નખવાળાં પાગ જ પ્રાણી ધર્મિયે બક્ષણ કરવાં એવી ધાર્મિકી અનુજા છે; પણ તારૂં આ કર્મ ધાર્મિકિયિક હોવાથી તું અધાર્મિક કહે છે.”

અક્ષયે આ સંવાદ એટલેથી જ ટોળી દીધા, કારણ પોતાનો મુન્દો કબજ કરવાની તેનામા દિંમવ ન હતી. તેણે બોધિસત્ત્વને કહ્યું, “હું અધાર્મિક છું કે ધાર્મિક છું એ વિષે મ્હારે વાદ નથી કરવો. પણ મને તું પાછો આવ્યો કેમ એ કહે. મને લાગે છે કે તું ધર્મિયનીનિ બૂલી ગયો; નહિ તો યુના દાયમાથી જેમ તેમ કરીને છટકા પછી રી રાહજુગીથી તું મ્હારી પામે આવ્યો ન હોત !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “રાજનીનિ કરનાં સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. સત્ય જેવી બીજી નીનિ આ જગમાં નથી. તે સત્યનો ભ્રમ ન થાય માટે હું રાહજુગીથી આ કેસબે આવ્યો છું.”

અક્ષય કહે, “રાજમહેલમા ખટરમ્ અગ્રતું બોઝન કરવાનું અને સૂંગારસતું આકંઠ પાન કરવાનું મળે છે, તે ટોળી સત્યનું જ નાંકું ઝાલી બેસવું એ કેવળ મૂર્ખપણું છે !”

બોધિસત્ત્વ કહે, “આ જગમાં સંત્ય જોવો બીજો મધુર રસ નથી. સત્યરસનો જોણે આસ્વાદ લીધો છે, તે જ સાધુસન્ત સંસારસમુદ્ર તરી જવાને સમર્થ થાય છે.”

શ્રદ્ધાદત્ત બોલ્યો, “પરંતુ શ્રવિનભય સૌથી મોટો છે ને ! પોતાના શ્રવનું રક્ષણ કરવાને જૂઠું બોલણું એવું રાજનીતિનું વચન છે. છતાં તું તારી જીંદગી વિશે સાચ બેધિકર દેખાય છે, એનું કારણ શું ?”

બોધિસત્ત્વે જવાબ આપ્યો, “મહેં આજ સૂત્રીમાં અનેક લોકો પર હિપકાર કર્યો છે, અનેક શુભ કર્મો કર્યા છે, માયાપત્ની સેવા કરી છે, આત્મજનોને મદદ કરી છે, દ્વંદ્વમાં કહ્યું તો ગૃહસ્થનાં જે કર્તવ્ય છે તેમાં મહેં ચૂક પડ્યા દીધી નથી. એટલે હવે મહને પશ્ચાત્તાપ થવાનું કશું કારણ રહ્યું નથી. બેશક મરણભયથી હું મુક્ત છું એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી.”

શ્રદ્ધાદત્તને બોધિસત્ત્વનાં વચનથી ખૂબ સંતોષ થયો. આવા મહાન પુરુષને મારી યશ કરવો એ ભરતખંડને ધણી જ મોટી હાનિ કરવા બરાબર છે એવી તેની પાકી ખાતરી થઈ. તે બોલ્યો, “તારા જેવા સત્યપુરુષને મારી યશ કરવા કરતાં હજાહજા વિષ ખામને મરી જવું એ જ બહેતર ! પણ તારી ગાથા તો મહને કહે. હું અનધિકારી હર્મસ તોપણ તારા જેવા સાધુપુરુષ પાસેથી તે સાંભળાઈ એટલે એનો અર્થ મહને સમજશે.”

તેનો આગ્રહ જોઈ શ્રાવણ પાસેથી સાંભળેલી ચારે ગાયોએ મૃતમેભે તેને માર્ગ જાણી; એટલે તે બોધિસત્ત્વને કહેવા લાગ્યો, “હે નરસેન! આ તારી અર્થપૂર્ણ સુંદર ગાયોએ સાંભળી મળેને જલ્દી આનન્દ થયો છે. આ ચાર ગાયો બદલ હું ઘણા સત્રાપથી તને ચાર વર આપું છું.”

બોધિસત્ત્વે કહ્યું, “હે શ્રાવણ! પોતાનું દિનાદિત ન જાળનાં કેવળ ગિહ્વાણીસ્વથી તું કુદર્ભ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો. તારામાં વર દેવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય? ધાર કે એ તારી પાસે વર માગ્યો અને તે તારા સ્વભાવ પ્રમાણે નહિ આપું એમ કહ્યું તો પછી એવે વખતે ટંકા સિવાય ખીનું શું પરિણામ આવે? અને ક્યો શાળો પુરુષ તારા જેવા માણસ સાથે જાળીજીજીને ટંકા કબો કરે?”

શ્રાવણ બોલ્યો, “હે કુરુસેન! શંકા ભાવ છોડી દે. મારા વચનનો ભંગ હું કદી બે કરનાર નથી. પ્રાણ જતાં યે તારા માગેલા વર આપ્યા સિવાય હું નાહ રહું.”

આ પ્રમાણે શ્રાવણે વર માગવાનો ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે બોધિસત્ત્વે તેને કહ્યું, “હીક છે; પહેલો વર હું એ માગું છું કે તને મો વર્ષ સુધી નીરોગી અને સુખી જીવવાને હું સમર્થ થાઉં.”

આ સાંભળીને શ્રાવણને ખુબ આનન્દ થયો. આ અસૌક્યિક પુરુષ વર માગે છે તેમાં પણ ખીનના જ કલ્યાણ બખી

અધિક લક્ષ્મી રાખે છે. “એ જોખને તેણે યોધિસત્ત્વને કહ્યું,
“આ વર મહેં તને આપ્યો છે. હવે ખીજે માગ.”

યોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “આ જે રાજકુમાર તેં પકડી
આપ્યા છે તેમને અવિતદાન આપ, એ હું ખીજે વર માગું છું.”

બ્રહ્મહત્તે એ વર પણ ધણા સન્તોષથી આપ્યો. પછી
યોધિસત્ત્વે એ સૌ રાજકુમારોને મુક્ત કરી પોતપોતાની રાજ-
ધાનીમાં પહોંચાડવા એવો ત્રીજો વર માગ્યો.

બ્રહ્મહત્તે ધણા આનંદથી તે વર પણ આપ્યો. અને
યોધિસત્ત્વને એવો વર માગવા કહ્યું.

યોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “જે કૃત્યથી તારા રાષ્ટ્રને ઉપદ્રવ
થયો અને ઇતિર રાષ્ટ્રના લોકોને પણ જેનાથી અત્યન્ત સંતાપ
થયો તે નરમાંસબલ્લણનું કર્મ તારે છોડી દેવું એ હું ચોથો
વર માગું છું.”

બ્રહ્મહત્ત બોલ્યો, “આને બદલે તું ખીજે કોઈ પણ વર
માગ. જે નરમાંસને માટે મહેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તે
આવાનું છોડવું મહારાષ્ટ્રી શી રીતે ખીજી શકશે ?”

યોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “મહેં તને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે
તું વર આપવાની બાંજગડમાં પડીશ મા ! કારણ હું વર
માગીશ તે તારાથી અપાશે નહિ, અને તેથી વિનાકારણ
માત્ર ઈટા. હજો થશે.”

બોધિસત્ત્વનાં આ વચન સાંભળીને બ્રહ્મદત્ત તરભાગે
અને બોલ્યો, “મનુષ્યમાંસ . જોટલી મદને બીજી દોઢ પજુ
વસ્તુ પ્રિય નથી. છતાં મહારે મનુષ્યમાંસબધજુ ઠોડું
એવી જ ને તારી હડ હોય તો તે વર પજુ હું તને આપું છું.”

બોધિસત્ત્વે પોતે જઈ વડવાઝોને આપેલા રાજકુમારોને
હથું કે = હું તમને છોડવા માટે અહીં આવ્યો છું. પણ
તમને છોડી દેતાં પહેલાં તમારે કલ્યાણપાદે (બ્રહ્મદત્તના પગમાં
બેસીને સૂઈ બરાઈ જાળમ ચવાથી મુતસોમે અહીં તેને કલ્યાણપાદ
હથો હતો) અમને ત્રાસ આપ્યો, અમારી હથેળીઓ
ફાડી એમાં કાબાં પાડી અમને અહીં બાંધી મૂક્યા એમ
કરીને એના પર વેર વાગવાનો વિચાર મનમાં આણ્યો ન
જોઈએ. એનો કેઈ પણ પ્રકારે બદલો લઈશું નહિ એવી ને
તમે પ્રતિજ્ઞા કરતા હો તો હું તમને છોડી દઈ છું.”

રાજકુમારોએ બ્રહ્મદત્ત પર વેર વાળાશું નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા
કરી, એટલું જ નહિ પણ અમે તેના પર પોતાના માતાપત્ની
જોટલો જ પ્રેમ રાખીશું એવું વચન આપ્યું. પણ બોધિસત્ત્વે
એ સૌને છૂટા કરીને પોતપોતાને ઠેકાણે મોકલ્યા અને પોતે
કલ્યાણપાદને લખતે વારાણસી નગરીમા ગયો. ત્યાં કલ્યાણપાદનો
તરણ પુત્ર સેનાપતિ કાલહસ્તીની મદદથી રાજ્ય કરતો હતો.
તે બનેને બોધિસત્ત્વે શીખામણના બે બોલ કહીને કલ્યાણપાદનું
પાસન કરવાને એમનાં મન મનવ્યાં.

બ્રહ્મદત્તે નરમાંસ તજી દીધું છે અને હવેથી સદર્મથી
ચાલવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો ■ વગેરે સમાચાર સાંભળી તેના

પુત્રને અને સેનાપતિને ખૂબ સન્તોષ થયો. તેમણે બ્રહ્મદત્તને રાજમહેલમાં આપ્યો અને સૌ નાગરિકો સમક્ષ યોધિસત્ત્વનું ભારે સન્માન કર્યું. યોધિસત્ત્વ એક મહિનો વારાણસીમાં રહ્યા અને બ્રહ્મદત્ત પાપકર્મથી પૂર્ણપણે નિવૃત્ત થયો છે એવી ખાત્રી થયા પછી પોતાને દેશં પાછો ગયો.

યોધિસત્ત્વે પોતાના સત્યાચરણના બળે કરીને કલ્યાણપાદનું દમન કરી તેને સન્માર્ગે ચડાવ્યો, એ વાત આખા ભરતખંડમાં ફેલાઈ. યોધિસત્ત્વ ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં આવ્યો ત્યાં કૌરવ્ય રાજ્યે અને સૌ નાગરિકોએ સાત દિવસ સૂઝી કિસવ કરી તેનું ભારે સન્માન કર્યું. દરદરના દેશોમાંથી સુતસોમ રાજકુમારને મળવાને અનેક બાવિક લોક આવવા લાગ્યા.

આ બાબતુ બ્રહ્મદત્ત જે વડના ઝાડ તળે પોતે વાસ-કર્યો હતો ત્યાં આગળ એક નાનકડું શહેર વસાવ્યું અને તેનું નામ કલ્યાણદમ્ય રાખ્યું.

આ જન્મે યોધિસત્ત્વે પોતાનું વચન પાળીને સત્ય પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો.

ભાગ બીજો

બુદ્ધચરિત્ર

(૧)

જન્મ અને પાપપણ

દીપંકર બુદ્ધ પછી બિન્ન બિન્ન કલ્પોમાં કુંડિણ્યાદિક તેવીસ બુદ્ધ થયા. એ સવળાની કારકીર્દીમાં આપણે ઓધિ-સત્વ દસ પારમિતાઓમાંથી એક એક પારમિતા પૂર્ણ કરવામાં રોકાયેલા દત્તો. આ પારમિતા પૂર્ણ કરવા માટે ઓધિસત્ત્વે અનેક જન્મ ધારણ કર્યા અને તે પૂર્ણ થયા પછી છેવટનું જન્મે તે સુપિત નામના દેવલોકમાં જન્મ્યો.

આ વેળાએ જૂતાળ પર બુદ્ધ કૃત્યન થવો જોઈએ એવી સર્વ દેવોને તાલાવણી સાગી રહી હતી. અનેક ચક્રવાલમાંથી દેવો એકઠા થયા અને તેમણે ઓધિસત્ત્વને મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. તેમણે કહ્યું, “હે મિત્ર! તું જે આજ સુધી દસ પારમિતાનો અભ્યાસ કર્યો, એ પારમિતાને તું જે પૂર્ણત્વે પહોંચાડી, તે જન્મમાં અદગ્ગ સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી નહિ; ઈન્દ્રપદ કે બ્રહ્મપદ મેળવવાની સાક્ષસાથી નહિ; પણ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લઈને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરવું અને તે દ્વારા દેવમનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવો એ માટે અનેક જન્મ લઈને તેં દસે પારમિતામાં પારમિતા સંપાદન કરી છે. સ્વે બુદ્ધ થવાનો સમય નજીક આવ્યો છે, માટે મન્દનવતનાં સુખમાં ન રમતાં મનુષ્યલોકનાં દુઃખ ભોગવવાને તૈયાર થા!”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “ મિત્રો, મહેં આજ સૂદીમાં સઘળા પ્રાણીયોનીમાં જન્મ લઈ અનેક દુઃખ સહન કર્યા છે. લોકોદ્ધાર માટે દુઃખ સહન કરવામાં મહને જોડેલા આનન્દ આવે છે તેટલો તો આ તુષિત્તિભવનના નન્દનવનમાં પણ મળતો નથી ! પરન્તુ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેના પહેલાં મ્હારે કેટલીક વાતોનો વિચાર કરવો જોઈએ. મ્હારો શો નિશ્ચય થાય છે તે હું થોડા જ વખતમાં નમને જણાવીશ. ”

સૌ દેવો પોતપોતાને ધ્યાનકે ગયા પછી બોધિસત્ત્વ તુષિત્તિભવનના નન્દનવનમાં એકાન્ત સ્થળમાં બેસી વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. તે મંત્રમાં કહેવા લાગ્યો, “ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેવાને માટે અત્યારનો વખત ચોખ્ખો જણાય છે. જે વખતે મનુષ્યનું આયુષ્ય હજારો વર્ષનું હોય છે તે વખતે તેને જન્મજરાદિ દુઃખોનું પૂરું ભાન નથી હોતું; પણ હવે મનુષ્યના આયુષ્યની અવધ સો વર્ષની છે, તેથી સદ્ધર્મપ્રસારને માટે આ જ સમય મહને ચોખ્ખો લાગે છે; પણ આ વિશાળ અવનીતલ ઉપર ક્યા ખંડમાં જન્મ લેવો ? વિચાર કર્યા પછી અન્તે મહને લાગે છે કે ભરતખંડ જ છુદ્દોત્પત્તિને માટે ચોખ્ખો સ્થાન છે. આ ભરતખંડમાં વિન્ધ્ય અને હિમાલય એ પર્વતોની વચ્ચેના પ્રદેશમાં—મધ્યદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં મોટા સાધુસન્ત દ્વિપત્ર થયા છે; પણ આ દેશમાંયે સદ્ધર્મનો પ્રસાર કરવા સારું મ્હારે ઉત્તમ કુળમાં જ જન્મ લેવો જોઈએ. આ હિમાલયની તળેટીમાં રહેનાર શાક્યરાજા બહુ સ્વાભિમાની છે. પ્રસિદ્ધ ઇન્દ્રવાકુ રાજા એમના પૂર્વજ હોવાથી સકળ

જગતમાં એમના કુળની બારે પ્રતિષ્ઠા છે. તેથી આ બે કુળમાં હેવડનો જન્મ લેવો મ્હારે માટે યોગ્ય છે. હવે કર્મ માને પેટે જન્મ લેવો એ દરાવવાની પંચાન ગદી નહિ. શુદ્ધાદન રામની સાધી સ્ત્રી મ્હારી માના ચવાને યોગ્ય છે. માટે દેવોએ કરેલી વિનંતિને માન આપવા 'સાર મ્હારે હવે ઠીક કરવાનું' કારણ રહ્યું નથી. "

બોધિસત્ત્વે શાક્ય કુળમાં શુદ્ધાદન રામની પત્નીને પેટે જન્મ લેવાનો પોતાનો નિમિત્ત દેવાને જન્માવ્યો. જે દેવોની આપુલ્યમર્વાદા પૂરી થઈ હતી તેમણે પણ બુદ્ધતા શિષ્ય ચવાની સન્ધિ જવા ન દેવી એવા વિચારથી મધ્યદેશમાં જન્મ લેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

આપાઠી પૌર્ણિમા પહેલાં સાત દિવસ પર કપિલવસ્તુ નગરમાં એક મોટા કુત્સવ શરૂ થતો. તે કુત્સવ સાત દિવસ ચાલી પૌર્ણિમાને દિવસે સમાપ્ત થતો. માયાદેવી સાત દિવસ સુધી ચન્દનપુષ્પથી શરીર શણગારી અને આનન્દથી કુત્સવમાં બાગ લેતી; પણ પોતાના નિયમને અનુસરીને તેણે દાડને કદીયે સ્પર્શ કર્યો ન હતો. ખીર્ણ કાનિય સ્ત્રીપુરુષો એ કાળના દિવાજા મુજબ એ કુત્સવમાં મઘપાન કરતા, પણ માયાદેવી સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી અલિપ્ત રહેતી.

એક વરસ આ પૌર્ણિમાને દિવસે માયાદેવીએ આંધળાં પાંડળાં વગેરે અનાથ માણસોને અને અમણુ-આદમણોને પુષ્કળ દાન દીધાં અને રાત્રે ઘણા વખત ધર્મશ્રવણમાં ગાળા સૂઈ ગઈ.

એ રાત્રે તેણે નીચે પ્રમાણેનું એક સ્વપ્ન જોયું:—

ચારે દિશાના રક્ષક દેવો તેને ઉચ્છીને હિમાલય પટ લઈ ગયા અને ત્યાં રમણીય જગ્યામાં એક બધ્ય શાલવૃક્ષની નીચે મૂકી દીધા. પછી એ ચારે દેવોની સ્ત્રીઓએ આવીને માયાદેવીને દિવ્ય મન્દોદરથી સ્નાન કરાવ્યું અને દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારથી તેને શણગારી એક કનકવિમાનમાં ઉત્તમ પક્ષગ પર પૂર્વમાં માથું કરીને મૂકાડી. પછી એક ધાજો હાથી પાસેનાં મુવર્ણપર્વત પરથી નીચે ઉતરી માયાદેવી સૂતી હતી તે જગ્યાએ આવ્યો અને પોતાની રૂપેરી રંગની સૂંદમાં એક શ્વેત કમળ ધાલી તેણે માયાદેવીની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અને માયાદેવીની જન્મણી દૃષ્યમાં થઈને ધીરે ગદીને તેના પેદમાં પેડો !

બીજો દિવસે સવારે માયાદેવીએ પ્રકુલિત વદને પોતાનું સ્વપ્ન શુદ્ધોદ્ગત રાજાને જણાવ્યું. રાજાએ પોતાના રાજ્યના મુખ્ય આદ્યજોને બોલાવી સભામાં તેમને આ સ્વપ્નનો અર્થ પૂછ્યો.

આદ્યજો બોલ્યા, “મહારાજ, આ સ્વપ્ન અત્યંત શુભ-સૂચક છે. રાણીને પેટે એક મહાન સત્પુરુષ જન્મવાનો છે. એ જો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી રાજા થશે. સંન્યાસી થશે તો બુદ્ધ થઈને જગતનું અજ્ઞાન દૂર કરશે.”

રાજાએ આદ્યજનું કહેવું સાંભળી સન્તુષ્ટ થિતે તેમનું બારે સન્માન કર્યું અને તે દિવસથી પોતાની પત્નીની તે વિશેષ સંભાળ લેવા લાગ્યો.

માયાદેવીની ઇચ્છાઓ કંઈ વિશેષ નહોતી. પ્રાણી-

માવતે માટે તેના અન્નાકરણમાં પહેલેથી જ દયા બરેલી હતી. બોધિસત્વ ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારથી તે એ દયા રહિ જ પામતી ગઈ. માયાદેવીના મનમાંથી વિષયવાસના નિર્મળ થઈ ગઈ. શુદ્ધોદન રાત્ર પર તેને ધણો જ પ્રેમ હતો, અને તે આ સ્થિતિમાં ખૂબ વધ્યા; પરંતુ પહેલાં એ પ્રેમમાં વિષયવાસના બળેલી હતી તે આ અભિનવ પ્રેમમાં રહી નહિ. આ પ્રમાણે માયાદેવીને નવ માસ પૂરા થયા.

એક દિવસ માયાદેવીએ શુદ્ધોદન રાત્રને કહ્યું, “મહારાજ, મને પિયર જવાનું મન થયું છે. માટે મને તાકીદે મ્હારી માને ઘેર મોકલવાની વ્યવસ્થા કરો.”

શુદ્ધોદન રાત્રએ આ નવ મહિનામાં પોતાની સ્ત્રીનું મન કદી પણ દુબચું નહોતું. તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને તે નિરંતર તત્પર રહેતો. તેણે નાજકોતોય એક હજાર માણસનું લશ્કર સાથે આપીને દેવદહ શહેરમાં માયાદેવીનો પિના રહેતો હતો ત્યાં એને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી. કપિલવસ્તુથી માંડીને દેવદહ સુધીના આખા રસ્તો સાદુસજ કરાવીને માયાદેવીને એક સુંદર પાતળીમાં બેસાડી રવાના કરવામા આવી.

કપિલવસ્તુ અને દેવદહ એ બે શહેરની વચ્ચે હુમ્મિની નામનું એક સુંદર ઉદ્યાન હતું. કપિલવસ્તુના શાક્ય અને દેવદહના કોલિય એમણે પોતાની સરહદ પર બનેના વિહાર માટે આ ઉદ્યાન તૈયાર કર્યું હતું. માયાદેવી કપિલવસ્તુથી નીકળી આ ઉદ્યાન પાસે આવી ત્યાં તેને ઉદ્યાનમાં ઘોડો વખત વસામો બેવાની ક્લેટ ઈચ્છા થઈ આવી. તેના

મુકમ પ્રમાણે 'તેની પાલખી ઉઘાનમાં લઈ જવામાં આવી. તે નીચે-જતરી' અને આમતેમ ધરવા લાગી. એ ઉઘાનમાં એક અત્યંત સુંદર શાલવૃક્ષ તે વખતે નીચેથી ઉપર મુઠ્ઠી એકસરખું ફૂલથી છવાઈ ગયેલું હતું. માયાદેવી એ વૃક્ષ નજે જઈને કુબી રૂઢી ત્યાં જ એક ડાળા વાંટી વળીને તેના હાથમાં આવી. એટલામાં તેને મર્મવેદના થવા લાગી. તેના ઘસીમંડળે ચારે બાજુ પડેલા જાંઘી માયાદેવીને અંદર રાખી. ત્યાં જ આપણા યોધિસત્ત્વનો જન્મ થયો.

તે ધડીએ બ્રહ્મલોકમાંથી ચાર બ્રહ્મદેવ* ત્યાં આવ્યા અને માયાદેવીને કહેવા લાગ્યા, “દેવિ, તારો આ પુત્ર જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. આપા પુત્રને જન્મ આપ્યાનો તને ભારે આનંદ થયો જોઈએ.”

યોધિસત્ત્વ ક્ષત્ર પ્રાણીઓ પ્રમાણે મર્મમળથી ખરડા-એજો જન્મ્યો નહોતો. રેશમી વસ્ત્ર પર, મૂકેલા કુંચા પાણીદાર મોતી જેવો તે નિર્મળ હતો. છતાં પણ તેનું સન્માન કરવા સાર આકાશમાંથી ઉદકધારાઓ નીચે આવી અને તેમણે યોધિસત્ત્વ અને માયાદેવીનાં શરીર પખાળી નાખ્યાં.

ભુદ્ધનો જન્મ થતાં ચાર જ્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ વરતી રહ્યો. મૃગાઓને વાચા ફૂટી; આંધળા દિવ્ય રૂપ મુદ્દાં દેખવા લાગ્યા; પાંગળા સડસડાટ ચાલવા લાગ્યા; વાયુ મંજુલ વાવા લાગ્યો; નાનાં નાનાં ખાઓઝીઆમાં પણ પાણી નિર્મળ

* બ્રહ્મલોકમાં અસંખ્ય બ્રહ્મદેવ છે જેવી કથના હતી.

અર્થ મયું; આદ્યાદિ દિવસ પગુઓએ પોતાની દુરંગ ૧૭ દીધી; એ રીતે બીજા પક્ષ પુષ્કળ ચમત્કાર થયા ! .

શુદ્ધાદત્ત રાજાને પુત્રજન્મની ખબર મળતાં વેન તેણે મોટા હાહમાધી આપાદેવીને પુત્ર સહિત કપિસવસ્તુમાં આગી.

તે વેળા કપિસવસ્તુની પામેના અરુણમાં અસિન દેવસ નામના ઋષિ રહેલા હતા. તેમણે અન્નશિક્ષમાં ધનપત્રાકા વગેરે બાંધી દેવો મોટો કૃત્સવ કરે છે એમ જાણ્યું. તેમણે દેવોને કહ્યું, “ હે દેવો, આજ તમે આવડો મોટો કૃત્સવ કરો છો એનું કારણ શું ? અમુરો પરાજય પામ્યા અને તમારો વિજય થયો તે વેળા પક્ષ તમે આવો કૃત્સવ તો નહોતો કર્યો ! ”

દેવોએ કહ્યું, “ તું આટલો નજીક છે છતાં શુદ્ધાદત્ત રાજાને પુત્ર થયો છે એની તને ખબર નથી પડી શું ? શુદ્ધાદત્તનો આ પુત્ર જન્મતો જિહ્વા કરનાર છુદ્ધ થવાનો છે અને તેથી જ આજ અમે અતિ આનંદથી કૃત્સવ કરીએ છીએ ! ”

દેવોનાં આ વચન સાંભળી અસિન ઋષિ અન્નશિક્ષમાંથી શુદ્ધાદત્ત રાજાના મહેલમાં કુતર્યા અને ત્યાં મેળા થએલા ગ્રામ્યોને કહેવા લાગ્યા, “ શુદ્ધાદત્ત રાજાના પુત્રને જોવાની મહારી મળે છે. ”

અસિને સર્વસક્ષાત્સંપન્ન એવા આ ગાળકને જોયો ત્યારે તેની આખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે જોઈને શાક્ય લોકો અચળા પામ્યા. તેઓ જોય્યા, “ હે ઋષિશ્રેષ્ઠ, આ અમારા રાજાના પુત્રને જોતાં તપસ્યાથી

તેજસ્વી ચએલાં તમારાં ચક્ષુમાં આંસુ કેમ આવ્યાં ? આ અમારા રાજપુત્રને કશો ભો તો નથી ને ? ”

અસિતે કહ્યું, “ હે શાક્યો, તમારા કુળમાં આ રત્ન જન્મ્યા મારે નમે દરબે બસાઓ. એના અંગ પરનાં લક્ષણ પરથી એ ધુદ્ધ ચઢતે અનેક જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર છે એમ સ્પષ્ટ દીમે છે. પણ મહારી આવરદા હવે બહુ યોડી છે. એના અમૃત-તુલ્ય ધર્મનું શ્રવણ કરવાને હું જીવવાનો નથી એનું મને ધણું દુઃખ થાય છે, અને તેથી જ મહારો શોક ”

અને મહારી આંખમાંથી આંસુ નીકળ્યાં તમારામાંથી ને કોઈ એનો ધર્મ સાંભળવાને જીવશે તે ધન્ય થશે. ”

એટલું બોલી બોધિસત્ત્વને નમસ્કાર કરીને અસિત ઋષિ પોતાને આશ્રમે ગયા.

તે વખતે શુદ્ધાદન રાજના દરબારમાં રામ, કવિજ્ઞ, લક્ષ્મણ, મન્ત્રી, કૌંડિલ્ય, ભોજ, સુયામ અને સુદત્ત એ નામના પદંગવેદધારી આઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમને બોલાવીને રાજાએ રિવાજ પ્રમાણે પોતાના પુત્રના જન્મહાર કરવાનું કહ્યું. આઠમાંથી સાત બ્રાહ્મણોએ બે આંગળી આગળ ધરી દ્વિધા બિચ્ચકથન કર્યું. તેઓ બોલ્યા, “ મહારાજ, આ છોકરો શુદ્ધાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી થશે; સંન્યાસી થશે તો સમ્યક્ સંયુદ્ધ ચઢને જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. ”

પણ કૌંડિલ્ય બ્રાહ્મણ એક જ આંગળી આગળ ધરીને બોલ્યો, “ મહારાજ, આ છોકરો જરૂર ધુદ્ધ ચવાનો છે. ”

નામકરણને દિવસે, શુદ્ધાદને પુત્રલાભથી પાતાના મનોરથ પૂરા થયા એમ કહીને પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું.

સિદ્ધાર્થ સાત દિવસનો થયો એટલામાં જ માવદેવીને પરલાકવાસ થયો ! એટલે તેનો સવળો બાર તેની સાવણી માતા અને માસી મહાપ્રગ્નપત્ની જાનમી પર પડ્યો. જાનમીએ સિદ્ધાર્થને પેટના દીકરાથી પણ અધિકે લાડ લડાવ્યાં. સિદ્ધાર્થ તેને પ્રાણપ્રીયે અદકે વહાણે ચઢી પડ્યો.

કપિલવસ્તુમાં પ્રતિવર્ષ વપ્રમંગલ (ખેતર ખેડવાનો કિત્સવ) થતો હતો. તે દિવસે શાક્યરાજા પોતે ખેતર ખેડતો. શુદ્ધાદન રાજા સિદ્ધાર્થને સાથે લઈને મોટી ધામધૂમથી કુત્સવને દિવસે ખેતરમાં ગયો. સિદ્ધાર્થને એક જાંબુના ઝાડ તળે બેસાડીને અને તેની રક્ષા માટે દામ્રઓને રાખીને શુદ્ધાદન પોતાની પ્રગ્નની સાથે ખેતર ખેડવાના કામમાં પરોવાયો. અહીંયાં ગેલી દામ્રઓ સિદ્ધાર્થને સુંદર ખીજાના પર સુવાડીને કિત્સવ જંગલ માટે ત્યાંથી બીજો ફેંકાવે ગયા. કિત્સવની જગ્યાએ સંખ્યાબંધ ફેંડવાળા પોતાનો માલ લઈને વેચવા માટે ડરના હતા. કેટલાક ફેંડાનદારોએ તંબુ નાખીને એટલા વખત પૂરતી ફેંડાને બેઠી હતી. સિદ્ધાર્થની દામ્રઓ આ ફેંડાનથી તે ફેંડાને ડરતી ડરતી અને જે તે નરીન વસ્તુ જંગતી જંગતી જતી હતી. તેમને સિદ્ધાર્થની યાદ ન રહી. સિદ્ધાર્થ જાંબુ અને પાસે ફેંડ નથી એમ એમને વજનસન વાળા ધ્યાન લગાવીને બેઠો.

જે ત્રણ ફેંડાકે કિત્સવમાં ગુમાવ્યા પછી એકે દામ્રને સિદ્ધાર્થ યાદ આવ્યો. તે દોડતી દોડતી પેલા જાંબુના પાસે

આવીને જુએ છે તો સિદ્ધાય તો ધ્યાનમાં બેડો છે !
 મધ્યાહ્નકાળ થઈ ગએલા હોવાથી ખીજાં જાડોની હાથા પૂર્વ
 તરફ વળી હતી, છતાં એ જાડોની હાથા જોમની તેમ નિશળ
 હતી. આ ચમત્કાર જોઈને દામ દોડતી દોડતી શુદ્ધાદન
 રાજા પામે મઈ અને રાજાને આ સમાચાર જણાવ્યા. રાજા
 પોતાના અમાત્યોને લઈને એકદમ એ જગાએ આવ્યો અને
 આ આશ્ચર્ય જોઈને વિસ્મય પામ્યો. અસિન ઋષિએ
 વરતેલું ભવિષ્ય ખડું પડવાનું છે એવી એને બારે શંકા ઉપજી.
 સિદ્ધાર્થ ધ્યાનમાંથી જડતાં શુદ્ધાદને તેને અન્યંત પ્રેમથી
 આલસન દીધું.

કુલસવ પૂરો કરીને શુદ્ધાદન રાજા રાજમહેલમાં આવ્યો
 અને તરત જ સાત બ્રાહ્મણોએ સિદ્ધાર્થ ચક્રવર્તી અથવા
 બુદ્ધ થવાનો છે એવું દ્વિવિધ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તેમને
 બોલાવીને કહ્યું, “ભદ્રેવો, અત્યારથી જ મહારા પુત્રની પ્રવૃત્તિ
 ધ્યાનધારણા તરફ વળેલી જણાય છે ! પરંતુ યોગમાગ છોડી
 દહને એ ચક્રવર્તી ગમ્મ થાય એવી મહારી ખુશ કંઈ છે.

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “મહારાજ, સિદ્ધાર્થની સામે વૃદ્ધ,
 વ્યાધિત અને મૂળ મનુષ્ય આવશે તો તેમના દર્શનથી તેને
 ચૈરાગ્ય ઉપજશે અને તે મૃદત્યાગ કરશે. માટે એવા માણમે
 એની નજરે દેદીવે પડે નહિ એવો ગદોળગ્ન કરો.”

શુદ્ધાદને બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રહેવા
 માટે ત્રણ મોટા મોટા પ્રાસાદ બાંધ્યા. એમાંના એક ચોમાસામાં
 રહેવાના ઉપયોગમાં આવે એવો બાંધેલો હતો. ખીજો

વિધાના માટે અને ત્રીજો કનાળા માટે હતો. સિદ્ધાર્થના સવળા મોજની નગણ અને જોરાવર હતા. કોઈ માદો પડે તો તેને તત્કાળ બીજો સ્થળે લઈ જવામાં આવતો. આ મહેલમાં સિદ્ધાર્થના મનનું રંજન કરવાને સંખ્યાબધ નૃત્યાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી. તે વિવિધ વાદ્યો વગાડી તથા નૃત્ય કરી સિદ્ધાર્થનું મનરંજન કરતી.

સિદ્ધાર્થ યુદ્ધકળાનો અભ્યાસ ન કરતાં કેવળ મોજ-શોખમાં દિવસ માગતો; રાત્રી પર સંકેત આવશે તો તે શુનું પરાભવ કેમ કરીને કરશે એમ મૈા કાંઈ કહેવા લાગ્યું. શુદ્ધાદત્ત રાજાને કહે આ વાત આવી ત્યારે તેણે સિદ્ધાર્થને બોલાવીને કહ્યું, “કુમાર, તું યુદ્ધકળા ન શીખતાં આંગણમાં દિવસ ગુમાવે છે એવો આપણા આપત્તર્યના તારા પર આરોપ છે. માટે કેવળ નાટ્યરંગમાં દિવસ ન ગુમાવતા રાત્રીપુત્રને અનુરૂપ એવી કળાનો તારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, “મહારાજ, આપ આપના રાજ્યમાના સવળા યુદ્ધકળાનિષ્ણાત યોદ્ધાઓને બેગા કરો. તેમની સમક્ષ મ્હારી ધનુર્વિદ્યાની નિપુણતા દાખવવાની મ્હારી ક્ષમ્તા છે. આજ સુધી મ્હેં આંગણમાં દિવસ ગુમાવ્યા છે કે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે એની પરીક્ષા આ જ વખતે થઈ જશે.

યુવરાજ અસુદ્ધ દિવસે પોતાનું ધનુર્વિદ્યાનું કૌશલ્ય દેખાડનાર છે માટે તે દિવસે જ લોકો એ કળામાં નિષ્ણાત હોય તેમણે રાજાના કથાનમાં એકદા થવું એવો શુદ્ધાદત્ત રાજાએ ટંદો પીટાવ્યો. તે પ્રમાણે કરેલે દિવસે મોટા મોટા યોદ્ધાઓ

સિદ્ધાર્થનું કૌશલ્ય જોવા ફરકરનાં ગામથી કપિલવસ્તુમાં
આવ્યા. સિદ્ધાર્થે તે સૌની સમક્ષ પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડ્યું.
તે જોઇ તેઓ તો ચક્રિત થઇ ગયા કે યુવરાજે આટલા અત્ય
સમયમાં યુદ્ધકળાનાં સર્વ અંગો પર પ્રભુત્વ મેળવ્યું શી રીતે !

તેમજો રાજાને કહ્યું, “ મહારાજ, યુવરાજ અદ્વિતીય છે !
અમે ધનુષિદાનો આટલાં વરસથી અભ્યાસ કરીએ છીએ,
છતાં એમના જોટલી કુશળતા મેળવી શક્યા નથી ! આમજો
આટલી નાની વયમાં આટલીની પુણતા શી રીતે સંપાદન
કરી એનું અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે ! ”

(૨)

મહાસિનિષ્ક્રમણ

કેટલાકે દિવસ પછી શુદ્ધાદન રાજાએ યશોધરા નામની રૂપવતી કન્યા સાથે સિદ્ધાર્થનું લગ્ન કર્યું. સિદ્ધાર્થને યશોધરાદેવી પર અગાધ પ્રેમ હતો. તેને સાથે રાખીને પોતાને માટે બાંધેલા રાજમહેલમાં સિદ્ધાર્થે બારે આનન્દથી યૌવનના દિવસ ગાળ્યા. પણ તેના ૨૫ મા વર્ષે તેને પિતાની રાજધાની જોવાનું અને રાજોદ્યાનમાં ઈરી આવવાનું મન થઈ આવ્યું.

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનમાં ફરવા જવાનો છે એ ખબર શુદ્ધાદન રાજાને મળતાં વેંત તેણે રસ્તા વગેરે સાચસૂચ કરાવ્યા અને બાંધણા, પાંગળા, ધરડા વગેરે દુર્બળ શોકોએ તે દિવસે રસ્તા પર ફરવું નહિ એવો દુઃક્રમ કર્યો. પણ સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી ઉદ્યાન બહાર જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં ઘડપણથી વાકો વળી ગએલો એક માણસ તેના જોવામાં આવ્યો. તેને જોઈને સિદ્ધાર્થે પોતાના છન્ન નામના સારથીને પૂછ્યું, “છત્ર, આ જે સામે પ્રાણી જાય છે તે મનુષ્ય છે કે કોણ છે? એ મનુષ્ય જેવું તો દેખાય છે, પણ મેં જોયેલાં માણસ કરતાં આની સ્થિતિ સાચ જુદી જ છે. એના વાગ ધોળા થઈ ગયા છે. દાંત તો બિલકુલ છે જ નહિ; ડોળા હંડા હનરી ગયા છે; હાથમાં લાકડી લઈને કાંપતો કાંપતો આવે છે; અને એની પીઠ તો છેક જ વાંકી વળી ગઈ છે!”

છને જવાબ દીધો, “આર્ષપુત્ર, વૃદ્ધાવસ્થા કહે છે તે
 યા ! આ કેઈ જુદી જાતનું પ્રાણી નથી પણ તમારા મારા
 જેનું મનુષ્ય પ્રાણી જ છે. આ માણસ ત્યારે તમારા જેવો
 તમણુ હતો ત્યારે તેના વાળ તમારા જેવા જ કાળા હતા.
 ત્યારે તમારા જેટલો યૌવનમદ એના અંગમાં હતો. એણે
 કદાચ અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ કરીને જા્ય મેળવ્યો હશે; કદાચ સંઘામમાં
 ઉતરી મોટા મોટા યોદ્ધાઓનો પરાભવ કર્યો હશે; પોતાની
 યૌવનથીને બળે અનેક તરુણીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું હશે.
 પણ હવે એમાંનું કશું રહ્યું નથી. એ પોતાના પરાક્રમની
 વાત કરશે તો નાનાં છોકરાં મુઠ્ઠાં એની મશ્કરી કરશે ! આ
 અવસ્થામાં તરુણીઓના ચિત્તનું આકર્ષણ કરવાની વાત તો
 બાળુએ રહી પણ ઉલટું સીઓ એનો તિરસ્કાર કરવા લાગશે.
 તે રાજપુત્ર, આપણું યૌવન પણ એવું જ અંચળ છે. જે
 આપણે હજુ થોડાં વરસ જીવીશું તો આપણી પણ આ દશા
 થયા વિના રહેવાની નથી !”

સિદ્ધાર્થ બોલ્યો, “હા ! અહીંથી જ મ્હારો રથ પાછો
 વાળ. હું મ્હારા મહેલમાં પાછો ફરવા ઇચ્છું છું. હવે ઉદ્યાનમાં
 કીડા કરવાની મ્હારી ઇચ્છા રહી નથી.”

સિદ્ધાર્થ ઉદ્યાનહીડાએ ન જતાં પાછો ફર્યો એ
 સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને મળતાં તેણે છત્ર સારથીને બોલાવી
 સિદ્ધાર્થના પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. જરાજર્જસ્તિ મનુષ્યને
 જેઈ પોતાનો પુત્ર પાછો ફર્યો એ ખબર સાંભળી. રાજા
 બારે ચિન્તામાં પડ્યો. પોતાનો પુત્ર ઉદાસીન થઈ ગૃહભાગ
 કરશે એ ચિન્તાએ તેણે મગજ ઘેરી લીધું. પછી તેણે કામ-

કામ સિદ્ધાર્થ પર દેખરેખ રાખવા પહેરા મૂક્યા અને સિદ્ધાર્થના મહેલમાં જે વારાંગનાઓ રાખવામાં આવી હતી તેમની સંખ્યામાં વધારો કર્યો. છતાં રાજના પ્રયત્નની સિદ્ધાર્થના મન પર લેશ પણ અસર ન થઈ. તેની આંખ આગળ પેલા વૃદ્ધ મનુષ્યને રૂપે મૂર્તિમન્ત જરા ઉભી રહેવા લાગી.

ફરી એક દિવસ તે ઉદ્યાનમાં ફરવા નીકળ્યો ત્યાં વાટમાં તેને એક રોગી માણસ મળ્યો. તેને જોઈ સિદ્ધાર્થે જન સારથિને પૂછ્યું, “આ માણસ કોણ છે ? એને વૃદ્ધ કહીએ તો એનાં વાજ ધોળા થયા નથી કે એના દાંત પણ પડ્યા નથી ! છતાં આ તો પેલા વૃદ્ધ મનુષ્ય કરતાં થે અધિક અશક્ત થયેત્રો છે !”

જન બોલ્યો, “આર્યપુત્ર ! વ્યાધિ કહે છે તે આ ! આપણને આજ આપણે બળવાન છીએ એમ લાગે છે; પરંતુ સાચું જોનાં વ્યાધિના કપાટાથી આપણું શરીર ક્યારે નાશ પામશે એનો નિયમ નથી. જે દિવસ પહેલાં આ માણસ જોરાવર હતો, પણ આજ રોજ તેની શી સ્થિતિ કરી છે તે જુઓ. મનુષ્ય પ્રાણીનું બળ કેટલું ચંચળ છે !”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો, “જન, મ્હારો રથ અહીંથી જ પાછો ફરવ. આજ સુધી આરોગ્યના મદ્યથી હું મસ્ત થયો હતો, પણ હવે એ મદ રહેલો નથી. હવે મ્હને ઉદ્યાનનીલની હોંશ રહી નથી. ”

સિદ્ધાર્થની આગ્રા પ્રમાણે જન્ને ત્યાંથી જ રથ પાછો વાળ્યો. પણ રાજને આ જગર પહોંચી ત્યારે તેના મનને અત્યંત ઉદ્વેગ થયો.

વળાં કેટલેક દિવસે સિદ્ધાર્થ ફરી ફરવા નીકળ્યો. આ વેળા વાટમાં તેને એક રાત્રી દર્શન થયું. એ જોઈ તેણે સારથિને પ્રશ્ન કર્યો, “છત્ર, આ માણસને અહીં કેમ સવાળ્યો છે? અને આટલા બધા માણસો અહીં ભેગા થઈ આ એક પ્રકારની પાસખી શા માટે તૈયાર કરે છે?”

છત્ર જોત્યો, “આર્યપુત્ર! આ મનુષ્ય મતપ્રાણી થયો છે! હવે આ લોક અને આ વાહનમાં ધાણી રમશાનમાં લઈ જઈ બાળા કે દાડી દેશે. તમને અમને ક્યારેક તો આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાની જ છે! આ યુગમાં માણસનું આયુષ્ય ધણું ધણું તો સો વર્ષનું છે; છતાં સધળાં મનુષ્યો સો વર્ષ સુધી જીવે છે જ એવું નથી. અનેક આધિઆધિથી પીડાઈને સંખ્યાબંધ માણસો પચાસ સાતની અંદર જ મૃત્યુમુખે પડે છે!”

સિદ્ધાર્થ જોત્યો, “છત્ર, અહીંથી જ પાછા ફરીએ. મને ઉવાનકીડાની હોંશ રહી નથી!”

સિદ્ધાર્થ પાછો ફર્યો એ ખતર જાણતાં રાજાની અસ્વસ્થતા વધી.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં જઈને પોતાના બંધનમાં એકસો જ ભેટો. બીજા કોઈને દુકમ વગર અંદર આવવાની મનાઈ ફરી અને મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો, “મહે વૃદ્ધ મનુષ્ય જોયો અને તેને વિષે મહારા તરફ મિત્રો જોડે વાત ફરી ત્યારે તેમણે મહારી કેવળ અપહેલના કરી, જાણે કે એમને અને મને ઠી વૃદ્ધાવસ્થા આવવાની જ નથી!

તે જ પ્રમાણે રોગી માણસને જોઈ મહાંડ ચિત્ત અસ્વસ્થ થયું ત્યારે મ્હારા મિત્રો મ્હારી મગક ઉડાવવા લાગ્યા. હવે જ્યારે હું તેમને પેલા મૃત મનુષ્યની વાત કહીશ ત્યારે ફરી એકવાર તેઓ મ્હારી મરકરી કરશે! જરા, વ્યાધ અને મરણ એ ત્રણ અવસ્થાઓનું અવલોકન કરવાનું એમનામાં જાણે સામર્થ્ય જ રહ્યું નથી! પણ આ જરાનો વિચાર કરવાથી માણસનો વાસ્તવ્યમદ નષ્ટ થાય છે; વ્યાધના વિચારથી યાસમદ નીકળી જાય છે; અને મૃત્યુના ચિન્તાનથી આયુષ્યમદ નિર્મૂળ થાય છે. આ ત્રણે મદ નષ્ટ થયા પછી આ પ્રપંચમાં માણસને રસ શાનો પડે? પ્રપંચી માણસો સકાએલા ખાખોચીઆમાંની માછલીની જેમ તૃષ્ણાથી તણડે છે. છતાં આ ત્રણ મદને લીધે તેઓ આપસમાં કહાવ્યું કરે છે! એકબીજાની છપાં કરે છે! એકબીજાને વિરોધ કરે છે! પણ મ્હારા એ મદ નિર્મૂળ થયા હોવાથી હું હવે આ કસદપૂર્ણ પ્રપંચમાં રહેવાને યોગ્ય રહ્યા નથી; મદને પ્રપંચનો બધા લાગે છે!”

રાજમહેલમાંનાં સર્વ મુખો પરથી રાજપુત્રનું મન ઉડી ગયું. ફરી એકવાર તે ઉદ્યાનમાં જવાને નીકળ્યો. ઉદ્યાનમાં એક ઝાડ નીચે બેઠેલો એક કાપાયવસ્ત્રધારી બિહુ એની નજરે પડ્યો. બિહુને જોઈ સિદ્ધાર્થે સારથિને પૂછ્યું, “છન્ન, આ માણસ કોણ છે? એણે કાપાયવસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે, છતાં એની મુખમુદ્રા અતિ મંબીર દેખાય છે!”

છન્ને જવાબ દીધો, “આર્યપુત્ર, એને શ્રમણ અથવા બિહુ કહે છે. એણે પ્રપંચનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રાપચિક

કુખથી મુક્ત થયો હોવાથી એની મુખમુદ્રા પર ચાન્દિ દેખાય છે!"

સિદ્ધાર્થ કેટલોક વખત વિચારમગ્ન અવસ્થામાં ઉભાનમાં રહ્યો અને આખરે રથમાં બેસી મહેલમાં જવા નીકળ્યો. તે વખતે કૃશાંગૌતમી નામની તરુણ ક્ષત્રિય કન્યા પોતાના મહેલની અમાસી પર બેઠી હતી. તેણે સિદ્ધાર્થ રથમાં બેસી જતો હતો તે તરફ જોયું અને ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે:—

“જેને આવો પુત્ર છે એ માતા સુખી છે, એ પિતા સુખી છે અને જેને આવો પતિ મળ્યો છે એ સ્ત્રી પણ ખરેખર સુખી * છે.”

શહેરમાં મરદો હોવાથી સિદ્ધાર્થનો રથ મંદ ગતિએ ચાલતો હતો. તેથી કૃશાંગૌતમીના ઉદ્દગાર સદૃશ તેને કાને પડી ગયા. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “અદારા જેવો જેને પુત્ર હોય તે માતા સુખી થાય છે, તે પિતા સુખી થાય છે, અને જેને એવો પતિ મળ્યો હોય તે સ્ત્રી સુખી થાય છે, એમ આ ક્ષત્રિયકુમારીએ કહ્યું છે; પણ ખરો સુખી કોણ? મને લાગે કે જેના અન્તઃકરણમાંથી કામ, ક્રોધ અને મોહનો ત્રિવિધ અગ્નિ હોલવાદ્ર ગયો છે એ જ ખરો સુખી છે. આજ ને આજ ગૃહસ્થાગ કરીને આત્યન્તિક સુખનો માર્ગ

* મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

નિન્નુતા નૂન, સા માતા નિન્નુતો નૂન સો પિતા ।

નિન્નુતા નૂન સા નારી યસ્થાયંદિસો પતિ ॥

ગોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન મ્હારે કરવો જોઈએ. આ કુમારીએ મ્હને આત્મનિતક મુખનું રમરખ કરાવ્યું દોવાળી તે મ્હારે ગુરુચાને છે. માટે એને કંઈ ગુરુશિષ્યા દેવી જોઈએ.”

આવો વિચાર કરી પોતાના ગળામાંના મોતીનો દાર કાઢી સિદ્ધાર્થે જાતમાંને મોઢ્યો. સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત મ્હારા પર ચોંટ્યું હશે એમ ધારી કૃશાગૌતમીને ખુબ દરખ થયો.

સિદ્ધાર્થ મહેલમાં આવ્યો ત્યાં જ એને ખબર મળી કે યશોધરાદેવીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. તે મોટીથી બોલી દ્રાવ્યો, “આ રાદુ પેદા થયો !”

રાજપુત્રના મહેલમાંના હતોએ તાજડોતોજ શુદ્ધોદન રાજ આગળ યશોધરાને પુત્રપ્રસવ થયાની વધામણી આપી. રાજાએ તેમને પૂછ્યું, “મ્હારો પુત્ર પુત્રજન્મની વધામણી સાંભળીને શું બોલ્યો ?”

ફતો બોલ્યા, “મ્હારાજ, ખીલું ન કહેતા યુવરાજ એટલું જ બોલ્યા કે “આ જધન આવ્યું; આ રાદુ પેદા થયો.”

રાજા હરખે બરાહને બોલ્યો, “મ્હારા પોત્રનું નામ રાદુસ જ પાડો. સિદ્ધાર્થને આ જધન વળ્યું એટલે હવે તેનાથી ગૃહત્યાગ નથી થઈ શકવાનો. હજારો પહેરેગીરો કરતાં કે લોહસુંખલા કરતાં પણ આ પુત્રજધન અધિક સુદૃઢ છે એનો મ્હને અનુભવ છે !”

રાજાએ એ ફતોને વધામણી આપ્યા માટે મોટી મોટી અક્ષીસો આપી અને મહેલમાં મોટો કત્તવ થયો. કપિલ-

વસ્તુના નાગરિકોએ પણ પોતપોતાને ઘેર સિદ્ધાર્થને ત્યાં પુત્રજન્મ થવાનો કિસ્સો ઉઠાવ્યો.

પણ એકલા સિદ્ધાર્થનું મન બીજી દિશામાં વળેલું હતું. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો, “જરા, વ્યાધિ, મરણ છતાંદિ દુઃખમાંથી મુક્ત થઈને આત્મનિર્લસુખનો માર્ગ લાઘયે તો જ મળે સારું સમાધાન થશે. ત્યાં સુધી માતૃપિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી એ કેવળ અંધનરૂપ ચંદ્ર પડ્યાં છે. પુત્રજન્મ થયો એને માટે ભોંક મોટો કિસ્સો કરે છે. પણ તે વેળા આપણે મનુષ્યપ્રાણી નાશવંત છીએ એ તેઓ ભૂલી જાય છે ! પુત્ર, દારા, ધન, દોહત વગેરે અસાચત વસ્તુઓના પાપા પર જેઓ પોતાના સુખની ઈમારત રચે તેઓ થોડા જ વખતમાં દુઃખી થાય એમાં નવાઈ નથી. મળે એવા મુશ્કેલીનું સુખની લાલસા નથી. જે સાચત સુખની બાજ લાગે તો તેથી મને જ નહિ પણ સારી મનુષ્યજાતિને કાયદો થવાનો છે.”

સિદ્ધાર્થના મનમાં આવા વિચારો ઘેળાતા હતા ત્યાં તેની આસપાસ રાજમહેલની વારાંગનાઓનું જૂથ જામ્યું. દરેક નર્તકી પોતપોતાનું વાદ્ય લઈને સિદ્ધાર્થનું ચર્યાચક્રિત રંજન કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી; પણ સિદ્ધાર્થને એમનાં વાદ્યોથી આનંદ ન થતાં નિદ્રા આવી. એટલે પેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાનાં વાદ્ય નીચે મૂકી ત્યાં જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

મધરાતને સુમારે સિદ્ધાર્થ જાગ્યો અને પસંગ પર પથાસન વાળીને જોડો. જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મરણના વિચારથી એનું મન જાગ્ર વધ ગયું હતું. તેણે પેલી આમતેજ

અવ્યસ્થિતપણે મૂનેલી નર્તકીઓ બણી એકવાર નજર ફેંકી. તેમાંની કેટલીક ઊંધમાં લવતી હતી; કેટલીકનાં મોંમાંથી લાળ વહેતી હતી; કેટલીક દાંત કચડતી હતી; કેટલીકનાં વસ્ત્રનું ઢેકાણું ન હતું અને તેઓ અસ્તવ્યસ્ત પડી હતી. સિદ્ધાર્થ મનમાં કહેવા લાગ્યો, “આ નર્તકીઓ ઘોડા વખત પહેલાં ગાયન, વાદન, નૃત્ય અને નાના પ્રકારના હાવભાવ કરીને જાણે પોતે દેવસોહની અપ્સરાઓ જ હોય એમ મૂને દેખાડતી હતી; પણ આ ખાલી ભાસ હતો! હવે એમનું ખરું સ્વરૂપ જણાઈ આવે છે. નિદ્રા એ આ લોકોનું નાનુંસરંખું મૃત્યુ જ છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્યની મરણ પછી શી ગતિ થવાની છે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. હું સૌન્દર્ય, તું હવે મૂને જુલાવામાં નાખી શકનાર નથી! તું કેટલું ક્ષણમંગુર છે, કેટલું નશ્વર છે એની મને સાચેસાચી કલ્પના આવી ગઈ છે!”

સિદ્ધાર્થ પક્ષંગ પરથી ઉઠ્યો અને સીધો દરવાજા પર ગયો. ત્યાં તેનો વિશ્વાસુ નોકર છત્ર ઉમરા પર ડોક ટેકવીને સૂતો હતો. સિદ્ધાર્થે, “કાણુ છે એ” એમ મોટેથી હાક મારતાં છત્ર જાગી ઉઠ્યો અને બોલ્યો, “આર્યપુત્ર, એ તો હું આપનો સેવક છત્ર છું.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “મહારા માનીતા છત્ર! આ જ ક્ષણે તારે મહાર્ એક કામ કરવું પડશે. હમણાં ને હમણાં જ ઘોડારમાં જઈને તું મહારે માટે એક ઘોડો સજ્જ કરી લાવ.” આટલી રાત્રે પોતાનો માલીક ક્યાં જવા છન્ટે છે વગેરે પ્રશ્ન પ્રજ્ઞવાની બાંજગડમાં ન પડતાં સ્વામિભક્ત સેવક સીધો

ઘોડારંભાં ગયો અને કંચક નામના ઘોડાને સણુગારીને તેને સિદ્ધાર્થના મહેલ આગળ લઇ ગયો.

સિદ્ધાર્થને ઘોડો તૈયાર છે એવી ખબર થતાં તે પોતાક ચડાવીને મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો. પણ એટલામાં તેને પોતાની પત્ની અને તે જ દહાડે જન્મેલો પુત્ર યાદ આવ્યાં. તેવો જ તે પાછો ર્યો અને યશોધરાના બવનમાં ગયો ત્યાં યશોધરા-દેવી બાતબાતનાં ફૂલથી સણુગારેલી રાજસભ્યા પર પુત્રને સોડમાં લઇને બરફંધમાં પડી હતી. સિદ્ધાર્થ તેની પાસે ગયો. પલંગ પાસેના મુગધી તેલના પ્રદીપના પ્રકાશથી તેનું મુખકમળ ઝળહળતું હતું. પણ તેની સોડમાં સૂતેલા બાળકનું મોં સિદ્ધાર્થથી સ્પષ્ટ દેખાયું નહિ. યશોધરાનો હાથ બાળક પર હોવાથી એ હાથને ખસેડ્યા વિના સિદ્ધાર્થથી બાળકને જોઇ શકાય એમ ન હતું. તે મનમાં બોલ્યો, “મહારા પુત્રને જોઇને જાહ એમ કરીને તો હું અહીં આવ્યો; છતાં જો હું યશોધરાનો હાથ ખસેડું તો તે જાગી ઉઠે અને મહારા જવામાં જામરી આડખીલ કરે!”

યશોધરાને ઉઠાડી તેનો આખરનો સન્દેશો લેવો અને પુત્રમુખ નિરખવું એવો વિચાર સિદ્ધાર્થના મનમાં કેટલીયે વાર ઉઠ્યો; પણ પોતાના ગમનમાં અન્તરાય પડશે એ વિચાર પ્રમળ થઇને પહેલા વિચારને એકાએક દાખી દેતો. આ બંને વિચારોનું જાળો મદલયુક્ત જ મચ્યું હતું. છેવટે યશોધરાને ન જગાડતાં ત્યાંથી નીકળી જવું એ વિચારનો જય થયો.

સિદ્ધાર્થ વિચાર કર્યો, “મહને જન્મજરાદિ દુઃખમાંથી છૂટવાનો માર્ગ જડી આવશે તો મહારા પુત્રનું અને મહારી સ્ત્રીનું

કલ્યાણુ મ્હારાથી થઇ શકશે; પણ યશોધરાને હમણું જ જાગાડીને હું તેના અને પુત્રના મોઢની જાગમાં સપડાઇશ તો મોક્ષમાર્ગની શોધ બાળુએ જ રહી જશે. પુત્રમુખ તો દૈદ્ય વર્ષો પછી જોવા મળી શકશે. યશોધરાનું પણ માનવન આગળ પર કોઇ વાર કરી શકાશે. પણ મોક્ષમાર્ગ શોધી કાઢવાની સન્ધિ મ્હને જોવી આવજો મળી છે તેવી હવે કદીએ આવનાર નથી. તપશ્ચર્યાનો તીવ્ર ક્ષેષ સહેવાનું સામર્થ્ય આજ મ્હારામાં છે. પણ આ વૈવનના દિવસ વહી ગયા કે પછી ધર્મસાધનને જરૂરની ખત મ્હારામાં રહેવાની નથી. માટે યશોધરાને આમ જ નિદ્રામુખમાં છોડી દઇને હું અહીંથી નીકળી જાઉં એ જ શ્રેયસ્કર છે.” આવો વિચાર કરી તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “યશોધરા! હું તને અજાણમાં રાખી અરણ્યવાસ સ્વીકારું છું, તેથી તારા પર મ્હારો પ્રેમ નથી એમ ન સમજાતી. પ્રાણી માત્રના દુઃખથી મ્હારું હૈયું કંકળી રહ્યું છે; તો પછી જોના સહવાસમાં મ્હેં આટલા વર્ષ ગાળ્યાં એ મ્હારી વહાલી પત્નીની મ્હને દાઝ ન હોય એમ અને જ કેમ? હે મ્હારાં આમજન, તમે મ્હારા પર દૂરપણનો આરોપ બસે કરો. પણ હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે મ્હારું મન પહેલાં કરતાં પણ વધારે મૃદુ બન્યું છે. પહેલાં મ્હારા મનને મ્હારા દુઃખથી જ કટ થતું હતું, પણ હવે સકળ જગતના દુઃખથી મ્હારું મન દુખાય છે. સર્વાંવહાલા એ સૌ મ્હારા સુખને માટે છે એમ મ્હને લાગતું હતું; પણ હવે જગતના કલ્યાણને માટે જ જીવતું એવો મ્હારો સંકલ્પ થઇ ચુક્યો છે.

મહારે વિરે સૌ સૌને કાવે તેવા ખ્યાલ ભલે આંધે, પણ મહારે ગૃહત્યાગ કરવાનો હેતુ કેવળ મહારા જ આત્માનો મોક્ષ એ નથી; મહારે તો અનેક દુઃખથી પીડાએલી આ માનવજાતિને મુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એની શોધ કરવી છે. પણ આ કામમાં મહારા આપ્તવર્ગ તરફથી જખરદસ્ત વિદ્યન આવવાનો સંભવ હોવાથી એમની રજા લીધા વિના આજ હું અહીંથી પ્રયાણ કરું છું.”

સિદ્ધાચ પત્નીના મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો તે વખતે મધરાત વીતી ગઈ હતી. દિવસ આપાઢી પૂર્ણિમાનો હતો. આકાશ છૂટાછવાયાં વાદળોથી છવાએલું હતું. છતાં ચાંદનીથી સઘળા રસ્તા સાફ દેખાતા હતા. શહેર જાણે સમાધિમુખમાં મગન ન થઈ રહ્યું હોય તેમ શહેરમાં સઘળે સત્વસમ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચોખીદારોના પોકાર અને સિમાળકુતરાંના અવાજ માત્ર સંભળાતા હતા; છતાં એને લીધે કપિલવસ્તુની શાન્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખસેલ પડતી હોય એવું ચિંતિ જણાતું ન હતું.

સિદ્ધાર્થ કંથક પર સવાર થયો અને છત્તને પોતાની પાછળ બેસવાને કહ્યું. કંથક એટલો જોરાવર હતો કે આ બે જણનો ભાર તેને કશી વિસાતમાં નહોતો. લગામને આંચકો દેતાં વેંત તે વાયુવેગે દોડ્યો. એના દાખડાના અવાજથી કપિલવસ્તુના ગાઢ ઉંઘમાં પડેલા લોકો ન જાગી ઉઠ્યા એટલું જ નહિ, પણ ચોખીદારોની સુદ્ધાં આ ઉમદા ઘોડાને અટકાવવાની છાતી ચાલી નહિ. તે સીધો શહેરને દરવાજો જમીને હોમો રહ્યો. દરવાજો બંધ હતો. પણ અચરજની વાત

તો એ કે સિદ્ધાર્થને અને છત્રને લાઈને કંથક ત્યાં આવ્યો કે તરત જ દેવતાના પ્રભાવથી દરવાજો આપોઆપ ઉઘડી ગયો અને કંથક બહાર નીકળી ગયા પછી પાછો આપોઆપ બીડાઈ ગયો !

થોડાં પગલાં આગળ ગયા ત્યાં સિદ્ધાર્થને પોતાના પ્રિય કપિલવસ્તુનું દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે કંથકને ફરવી એકવાર કપિલવસ્તુ પર નજર નાખી અને છત્રને કહ્યું, “ છત્ર, મ્હારી આ પ્રિય જન્મભૂમિની હું આજે છેવટની રજા લઉં છું. આજ જેમ આકાશમાંનાં વાદળાંથી ચન્દ્રદર્શન અસ્પષ્ટ થયું છે તેમ પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી મ્હારી માનસિક શાન્તિનો પણ લોપ થયો દેખાય છે. પણ એ શાન્તિનો છેક જ લોપ થયો નથી. ચન્દ્ર પરનાં વાદળાં વીખેરાઈ જશે ત્યારે આ ચન્દ્ર ધડીવારમાં પોતાના શીતળ કિરણોથી જગતને ધારશે એવાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દીસે છે. તે જ પ્રમાણે મ્હારા મનના પરસ્પરવિરોધી વિચારોનું નિરસન થઈને મ્હારો શાન્તિ-ચન્દ્ર મોજે કળાએ પ્રકાશવા લાગશે અને સકળ જગતને સુખ દેશે એવી મ્હારી પ્રબળ આશા છે. અને એમ થશે તો જ હું મ્હારા આ પ્યારા કપિલવસ્તુની જમીની મુલાકાત લઈશ. મ્હારા પ્રયત્નમાં થઈ નહિ મળે તો કપિલવસ્તુનું આ જ છેવટનું દર્શન થવાનું છે. છત્ર, ચાલ આપણે હવે રાજગૃહનો માર્ગ લઈએ. એ નગરની આસપાસ અનેક તપસ્વીઓ છે એમ મને સાબળ્યું છે. તે મ્હને ખરો રસ્તો દેખાડીને મ્હારી સંકેતનું સમાધાન કરશે એવી મ્હને આશા છે.”

મહારે વિષે સૌ સૌને શ્રવે તેવા ખ્યાલ બંધે બાંધે, પણ મહારો ગૃહત્યાગ કરવાનો હેતુ કેવળ મહારા જ આત્માનો મોક્ષ એ નથી; મહારે તો અનેક દુઃખથી પીડાએલી આ માનવજાતિને સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એની શોધ કરવી છે. પણ આ કામમાં મહારા આપ્તવર્ગ તરફથી જન્યરદસ્ત વિધન આવવાનો સંભવ હોવાથી એમની રજા લીધા વિના આજ દે અહીંથી પ્રયાણ કરું છું.”

સિદ્ધાચ પત્નીના મહેલમાંથી નીચે ઉતર્યો તે વખતે મધરાત વીતી ગઈ હતી. દિવસ આપાઢી પહિંમાનો હતો. આકાશ છટાછવાયાં વાદળાંથી છવાએલું હતું. છતાં ચાંદનીથી સધળા રસ્તા સાફ દેખાતા હતા. શહેર જાણે સમાધિસુખમાં મગ્ન ન થઈ રહ્યું હોય તેમ શહેરમાં સધળે સુનુંસમ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચોહીદારોના પોકાર અને સિયાળકુતરાંના અવાજ માત્ર સંભળાતા હતા; છતાં એને લીધે કપિલવસ્તુની શાન્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખતોલ પડતી હોય એવું ચિંતિ જણાતું ન હતું.

સિદ્ધાર્થ કંથક પર સવાર થયો અને છત્રને પોતાની પાછળ બેસવાને કહ્યું. કંથક એટલો જોરાવર હતો કે આ બે જણનો ભાર તેને કશી વિસાતમાં નહોતો. લગામને આંચકો દેતાં વેંત તે વાયુવેગે દોડ્યો. એના દાખડાના અવાજથી કપિલવસ્તુના ગાદ ઉંધમાં પડેલા લોકો ન જાગી હાડ્યા એટલું જ નહિ, પણ ચોહીદારોની સુદ્ધા આ ઉમદા ઘોડાને અટકાવવાની છાતી ચાલી નહિ. તે સીધો શહેરને દરવાજો જઈને દોડ્યો રહ્યો. દરવાજો બંધ હતો. પણ અચરજની વાત

તો એ કે સિદ્ધાર્થને અને છત્રને લઈને કુંથક ત્યાં આવ્યો કે તરત જ દેવતાના પ્રભાવથી દરવાજો આપોઆપ ઉઘડી ગયો અને કુંથક બહાર નીકળી ગયા પછી પાછો આપોઆપ બીડાઈ ગયો !

થોડાં પગલાં આગળ ગયા ત્યાં સિદ્ધાર્થને પોતાના પ્રિય કપિલવસ્તુનું દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે કુંથકને ફરતી એકવાર કપિલવસ્તુ પર નજર નાખી અને છત્રને કહ્યું, “ છત્ર, મ્હારી આ પ્રિય જન્મભૂમિની દે આજે છેવટની રજા લઈ છું. આજ જોયે આકાશમાંનાં વાદળાંથી ચન્દ્રદર્શન અસ્પષ્ટ થયું છે તેમ પરસ્પરવિરોધી વિચારોથી મ્હારી માનસિક શાન્તિનો પણ લોપ થયો દેખાય છે. પણ એ શાન્તિનો છેક જ લોપ થયો નથી. ચન્દ્ર પરનાં વાદળાં વીખેરાઈ જશે ત્યારે આ ચન્દ્ર ધડીવારમાં પોતાના શીતળ કિરણોથી જગતને દારશે એવાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ હોય છે. તે જ પ્રમાણે મ્હારા મનના પરસ્પરવિરોધી વિચારોનું નિરસન થઈને મ્હારો શાન્તિ-ચન્દ્ર મેળે કળાએ પ્રદાશવા લાગશે અને સદૃશ જગતને સુખ દેશે એવી મ્હારી પ્રત્યક્ષ આશા છે. અને એમ થશે તો જ હું મ્હારા આ પ્યારા કપિલવસ્તુની રીંદથી મુલાકાત લઈશ. મ્હારા પ્રયાત્રમાં થયે નહિ મળે તો કપિલવસ્તુનું આ જ છેવટનું દર્શન થવાનું છે. છત્ર, ચાલ આપણે હવે રાજગૃહનો માર્ગ લઈએ. એ નગરની આસપાસ અનેક તપસ્વીઓ છે એમ મને સાંભળ્યું છે. તે મળે ખરો રસ્તો દેખાડીને મ્હારી શંકાનું નિર્માધાન કરશે એવી મને આશા છે.”

તે દિવસે સિદ્ધાર્થ ઘોડા પરથી નીચે હતર્યા વિના જ ત્રણ રાત્રી વટાવી ગયો. અને બીજો દિવસે અનોમ નામની નદીને કાંઠે પહોંચ્યો; ત્યાં ઘોડા પરથી હતરીને તેણે ઘોડાને છત્રને સોંપ્યો અને કહ્યું, “ મહારા વહાલા છત્ર, હવે તું કંઈકને લઈને પાછો જા. અહીંથી આગળ હું પગે જ મુસાફરી કરવાનો છું. મહારા આ ચરણ કંઈકે મને ધણી સ્થાય કરી છે. એનો વિયોગ મને મહારા આમનનના વિયોગ કરતાં પણ વધારે સાથે છે. તથાપિ બાવિ કર્તવ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને મારે એ સહન કર્યું જ છૂટકો છે.”

છત્ર બોલ્યો, “ હે આર્યપુત્ર ! આપને એકલા મુઠ્ઠી હું શું મોડું લઈને કપિલવસ્તુમાં જઈ ? શુદ્ધોદન મહારાજ આપના સમાચાર પૂછે તેમને શું કહું ? આપનાં અને મહારાં સર્ગાવહાલાં મને શું કહે ? ”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, “ છત્ર, તું એવી ચિંતાઓમાં પડીશ મા. આજ મધ્યે તે મહારો શબ્દ હેડે પડવા દીધો નથી. કંઈકને સળંગ કરી લાવ એમ કહેતાં વેંત ‘ તમે ક્યાં જાઓ છો ’ એવો સવાલ મુઠ્ઠાં તે મને કર્યો નથી; પણ માત્ર કહેવું તું મહારી ઈચ્છા અનુસાર વર્તવાને તૈયાર નથી. આ મહારા અલંકાર લઈ જઈ મહારા પિતાના મોં આગળ મૂકજો અને તેમને મહારો સન્દેશો કહેજો કે ‘ તમારો પુત્ર રાત્રીના સ્થર મુખમાં સામાધાન માનતો નથી. જગતમાં સામન મુખ છે કે નહિ એની શોધ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. જેને એને એવા મુખની બાજુ લાગશે તો જ એ પાછો આપને દર્શન આપશે; ન લાગે તો એના આ હેવટના નમસ્કાર સમજાવજો.’ ”

સિદ્ધાર્થ બોલતો હતો ત્યાં છત્રની આંખોમાંથી ચોધારાં આંસુ વહે જતાં હતાં. તે મોટેથી નીસાસો નાખીને બોલ્યો, “આર્યપુત્ર, આજ સુધી મેં આપનો બોલ પડના પહેલાં કીધી કીધો છે એ ખરું; પણ આપનો ને મ્હારો વિયોગ થવાનો પ્રસંગ જ કદીયે આવ્યો નહોતો. આપ મ્હારી સાથે હો તો માહે તે કામ કરતાં મ્હને કયાનો ડર લાગતો નથી. પણ આજ આપ મ્હારાથી કાચમના છટા પડવા માગો છો, તેથી મ્હારો આત્મા જાણે આ મ્હારા જડ દેહ રૂપી ખોળામાં ને છોડી ચાલ્યો જતો હોય એવી મ્હારી સ્થિતિ થઈ છે. રાજપુત્ર! મ્હારી આપને એ જ વિવિધ છે કે આપ મ્હને આપનાથી વિખૂટા પાડશો મા.”

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “છત્ર, વારી સ્વામિભક્તિ પ્રદર્શનાને પાત્ર છે, પણ દુનિયાદારીનો વને હવુ પૂરો ખ્યાલ આવ્યો નથી. હું અને તું બેગા રહીશું તોપણ હેવટે મૃત્યુ તો આપણને વિખૂટા પાડવાનું જ છે. અને નિર્ઘૃણ મૃત્યુની દાદમાંથી છૂટ્યો હોય એવો માણસ કોણ છે? માદીકરાનો, પિત્રાપુત્રનો, પતિપત્નીનો, મિત્રમિત્રનો અને સમાંસમાંનો વિયોગ પાડતાં મૃત્યુ કદી એ આધુપાધુ જોતું નથી. તો આ કોઈને કોઈ કાળે થવાનો વિયોગ આજ જ ચાય તો તેમાં તું આટલો બધો દેખતાઈ શકે જાય છે? અને બીજું એમ છે કે આ મ્હારો વિયોગ એ કંઈ કાચમનો નથી. મ્હને સદ્બર્ત્તબોધ થશે—અને થશે એવી મ્હને પૂરેપૂરી આશા છે—તો મ્હારો અને તારો યરીથી મેળાપ થવાનો જ છે. માટે સોફ વજ દમને તું મ્હારા કથા પ્રમાણે કર.”

છન્ને ખેંચતાણુ તો ખૂબ કરી, પણ સિદ્ધાર્થ આગળ
તેનું કાંઈ ચાહ્યું નહિ. સિદ્ધાર્થના અલંકાર લઈને અને
કંચકની લગામ જાલીને તે કપિલવસ્તુને રસ્તે વળ્યો. પણ શૂર
કંચકથી પોતાના માલીકનો વિયોગ બિલકુલ સહેવાયો નહિ.
તેણે મોટેથી ઓસો પાડી પોતાનું શરીર જમીન પર પછાડ્યું
અને ત્યાં જ પ્રાણ છોડ્યો! કંચકના મરણથી છત્રના શોકનો
પાર રહ્યો નહિ. પણ પોતાના ધણીની આગા આગળ એનું
કશું વળે એમ નહોતું, એટલે તે એમને એમ દુઃખથી કુભરાતે
હેયે કપિલવસ્તુ ગયો.

(૩)

તપશ્ચર્યા

સિદ્ધાર્થે પોતાનો રાજવેશ છોડી બિશુવેશ ધારણ કર્યો અને પગે મુસાફરી કરીને એક આડવાડિયામાં રાજગૃહ વર્ષ પહોંચ્યો. તેણે રસ્તામાં ધીરે ધીરે નિર્વાહ કર્યો એ વાત મન્યોમાં ફેલાઈ નથી, છતાં અરણ્યમાં મળે એવાં ફળમૂળ પર તેણે મુન્નરો કર્યો દશે એવું અનુમાન છે. પણ સિદ્ધાર્થ રાજગૃહમાં આવ્યો ત્યાં નિર્વાહનું બીજું સાધન ન હોવાથી તેને સહેરમાં બિશા માગવા જવું પડ્યું! બિશાપાત્ર લઈને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી રાજગૃહના રસ્તાએ પર તેને ચાલતો જોઈને રાજગૃહવાસી નાગરિકો ચક્રિત થઈ ગયા. રાજગૃહની આસપાસ અનેક શ્રમણો રહેતા હતા. પણ ભરજીવાનીમાં આવેલો સિદ્ધાર્થ જોયો તેજસ્વી પુરુષ એમનામાં કદી જે દેખાયો નહોતો. સિદ્ધાર્થને બારણા આગળ જોતાં જ ઘેરેઘેરથી સ્ત્રીઓ બહાર આવી યથાશક્તિ રાધેહું અજ તેના પાત્રમાં મૂકવા લાગી. પડીવારમાં તો સિદ્ધાર્થનું પાત્ર નાનાપ્રકારનાં અનથી ભરાઈ ગયું. એ પાત્રને હપરણાથી ઢાંકી રાજમહેલ આગળ થઈ સિદ્ધાર્થ પાંડવ પર્વત બણી વળ્યો.

મગધ દેશનો રાજા બિંબિસાર મહેલની અગાસીએ બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થને રસ્તા પરથી જોતો જોઈ તેણે નોકરોને કહ્યું, “આ વિવશણ પુરુષ કોણ છે? એના શરીરની કાન્તિ જોતાં એ હવ્ય કુળમાં જન્મ્યો હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ

દેખાય છે. પણ એનો બિસ્ત્રુવેશ જોઈને મનને સંકા: થાય છે. તમે એની પાછળ પાછળ જઈને એ ક્યાં જાય છે ને શું કરે છે એની તપાસ કરો. એની ગંધી પ્રતિ જાણવાને હું બહુ જ ઉત્સુક થયો છું. ”

રાજની આગા સાંભળતાંની સાથે ગજબૂતો તાબડોતોબ સિદ્ધાર્થની પાછળ જવા નીકળ્યા.

પાંડવ પર્વત પર આવી સિદ્ધાર્થ એક ટેકરીની ઊંચા નીચે પથર પર બેઠો અને બિડાપાત્ર નીચે મૂકી એમાંના નાનાવિંધ અજ તરફ નજર નાંખી. ઢેડ અને ચમારથી માંડીને તે ઢેડ બ્રાહ્મણ મૂંઝીની અદારે વર્ણના માણસોએ આપેલું અજ એ પાત્રમાં હતું. એ જોઈ સિદ્ધાર્થને ઉકાંટા આવવા લાગ્યા પેટનાં આંતરડાં મોં વાટે બહાર નીકળે છે કે શું એમ તેને થઈ ગયું. એટલે તેણે મનમાં કહ્યું, “ સિદ્ધાર્થ, તને કોઈએ જોરજુલમથી પ્રવળ્યા લેવાની ફરજ પાડી નથી. રાજપુત્રીથી તેં આ વેશ સ્વીકાર્યો છે. રાજસંપત્તિનો તેં હસતે મોઢે ત્યાગ કર્યો છે; છતાં આ ધાનક સંસ્કારોને તું હજુ પણ દૈયા સાથે ચોંટાડી રાખે છે ! માણસ માણસના બેદભાવથી તારું હૈયું કંકળી ઉઠતું હતું. પણ અત્યારે દીન જાતિનું અજ આવતો પ્રસંગ આવનાં વેંત તારા મનમાં એ લોકોને વિશે અનુકંષા ન રહેતાં કંટાળો કપળ્યો. સિદ્ધાર્થ ! આવી વેલજા કોડી દે. સુમધી ચોખ્ખાના બાતમાં અને દીન લોકોએ આપેલા આ અજમાં તને બેદભાવ ન જખાવો જોઈએ. એ રિયતિ આવશે તો જ તારી પ્રવળ્યા સફળ થવાની છે. ”

આ પ્રમાણે પોતાના મનને બોધ દીધને સિદ્ધાર્થે બારે સંવત્સરી બિજાનું અન્ન ખાવાની સરખાત કરી. એટલામાં બિંબિસાર રાત્રીએ મોકલેલા ચાર દૂત સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો ત્યાં આવ્યા. એમાંથી એકે જણ તાજડોતોજ રાત્રીને ખજર આપવાને પાછો દોડી પહોંચ્યો અને 'બિંબિસારને કહ્યું', "મહારાજ, આપે જે સત્યરૂપની બાજ કાઢવા સાર અમને મોકલ્યા હતા તે પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં આવેલી એક ટેકરીની છાયામાં બેઠો છે. સિંહસભી તેની મુદ્રા જોઈને કોઈ પણ માણસના મનમાં એને વિશે આદરચુદ્ધિ ઉપભવ્યા વિના રહે એમ નથી."

દૂતોના આ શબ્દો સાંભળી બિંબિસારે પોતાનો રથ જોડાવ્યો અને તાજડોતોજ પાંડવ પર્વતની તળેટીમાં જઈ ન્યાં સિદ્ધાર્થ બેઠો હતો તે ઠેકાણે પગે ચાલતો ગયો.

સિદ્ધાર્થે બોજન હમણાં જ પૂરું કર્યું હતું. બિજાપાત્ર ઘોષ્ટને એક બાજુએ તડકામાં પક્ષાંડી વાળીને તે પોતાના આસન પર શાન્તપણે બેઠો હતો. બિંબિસાર તેની પાસે જ એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, "તારા શરીરની કાન્તિ પરથી તું હિંમત્વ ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવો જોઈએ એમ જણાવ છે. પણ આટલી તરુણ વયમાં રાજ્યથીનો ત્યાગ તારે શા માટે કરવો પડ્યો એનું અનુમાન હું કરી શકતો નથી. તું કયા કુળમાં જન્મેલો છે અને અહીં કેમ આવ્યો છે એ જણવાની ઇચ્છાથી હું અહીં આવ્યો છું. તું ગમે તે જાતનો હોય તોપણ તને મહારી પાસે રાખી મોટી પાપરીએ ચડાવવાનો મ્હેં વિચાર

કર્ચો છે. તું મહારાં સૈન્યમાં . ભારે સેવા કરીશ એમાં મને શંકા નથી.”

સિદ્ધાર્થે જવાબ દીધો, “મહારાજ, હિમાલયની તળેટીમાં શાક્યોનું જે સુસમૃદ્ધ રાજ્ય છે તેની કીર્તિ તો આપનાં સાંભળવામાં આવી જ હશે. ત્યાંના રાજાનો હું પુત્ર છું. સંપત્તિ મેળવવાની આશાએ મહેં ગૃહત્યાગ કર્યો નથી. ગૃહત્યાગમાં મહારો ખીન્ને દશેા ઉદ્દેશ નથી; કેવળ દુઃખોપશ્ચમનો માર્ગ શોધી કાઢવાને માટે અહીં સૂધી આવવાનો મહેં અમ સહન કર્યો છે. એને માટે હજી પણ પુણ્ય કરેશ સહેવાને હું તૈયાર છું. જગતમાંની સધળી સંપત્તિ મને તોપણ મહારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી. માનવજાતિના દુઃખનો અન્ત ક્યાં આવે છે અને એ સ્થાન પ્રતિ જવાનો માર્ગ ક્યો એ મને સમજાય નહિ તો મહારે જીવતર ધૂળ છે! માટે આજ મને આપના રાજ્યમાં રહેવાનો આશ્રય ન કરશો.”

ખિંખિસારે સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય જોઈ તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન છોડી દીધો અને કહ્યું, “હે રાજકુમાર ! તારા નિશ્ચયની આડે આવવાની મહારી ધૃષ્ટિ નથી ! પણ જો તને જગદુદ્ધારનો માર્ગ જડે તો સૌથી પહેલાં તારે મહારે વિહારદાન+ સ્વીકારવું પડશે.”

સિદ્ધાર્થે એ વાત કળ્પલ રાખી અને ત્યાંથી આજાર-કાલામ ઋષિના આશ્રમે ગયો.

+ વિહાર એટલે બિશુને રહેવા માટે બાંધેલા આશ્રમ.

આજારકાલામ એ મોટો નામાંકિત તપસ્વી હતો અને રાજગૃહ પાસે એક આશ્રમમાં રહેતો હતો. યોગશાસ્ત્રમાં તે પારંગત છે એવી તેની ખાતરી થતી હતી. આ શાસ્ત્રનાં તત્ત્વો સમજી સેવાને તેની પાસે દરદરના પ્રાંતોમાંથી સંખ્યાબંધ શાવિક લોક આવતા અને તેમાંના કેટલાક તેના શિષ્ય બની યોગાભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં જ રહી જતા.

સિદ્ધાર્થે કાલામના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળા મોટું બ્રાહ્મણ મંડળ ત્યાં જામ્યું હતું. હું કાલામના દર્શને આવ્યો છું એમ કહ્યું એટલે કેટલાક તપસ્વીઓ તેને કાલામ ઋષિની કુટીરમાં લઈ ગયા. કાલામ એક દર્બાસન પર બેઠો હતો. સિદ્ધાર્થ તેને નમસ્કાર કરી એક બાબુએ મૂકેલા આસન પર બેઠો અને કાલામને પોતાનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કરી બોલ્યો, “કાલામ, આપનો શિષ્ય બની મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરી સેવાની ઈચ્છાથી હું આપની પાસે આવ્યો છું.”

કાલામ ઋષિના અનેક શિષ્યો છતાં તેમાં આટલા મોટા રાજકુળમાં જન્મેલો એવો એક પણ શિષ્ય નહોતો. તેથી સિદ્ધાર્થે મ્હારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાને અહીં સૂધી આવ્યો એ વિચારથી એના મનને આનંદ થયો હોય તો તેમાં બહુ નવાઈ જોવું નથી. તેણે સિદ્ધાર્થને કહ્યું, “મ્હારા પત્ન્યમાં બળાને પણ લોકોનું સમાધાન થયું છે, તું હૃદય કુળમાં જન્મેલો હોવાથી નાનપણમાં જ સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ તને મળ્યું હોવું જોઈએ. તેથી તું મ્હારે મત અંગીકાર કરીશ તો એનું રહસ્ય તને જણાતાં વાર લાગવાની નથી.”

કાલોમ ઋષિનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં સિદ્ધાર્થ ચોડા જ વખતમાં પારંગત થઈ ગયો. 'કોઈ પણ સિદ્ધાન્તનો પૂરપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ કરી ચર્ચા કરવાની તેની તૈયારી હતી. પણ એ સધળા પોપટ-પંચી હતી. કાલામના ખીજ પણ કેટલાક શિષ્યો સિદ્ધાર્થની પેઠે પોપટપંચીમાં પ્રવીણતા મેળવી પોને મોટા તત્ત્વવેત્તા છે એમ સમજતા હતા. પણ આ પોપટપંચીથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન ન થયું. તેણે વિચાર કર્યો, "માત્ર અદ્વાપૂર્વક સર્વ સિદ્ધાન્તનો મુખપાક કરી જવાથી મહારા ગુરુને ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ થયો હોય; અને સાક્ષાત્કાર વગર તો તેઓ સધળા લોકોને પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ ન જ કરે.. તેથી મહારે આ પોપટપંચીથી - સન્તોષ ન માનતાં કાલામ ઋષિના ધર્મરહસ્યનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો જોઈએ."

આવો વિચાર કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ પાસે ગયો અને ખોલ્યો, "ભો આચાર્ય, આપે શીખવેલા સર્વ સિદ્ધાન્ત મ્હને મ્હોડે થઈ ગયા છે. કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વિને વાદવિવાદ કરવાને હું તૈયાર છું. છતાં આપના ધર્મરહસ્યનો મ્હને સાક્ષાત્કાર થયો નથી. તેથી આપના ધર્મનું સારભૂત એવું અંગ કયું અને એના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ કયો એ કૃપા કરીને મ્હને કહો."

કાલામે જવાબ દીધો, "સિદ્ધાર્થ, મહારા આખા ધર્મમાં મ્હંને સમાધિની સાત પાયરીઓ કહી છે તે શ્રેષ્ઠ છે. એની જો પ્રાપ્તિ થાય તો તને તે જ ક્ષણે મહારા ધર્મરહસ્યનું જ્ઞાન થશે."

સિદ્ધાર્થે કહ્યું, “ આ સમાધિની સાત પાવરીઓ મ્હને મ્હોરે તો આવડે છે, છતાં એનું યથાથ જ્ઞાન મ્હને થયું નથી. આપ મ્હારા પર ક્યા કરી શરી એકવાર એનું સ્પર્શીકરણ કરી બતાવો. ”

કાશ્યપે સમાધિની પાવરીઓ સમજાવવા માંડીઃ “ સિદ્ધાર્થ, પહેલી ચાર પાવરીઓને હું ધ્યાન કહું છું. પહેલા ધ્યાનમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, મુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ મનોવૃત્તિઓ રહે છે અને બાકીની બંધી મનોવૃત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે. વિતર્ક એટલે હૃદયમોચર વિષયોમાં ચિત્તનો પ્રથમ પ્રવેશ. વિચાર ધ્યાનવિષયનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે. વિતર્ક કરતાં વિચાર વધારે શાન્ત હોય છે. પ્રીતિ એ ધ્યાનમાં ચોગીને પ્રાપ્ત થવો આનન્દ છે. મુખ પ્રીતિ કરતાં પણ વધારે શાન્ત સ્વભાવનું હોય છે. પ્રીતિની હદેરો શમે છે ત્યારે ચોગીને સમાધિમુખ થું છે એની સમજણ પડે છે. એકાગ્રતા એટલે ધ્યાનવિષયમાં તત્ક્ષીનતા. એકાગ્રતા વિના મનુષ્યને ક્ષણિક સમાધિ સુધાં સાધ્ય થાય એમ નથી. બીજા ધ્યાનમાં વિતર્ક અને વિચાર એ બે મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ થક્રને પ્રીતિ, મુખ અને એકાગ્રતા એ ત્રણ જ મનોવૃત્તિઓ બાકી રહે છે. ત્રીજા ધ્યાનમાં પ્રીતિ પણ નીકળી જાય છે. અહીં ચોગી મુખ અને એકાગ્રતા એનો જ અનુભવ થે છે. ચોથા ધ્યાનમાં એકાગ્રતા એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. અને એને ઉપેક્ષાનો રોકો હોવાથી તે અત્યંત પરિશુદ્ધ હોય છે. આ ચાર ધ્યાન સાધ્ય થયા પછી ચોગીએ અનન્ત આકાશનું ધ્યાન કરવું. આકાશનું ધ્યાન થયે જે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને આપણે

આકાશાનેન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થયા પછી યોગીએ વિજ્ઞાનનું ધ્યાન ધરવું. વિજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ આકાશની પણ પેલી પાર છે. તેથી યોગી આકાશની પાયરી છોડી આ પાયરી પર જાય એટલે સકળ વિશ્વ તેને જ્ઞાનમય દીસે છે; વિજ્ઞાન સિવાય બીજી કશી વસ્તુ તેને દેખાતી નથી. આ સમાધિને આપણે વિજ્ઞાનાનેન્ત્યાયતન સમાધિ કહીએ છીએ, એની પેલી પારની અને છેવટની પાયરી યોગીએ અભાવનું ધ્યાન ધરવું એ છે.

આ જંગમમાં કશી વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી, આખું જગત અભાવરૂપ છે, એમ ધ્યાન કર્યાથી આ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમાધિ અભાવ રૂપ હોવાથી આપણે એને આદિચિન્માયતન સમાધિ કહીએ છીએ. શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ મનની શક્તિઓ છે. તેમને મહેં માનસિક ઇન્દ્રિયો એવું નામ આપ્યું છે. યોગીઓએ આ ઇન્દ્રિયોને વિજય થઈ જવા ન દેતાં તેમનું સામ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ખાસ કરીને શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞાનું, તથા વીર્ય અને સમાધિનું સામ્ય હોવું જોઈએ. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સધળે કરવો પડે છે. સ્મૃતિ એટલે મનની જાગૃતિ. હું આ પ્રસંગે શું કરું છું, મારું મન સ્વસ્થ છે કે અસ્વસ્થ છે વગેરે વસ્તુ વિષેનો જે વિવેક એવું જ નામ સ્મૃતિ. આ સ્મૃતિનાં જે દ્વાર શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા, વીર્ય અને સમાધિ છે તેની સમતા સાધવી જોઈએ. સિદ્ધાર્થ, તું જો આ પાંચ ઇન્દ્રિયોની સમતા સાધી અનુક્રમે મહેં કહેલી સમાધિની સધળી પાયરીઓનો અભ્યાસ કરીશ તો તને છેવટની પાયરીની

—આંકિયન્યાયતત્ત્વ સમાધિની પ્રાપ્તિ યમા, પઞ્ચી, મહારા ધર્મના, રહસ્યનો તને સાક્ષાત્કાર થયો એમ કહી શકારો.”

સિદ્ધાર્થે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી લઘુ એકાન્તમાં ચિન્તન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેણે વિચાર કર્યો, મહારા આચાર્યે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સમૂહ સાધવાનું મને કશું એ તો હીકજ છે; કેમકે બ્યવહારમાં પણ એ શક્તિઓનું સામ્ય હોવું જાડુ જરૂરનું છે. આપણી શ્રદ્ધા જ ને વધતી જાય અને એની સાથે સાથે પ્રજ્ઞાની વૃદ્ધિ ન થાય તો આપણે ગમેતે વસ્તુ પર વિશ્વાસ રાખવા લાગીએ છીએ. કાષ્ટએ કંઈ કશું એટલે તે આપણને ખત લાગે છે. એથી ઉલટું આપણી પ્રજ્ઞા વધતી જાય અને તેને શ્રદ્ધાનું ખંધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃંખત થઈ જાય છે. તેને લીધે આપણે ગર્વથી કુલાધ જાત્રએ છીએ અને, દંભનું ભક્ષ થઈ પડીએ છીએ. પણ પ્રજ્ઞાને ત્યારે શ્રદ્ધાની જોડ મળે છે ત્યારે આ બંને માનસિક શક્તિઓનું સુખકારક પરિણામ નીપજે છે. તે જ પ્રમાણે વીર્ય (કિત્સાહ) વધતું જાય અને એને સમાધિનું ખંધન ન હોય તો તે ઉચ્છૃંખત થઈ જાય છે. અનિશ્ચય કિત્સાહને લીધે મનુષ્યને પોતે શું કરે છે એનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. છતાં એકલી સમાધિ પણ તુક્તસાનકર્તા છે. સમાધિની શક્તિ વધતી જાય તો તો માણસ આજસુ જને, અને એ કશું લોકોપયોગી કૃત્ય કરી શકે નહિ. પરંતુ વીર્ય અને સમાધિ એ બે શક્તિની સમતા પ્રાપ્ત કરાય તો પરિણામ સુન્દર આવે. સ્મૃતિનો ઉપયોગ સર્વત્ર કરવો ઘટે એ મહારા ગુરુનું કહેતું જરાજર છે. રાજાનો સુખ્ય પ્રધાન જેમ

બીજા પ્રધાનોના કામની તપાસ રાખે છે. તે પ્રમાણે સ્મૃતિએ ચક્રા અને પ્રણાં, વીર્યા અને સમાધિ એમના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. હવે મહારા ગુરુ જ એ પાંચ શક્તિની સમતા સાધી શક્યા અને બીજાથી તેમ ચંદ્ર શકે નહિ એમ નથી. મહારામાં પણ આ પાંચ શક્તિઓ છે. અને હું પણ એ પાંચની સમતા સાધવાને સમર્થ છું. ”

સતત પરિશ્રમ કરીને અને હંપર ગણુવેલી પાંચ માનસિક શક્તિઓનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધાર્થે યોગ જ વખતમાં આક્રિયન્ય સમાધિ સાધ્ય કરી, અને કાલામની પાસે જઈ તેમને કહ્યું, “ બો આચાર્ય, આપે સમાધિની જે સાત પાપરીઓ કહી તેનો ક્રમશઃ અભ્યાસ કરીને છેવટની પાપરી મેં સાધ્ય કરી છે. હવે આગળ મહારે શું કરવું તે મને કહો. ”

કાલામે જવાબ દીધો, “ હવે આગળ તારે કશું કરવાનું રહ્યું નહિ. મહારા ધર્મ રહસ્યનો જેવો મને સાક્ષાત્કાર થયો છે તેવો જ તને પણ થયો છે. હવે તું મહારા જેવો જ આ ધમ પચનો મુખ્ય આગેવાન થઈ શિષ્યશાખા વધારવાનો પ્રયત્ન કર. ”

કાલામ ગુરુ અને સિદ્ધાર્થ શિષ્ય હોવા છતાં કાલામે સિદ્ધાર્થનું ગૌરવ કર્યું. સિદ્ધાર્થે જ્યારે આક્રિયન્યાયતન સમાધિ સાધ્ય કરી ત્યારે કાલામે મોકળે મને સિદ્ધાર્થ પેતાના જેટલી જ ચેતન્યતાએ ચક્રો છે એ વાત કબૂલ કરી. પણ કાલામે દીધેલા માનથી સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તે મનમાં બોલ્યો, “ આક્રિયન્યાયતન સમાધિથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ

તો યવાની નથી.. આ સમાધિથી દુર્વાસનાનું 'કેટલોક વખત મુંધી દમન કરી ચકાશે, પણ એનો સમૂહો ઉઠેદ યવાનો નથી.. મહારા આચાર્ય ઉપદેશેલા આ માર્ગથી નિર્વાણનો માર્ગ બિન્ન હોવો જોઈએ.”

આમ વિચારે કરી સિદ્ધાર્થ કાલામ ઋષિને આશ્રમ છોડી નીકળ્યો અને ઉદ્ધક રામપુત્ર નામના બીજા એક પ્રેમ્યાન તપસ્વી ઋષિને આશ્રમે ગયો.

ઉદ્ધક ઋષિએ સિદ્ધાચની સારી પેઠે આગનાસ્વાગના કરી. સિદ્ધાર્થ પોતાનો વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે આ રામપુત્રે આટલા અલ્પ સમયમાં જ સાત પાયરીઓ વટારી દીધી એ જાણીને ઋષિ ચક્રિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, “હે રામપુત્ર, મહારી શિષ્યશાખામાં અનેક તપોવૃદ્ધ શ્રમણ છે; પણ આટલા ધૈર્ય વખતમાં સમાધિની સાત પાયરીઓ ચડેલો શિષ્ય મહેને એક પણ મળ્યો નથી ! હું ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તારી આગલી ઉંમર મુખ્યત્વેનમાં મધ્ય છે. તેમ છતાં, અમને તપસ્વીઓને જે વસ્તુઓ બારે દૃષ્ટી સાખ્ય થાય છે તે તેં વગર મહેનતે સાખ્ય કરી એ વાતનું જેટલું કૌતુક કરીએ એટલું જોઈએ ! તારા પ્રમાદિક ગુણોથી અને તપશ્ચર્યાથી તું આશ્રમને શોભા આપીશ એમાં મહેને શંકા નથી. હવે તને શીખવાડવાની એવી એક જ સમાધિ બાકી રહી છે. કાલામે તને જે સાત પાયરીઓ શીખવાડી તેની આગળ બીજી એક પાયરી છે. તેને અમે નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાવનન સમાધિ કહીએ છીએ. આ સમાધિમાં ચોળી તણીન થાય એટલે તેના મનમાંથી

પદાર્થ માત્રની સંજ્ઞા નહિપ્રાય થઈ જાય છે. અભાવની સંજ્ઞા પણ તેના મનમાં રહેતી નથી. માટે આ સમાધિને નૈવસંજ્ઞાનાસંગાયતન સમાધિ એવું નામ આપ્યું છે. આ સમાધિનો તું અભ્યાસ કરીશ તો તેજ વેળા તને મ્હારા ધર્મનું રહસ્ય જણાશે. ”

ઉદ્રક ઋષિના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી સિદ્ધાર્થે થોડા જ દિવસમાં નૈવસંજ્ઞાનાસંગાયતન સમાધિનો મૂર્ખ અભ્યાસ કર્યો અને ઉદ્રક ઋષિ પાસે જઈ બોલ્યો, “ બો આચાર્ય, આપે ઉપદેશી છેવટની સમાધિ મ્હને પૂર્ણપણે સાધ્ય થઈ છે. હવે આગળ શું કરવું તે શીખવો. ”

ઉદ્રકે કહ્યું, “ સિદ્ધાર્થ, હવે તને શીખવવાનું કશું રહ્યું નથી. તું મ્હારી પેઠે જ મ્હારી શિષ્યશાખાનો મુખ્ય આચાર્ય થઈને એમને આ મ્હારો ધર્મ શીખવ. ”

આ બીજા શુરુએ દીધેલા માનથી પણ સિદ્ધાર્થનું સમાધાન થયું નહિ. તેણે વિચાર કર્યો, “ નૈવસંજ્ઞાનાસંગાયતન સમાધિ સર્વ સમાધિમાં શ્રેષ્ઠ છે એમાં શંકા નથી; પણ એને બળે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થવાની નથી. આ સર્વ સમાધિઓથી મ્હારી દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ કંઈ વખત સુધી દૂરાશે; પણ એમનો સમૂહો નાશ નહિ થાય. તેથી હવે જે તે ધર્મપંથમાં પેસી વખત ન બગાડતાં પોતેજ પ્રયત્ન કરીને નિર્વાણનો માર્ગ શોધી દાઢવો જોઈએ. ”

પછી ઉદ્રક ઋષિની રજા લઈ સિદ્ધાર્થ ધરતો ધરતો ગંગાની પાસે ઉત્તરેલા કરીને સ્થાન હવું ત્યાં આવ્યો. આ

પ્રદેશ અત્યંત રમણીય હતો. નૈરંજરા નદી આ જ પ્રદેશમાં થઇને વહેતી હતી અને ઘોડે ઘોડે અન્તરે આ નદીને કાંઠે ગામે વસેલાં હતાં. આ રમ્ય પ્રદેશની વનશ્રી જોઇને બોધિ-સત્ત્વનું હૃદય વીંધાઈ ગયું. તે બોલ્યો, “આવો પ્રદેશ મહારા જોવામાં દ્વયિત જ આવ્યો હતો. શી આ વનશ્રી ! આ મંદમંદ વહેતી નદી તો જાણે મને પ્રેરણા જ દઈ રહી છે. અહીંના લોકોએ આ વન તોડી આ પ્રદેશ ઉત્તજડ કર્યો નથી એ એક તપસ્વિજનનું ભાગ્ય સમજવું જોઈએ.”

બોધિસત્ત્વે આ જ પ્રદેશમાં પોતાની તપશ્રયા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બીજા પશુ અનેક તપસ્વીઓ મગધ દેશના આ અરણ્યભાગમાં તપશ્રયા કરતા હતા. ઉરુવેલકારયપ, ગયાકારયપ અને નૃદીકારયપ એ ત્રણ ભાઈઓ અહીંના તપસ્વિમંડળમાં મુખ્ય ગણાતા હતા. બીજા પશુ કેટલાક સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસ કરનારા તપસ્વીઓ આ અરણ્યમાં વસતા હતા.

સિદ્ધાર્થે પણ કોઇનું સિખાત્વ ન સ્વીકારતાં અહીંયાં સ્વતંત્રપણે યોગાભ્યાસની શરૂઆત કરી. સમાધિની આડ પાયરીઓ તો તે વટાવી ગયો જ હતો. છતાં એથી પણ આગળ બીજા દંઢ નવી પાયરીઓ હોય તો જોવી એ ઉદ્દેશથી તેણે દૈનિક યોગાભ્યાસ આદર્યો. શ્વામેષ્ઠવાસ રોકી કલાકના કલાક મુખી તે મૃતવત્ પ્યાનસ્ય ખેસતો. એને લીધે એના પેટમાં ખચકર વેદના થતી અને આખું શરીર બળ્યું બળ્યું થઈ રહેતું. છતાં તેનો ઉત્સાહ રતિપૂર મોળો પડ્યો નહિ અને જાગૃતિમાં ઉણપ આવી નહિ. પહેલાં તો, આ તીવ્ર

યોગાભ્યાસની સિદ્ધાર્થના ચિત્ત પર નુકસાનકારક-અસર થઈ નહિ, છતાં શરીર પર માડી અસર થયા વિના રહી નહિ. તેનું શરીર છેક દુર્બળું થઈ ગયું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થ પોતાનો યોગાભ્યાસ ચલાવતો હતો ત્યાં કૌંડિલ્ય, વપ્ર, ભદ્રિય, મહાનામ અને અશ્વજિત એ નામના પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વી તેને આવી મળ્યા. સિદ્ધાર્થનું અને તેમનું નાનપણનું ઓળખાણ હતું અને સિદ્ધાર્થ આગળ પર છુદ્ધ ચનાર છે એ ભવિષ્ય બાળપણમાં જ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. સિદ્ધાર્થે આદરેલો ખડતર યોગાભ્યાસ જોઈ તે થોડા જ વખતમાં છુદ્ધ થશે એવી તેમને આશા ઉપજી અને તેથી તેઓ ભારે આસ્થાથી સિદ્ધાર્થની સેવા કરવા લાગ્યા.

ધણા દિવસ સૂધી સિદ્ધાર્થે હડયોગનો અભ્યાસ કર્યો. શિયાગામાં દિવસે જંગલમાં પેસી ત્યાં ધ્યાન લગાવી બેસવું ને રાત્રે ખુશ્કા મેદાનમાં બેસવું, અને ઉનાળામાં દિવસે મેદાનમાં બેસવું અને રાત્રે ગીચ ઝાડીમાં પેસી ત્યાં બેસવું, એ રીતે તેણે તપ આરંભ્યું. પણ એને લીધે બીજો કશો લાભ ન થતાં દહાડે દહાડે તેનું શરીર માત્ર ગળવા લાગ્યું. છતાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ડગવા દીધો નહિ. હડયોગથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ જોઈ તેણે ધીમે ધીમે આહાર ઓછો કરવાની શરૂઆત કરી. આહાર ઓછા યોગમાર્ગમાં જલદી સિદ્ધિ મળે છે એમ તે કહે મનાવું હતું.

સિદ્ધાર્થે ધીમે ધીમે અન્નનો ત્યાગ કર્યો અને રોજનું ચાર પાંચ પગા મગનું કે કળધીનું પાણી પીને તે દિવસ

દારવા સાચો. એના દેહની અશક્તિની હવે હદ આવી ગઈ. દાયપગ સળાઓ ચર્મ ગયા, બરડાની કરોડ સાફ દેખાવા લાગી, બાગેલા ધરના વાંસની પેઠે પાંસળાઓ હચમચી ગઈ, પાણીમાં પડેલાં નક્ષત્રોનાં પ્રાતઃચિંબ જેમ જડાં ગએલાં દેખાય છે તેમ તેની આંખોની છીછીઓ જડી હિતરી પડી, કડવું કાળું કાચું કાપીને તડકામાં નાખનાં જેમ કરમાઈ જાય છે તેમ તેની અગાડની સુંદર અંગકાંતિ છેક કરમાઈ ગઈ અને તેનાં પેટ અને પીઠ ચોંટીને એક ચર્મ ગયાં.

એક દિવસ સિદ્ધાર્થના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આ જે હું અતિ તીવ્ર વેદના ભોગવું છું તેના કરતાં વધારે તીવ્ર વેદના કોઈ તપસ્વીએ નહિ વેડી હોય ? પણ આટલું દુઃખ ભોગવ્યા છતાં મને પરમશાન્તિનો માર્ગ જડતો નથી. ત્યારે મહારા પ્રયત્નમાં બૂઝ તો નહિ હોય ? મેરુમંડળમાં બૂસો પડેલો વટેમાર્ગી જેમ આડી વાટે ચડી જાય છે તેવી જ મહારી સ્થિતિ નાહ થઈ હોય એમ કેમ કહેવાય ? નાનપણમાં મહારા પિતાની સાથે ખેતરમાં ગયો હતો ત્યાં જાંબુના ઝાડની છાયામાં હું ધ્યાનસ્થ બેડો હતો એ મને યાદ છે. તે વેળા હું દેહદંડન કરતો નહોતો તેમ છતાં મને સમાધિમુખ્ય મળેલું. એટલે અત્યારના મહારા દેહદંડનથી મને કંઈ શયદો થાય એમ લાગતું નથી. નાનપણમાં હું જે સમાધિમુખ્યનો અનુભવ કરતો હતો તે પાપવાસનાની તૃપ્ત કરવાથી મળેલું મુખ્ય નહોતું કે બીજાના ખૂનખારથી મળેલું મુખ્ય નહોતું. ત્યારે એવું મુખ્ય મહારે શામાટે જતું કરવું એ મને સમજતું નથી. આ તપશ્ચર્યાનો વિષ્ટ માર્ગ છોડી હું એ સાદે માર્ગે કાં ન વળું ? પણ મહારે

સરીર એટલું દુર્બળ પડી ગયું છે કે મહારાથી કોઈ પણ માર્ગે એક પણ પગલું આગળ વધવાનું જની શકે એવું નથી. માટે પહેલાં તો યોડું યોડું અનાજ ખાવાની ટેવ પાડીને મહારી જતી રહેલી શક્તિ પાછી મેળવવી જોઈએ. ”

તે દિવસથી આસપાસનાં ગામમાંથી બિશા લાવીને સિદ્ધાર્થ યોડું યોડું અન્ન ખાવા લાગ્યો. સિદ્ધાર્થને ખાતો જોઈ તેની શુશ્રૂષામાં રહેલા પાંચ તપસ્વીઓને એના પર તિરસ્કાર છૂટ્યો. તે આપસમાં કહેવા લાગ્યા, “આજ સુધી આપણને એવી આશા હતી કે સિદ્ધાર્થ તીવ્ર તપશ્ચર્યાને બળે કરીને બુદ્ધ થઈને આપણું અજ્ઞાન દૂર કરશે અને આપણને પણ પોતાના ધર્મના ભાગીદાર બનાવશે; પણ આજ આપણી આશા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. આ ઢોંગી રાજપુત મુક્તિનો ખરો માગ છોડી પેટને પચે વળ્યો છે! હવે એની પાસેથી અજ્ઞતાનની આશા કરવી એ લીમડાના ઝાડ પરથી મીઠા ફળની આશા કરવા ખરોખર છે ! ”

આવી રીતે આપસમાં સિદ્ધાર્થને વિષે તિરસ્કારનાં વચન કાઢી એ પાંચ તપસ્વીઓ કાશી બણી ચાલતા થયા.

મહારા સાધીઓ મૃત્યુ છોડી ગયાએ. વિચારથી સિદ્ધાર્થના મન પર કશું, માહું પરિણામ થવાને બદલે તેણે બારે ખંતથી, ધર્મચિન્તનનું કાર્ય આગળ ચલાવ્યું; કેંક દિવસ નિવમિતપણે મિતાહાર કર્યાથી સિદ્ધાચના શરીરમાં પહેલાંની શક્તિ આવતી. ગઈ અને તે નિરામય સમાધિમુખનો અનુભવ લેવા લાગ્યો.

(૪)

માર સાથે પુદ્.

ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં સેનાની નામનો એક ઇનામદાર રહેતો હતો. તે જે ગામમાં રહેતો હતો તે ગામનું નામ સેનાની-ગ્રામ પણ હતું. એ ઇનામદારને મુળતા નામની એક રૂપવતી કન્યા હતી. અને યોગ્ય વર મળશે ને પહેલો પુત્ર જન્મશે તો દેવતાને દૂધની ખીરનું નૈવેદ્ય ધરાવી યજ્ઞ બાવથી તેની પૂજા કરીશ એવી મુળતાએ કુમારી અવસ્થામાં પોતાના ગામની પડોશમાંની વનદેવતાની બાધા રાખી હતી.

મુળતાનો મનોરથ પૂરો થયો હતો. તેને કન્યા કુળનો સદ્ગુણી વર મળ્યો હતો અને એના સહવાસમાં કેટલોક કાળ ગાળ્યા પછી તેને એક દેખાવડો અને તેજસ્વી પુત્ર થયો હતો. મુળતાની જેવી પતિ પર અપાર ભક્તિ હતી તેવો જ તેના પતિનો પણ તેના પર નિરતિશય પ્રેમ હતો અને એ પ્રેમ પુત્રભાવથી દ્વિગુણિત થયો હતો.

મુળતા આ આનન્દના ઉત્સાહમાં પોતાની દેવતાને બૂલી ન ગઈ. વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રભાતમાં તેણે દાસીને વનમાં જઈ ત્યાં પેલી દેવતા જે વડના ઝાડ પર રહેતી હતી તેની નીચેની જગ્યા સાફસફાઈ કરી પૂજનની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી અને પોને જાતે દૂધની ઉત્તમ ખીર બનાવવાના ઉદ્દેશમાં પડી.

ઐધિસત્ત્વને તપશ્ચર્યાનો આરંભ : કર્યાને આજ લગભગ ૭ વર્ષ થયા આવ્યાં હતાં. આજ સવારે, મુળતાની દેવતા રહેલી હતી તે જાડ તથા તે ધ્યાનસ્થ બેઠો હતો. કેટલાક વખત મૂંઝી પરિમિત અન્ન મહણ કરવાને લીધે તેના ચહેરા પર પૂર્વની ક્રાન્તિ આવી હતી અને તેમાં તપશ્ચર્યાથી આવેલી તેજસ્વિતા બળવાથી તેની મુખક્રાન્તિ અત્યંત પ્રસન્ન બાસતી હતી.

મુળતાની દાસીએ આપણા ઐધિસત્ત્વની ધ્યાનસ્થ બેઠેલી ગંભીર મૂર્તિ નિહાળી ત્યારે તેને થયું કે મુળતાની પૂજન મહણ કરવા સાર સાક્ષાત્ દેવતા જ આં જાડ નીચે આવીને બેઠી છે! તેવી જ તે દોડતી દોડતી મુળતા પાસે ગઈ અને બોલી, “ આર્યે ! તમારા પર અનુમોદ કરવા માટે વનદેવતા વડના જાડ નીચે આવીને બેઠી છે. દૂધની ખીર અને પૂજનની સામગ્રી લઈ આપણે સત્વર ત્યાં જઈએ અને દેવતાની પૂજન કરીએ.”

મુળતાએ દાસીને પૂજનની સધળી સામગ્રી આપી. એક મેનાના યાજમાં દૂધની ખીર મૂંઝી અને ખીજ મેનાના યાજથી તેને ઢાંકી યાજ પોતે જાતે માથા પર લીધો. અને જણીએ પેલા વડના જાડ પાસે આવી ત્યાં દૂરથી જ ઐધિસત્ત્વની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઈ છેક થઈ ગઈ. એ વનદેવતા છે એવી દાસીની તો પહેલેથી જ ખાત્રી થઈ ગઈ હતી; પણ હવે મુળતાનો પણ સંશય હટી ગયો. તેણે ઠેક ઐધિસત્ત્વની પાસે પેલા ખીર બરેલો યાજ મૂક્યો અને તેની પ્રદક્ષિણા કરી અને પ્રણામ કરી પોતે બાજુએ ઉભી રહી પેલી બોળા દાસી તો ઐધિસત્ત્વ આગળ આભેટવા જ લાગી.

તે મહોટા અવાજથી વનદેવતાની સ્તુતિ કરવા લાગી. તેણે મયાવેલી આ ગરબડને લીધે યોધિસત્ત્વના ધ્યાનસુખમાં અંતરાય આવ્યો. તેથી તેણે આંખો ઢાંકી અને તે બન્ને તરફ જોયું.

તે વખતે, આ દેવતા ન્હોતી, પરંતુ કોઈક મહાન તપસ્વી છે એમ મુનિશાસ્ત્રીને લાગ્યું. તેણે યોધિસત્ત્વને કહ્યું: “હે સત્યપુરુષ! અમે વનદેવતાની પૂજા કરવા માટે અહીં આવ્યાં હતાં; અને આપ જ વનદેવતા હશે. એવી માન્યતાથી આ દુઝવાળ આપને અર્પણ કર્યું છે. આપ એનો સ્વીકાર કરશો. એવી મહારી નમ્ર વિનંતિ છે. જો આપના જેવા સાધુપુરુષ આ નૈવેદ્યનો સ્વીકાર કરશે, તો મહારી દેવતા મહારા પર અત્યંત પ્રસન્ન થશે એમાં સંશય નથી!”

યોધિસત્ત્વે હાથમાં જળ લઈ તે અન્નનો સ્વીકાર કર્યો; અને મિતભોજન કરી, મુનિશાસ્ત્રીને આશીર્વાદ આપી નદીને કાંઠે સંધ્યાકાળ સુધી રહ્યાં; અને પછી એક પીપળાના ઝાડ પાસે આવ્યા. ત્યાં સોપાનના નામના એક ધાસના બારાવાળાએ હેમને ધાસના આઠ બાયકા આપ્યા. તે ધાસ લઈને તેઓ પેલા ઝાડ નીચે આવ્યા, અને ત્યાં જાડની પૂર્વ બાજુએ તે ધાસનું આસન બનાવી તે ઉપર ધ્યાનસ્થ બેઠા.

સિદ્ધાર્થ રાજકુમાર છુદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે એ જોઈને મારને અતિશય અંતાપ થયો. તે પોતાના મનમાં બગડવા લાગ્યો: “આજ પર્વત કોઈ પણ શ્રમણ કે યાજ્ઞણે મહારો અનાદર કર્યો નથી; પણ આ તરુણ રાજકુમાર દૃઢ નિશ્ચય લાગે છે. તેણે મારું અપમાન કરી મહારા શંખમાંથી

હૃદી સ્વતંત્ર ચંચાં માટે 'મહાન પ્રયાસ : આરંભ્યો' છે. આ જ વખતે જો હું તેને કાળુમાં નહિ લઈ તો તે હમેચને માટે મહારા હાથમાંથી નીકળી જશે. અને મહારા વિરુદ્ધ બંડ હડાવવા માટે લોકોને હત્તેજિત કરશે." .

આ પ્રમાણે વિચાર કરી મારે તરત જ પોતાની સર્વ સેના સજ્જ કરી, અને સિદ્ધાચને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ તેના ઉપર એકદમ તૂટી પડવા માટે પોતાના સૈનિકોને આગા કરી.

સિદ્ધાર્થ યોડા જ સમયમાં છુદ્ધ થશે એવી આશાથી બ્રહ્માદિ દેવગણ છત્રચામરો, પુષ્પમાળા ધત્તાદિ સાહિત્યો લઈને છુદ્ધપૂજા કરવા માટે ભોધિવૃક્ષ નીચે એકઠા થયા હતા. પરંતુ ચારે બાજુથી પવનવેગે દોડતી આવતી માર-સેનાને જોઈ તેઓ કાયર બન્યા; અને યોડી વારમાં એક પણ દેવ ત્યાં ઊભો રહી શક્યો નહિ ! દેવરાજ શક પોતાનો વિજયપશ્ચ લઈને પૃથ્વીની અંદર જઈ દબાઈ બેઠો. બ્રહ્માદેવે છુદ્ધપૂજા માટે જે શ્વેતછત્ર આપ્યાં હતાં તે સુમેઠ પર્વતની તળેટીમાં નાખીને પોતે બ્રહ્મલોકમાં નાસી જઈ સ્વસ્થ બેઠા. બાકીના દેવો પણ માલા વગેરે પૂજાસામગ્રી અહીંતહીં ફેંકી દઈ દશે દિશામાં નહાસી ગયા ! તાત્પર્ય એ કે આપત્તિમાં કોઈ જ કામ આવતું નથી, એ કહેવત પ્રમાણે સિદ્ધાર્થના રક્ષણ માટે તેના પુણ્ય સિવાય બીજું કોઈ તેની પાસે રહ્યું નહિ.

મારે પોતાના સૈન્યને આગળ મોકલ્યું અને પોતે તેની પાછળ જો ગિરિમંથળે નામના હાથી પર બેસી નીકળ્યો. મારની સેનાએ સિદ્ધાર્થના પરાંજય કરવા માટે બંધકર પ્રયત્ન

આરંભ્યો હતો. તેણે યોધિસત્ત્વ ઉપર એકસરખો શસ્ત્રાસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. પણ એ સર્વ શસ્ત્રાસ્ત્રો ફુલ ખની નહોતો યોધિસત્ત્વનો પગ આગળ પડતાં !

જ્યારે મારને લાગ્યું કે પોતાની સેનાનો વિજય થશે મુશ્કેલ છે, ત્યારે તેણે પોતાની શક્તિ વડે એક બપોરે તોફાન ઊઠાવ્યું. આસપાસનાં વૃક્ષો ફડાફડ ઉખડી પડવા લાગ્યાં, આકાશ ધૂળના ગોટાથી ભરાઈ ગયું, પશુપક્ષીઓ એકસરખાં અગાડા પાડવાં લાગ્યાં; પરંતુ યોધિસત્ત્વની સમાધિમાં તદ્દમાત્રનો વિશ્લેષ પડ્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ જે વૃક્ષ નીચે તે એકા હતો તે વૃક્ષનું એક પાનં સુધાં હાસ્યું નહિ.

આ જોધને માર અતિશય સંક્લુબ્ધ થયો. તેણે બપોરે વર્ષા શરૂ કરી. જ્યાં ત્યાં પાણીનાં પૂર દેખાવા લાગ્યાં, પણ યોધિસત્ત્વનું આસન કોઈ જ રહ્યું, તથા તેમના અંગ પર પાણીનું એક ફાંફું સુધાં અડક્યું નહિ. આથી તેમની સમાધિમાં કોઈ પણ જાનનો અંતરાય આવ્યો નહિ.

ત્યાર પછી મારે પાંપાણુવૃષ્ટિ, અંગારવૃષ્ટિ, તપેલી રાખની વૃષ્ટિ, તપેલી રેતીની વૃષ્ટિ અને તપેલા કાદવેની વૃષ્ટિ, એમ અનુક્રમે બુદી બુદી છે વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ તેનાથી સુધાં યોધિસત્ત્વની સમાધિમાં અંતરાય આવ્યો નહિ.

તે જોધ માર અત્યંત ખિન્ન થયો. તથાપિ પ્રયત્ન ન છોડતાં છેવટે તેણે બંધાનકે અધિકાર ઉત્પન્ન કર્યો તે દિવસે વેશાખ ગુદે પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. જ્યાં ત્યાં શુભ્ર ચાંદની ખંડાઈ ગઈ હતી; પરંતુ યોધિસત્ત્વની આસપાસ મારે એટલું ચોર અંધારું પ્રસાર્યું કે મારનો ગિરિએખળ હાંથી કે આસપાસનાં

પ્રવૃત્તિનાં શિખરો ધ્રુવડને પણ દેખાય નહિ એવું બન્યું. પરંતુ યોધિસત્ત્વનાં જ્ઞાનરવિ આગળ આ આરનિર્મિત અંધકારનું કાંઈજ ચાલ્યું નહિ. તેની સમાધિમાં જરાયે વિદ્ય નડ્યું નહિ.

આજ સુધી આ દુષ્ટ આરને પરાભવ કેવો હોય છે તેની જરાયે ખબર ન હતી. પોતાના અંગત પ્રભાવને ઉપયોગમાં લેવાનો પ્રસંગ તેને કદિજ આવ્યો ન હતો. એકાદ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ તેવું અતિક્રમણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. તો તરત જ તે પોતાની ફાજની એકાદ ન્હાનીથી ટુકડી મોકલી તેને ત્યાં ને ત્યાં જ, મ્હાત કરી નાંખતો. સિદ્ધાર્થ એકાદ સાધારણ તપસ્વી નથી એમ જાણીને જ આરે પોતાના સક્ષ્મ, સૈન્યને તેના પર એકસાથે વૃદ્ધી પડવાની આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ પોતાની ફાજનો યોધિસત્ત્વ તરફથી સંપૂર્ણ પરાભવ થશે એ તેના ધ્યાનમાં કે મનમાંયે આવ્યું ન હતું. હવે તો તેણે લગભગ પોતાની સર્વ શક્તિ ખરચી નાંખી, પણ યોધિસત્ત્વે કોમ્પ પણ રીતે તેને દાદ આપી નહિ. આથી આરને આ પ્રસંગે કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના જ કરવી જોઈએ !

હવે પોતાનું કાળું મોઢું લઈ પાછું રરવું, કે પોતાના દાથી પરથી નીચે ઉતરી સિદ્ધાર્થ પર વૃદ્ધી પડવું, આ બેમાંથી એક જ માર્ગ આરને માટે પ્રુદ્ધોત્તરો હતો; પરંતુ પોતાના પરાભવની ખબર લઈ પાછા રરવું ન મમવાથી તેણે યોધિસત્ત્વ પર જતો જ હલ્લો કરવાનું સાદસ ઇટ મળ્યું. તે દાથી પરથી નીચે ઉતરે અને યોધિસત્ત્વ પાસે આવી બોલે: "સિદ્ધાર્થ ! આદ્યથી મૂંઝા મૂંઝા માણો જ. નાદતો કુંડલાર્ધમાં મ્હારા સૈન્ય પાસે ત્હારો નાશ કરાવી નાંખીલ."

બોધિસત્ત્વે ઉત્તર આપ્યો: “ હે માર, ત્હારા સૈન્યને હું આસરી રીતે ઝોળખું છું. નાનાપ્રકારની વિલાસસામગ્રી એ ત્હારા સૈન્યની પડેલી દુકડી છે. તેની પાછળ જ અરિરતિ, બૂખ-તરસ, તૃષ્ણા, આગસ, ક્રોધ, ગર્વ, કીર્તિની આશા, આત્મ-સ્તુતિ અને પરનિંદા એ સર્વ ત્હારી દુકડીઓ ચાલી આવે છે. સાધારણ તપસ્વીથી આમાંની એકાદ દુકડીનો. પરાભવ ન થાય એ સંભવિત છે; પરંતુ હું ત્હારી આ સર્વ સેનાની કાંઈ જ ખરવા કરતો નથી. કાંચી માટીનું વાસણ જેમ પથ્થર વડે સહજ ફોડી ચકાચ છે, તેમ ત્હારી પ્રમાણ બળથી ત્હારી સેનાનો હું પરાભવ કરી ચકાચ.”

માર બોલ્યો: “ એ બધું જવા દે. પણ તું જો આસન પર બેઠો છે, તે આસન મ્હાઈ છે. તેના પર બેસવાનો ત્હને અધિકાર નથી; માટે હું ત્હને દંડ છું કે તું અદિથી ઉઠી તૂર્તા-તૂર્ત ચાલતો થા ! ”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: “ માર ! આ આસન ત્હાઈ છે એનો શો પુરાવો ત્હારી પાસે છે ? ”

સિદ્ધાર્થનો આ પ્રશ્ન સાંભળી મારસેનામાંથી ધણા ચોદા આગળ આવી “ આ આસન મારનું છે; અમે એના સાક્ષી છીએ.” એમ બોલી ઉઠ્યા. ત્યારે મારે બોધિસત્ત્વને દંડ્યું: “ જો આ મ્હારો પુરાવો. આ સર્વ લોકો એ આસન મ્હાઈ હોવા બદલ સાક્ષી આપે છે. હવે એ આસન ત્હાઈ છે એ બદલ પુરાવો રજુ કર; નહિ તો મૂંગો મૂંગો અદિથી આવી નીકળ.”

બોધિસત્ત્વ બોલ્યો: “હે, માર! મહે અનેક જન્મોમાં દાનપરિમિતોનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આ આસન પર બેસવાનો અધિકાર મહેને પ્રાપ્ત થયો છે.”

માર બોલ્યો: “હે દાનપરિમિતો પરિપૂર્ણ કરી છે એનો કોઈ સાક્ષી છે ખરો?”

બોધિસત્ત્વ પોતાનો જન્મણો હાથ પૃથ્વી બણી નમાવી બોલ્યો: “હે માર! મહારા પુણ્યકર્મનો કોઈ જીવંત સાક્ષી અહિં મળતો મુશ્કેલ છે. પરંતુ સર્વને ધારણ કરનાર આ સર્વવ્યાપી વસુંધરા મહારા પુણ્યકર્મ ગદલની સાક્ષી આપશે!”

બોધિસત્ત્વે આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે તરત જ એક બયંકર ગર્જના સાથે પૃથ્વી શટી; તેના ઉદરમાંથી એક સુંદર દેવી ત્યાં પ્રકટ થઈ અને બોલી: “માર! સિદ્ધાર્થકુમારે પૂર્વજન્મોમાં અનેક પ્રસંગે મહાદાન દાધેલાં છે; હું તેની સાક્ષી છું. એણે યાચકોના હાથ ઉપર રેડેલાં પાણીથી બીજાંયેલા મહારા આ કેટલું હજી સુકાયા નથી—”

આ પ્રમાણે બોલી પૃથ્વીદેવીએ પોતાનાં વાળ નીચેની પાણી કાઢ્યું. તેનો એટલો મોટો પ્રવાહ થયો કે તેમાં માર, તેની સેના અને તેનો ગિરિમેખળ હાથી સુદ્ધાં કંપાન કંપાં તથાઈ ગયાં!

આ પ્રમાણે મારસેનાની કુદરતા થયા પછી અહાંદિ દેવસૈન્યે બોધિસત્ત્વને વીટનાઈ વળ્યા અને સિદ્ધાર્થ પર દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, તેનો જન્મજન્મકાર કરવા લાગ્યા; ત્યારે સિદ્ધાર્થ પોતાનાં મનમાં બોલવા લાગ્યો:

બનેઠાતિસંસારં સંપાદિત્વં અનશ્વિતં
 ગદહારકં ગજેષુન્તો દુઃખા જાતિ પુનઃપુનઃ ।
 ગદહારકં વિટ્ટોડસિ પુનઃ ગદં ન કાહસિ
 મમ્બા તે પાશુર્હા મમ્બા ગદહટ્ટં વિમંસિતં
 વિસંસારગતં ચિતં સમ્પદાનં સ્વયમન્યાયા ॥ *

* અનેક જન્મજન્માન્તરો વાળા આ સંસારમાં કુ રાત્રિદિવસ
 રખાયો, અને જુદકર્તાની શોધ કરતાં કરતાં વારંવાર કષ્ટ પામ્યો.
 હે જુદકર્તા ! આજ હું મને પ્રત્યક્ષ થયો છે. હવે ફરીથી બર કરીશ
 નહિ. તોનાં સર્વ પીડીયાંપાડીયાં બાંધી મર્યાં ॥ અને, મોભ
 વડી મર્યા છે. મદાદે ચિત્ત નિર્વાણ પામ્યું છે અને વૃષ્ણનો દાય
 થયો છે.

(૫)

શુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ અને પહેલો ધર્માપદેશ

સિદ્ધાર્થનો જન્મજંમકાર બેલી અને દિવ્ય પુષ્પટુષ્ટિવદે
તેની પૂજા કરીને બ્રહ્માંદિક દેવગણ પોતપોતાને સ્થાને ગયા.
પછી સિદ્ધાર્થ ધ્યાનસ્થ બેડો, અને રાત્રિનો પહેલો પ્રહર
પૂર્ણ થતાં પહેલાં તેણે દુઃખની કારણપરંપરાનો શોધ કર્યો.

અવિધાથી સંસ્કાર થાય છે, સંસ્કારથી વિજ્ઞાન થાય છે,
વિજ્ઞાનથી નામરૂપ, નામરૂપથી પડાયતન (પંચેન્દ્રિયો અને
મન), પડાયતનથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી સુખદુઃખાદિક વેદના,
વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનથી જવ, જવથી
જન્મ અને જન્મથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ,
દૌર્ભનસ્ય તથા ઉપાયાસ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રમાણે આ ભોક્તા
દુઃખનો ઉદય થાય છે. પણ અવિધાનો પૂર્ણ વૈરાગ્યથી નિરોધ
કરતાં સંસ્કારનો નિરોધ થાય છે. સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો,
વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો, નામરૂપના નિરોધથી
પડાયતનનો, પડાયતનના નિરોધથી સ્પર્શનો, સ્પર્શના નિરોધથી
વેદનાનો, વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ણાનો, તૃષ્ણાના નિરોધથી
ઉપાદાનનો, ઉપાદાનના નિરોધથી જવનો, જવના નિરોધથી
જન્મનો, જન્મના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ,
દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ પ્રમાણે
આ બૈદિક દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. અવિધાથી જરા મરણ
સુધીની જે કાર્યકારણપરંપરા, તેને બૌદ્ધમથોમાં પ્રતીત્ય-
સમુત્પાદ કહે છે.

ઉપર જ્યાં પ્રમાણે દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એ જ્યારે સિદ્ધાંતને સમજાવું ત્યારે તે યુદ્ધ થયો. પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિ વડે ચાર આર્યસત્યો અને તદંતર્ગત આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ લેવું જોવા. મનુષ્યપ્રાણીનું હિતાકિત શાંતમાં છે એનું હવે તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું. ત્યારે તે પોતાના મનમાં બોલી ઉઠ્યો કે “ધ્યાનસ્ય બ્રહ્મણ્યુને ભારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે કાર્યકારણપરંપરાનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેને થયું હોય છે.”

રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં યુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કર્યું. દુઃખનો ઉદય અને નિરોધ કેમ થાય છે એનો દીક વિચાર કરી તે બોલ્યો: “ધ્યાનસ્ય બ્રહ્મણ્યુને ભારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, કેમકે દુઃખનાં કારણોનો નિરોધ કેમ કરવો તે એ જાણે છે.”

વળી, રાત્રિના ત્રીજા પ્રહરમાં યુદ્ધે પ્રતીત્યસમુત્પાદનું પુનઃ સમાલોચન કરી ઉદ્ગાર દાઢયા કે “ધ્યાનસ્ય બ્રહ્મણ્યુને ભારે પ્રયત્નથી જ્યારે સદ્ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેની સર્વ કુશંકા લય પામે છે, અને અંતરીક્ષમાં પ્રકાશનારા સૂર્ય પ્રમાણે આરસેનાનો વિધ્વંસ કરી તે પ્રકાશિત થાય છે.”

યુદ્ધ પોતાના આસન ઉપર સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો. ધ્યાનસ્ય બેડો. આઠમે દિવસે તે આસન પરથી ઉઠી ન્યગ્રોધશ્ચ નીચે ગયો, અને ત્યાંથી તે સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિસુખનો અનુભવ લેતો. ધ્યાનસ્ય બેડો.

... ત્યાં એક ધણો ગર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ આવી તહેને પૂછવા લાગ્યો કે “હે જોતામ, કયા કારણે મનુષ્યને બ્રાહ્મણ કહી સકાય? બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય શું?”

તે સાંભળી છુદ્ધે આ ઉદ્દગાર કાઢ્યા: “જેણે પાપ માત્રને પોતાના અંતઃકરણમાંથી દૂર કર્યું છે, ગર્વની મહિનતા જેના અંતઃકરણને અડધી સંકેતી નથી, જેનું બ્રહ્મચર્ય પરિપૂર્ણ છે, જેને આ લોકના કોઈ પણ વિષયની તૃષ્ણા નથી, જેણે અંતર્દષ્ટિએ કરીને જ્ઞાનનો અંત જોયો છે, તે જ પોતાને યથાર્થ રીતે બ્રાહ્મણ કહી સકે!”

તે અઠવાડીયું મેત્રોધરજી નીચે માળાને બીજા અઠવાડીયામાં છુદ્ધ મુચિલિંદરજી નીચે ગયો, અને ત્યાં એક અઠવાડીયા સુધી વિમુક્તિમુખનો અનુભવ લેતો રહ્યો. તે સમયે અઠાત્રિક મેઘ ઉત્પત્ત થઈ ઘણી વૃષ્ટિ થઈ, ત્યારે છુદ્ધને વૃષ્ટિની બાધા થાય નહિ માટે મુચિલિંદ નાગરાજ પોતાના નાગસેાકમાંથી બહાર નીકળ્યો અને છુદ્ધના મસ્તક પર ફેણ કરી દબો રહ્યો. એક અઠવાડીયા પછી જ્યારે વરસાદ બંધ થઈને આકાશ સ્વચ્છ થયું ત્યારે મુચિલિંદ પોતાનું સ્વરૂપ બદલીને કુમારવેષે હાથ જોડી છુદ્ધ સમક્ષ દબો રહ્યો. તહેને જોઈ છુદ્ધ ગુરુ બોલ્યા: “ધર્મનું શિક્ષણ સંપાદન કરી જે તેમાંનું રહસ્ય જોઈ સંતુષ્ટ થાય છે તહેને. જોશંતવાસ સુખાવહ થાય છે, અને ગ્રાણીમાત્ર ઉપર મૈત્રીભાવ રાખ્યાથી કેવું સુખ થાય છે એ તહેને સમજાય છે. આ લોકમાં મવાસનાનું ઉલ્લંઘન કરી વૈરાગ્યનો લાભ થવો સુખકારક છે; પણ આથી થે પર રહેલો અહંકાર નહિ થવો એ અરેખર સુખની પરમાવધિ સમજવી જોઈએ!”

ત્યાર પછી જુદા મુચિસિંદ વૃક્ષ નીચેથી રાખયતન-
 વૃક્ષ નીચે ગયો અને ત્યાં વિમુક્તિમુખનો અનુભવ સેતો
 બેઠો... તે વખતે તપુસ્સ અને હાસ્તિક નામના બે વ્યાપારી
 હિંદુ દેશથી તે માર્ગે વ્યાપાર કરવા માટે જતા હતા, તેમનાં
 સગાંબાણાંઓએ તેમને જુદગુરુ નજીકમાં દોવાના સમાચાર
 જણાવ્યા. ત્યારે તે જુદનાં દર્શન આપ્યા અને તેની તે
 વખતની ગંભીર મુદ્રા જોઈ તે દિવસથી તેના સિધ્ધ થયા.
 જુદના ઉપાસકોમાં (શૃદ્ધસ્થ સિધ્ધોમાં) આ જ બે પહેલા
 ઉપાસક હતા.

એક આવાસીયા પછી જુદ ન્યમોવૃક્ષ નીચે જઈ બેઠો.
 ત્યાં તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “મને જે ધર્મગ્ન
 પ્રાપ્ત થયું છે તેનો બોધ જમતના પ્રપંચમાં રચાયેલો
 રહેલા જનેને થવો શક્ય નથી. હું જે ધર્મનો ઉપદેશ
 કરીશ અને જે લોકોને મારા ધર્મનું ગ્ન સ્પષ્ટ રીતે
 થશે નહિ, તો મને વિનાશકારણ ત્રાસ માત્ર થશે ! તો હવે
 ધર્મોપદેશની ખટપટમાં ન પડતાં એકાંતમાં જ શાલકમણી કરવું
 એ જ સાઈ છે.”

જુદનો આ માનસિક વિચાર તત્કાલ જ અહરહેવે જાણ્યો
 અને તે મ્હોરેથી બોલી ઉઠ્યા કે “અરેરે ! જમતને મ્હોટી
 હાનિ થાય છે ! સુમ્યકસંજુદનું મન ધર્મોપદેશ બણી ન વળતાં
 એકાંતવાસના સુખ બણી વળે છે !”

ત્યારે અહરહેવ તુરંતજ અહરલોકમાં અંતર્ધર્મ પામી જુદ
 સમક્ષ પ્રદટ થયા અને જુદની આગળ હાથ જોડી બોલ્યા :

“હે છુદ્ધગુરુ ! તારા અમૃતતૃપ્ત્યર્થમ્ભના લોકોને ઉપદેશ કર. આ જગતમાં જેમનાં જ્ઞાન પર અજ્ઞાનમળનાં પડ ઘટ બેઠાં નથી એવા પુણ્ડળ છત્ર છે. જેવળ તારાં ધર્મવાક્ય લેમના કાને ન પડવાથી લેમને બારે દાનિ થાય છે. જે તું ઉપદેશ કરીશ, તો તેનું રહસ્ય જાણનાર ધણા લોક આ જગતમાં મળી આવશે. હે છુદ્ધગુરુ, આજ મુધી આ મગધ દેશમાં જે ધર્મ પ્રચલિત થયા તે પરિશુદ્ધ નહોતા. કેમકે જેમનાં અંતઃકરણને પાપમળ સર્વથા ઘેરાઈ ગયો ન હતો એવા માણસો તરફથી એનો પ્રચાર થયો હતો. તેથી નિર્મળ અંતઃકરણથી જાણેલો આ તારો ધર્મ લોકોને સંભળાવવા કૃપા કર. આ અમૃતનું દારૂ લોકોને માટે ઉઘાડું કર. પર્વત-શિખર પર રહી જેમ આપણે નીચેના પ્રદેશમાં લોકો તરફ જોઈએ છીએ, તેમ પ્રમાણે શિખર પર સદી તું આ જન્મજરાદિક દુઃખથી પીડિત થયેલા લોકો તરફ નિર્ભયપણે જો ! હે ચરવીરુ, માર સાથે મુદ્દ કરી તેં જય મેળવ્યો છે. હે લોક-નાયક, તું સર્વ ઝલુમાંથી મુક્ત થયો છે. હવે લોકોમાં ફરી-ફરીને તું તારા ધર્મનો પ્રચાર કર. તારો ધર્મ સમજનારા ધણા લોકો હોને મળ્યા વિના રહેનાર નથી.”

છુદ્ધે બ્રહ્મદેવની વિનંતિ માન્ય કરી અને પોતાનાં સદ્ધર્મના પ્રથમ કોને ઉપદેશ કરવો એનો તે વિચાર કરવા લાગ્યા. આજારકાલામ જો આ ધર્મનું શ્રવણ કરશે તો તેને આતું રહસ્ય તરત જ જણાઈ જશે એવો વિચાર છુદ્ધના મનમાં આવ્યો.

પણ કાલામ એકે અઠવાડીયા પૂર્વે જ મરણ પામ્યો હતો. આ વાત અંતર્જાનથી જાણીને છુદ્ધે હૃદયાર કાઢ્યા: “અરેરે !

કાલામ ખોટો તપસ્વી, હતો. તે જો આજે જીવતો હોત તો :
 મહારા ઉપદેશનું વસ્ત્ર લેને વિના પ્રતિશ્રમે સમન્વત, પણ હવે
 બીજો કયો મનુષ્ય મહારો ધર્મ જાણવાને સમર્થ છે ? ઉદ્ધ
 રામપુત્ર એ કાલામના જેવો જ મોટો તપસ્વી છે. તે મહારો
 ધર્મમાર્ગ જાણીથી સમજી શકશે."

પણ ઉદ્ધક રામપુત્રનું પૂર્વદિવસે જ અવસાન થયું હતું.
 આ વાત પણ જ્યારે યુદ્ધે અંતર્ગાનથી જાણી ત્યારે તે મનમાં
 બોલ્યો: " હવે, મહારી સાથે જે પાંચ તપસ્વી રહેતા હતા તે જ
 મહારો ધર્મ પ્રથમ શ્રવણ કરવાને યોગ્ય છે. હું જ્યારે તપશ્ચર્યા
 કરતો હતો ત્યારે તેમણે પુષ્કળ મદદ કરીને મને આભાર નીચે
 રાખ્યો છે. પણ તે આ સમયે ક્યાં રહેતા હશે ? "

તે પાંચ તપસ્વી વારાણસી ખાસે ઝાપપત્તન નામના
 ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે યુદ્ધે દિવ્ય દષ્ટિએ જાણ્યું અને કાશીએ
 જવાનો વિચાર કરી તે ઉઠવેલાથી નીકળ્યો.

માર્ગમાં આજીવક પંથનો ઉપક નામનો શ્રવણ લેને
 મળ્યો અને બોલ્યો: " આમુખ્યમન ગૌતમ, તારૂં મુખ
 અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે અને તારી રેહકાન્તિ તેજસ્વી દેખાય
 છે. તું ક્યાં આચાર્યના લક્ષ્ય છે ? " યુદ્ધ બોલ્યો: " મહારો
 ધર્મમાર્ગ મેં પોતે જ સાધી કાઢેલો છે, એટલે હું કોનો
 શિષ્ય હું એમ કહું ? "

ઉપક બોલ્યો: " પણ તું અર્હન્ટ થયો છે કે ? તને
 જિન દેહી શકાય ખરો ? "

યુદ્ધે જવાબ આપ્યો: " હા, મેં સર્વ પાપકારક મનો-
 વૃત્તિઓ છોડી છે, તેથી કે-દરક, હું જિન છું. "

“બુદ્ધનું આ બાપણું સાંભળી ઉપક” “મ્હાંય હશે!”
 એમ બોલી ડોકું ધુણાવેતો બીજો રસ્તે નીકળી ગયો.

બુદ્ધ ધીરે ધીરે પ્રવાસ કરતો કરતો ગ્રામપતનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્હેને જોઈ તે પાંચ તપસ્વીઓએ આપસમાં નિશ્ચય કર્યો કે “આ યોગબ્રહ્મ અમણું ચાલ્યો આવે છે. તે આપણા આશ્રમમાં આવે તો ત્હેનો આપણે કંઈ પણ રીતે આદર-સત્કાર કરવો નહિ; પણ અહીં એક આસન માંડી રાખવું. એની ઇચ્છા હશે તો એ ત્હેના પર બેસશે.” પરંતુ બુદ્ધ જ્યારે આશ્રમના દ્વાર આગળ આવ્યા ત્યારે ત્હેમનો વિચાર આપો-આપ પડી ભાંગ્યો. ત્હેમનામાંના એક જણે બુદ્ધનું પાત્ર અને ચીવર (કંથા) પોતાના હાથમાં લઈ લીધા, બીજાએ આસન તૈયાર કર્યું, બીજાઓએ યગ ધોવા માટે પાણી વંગેરે આણી મૂક્યું. બુદ્ધ પણ ધોઈ પોતાને માટે માંડેલા આસન પર બેઠા. તપસ્વીઓએ ત્હેને સિદ્ધાર્થના નામથી સંબોધન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

ત્યારે બુદ્ધ બોલ્યો: “ભિક્ષુઓ! મ્હને ત્હમને પૂર્વના નામે બોલવશો મા! હું અહીં તથાગત અને સમ્યક્સંબુદ્ધ એ નામાભિધાનને યોગ્ય થયો છું. ભિક્ષુઓ! મ્હારો ધર્મ લક્ષપૂર્વક સાંભળો. જો મ્હારા અમૃતતુલ્ય ધર્મનું એકાગ્રતાથી મનન કરી, હું કહું છું તેમ ત્હમે ચાલશો તો એનું રહસ્ય સમજાઈ ત્હમોઈ પ્રહર્યર્થ સાર્થક થશે.”

તપસ્વીઓ બોલ્યા: “હે જોતમ! અમે ત્યારે ત્હારી પાસે હતા ત્યારે તીવ્ર તપશ્ચર્યા વડે પણ ત્હેને મોક્ષમર્ગનું જ્ઞાન થયું નહિ. હવે તો તું યોગબ્રહ્મ થયો છે! તપશ્ચર્યાના ત્મોગ

કરીને તું પેટ પાંછળાં પડ્યો, તો તને અમૃતતુલ્ય ધર્મનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ?”

બુદ્ધ બોલ્યો : “ બિહુઓ ! મહે આ પૂર્વે આવા પ્રકારના બહુમાર કરી કાઢ્યા હતા ખરા કે ? ”

“ ના ” તપસ્વીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી હું જે કાંઈ કરું છું તેના પર તમારો વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ. તમે એક વાર ધ્યાનપૂર્વક મ્હારો ઉપદેશ સાંભળી લ્યો. આ ધર્મ પ્રમાણે જો તમે વર્તશો તો તમારે અહ્યયર્પ સાર્થક થશે ! ”

ધારે ધારે તે ખાંચ તપસ્વીઓનો વિશ્વાસ બુદ્ધના કહેવા પર-બેઠો અને તેઓ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થયા.

ત્યારે બુદ્ધે હેમને કહ્યું : “ બિહુઓ ! કામોપભોગમાં મુખ માનવું એ એક સિદ્ધાન્ત છે; પણ એ હીન, શ્રામ્ય, અસજનસેવિત અનાર્થ અને અનર્થાવહ છે. દેહદંડન કરવું એ બીજો સિદ્ધાન્ત છે. આ પણ દુઃખકારક, અનાર્થ અને અનર્થાવહ છે. તપસ્વીઓએ આ બન્ને સિદ્ધાન્તોનું સેવન કરવું નહિ. તથાગતે આ બેની વચ્ચેનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે.

“ બિહુઓ ! જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, આપ્રય વસ્તુનો સમાગમ અને ત્રિવ વસ્તુનો ત્વયોગ છત્વાદિ કારણોથી મનુષ્ય આ લોકમાં દુઃખી થાય છે. આ જે રાખથી રંક પડતેનું સર્વસાધારણ દુઃખ તેને હું દુઃખ નામનું મહેલું આર્પ-સત્ત્વ કહું છું.

“ આ સર્વ દુઃખનો ઉદય તૃષ્ટામોયી થાય છે. ઔહક ઉપભોગોની તૃષ્ટા, સ્વર્ગલોકમાં જન્મવાની તૃષ્ટા અને

યથેચ્છ સુખ ભોગવી, આત્મહત્યા કરી. જગતમાંથી સુખ યદ્ જવાની તૃષ્ણા આ ત્રણ તૃષ્ણાથી મનુષ્યપ્રાણી અનેક પાપો આચરે છે અને દુઃખભાગી થાય છે. તેથી તૃષ્ણાને દુઃખનું મૂળ સમજવું જોઈએ. આ બીજા સિદ્ધાન્તને હું દુઃખસમુદય આર્યસત્ય કહું છું.

“તૃષ્ણાનો નિરોધ કરવાથી નિર્વાણનો લાભ મળશે; દેહ-દંડનથી કે હામેપભોગવા મોક્ષપ્રાપ્તિ યનાર નથી. આ ત્રીજો સિદ્ધાન્ત છે. આને હું દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય કહું છું.

“સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ એ મ્હેં નવીન શોધી કાઢેલો મધ્યમ માર્ગ છે. દુઃખનો નિરોધ આ જ માર્ગ યનાર છે. વતો અને ઉપવાસો કરવાથી દુઃખનો નિરોધ યનાર નથી. આ ચોથો સિદ્ધાન્ત. આને હું દુઃખનિરોધમાર્ગિની પ્રતિપદા આર્યસત્ય કહું છું.

“આ ચાર આર્યસત્યનું અને તદતર્ગત આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગનું જ્ઞાન યમાથી જ હું સમ્યક્સંખુદ્ધ પદને પહોંચ્યો છું.”

તે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓમાંથી કૌંડિન્ય બ્રાહ્મણને પ્રથમતઃ છુદ્ધના ધર્મોપદેશનું રહસ્ય સમજવું, તેથી તેને આગ્રાત કૌંડિન્ય (જાણનારો કૌંડિન્ય) એવું ઉપનામ મળ્યું. અનુક્રમે બીજાઓને પણ ધર્મજોષ થયો, તેથી તે પાંચે તપસ્વી અદ્વિત યમા; અને પોતાને બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા લેવાની લ્હેમણે તપામતને વિનંતિ કરી.

ત્યારે ધ્રુવ બોલ્યા: “ બિશ્વજ્ઞો ! આ મહારા ધર્મનો
અંગીકાર કરો અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ભવદુઃખનો અંત
આણો. ” ધ્રુવે હસ્યારેલા આ શબ્દો જ તે પાંચ તપસ્વી-
જ્ઞોના પ્રવ્રજ્યાવિધિ થયા.

(૬)

કાશી અને ઉરુવેલામાંની પ્રવૃત્તિ

તે ઠાળે વારાણસી નગરીમાં એક ધનાઢ્ય વેપારીને યશ નામનો અત્યંત મુકુમાર પુત્ર હતો. તેને રહેવા માટે ત્રણ પ્રાસાદ હતા. એક એમાંસામાં, બીજો શિયાળામાં અને ત્રીજો ઉન્હાળામાં રહેવાને અનુકૂળ થઈ પડે એવી રીતે તેની રચના કરેલી હતી. યશને સંસારમાં કેઈપણ પ્રકારની ઉણપ ન હતી; પરંતુ તેનું મન સંસાર પરથી હી મધું હતું. તેને સર્વ પ્રાપ્તિએ મુખે વિષતુલ્ય લાગવા માંડ્યાં.

એક દિવસ તેના સેવકો ધસધસાટ ઉંધતા હતા તે વખત તે જાણ્યો અને પોતાના મૃતપ્રાય પરિજનો બધી જોઈ મનમાં જ બોલ્યો કે “શો આ ઉપદ્રવ ! અને શી આ પીડા !”

પોતાનાં પરિજનોનો ત્યાગ કરીને યશ એકાએક વાડામાંથી બહાર આવ્યો અને ઢેઠ નગરદ્વાર સુધી ચાલ્યો ગયો. આશ્વાસનની વાત તો એ હતી કે યશ આટલી રાત્રે નગરદ્વાર ઉઘાડું જોયું. તેને કેઈ પણ જાતનું વિધિ નડયું નહિ. તે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને “શો આ ઉપદ્રવ ! અને શી આ પીડા !” એમ બોલતો છેક ઋષિપત્તન સુધી ચાલ્યો ગયો.

તે વખતે તરત જ પેદા ફાટપો હોવાથી ભગવાન મુદ્ધ પર્ણશાળાની બહારની બાજુએ છુટી જગ્યામાં રચના હતા. તે યશને જોઈ પોતાના આસન પર આવી બેઠો.

-ભગવંતની પાસે આવી યંશે “શો આ ઉપદ્રવ ! શી આ પીડા !” એ યજ્ઞે પુનઃ ઉચ્ચાર્યા :

છુદ્ધ બોલ્યા, “અહીં ઉપદ્રવે નથી અને અહીં પીડાયે નથી. હે ઐષ્ઠિપુત્ર, આ આસન પર બેસ. તહેને હું ધર્મોપદેશ કરું છું.”

ત્યારે યશ છુદ્ધ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી બાણુએ પડેલા એક આસન પર બેઠો.

છુદ્ધે ક્રમે ક્રમે દાનથી ચતા શાયદા, શીલરક્ષણથી ચતા શાયદા, સ્વર્ગલોકપ્રાપ્તિ, કામાસક્તિમાં દોષ અને એકાંતવાસમાં ગુણ, ઈત્યાદિ પ્રશ્નો ચર્ચા ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે યશનું ચિત્ત મૃદુ, અજ્ઞાનના આવરણથી મુક્ત થયેલું જોયું, ત્યારે તહેને હેમણે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામી માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી યશને તે જ આસન પર જ્ઞાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. જે દુઃખનો સમુદય થાય છે તેનો નિરોધ પણ કરી શકાય છે એ વિષે તહેને સ્પષ્ટ બોધ થયો.

બીજે દિવસે સવારે યશને ઘેર ધણી મડગડ ચાલી રહી. પૂર્વ રાત્રે યશ ઘરમાંથી એકલો નીકળી ગયો એ વર્તમાન તેનાં માબાપને માલમ પડતાં જ હેમણે યશના શોધ માટે ચારે બાણુ સ્વાર દોડાવ્યા અને યશનો પિતા પેતે તેની શોધમાં ઝડપિપતન તરફ ગયો. પાંચ તપસ્વીની પર્ણશાળા પાસે આવ્યા પછી યશની સુવર્ણપાદુકાનાં ચિહ્નો ધૂળમાં તેના જોવામાં આવ્યા, ત્યારે આ ચિહ્નો પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં તે છુદ્ધ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “ભગવન ! મહારા યશને તહેને જોયો છે કે ?”

ઘુદ્ધ બોલ્યા, “હે મૃદપતિ, તું નીચે બેસ. ત્હારી અને ત્હારા પુત્રની બેઠ અહિં જ થશે.”

ઘુદ્ધના આ શબ્દો સાંભળી યશના પિતાને અત્યંત આનંદ થયો અને ઘુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાળુએ બેઠો. ઘુદ્ધે તેને કમચઃ દાન, શીલ, વગેરે સદ્ગુણોના ઉપદેશ કર્યો. પછી તે બોલ્યો, “ભગવન, આપનો ધર્મ અત્યંત સુંદર છે. જેમ અંધકારમાં દીપ, તેમ આ પ્રપંચતિભિરમાં આપનો ધર્મ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને આપના બિહુસંધને શરણુ જાઉં છું. મ્હારા શરીરમાં પ્રાણુ છે ત્યાં સુધી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આપ મ્હારો અંગીકાર કરો.”

ત્યાર પછી પોતાના પ્રભાવથી ઘુદ્ધે યશ અને તેના પિતાનો ત્યાં જ મેળાપ થાય, એવો યોગાયોગ મેળવી આપ્યો. યશના પિતાએ જ્યારે ખાસે બેઠેલા પોતાના પુત્રને જોયો ત્યારે તેણે તેને કહ્યું, “પુત્ર ! ત્હારી માતાને અત્યંત શોક થયો છે, તો એકનાર તેને દર્શન આપી જીવદાન દે.” યશે પોતાના પિતાને ઉત્તર ન દેતાં ઘુદ્ધના મુખ તરફ જોયું.

ઘુદ્ધ બોલ્યા, “હે મૃદપતિ ! તેં જે ધર્મનું શ્રવણ કર્યું, તે ધર્મનું પૂર્ણગતન યથા પછી જેનું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, તે પુનરપિ દામોપભોગમાં મુખ માનશે કે ?”

“નહિ ભગવન !” યશના પિતાએ ઉત્તર આપ્યો.

ઘુદ્ધ બોલ્યા, “તો પછી યશને હવે સંસારજલ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે !”

એકી બોલ્યો, “મહારા પુત્રને આપના ધર્મરહસ્યનું પૂર્ણગાન થયું, એ ત્હેને મોટો લાભ જ થયો એમ હું માનું છું.”

યશના પિતાએ બીજે દિવસે પોતાને ઘેર ભોજન કરવા માટે યુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યું; યુદ્ધે આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ઘેર જઈ ત્હેણે બીજા દિવસ માટે સર્વ તૈયારી કરી.

યુદ્ધ યશને સાથે લઈ બીજે દિવસે સવારે ત્હેને ઘેર ગયા. જામણ પૂરૂં થયા પછી ત્હેમણે યશનાં માબાપ અને પત્નીને ધર્મોપદેશ કર્યો. અતે યશની મા અને પત્ની એ બન્ને યશના પિતાની માફક જ યુદ્ધની ઉપાસિકા થઈ અને યશને ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવવાનો ત્હેમણે આગ્રહ કર્યો નહિ.

વારાણસી નગરીમાં યશના પુષ્કળ મિત્ર હતા, ત્હેમાંથી એાપન નરણોએ ગૃહત્યાગ કરી યુદ્ધના બિશ્વસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. યુદ્ધના પૂર્વના પાંચ સાથીદાર, યશ અને યશના એાપન સોબતીઓ મળી યુદ્ધ પાસે હવે સાઠ બિશ્વ ભેગા થયા.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા પછી એક દિવસે યુદ્ધે તે સર્વ બિશ્વને એકત્ર કર્યા અને ત્હેમને કહ્યું કે “બિશ્વઓ ! હું આ લોકનાં અને દરગંદોડનાં સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયો છું. તે પ્રમાણે ત્હમે પણ આ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયા હો. હવે ત્હમે, જનતાના કૃત્યાણુ માટે ચારે દિશામાં સંચાર કરો. આરંભે કૃત્યાણુપ્રદ, મધ્યમાં કૃત્યાણુપ્રદ અને પરિણામે કૃત્યાણુપ્રદ એવા મહારા ધર્મનો સર્વ-લોકોને ઉપદેશ કરો અને ત્હેમને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું ગાન કરી દો. એક માર્ગે બે જણ જતા નહિ;

ભિક્ષુઓ ! આ જગતમાં જેમની બુદ્ધિ સર્વથા મલિન થઈ નથી, એવા પુષ્કળ જીવો છે; પણ, ધર્મવાક્ય કાને ન પડવાથી લેમની અધોગતિ થતી દેખાય છે. મારે મ્હારા ધર્મના નિયાસુ લેમને પુષ્કળ લોકો મળશે. હું પણ ધર્મપ્રચારાર્થે પુનઃ ઉરુવેલા જાઉં છું.”

બુદ્ધનું આ બાપણુ પૂરું થયું ન થયું એટલામાં પેલો દુષ્ટ માર ત્યાં પ્રગટ થઈ બોલ્યો, “ આ લોકનાં અને સ્વર્ગ-લોકનાં સર્વ બંધનોથી તું બંધાયેલો છે. હે અમણ ! તું આ મ્હારા મહાબંધનમાંથી કદાપિ મુક્ત થનાર નથી ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ રૂપ, રાગ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ પંચેન્દ્રિયના વિષય ત્હારાં બંધનો છે; પણ તે મ્હને મોહ પમાડી શકતાં નથી. મારે ત્હારો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે.”

બુદ્ધે પોતાને ઝાળખી લીધો એ જોઈ માર અત્યંત દુઃખી થઈ ત્યાં જ અંતર્ધાન થયો.

તે સમયે બિન બિન પ્રદેશમાંથી બુદ્ધના સંઘમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યને લઈ આ સાક ભિક્ષુ બુદ્ધ પાસે જતા; પણ તેથી લેમને ધણો ત્રાસ થતો. ત્યારે બુદ્ધે લેમને એવી પરવાનગી આપી કે જે લગત મનુષ્યની સંઘમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય, લેને પોતાની પાસે ન આણતાં ભિક્ષુએ જ લેને દીક્ષા આપવી.

પોતાના મુખ્ય સાક શિષ્યોને સર્વત્ર ધર્મપ્રચારાર્થે મોકલ્યા પછી, અને પરસ્પર અમણુદીક્ષા આપવાની લેમને અનુચ્છા દીધા પછી બુદ્ધગુરુ એકલા જ ઉરુવેલાના અરણ્યમાં આબ્યા.

પાછળ એક ઠેકાણે કશું જ છે કે આ અરણ્યમાં રહેનારા તપસ્વી લોકોમાં ઉરુવેલકારયપ નદીકારયપ અને ગયાકારયપ એ ત્રણની મુખ્યપણે મહત્તરી થતી હતી. આ ત્રણે બાઈઓમાં ઉરુવેલકારયપ વડીલ હોવાથી બીજા બે તહેને પોતાનો શુરુ માનતા. ઉરુવેલકારયપની પાસે પાંચસો જટાધારી શિષ્ય હતા. નદીકારયપ પાસે ત્રણસો અને ગયાકારયપ પાસે બસો શિષ્ય હતા.

બુદ્ધશુરુ પ્રથમ ઉરુવેલકારયપને આશ્રમે જઈ બોલ્યા, “હે કારયપ ! ને તહેને મ્હારાથી અડચણ થવા જેવું ન હોય તો હું ત્હારી અમિરાજામાં એક રાત રહેવા ઇચ્છું છું.”

કારયપ બોલ્યો, “હે મહાશ્રમણ ! ત્હારા રહેવાથી મ્હને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ થવાની નથી; પણ મ્હારી અમિરાજામાં બયંકર નાગ રહે છે; તે તહેને ત્રાસ દેશે એમ મ્હને બધું રહે છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “તે બાલ તું કાળજી કરીશ મા. તું મ્હને એક રાત અહિં રહેવાની પરવાનગી આપ.”

કારયપ બોલ્યો, “એમ છે, તો તું ખુશીથી અહિં રહે.”

તે રાત્રે બુદ્ધશુરુ કારયપની અમિરાજામાં ધ્યાનસ્થ બેઠેલા હતા તે સમયે તે મહાસર્પ ત્યાં આવ્યો અને પોતાના તેજથી બુદ્ધનો પરાભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ત્હેના કૂંડાડા સાંભળી તથા ત્હેના તેજથી અમિરાજા પ્રકાશિત થયેલી નેંઘ કારયપના આશ્રમમાંના તપસ્વીઓ આમરાજાની આસપાસ એકઠા થયા અને આપસમાંં બોલવા લાગ્યા, “અરેરે ! ગરીબ બિચારો શ્રમણ આ મહાસર્પના સપાટામાં આવી પડ્યો છે !”

પરંતુ બુદ્ધના પ્રભાવ આગળ તે નાગનું ઠાંઈ પણ ચાસ્યું નહિ. છેવટે બુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી ત્હેનું તેજ હરણ કરી ત્હેને પોતાના ભિક્ષાપાત્રમાં ઢાંકી રાખ્યો.

બીજે દિવસે સવારે બુદ્ધે પોતાનું ભિક્ષાપાત્ર ઉઘાડી કાચપને તે નાગ બતાવી કહ્યું, “હે કાચપ! આ જો, ત્હારો ઘોર મહાસર્પ કેવો નિસ્તેજ થઇને પડ્યો છે!”

તે ચમત્કાર જોઈ, કાચપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “આ શ્રમણ ધણે! બુદ્ધિમાન છે; તોપણ તે મ્હારી પેઠે અર્હતપદે પહોંચેલો તો નહિ હોય!”

બીજે દિવસે બુદ્ધશુર કાચપના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં રજા હતા. તે રાત્રે ચાર દિક્પાલ ત્હેનો ધર્મ સાંભળવા માટે ત્યાં આવ્યા. કાચપે ત્હેમના તેજથી તે સર્વ વનભ્રામ પ્રકાશિત થયેલી જોઈ. બીજે દિવસે સવારે તે બુદ્ધને જન્મવાનું આમંત્રણ કરવા ગયો તે વખતે બોલ્યો, “હે મહાશ્રમણ! રાત્રે આ પ્રદેશમાં ધણે પ્રકાશ દેખાતો હતો તે શાનો હતો?”

બુદ્ધે “રાત્રે ચાર દિક્પાલ મ્હારો ધર્મ શ્રવણ કરવા આવ્યા હતા” એમ કહ્યું. એ સાંભળી કાચપ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “આ મહાશ્રમણ ધણે! બુદ્ધિમાન છે ખરો; તોપણ તે મ્હારી પેઠે અર્હતપદે પહોંચેલો તો નહિ હોય.”

તે દિવસે કાચપના આશ્રમમાં બોજન કરી બુદ્ધ તે જ અરણ્યપ્રદેશમાં રજા. રાત્રે છદ્મિ ત્હેનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા માટે ત્યાં આવ્યો. ત્હેના તેજથી કાચપના આશ્રમની આસપાસનો પ્રદેશ અત્યંત પ્રકાશિત થયેલો જોઈ કાચપ ચક્રિત થઇ ગયો. બીજે દિવસે ઇંદ્ર બુદ્ધનો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા

આવ્યો હતો એ સમાચાર લેણે જાણ્યાં ત્યારે પૂર્વેના જ વિચાર પુનઃ એકવાર લેના મનમાં આવ્યો.

પછી એક દિવસ રાત્રે બુદ્ધના દર્શનાયે બ્રહ્મદેવ આવ્યા હતા એ સમાચાર કારણે જાણ્યા. તથાપિ બુદ્ધ અહીંતપદે પડેાંઆ હતા એ જાણ લેની ખાતરી થઈ નહિ.

એક દિવસે કારણપના આશ્રમમાં મ્હોટો યજ્ઞસમારંભ થનાર હતો, તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોકો ખાવાપીવાની જાણીને ત્યાં આવનાર હતા. આથી ઉરુવેલકારણપના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, “આવતી કાલે મ્હારા આશ્રમમાં અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર છે. જો આ મહાશ્રમણ લેમને પોતાની ઋદ્ધિના ચમત્કાર ખતાવશે તો એનો લાભસત્કાર વધશે અને મ્હારો લાભસત્કાર કમી થશે. જો એ આવતી કાલે અહીં આવે નહિ તો સાફ થાય.”

કારણપના મનનો આ વિચાર જાણી બુદ્ધ યજ્ઞને દિવસે લેના આશ્રમે ગયા નહિ. યજ્ઞ પૂરો થયો; લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા બીજે દિવસે કારણપ બુદ્ધને આશ્રમજી દરવા માટે તે બેદા હતા તે અરણ્યમાં ગયો અને લેને કહ્યું, “હે મહાશ્રમણ જોજનની સર્વ તૈયારી છે; પણ તું કાલે કેમ આવ્યો નહિ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે કારણપ ! કાલે ત્હારા આશ્રમમાં યજ્ઞ થનાર હતો, અને તે માટે અંગ અને મગધ દેશમાંથી પુષ્કળ લોક આવનાર હતા. ત્યારે લેમને હું કેમ પણ ઋદ્ધિ-ચમત્કાર દાખવી લેમનું મન હરી લાગ્યું અને તેથી ત્હારા લાભને હાનિ પડેાંયશે એમ લેને લાગ્યું; અને હું તે સમર્થ

આશ્રમમાં હાજર ન હોઈ તો સાહેબે વિચાર ત્વારા મનમાં આવ્યો. માટે હું કાલે ત્વારા આશ્રમમાં આવ્યો નહિ. ”

છુદની ઋદ્ધિમંતા બદલ કાર્યપત્ર ઉત્તરોત્તર ખાત્રી થતી હતી; પરંતુ અઘાપિ છુદને અર્હતપદ પ્રાપ્ત થયું નહિ હોય એમજ તેને લાગતું હતું.

છુદે બીજાએ કેટલાક ઋદ્ધિના ચમત્કાર કાર્યપત્રે દેખાડ્યા, પણ છુદ અર્હત થયા હોય એવી તેની ખાત્રી થઈ નહિ. એક દિવસે ઉરુવેલાના પ્રદેશમાં અકાળ મેઘની ભયંકર વૃષ્ટિ થઈ અને તેને લીધે સર્વત્ર પાણી જ પાણી થઈ ગયું. કાર્યપત્રે લાગ્યું કે છુદ મહાપૂરમાં સપડાઈ તણાઈ જશે તેથી કેટલાક તપસ્વીઓને સાથે લઈ એક નાવમાં બેસી તે છુદગુરુ રહેતા હતા તે ઠેકાણે ગયો. ત્યાં છુદ પાણીનો પ્રવાહ પોતાના ઋદ્ધિબળે બન્ને બાજુએ અટકાવી વચમાં ફેરી જગામાં ખુશીથી અહિં તહિં ફરતા હતા. તેને જોઈ કાર્યપ મ્હોટી બોલ્યા, ‘તું જ તે મહાશય છે કે ?’

છુદે “હા” એવો ઉત્તર આપ્યો, અને પોતે અંતઃશક્તિમાંથી તે નાવમાં જઈ ઉભા રહ્યા. ત્યારે કાર્યપના મનમાં પુનઃ એકવાર પૂર્વનો જ વિચાર ઉપસ્થિત થયો કે “આ મહાશય મહાન ઋદ્ધિમાન છે, પણ મારી જેમ અર્હતપદે પહોંચ્યો નથી !”

ત્યારે છુદે તેને કહ્યું, “હે કાર્યપ ! તું અર્હત નથી, એટલું જ નહિ પણ અર્હતપદલાભનો માગ સુધ્ધાં તેને જાણે નથી !”

છુદના આ શબ્દો સાંભળી કારયપનું અભિમાન તત્કાળ ગળી ગયું અને તે છુદને પગે પડી બોલ્યો, “ ભગવન, મહેને ત્હમરી શિષ્યશાખામાં સામેલ કરો. ”

છુદ બોલ્યા, “ કારયપ ! તું પાંચસો જટિલોનો ગુરુ છે. ત્હેમને મળ્યા વિના તું મ્હારો શિષ્ય થવાની ઉતાવળ કરતો નહિ. ”

આપી કારયપે પોતાના શિષ્યોને એકત્ર કરી છુદના શિષ્ય થવાનો પોતાનો વિચાર ત્હેમને જણાવ્યો. તે સર્વ કારયપ સાથે છુદના શિષ્ય થવા તૈયાર થયા, અને ત્હેમણે પોતાની જટા કાપી અમિહોત્રનાં સાહિત્યો સાથે નદીના પ્રવાહમાં નાંખી દીધી. છુદે આ સૌને પોતાના ભિક્ષુસંઘમાં દાખલ કર્યો.

નદીના પ્રવાહમાંથી તણાઇ આવેલી તે જટાઓનો ભારો અને અમિહોત્રનાં સાહિત્યો જોઈ પોતાના મ્હોટા ભાઈ અને ત્હેની શિષ્યશાખા પર કોઈ વિકટ પ્રસંગ આવ્યો હશે, એમ નદીકારયપને લાગ્યું; તેથી ત્હેણે ખરી માહિતી મેળવવા પોતાના કેટલાક શિષ્યોને ઉરુવેલકારયપના આશ્રમે મોકલ્યા. પોતાનો ભાઈ શિષ્યશાખા સહ છુદનો અનુયાયી થયો, એ સમાચાર જાણતાં જ નદીકારયપ પોતાના ત્રણેય શિષ્યો સાથે છુદ પાસે જઈ ત્હેનો અનુયાયી થયો.

તે જ પ્રમાણે ગયાકારયપના કાન પર પોતાના બે બંધુઓ છુદના અનુયાયી થવાની વાત આવતાં જ તે પણ ઉરુવેલકારયપના આશ્રમમાં જઈ પોતાના બસો શિષ્યો સહ છુદનો અનુયાયી થયો. આ પ્રમાણે યોડાજ વખતમાં એક હજાર તપસ્વીઓએ છુદના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો.

એક દેવસ - છુદ્દે આ એક હજાર બિમ્બોને કહ્યું,
 “બિમ્બો! જગતમાં સર્વ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે! કયા સર્વ
 વસ્તુ? પંચેન્દ્રિય અને મન આ વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે! સાથી
 પ્રદીપ્ત થઈ? કામામિત્રી, ક્રોધામિત્રી અને મોહામિત્રી આ
 વસ્તુ પ્રદીપ્ત થઈ છે; જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ,
 દીર્ઘનિદ્રા અને ઉપાવાસ એ સાથી પ્રદીપ્ત થઈ છે! પણ
 બિમ્બો! જે આ મથાર્થતઃ જ્ઞેય થકે છે, તે પંચેન્દ્રિયો અને
 મન એ સૌ વિશે વિરક્ત થાય છે; તથા જે સર્વ ઉદ્રિયો અને
 ત્હેના વિષય તરફ વિરક્ત થાય છે, તે જ મુક્ત બન્યો.”

(૬)

રાજગૃહમાં આગમન

હિરેલાના પ્રદેશમાં કેટલોક દાગ માળી છુદ્ધ પોતાના એક હજાર સિંધો સહ રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં ભગવાન યદિવનમાં રહેતા હતા. છુદ્ધ પોતાના નગર સમીપ આવ્યા છે, એ સમાચાર ધિનિસાર રાજાને મળતાં જ તે ધણી ઠાકમાં સાથે લેને મળવા ગયો.

લેની સાથે મુઘડ દેશના પુષ્કળ ખાલણો પણ હતા. લેમને એવી ચંકા આવી કે છુદ્ધ કારયપના સિંધ છે કે કારયપ છુદ્ધનો સિંધ છે.

લેમના મનમાંનો વિચાર નાણી લઈ છુદ્ધે કારયપને કહ્યું, “કારયપ! ત્હેં અમિહોત્રનો કેમ ત્યાગ કર્યો?”

કારયપ બોલ્યો, “ભગવન! સ્વર્ગલોકમાં સર્વ પ્રકારે કામસુખની પ્રાપ્તિ થતી એ જ યદુનું ફળ સમજાય છે. પણ આ લોકનાં તેમજ સ્વર્ગલોકનાં કામસુખ પાપકારક છે, એમ નાણીને હું આમિહોત્ર અને યદુમાંથી વિરક્ત થયો છું!”

“પણ હે કારયપ! જો કામસુખમાં લેને આનંદ મળતો નથી, તો ત્હારું મન કયે ઠેકણે રત થયું છે, એ કહે.”

“ભગવન! અત્યંત શાન્ત નિર્વાણપદ જોઈ મ્હારું મન યદુયાગ વિષે વિરક્ત થયું. એ નિર્વાણપદે હું રત થયો. ભગવન! આપ મ્હારા ગુરુ છો અને હું આપનો સિંધ છું.”

કાર્યપત્રું આ બાબત સંગળી તે બ્રાહ્મણોનો સંસય નાશ પામ્યો.

બુદ્ધે બિંબિસાર રાજાને, તેના સરદારોને અને તેની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોને દાનના શાયદા, શીલનું મહત્ત્વ, સ્વર્ગ-લોકનું મુખ્ય, દામમુખમાં દોષ અને એકાંતવાસને લીધે થનારું મુપરિણામ કહ્યાં જાણતો સમજાવી ઉપદેશ કર્યો; અને જ્યારે તે સર્વનું ચિત્ત અચાનક આવરણથી મુક્ત થઈ મુદ્ધ અને મુદિત થયેલું જણાયું, ત્યારે તેમણે તે સર્વને ચાર આર્પણલેખો સમજાવ્યાં. તેમના ઉપદેશથી સર્વની ચાનદષ્ટિ ખુલી ગઈ અને તે સર્વ તે દિવસથી બુદ્ધોપાસક થયા.

રાજા બિંબિસાર બોલ્યા, “સગવન, આપ બુદ્ધ થઈ મહારા રાજ્યમાં ધર્મપ્રસારાર્થે પ્રથમ આવો એવી મહારી ઉત્કટ ઈચ્છા હતી; તે આજ સફળ થઈ. આપના ધર્માશ્રયપાનથી મહારી પ્રજા મુખી થશે એમાં સંકા નથી. સગવન, આવતી કાલે આપ આપના બિશ્વસંઘ સાથે મહારે ઘેર બિદ્યા ગ્રહણ કરવા પધારશો.”

બુદ્ધે કંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં મૂઝામૂઝા જ રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો ઇશારો કર્યો. રાજાએ તે રાત્રે સર્વ વ્યવસ્થા કરીને બીજો દિવસે બુદ્ધને સંદેશો મોકલ્યો. મધ્યાહ્ન પૂર્વે બુદ્ધ અને તેમના કાર્યપાદિ એક જગર બિશ્વએ રાજવાડામાં આવી માંડેલા આસન પર બેઠા. બિંબિસાર રાજાએ પોતે જ બુદ્ધની અને બિશ્વસંઘની બોજનવ્યવસ્થા રાખી. બોજન પછી બુદ્ધને એક મોટા દિવાનખાનામાં બેસાડી રાજા તેમની એક પાશુએ બેઠો.

તે વખતે, રાજના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “ઘડાઈ વેણવન ઉધાન છુદ્ધ અને બિહુસંધને રહેવા યોગ્ય છે, કેમકે તે ચહેરથી ધણું દૂર નથી તેમ ધણું પાસે મેં નથી. ત્યાં જવાઆવવાનો રસ્તો સારો હોઈ બાવક મનુષ્યને જ્યાં-આવવા માટે સગવડમયો છે. ત્યાં દિવસે ધણી ગડબડ હોતી નથી અને રાત્રે વિશેષ શોરણકેર હોતો નથી, એકાંતવાસ માટે તે યોગ્ય છે. તે છુદ્ધને દાન કરીશ તો દીકરો થશે.”

બિંબિસાર રાજ પોતાના આસનેથી ઉઠ્યો, અને હાથમાં પાણીથી ભરેલી સોનાની ઝારી લઈ છુદ્ધ પાસે જઈ બેસ્યો, “જગવન, ઘડાઈ વેણવન ઉધાન હું આપને અને આપના બિહુસંધને દાન કરું છું; તેનો આપ સ્વીકાર કરો.”

છુદ્ધે વેણવનનો સ્વીકાર કર્યો; અને બિહુએને ઉદ્દેશી તે બેસ્યા, “બિહુઓ, આજથી સોકેએ દાનમાં આપેલા આરામ (વિહાર) સ્વીકારવા વિષે હું તમને પરવાનગી આપું છું.”

તે દાજે રાજગૃહ પાસે સંન્ય નામનો સુપ્રસિદ્ધ પરિવાજઠાચાર્ય રહેતો હતો. તેની મોટી શિષ્યસાખા હતી. સારિપુત અને ઓગ્રસ્થાન એ બે બ્રાહ્મણ પરિવાજકોની તેના પ્રમુખ શિષ્યોમાં ગણના થતી. પણ સંન્યના તત્ત્વજ્ઞાનથી તે બેનું સમાધાન ન થવાથી તેમણે એવો વિચાર રાખ્યો હતો કે બેમાંથી એકને નિર્વાણમાર્ગ પ્રાપ્ત થતાં, તેણે તે ખીનને બતાવવો. ”

એક દિવસ અરસજિ (અમ્બજિત) નામનો બિહુ રાજગૃહમાં પિંડપાત (બિંસા) માટે જરૂરો હતો તેવામાં સારિપુતે તેને જોયો. તેની ચાન્ત મુદ્રા અને ગંભીર

વર્તન લેખ સારિપુતને લાગ્યું કે જે જે નિર્વાણમાર્ગે ચઢ્યા હશે તેમાંના આ એક હોવો જોઈએ. આથી સારિપુત તેની પાછળ જ રાજગૃહમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યા.

અસ્સનિ પોતાના પાત્રમાં પડેલું અન્ન વસ્ત્ર વડે ઢાંકી બેઠાવન તરફ જતો હતો તેવામાં માર્ગમાં સારિપુત તેને મળ્યો. તેને કુશળ પ્રમાદિ પૂછી સારિપુત બોલ્યો, “આયુષ્મન, તારી ચર્ચા અત્યંત પ્રસન્ન દેખાય છે. તું કયા ધર્મને અનુયાયી છે ? તારા શુરુ કેણું ? અને તેનો મત શો છે ?”

અસ્સનિ બોલ્યો, “હું હાલમાં જ બિશ્વ ચર્યો છું. હું ૧૫સ્તારપૂર્વક શુરનો મત કહી ચકું તેમ નથી; તેથી હું સંક્ષેપથી તેને સમજાવીશ.”

સારિપુત બોલ્યો, “હરકત નહિ. સંક્ષેપ કે ૧૫સ્તારથી જે કંઈ કહેવા જોઈ હોય તે કહે. મને સારાંસ જ જોઈએ છે. શબ્દપાંડિત્ય લઈ શું કરવું છે ?”

અસ્સનિ બોલ્યો, “જે દુઃખો કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં કારણો તથાગતે કહ્યાં છે; અને તે કારણોનો નિરોધ કેમ કરવા એ પણ કહ્યું છે. અમારા શુરનો આ જ મત છે.”

અસ્સનિનાં આ ધર્મવાક્યોથી સારિપુતને ખુદનો ધર્મનિર્વાણનો માર્ગ ખરો છે, એવી ખાત્રી થઈ. તેણે અસ્સનિને કહ્યું, “આજકાલ જો ખરો ધર્મ હોય તો આ જ છે !”

૧મૂળ ગાથા આ પ્રમાણે છે:

યે ધમ્મા હેતુપ્પમવા હેતુ તેસં તયાગતો બાહ ।

તેસં જ યો નિરોધો एवं વાદો મહાસમ્યો ॥

સારંપુત ત્યાંથી નીકળી મોઝાસ્લાન પાસે ગયો અને બનેલી સર્વ વાત તેને કંઠીઃ ત્યારે મોઝાસ્લાન બોલ્યો, “ચાલો, આ જ ક્ષણે આપણે છુદ્દનાં દર્શન માટે જઈએ.”

સારિપુત બોલ્યો, “આયુષ્મન! સંજયના શિષ્યોમાંના અઢીસો પરિવાજકો આપણા બેની ઉપર અવલંબીને રહેલા છે; તો પ્રથમ તેમને મળી તેમની સલાહ લઈ પછી છુદ્દદર્શન જઈએ.”

આ સંભાષણ પૂરું થયા પછી તેઓ બન્ન પોતાના ઉપર અવલંબી રહેલા પરિવાજકોને મળ્યા અને છુદ્દના શિષ્ય થવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમને જણાવ્યો; ત્યારે તે અઢીસો પરિવાજકો સારિપુત અને મોઝાસ્લાન સાથે છુદ્દના અનુયાયી થવા તૈયાર થયા. તે સૌને સાથે લઈ સારિપુત અને મોઝાસ્લાન સંજય પાસે જઈ બોલ્યા, “આયુષ્મન! અમે છુદ્દ ગુરુ પાસે જઈએ છીએ. આજથી તે અમારા ગુરુ છે.”

સંજયે તેમને નજવા માટે પુષ્કળ આમ્રહ કર્યો, પણ તે સારિપુત-મોઝાસ્લાનનાં મન ફેરવી શક્યો નહિ. તેને પોતાની આટલી મોટી શિષ્યશાખા નષ્ટ થયા જવું અત્યંત ખેદ થયો.

સારિપુત-મોઝાસ્લાન પોતાના અઢીસો તપસ્વી ખંધુઓને સાથે લઈ વેણવન ઉદ્યાનમાં આવ્યા. તેમને દૂરથી આવતા જોઈને છુદ્દ પોતાના ભિક્ષુઓ તરફ શરી કહેવા લાગ્યા, “હે ભિક્ષુઓ! આ જ બે પરિવાજકો અહિં આવે છે તે મારા અમત્રાવક (અમ્રશિષ્ય) થનાર છે!”

તે પાસે આવી યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક જાગૃત્તે બેઠા અને બૌદ્ધસંઘમાં પોતાને દાખલ કરવા માટે તેમણે યુદ્ધને વિનંતી કરી. યુદ્ધે તેમને અને તેમના અહીસો તપસ્વી બંધુઓને સંઘમાં લીધા.

‘સંન્યસો’ આદિના બધાં શિષ્ય એકદમ બૌદ્ધબિંદુ થયા તેથી રાજગૃહમાં બહુ જ ગડબડ થઈ ગઈ. કેટલાક દિવસ સુધી તો એકાદ બૌદ્ધબિંદુ રસ્તામાં જાણતાજ લોકો કહેતા કે, “આ મહાત્મવળ અમારા શહેરમાં આવ્યો અને સંન્યસના સર્વે શિષ્યોને લઈ ગયો ! હવે એ કોને લઈ જશે ?” *

બિંદુઓને રાજગૃહવાસી લોકોના આ કથનનો શો ઉત્તર આપવો એ સરખું નહિ. તેમણે આ સમાચાર યુદ્ધને જણાવ્યા. યુદ્ધે જોલ્યા, “બિંદુઓ ! આ લોકોપવાદ પુષ્કળ દિવસ ટકશે નહિ. સાત આઠ દિવસ લોક એમ બોલશે અને પછી ચૂપ થઈ જશે; તોપણ શરીરે તમારા કાન પર આ શબ્દો આવે તો તમને તે મનુષ્યને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપજો કે “શર તયાગત શિષ્યોને સદ્મર્થી લઈ જાય છે. લોકોએ તેની ધર્મી શા માટે કરવી ?” x

રાજગૃહમાં વેણવન વહારમાં રહેતા યુદ્ધે પોતાના સંઘમાં એકજ પ્રકારની વ્યવસ્થા દાખલ કરી. આના પહેલાં

* આગતો સો મહાસમગો માગધાનં ગિરિન્દ્રજે ।

સમ્મ સંજયે નેત્વાન કંસસ દાનિ નયિસ્સસિ ધ્વ ।

સંનયતિ ત્વ મહાવીરા સદ્ધમ્મેન તથાપ્પતા । ૧

ધમ્મેન નોયમાનાનં કાઠ્ઠસ્સુમ્પ્યા વિજ્ઞાનત્વં । ૨

કૌંડિન્યથી માંડીને છેક સ્થાપિત-મોઝાકાન સુધી જોને યુદ્ધે
 પોતે બિશુસંઘમાં લીધા હતા તેમનો અવન્યવિધિ તદ્દન
 સાદો હતો. યુદ્ધ “ બિશુ ! અહિં આવ.” (અહિં મિલ્લ)
 એમ કહે એટલે ગમે તે માણસ બિશુ ચલે. પણ આને લીધે
 સંઘમાં સર્વસાધારણતા સ્તરી નહિ; એટલે એકનાં વચ્ચે
 એક પ્રકારનાં તો ખીજનાં ખીજ પ્રકારનાં; એકનો આચાર
 એક પ્રકારનો તો ખીજનો ખીજ પ્રકારનો, એવું થવા લાગ્યું.
 આથી યુદ્ધે પોતાના બિશુસંઘનો આચાર એક જ પદ્ધતિએ
 ચાલે તે માટે જુદા જુદા નિયમો દાખલ કર્યા. એ સર્વનો
 વિસ્તાર વિનયગ્રંથમાં કર્યો છે.

(૮)

શુદ્ધોદનરાજાનો મેળાપ

સિદ્ધાર્થ છત્રીસ વર્ષની વયે વૈશાખ પૂર્ણિમાએ જન્મ્યો થયા. તે પછી અપાડી પૂર્ણિમાએ ઋષિપત્તનમાં પાંચ તપસ્વીઓને લેમણે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો. ચાતુર્માસ ઋષિપત્તનમાં રહી ધર્મોપદેશ કરતા કરતા ઉરવેલકાશ્યપાદિક એક હજાર તપસ્વીઓને પોતાના શિષ્ય કરી પોપ મહિનામાં જન્મ્યો રાજગૃહ પાછાં ફર્યા, અને મહિના પંદર દિવસની અંદર જ સારિપુત્ર, મોઝાનાદિક પરિત્રાજકોને લેમણે પોતાના સંધમાં લીધા. અહિંમાં મોટા બિહુસંધ બેગો થયો હતો, અને તેથી તેની છાતિ વિધ્ય અને હુમાલય એ બે પર્વતની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સર્વત્ર પ્રસરી.

છ વર્ષ સુધી શુદ્ધોદન રાજાને પોતાના પુત્રના સમાચાર બરોબર મળ્યા ન હતા; પણ હવે તે મોટા સંધનો શાસ્તા (શાસનકર્તા) થયો છે, અને રાજગૃહમાં બિંબિસાર રાજાએ આપેલા વેણુવનવિહારમાં રહે છે, એ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને કાને આવતાં વખત લાગ્યો નહિ. રાજાએ જન્મને કપિલવસ્તુમાં આજીવાને એક વિદ્યાસુ દૂતને મોકલ્યો. પણ તે પાછો ન ફરતાં વેણુવનમાં જન્મો ધર્મશ્રવણ કરી ત્યાં જ બિહુ થઈ રહ્યો. રાજાએ બીજા બે ત્રણ દૂત મોકલ્યા, પણ તે સર્વની તે જ મન થઈ.

જેવટે કાલુદાસી નામના સિદ્ધાર્થના બાલમિત્રને રાજાએ
 યુદ્ધને લઈ આવવા માટે રાજગૃહમાં મોકલ્યો. તે વેળુવનમાં
 આવીને યુદ્ધનો સિંધુ થયો, તોપણ તે બીજા દૂતો પ્રમાણે પોતાનું
 કર્તવ્ય વિસર્યો નહિ. રાગણ મહિનાની પૂર્ણિમાએ હેણે યુદ્ધને
 કહ્યું, “ભગવન, આપના પિતા આપના દર્શન માટે ઉત્સુક
 થયા છે. તો આપે કપિલવસ્તુ જઈ એકવાર હેમને અને
 બીજાં સર્ગાવ્હાલાંએને મળી આવવું, એવી મ્હારી વિનંતી છે
 ભગવન, આ વસંતકાળ આપના ગમન માટે અત્યંત યોગ્ય છે.”

કાલુદાસીની વિનંતાને માન આપી યુદ્ધગુરુ રાજગૃહમાંથી
 નિકળ્યા; અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતા કરતા કપિલવસ્તુમાં
 આવ્યા. ત્યાં શાક્યોએ તૈયાર કરેલા ન્યગ્રોધ નામના વિહારમાં
 રહી યુદ્ધે પોતાનાં સંબંધીઓને અનેકવાર ધર્મોપદેશ કર્યો.

એક દિવસ બિક્ષાગ્રહણાર્થે તે શુદ્ધોદનના રાજવાડામાં
 ગયા હતા તે વખતે યશોધરા દેવીએ હેમને જોયા, અને પોતાના
 પુત્રને કહ્યું, “રાહુલ ! ત્યાં બેઠેલા પેલા શ્રમણને હેં જોયો કે ? તે
 ત્હારા પિતા છે. હેમની પાસે જઈ તું પોતાનો વારસો માગ.”

પોતાની માતાનું બાપણુ સાંભળી રાહુલ દોડતો દોડતો
 યુદ્ધ પાસે આવી દબો રહ્યો. યુદ્ધગુરુ આસન પરથી ઉઠી
 ન્યગ્રોધારામ તરફ ચાલતા થયા. રાહુલ પણ હેમની પાછળ
 “બાપુ ! મ્હને મ્હારો દાયભાગ આપો. બાપુ ! મ્હને મ્હારો
 દાયભાગ આપો” એમ બોલતો બોલતો ચાલ્યો. વિહારમાં
 પહોંચ્યા પછી યુદ્ધે સારિપુત્રને બોલાવી કહ્યું કે “આ રાહુલ

કુમારે મ્હારી પાસે 'દાર્પભાગે' મંગે છે, તો તું આને પ્રવળ્યા
'ઓપી આમણેર' કરે."

સારિપુતે છુદ્દે કહેલ 'વિધિ' પ્રમાણે રાહુલને આમણેર
'કરી પોતાની પાસે રાખી લીધા. આ સમાચાર શુદ્ધોદન રાજાને
મળતાં તેણે ન્યેગ્રોધ વિહારમા આવી છુંદને કહ્યું, "ભગવન, તે
ન્યારે ગૃહત્યાગ કર્યો, ત્યારે મ્હને અત્યંત દુઃખ થયું; પણ
મ્હારા ન્હાનાશા રાહુલને તે પ્રવળ્યા આપી ત્યારે તો મ્હારા
દુઃખની પરમાવધિ જ થઈ એમ હું સમજું છું! હવે તું મ્હને
એક વર આપ કે કોઈ પણ તરણ મનુષ્યને તેનાં માખાપની
પરવાનગી સિવાય ભિક્ષુસંઘમા લખ્મશ નહિ કે આમણેર કરીશ નહિ.

ત્યારથી છુદ્દે માખાપની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ
બાળકને ભિક્ષુ કે આમણેર કરવો નહિ એવો નિયમ કર્યો.

જે વીસ વર્ષના થયો નથી, તેને ભિક્ષુસંઘમાં લઈ શકાતો
નથી; પરંતુ તેને આમણેર કરી એકાદ ભિક્ષુ પાસે ધર્મપંકનાથે
રાખવામાં આવે છે. ભિક્ષુને પ્રુષ્કળ, નિયમ પાળવા પડે છે, પણ
આમણેરને નીચેના દસ જ નિયમ પાળવાના હોય છે:—

(૧) પ્રાણધાતથી નિવૃત્તિ.	તૃત્ય, ઝીત અને વાઘથી
(૨) અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ,	નિવૃત્ત થવું.
ચારીથી નિવૃત્તિ.	(૮) માળા, મંઘ, અઝંકાર ઇત્યાદિથી
(૩) અગ્રદ્વચર્યથી નિવૃત્તિ.	નિવૃત્ત થવું.
(૪) અસત્ય બાપણથી નિવૃત્તિ.	(૯) ઉચા અને કિંમતી બિઝાના
(૫) માદક પદાર્થથી નિવૃત્તિ.	પર ન સૂવું.
(૬) મધ્યાહન પછી ન જમવું.	(૧૦) સોના રૂપાનો સ્વીકાર ન
(૭) મનોવિકાર ઉદ્દીપિત કરનાર	કરવો.

આ દસ નિયમોને આમણેરનાં સિદ્ધાપદ કહે છે.

(૯) મુદત ઉર્દે અનાથપિંડિક એળી

શાપ્તેતે યથાવકાશ ઉપદેશ કરી છુદ્ધગુરુ કપિલવસ્તુથી મ્હોટા બિંદુસમુદાય સહ પુનઃ રાજગૃહે આગ્યા. ત્યાં તે સીતવનમાં રહેવા લાગ્યા. તે વેળાએ અનાથપિંડિક નામનો આવસ્થિતો એક પ્રસિદ્ધ શોક કોઈ કાર્ય પ્રસંગે રાજગૃહમાં પોતાના સાળાને ઘેર આવ્યો હતો.

આ વેળાએ અનાથપિંડિકનો સાળો ઘણી ગડબડમાં હતો. તેને ઘેર બોજનસમારંભની તૈયારી ચાલતી હતી. તે જોઈ અનાથપિંડિકે તેને કહ્યું, “જ્યારે જ્યારે હું ત્હમારે ત્યાં આવતો ત્યારે ત્યારે ત્હમે સર્વ કામો છોડી મ્હાફે આદરાતિથ્ય પ્રથમ કરતા; પણ આજ હું જોઉં છું કે કોઈક મ્હોટા બોજનસમારંભની તૈયારીમાં ત્હમાફે ચિત્ત ગૂંથાઈ ગયું છે. આવતી કાલે ત્હમારે ત્યાં મ્હોટો લગ્નસમારંભ છે, કે મ્હોટો યજ્ઞ યનાર છે, અથવા બિંબિસાર રાજાને અને તેના સરદારોને આવતી કાલે ત્હમે મિજબાની આપનાર છો ?”

તેણે ઉત્તર આપ્યો, “ત્હમે કહો છો તેમાંનું કાંઈ જ નથી. આવતી કાલે મ્હે છુદ્ધ અને તેમના બિંદુસંઘને બોજનનું આમંત્રણ કર્યું છે ?”

“યું ત્હમે ‘છુદ્ધ’ બોલ્યા ?” અનાથપિંડિકે મ્હોટેથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“હા, છુદ્ધ” અનાથપિંડિકના સાળાએ ઉતર આપ્યો.

અનાથપિંડિક બોલ્યો, “છુદ્ધ એ શબ્દ સુદ્ધ આ લોકમાં ફક્ત છે ! આ વેળાએ તે ભગવંતનાં દર્શન મળવાં શક્ય છે કે ?”

અનાથપિંડિકનો સાળો બોલ્યો, “છુદ્ધદર્શન જવાનો આ વખત નથી. આવતી કાલે સવારે ત્હમે ત્હમની મુલાકાત લેજો.”

અનાથપિંડિકને તે રાત્રિએ નિદ્રા કેમે દરી આવી નહિ. પ્હો શાટતા સુધીમાં તો તે પથારીમાંથી સવાર થઈ ધારી ત્રણ વખત ઉઠ્યો. છેવટે અચ્ચોદય પૂર્વે ઉઠી તે સીતવન ભણી ચાલતો થયો. વાટમાં એકાએક ભારે અંધકાર થઈ ગયો. અનાથપિંડિક ગભરાઈને પાછો ફરવાના વિચારમાં હતો, તેવામાં તે પ્રદેશમાં રહેનાર સીવક નામના યક્ષે ત્હને ઠક્કું, “હે ગૃહપતિ, સીતવનની જાણુએ ત્હારૂં દરેક પગલું ધણું પુખ્ત પ્રસવે છે. માટે પાછો ન ફરતાં આગળ વધ !”

યક્ષનું આ ભાષણ સાંભળી અનાથપિંડિકના મનને ધીરજ આવી અને ત્હની દૃષ્ટિ સ્થાને આવેલો અંધકાર નષ્ટ થયો. અનાથપિંડિક સીતવનમાં પહોંચ્યો તે વેળાએ છુદ્ધગુરુ પ્હો ફાટતાં ઉઠી ખુશ્તી જગામાં ચંક્રમણ કરતા હતા. અનાથપિંડિકને જોઈ તે એક આસન પર જઈ બેઠો અને “સુદત ! અહિં આવ” એમ બોલ્યા.

આ સાંભળી અનાથપિંડિક ચક્રિત થયો, કેમકે ત્હનું ખરૂં નામ જોકે સુદત હતું, તોપણ ત્હનાં સગાંવહાણાં સિવાય અન્યને તે ભાગે જ માહિત હતું. ‘અનાથપિંડિક’ એ જ નામથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતો.

અનાયપિંડિકિ બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભગવન્, આપને રાત્રે સુખેથી નિદ્રા તો આવી ને ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “જે બ્રાહ્મણ કામસુખમાં બદ્ધ થતો નથી, જેની સર્વ તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ છે અને તેથી જેનું મન શાન્ત થયું છે, તે સર્વ કાળ સુખથી સુખે છે.”

તદનંતર, બુદ્ધ દાનથી થનારા ફાપદા, શક્તિથી થનારા ફાપદા, સ્વર્ગ લોકનાં સુખ, કામેષ્વમેગમાં દોષ અને એકાન્તવાસથી થતા લાભ, ઇત્યાદિ વિષયોનો ઉપદેશ કર્યો; અને ત્યારે અનાયાપિંડિકિનું ચિત્ત મૃદુ, મુદિત અને પ્રસન્ન થયેલું જોયું. ત્યારે ભગવતે તેને ચાર આર્થ સત્યનો ઉપદેશ કર્યો.

તે સાંભળી બૌદ્ધધર્મની સત્યતા જાણી અનાયપિંડિકિની ખાત્રી થઈ. તેણે બુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન્, આ આપનો ધર્મ અત્યંત મુંદર છે. એકાદ માણસ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી કરી જતાવે કે દેખતા માણસને અંધારામાં જણાય તે માટે મસાલ ધરે, તે પ્રમાણે આપે આપના ધર્મનું ક્ષતમ સ્પષ્ટાકરણ કર્યું છે. હું આજથી મહારા શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી આપને, આપના ધર્મને અને બિશ્વસંધને શરણુ જાઉં છું! આપના ઉપાસક તરીકે મહારો આપે અંગીકાર કરવો. હવે આવતી કાલે આપ બિશ્વસંધ સહ મહારા અજ્ઞાનનું ગ્રહણ કરો એવી મહારી ઇચ્છા છે.”

... બુદ્ધે કાંઈ પણ જોવા, સિવાય આમંત્રણ સ્વીકાર્યાના ઇશારો કર્યો. પછી અનાયપિંડિક આસન પરથી ઉઠ્યો અને બુદ્ધને વંદન કરી પોતાના સાળાને ઘેર પાછો ફર્યો.

... અનાયપિંડિકનો સાળો (તે રાજગૃહક શ્રેણીને નામે ઓળખાતો હતો) અનાયપિંડિકે બુદ્ધને આમંત્રણ આપ્યાના સમાચાર સાંભળી જોલ્યો, “ત્હમે પરદેશી છો માટે ત્હમारी તરફથી આવતી કાલની સર્વ તૈયારી હું જ કરું છું.”

બીજા એ પુરુષ રોહણાકુકાર અનાયપિંડિકના મિત્ર હતા. ત્હમણે સુદ્ધાં અનાયપિંડિકને એવો જ આગ્રહ કર્યો. બુદ્ધ [અ]નિસાર રાજાએ પણ અનાયપિંડિકને જોલાવી કહ્યું, “ત્હમે તો અમારા શહેરમાં પરોણા છો, તેથી ત્હમारी તરફથી આવતી કાલે બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને અમે જ અન્નદાન આપીશું.”

પરંતુ અનાયપિંડિકે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક કોઈની પણ મદદ ન સ્વીકારવાની ના પાડી અને પોતાના સાળાને ઘેર પોતાના નોકરચાકરની સાહાય્યથી સર્વ તૈયારી પોતે જ કરી, અને બીજો દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પૂર્વે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને જોલાવી આણી પોતાને હાથે ત્હમનું સંતર્પણ કર્યું.

જોજન યદ્ય રહ્યા પછી બુદ્ધ પાસે એક નીચા આસન પર બેસી અનાયપિંડિકે જોલ્યો, “ભગવન્, આવતા ચાર્ણમાસ માટે આપ શ્રાવસ્તિમાં આવો એવી મ્હારી વિનંતી છે.”

બુદ્ધ જોલ્યા, “શ્રદ્ધપતિ, તથાગતને એકાંતવાસ જ ગમે છે.”

અનાયપિંડિકે જોલ્યો, “હા, તે હું જાણું છું.”

અનાયપિંડિકને રાજગૃહ તથા 'આવસ્તિ આ'બે 'શહેરની વચમાંનાં ગામો અને ન્હાનાં ન્હાનાં શહેરોમાં' પુષ્કળ મિત્રો હતા. આવસ્તિ જતાં જે 'જે' ઠેકાણે લેણે 'મુકામ કર્યો;' તે તે ઠેકાણે પોતાનાં મિત્રોને છુદ્ધને માટે રમ્ય પ્રદેશમાં વિહાર વગેરે આંધી લેખને. રહેવાની વ્યવસ્થા કરવાને લેણે ઉપદેશ કર્યો; અને આવસ્તિ પહોંચ્યા પછી તે છુદ્ધને રહેવા યોગ્ય સ્થળની તપાસ કરવા લાગ્યા.

કોસલ દેશના રાજવંશમાંના જેત નામના રાજકુમારનું આવસ્તિ પાસે એક રમણીય ઉદ્યાન હતું. અનાયપિંડિકને આ ઉદ્યાન સિવાય બીજું સુંદર જગા આવસ્તિની આસપાસ મળી નહિ. તેથી તે જેત રાજકુમાર પાસે જઈ લેને કહેવા લાગ્યો, "છુદ્ધ આપણા શહેરમાં ચાર્તુમાસ ગાળવા આવનાર છે. લેખને રહેવા માટે શહેરની આસપાસ મ્હેં ધણી જગાઓ ભ્રમિ; પરંતુ આપના ઉદ્યાન સિવાય મ્હને એક જગા પસંદ પડી નહિ; તો આપ કૃપા કરી વિહાર બાધવા માટે મ્હને આપનું ઉદ્યાન આપશો."

જેત બોલ્યો, "હે શુદ્ધપતિ, સોનાનાં નાણાં મ્હારા ઉદ્યાનમાં પાથરશો, તો તેટલી કિંમત લઈ હું લેખને મ્હારું ઉદ્યાન આપીશ; એ સિવાય તે મળી શકે એમ નથી."

જેતના કહેવાનો બાવાર્થ એવો હતો કે ગમે તેટલી કિંમત આપો તોપણ ઉદ્યાન વેચવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, પણ અનાયપિંડિકે લેનો શબ્દસઃ અર્થ કર્યો.

પોતાને ઘેર આવી સોનાનાં નાણાંથી બે ચાર ગાડીઓ બરીને અનાયપિંડિકે પોતાના નોકરોને તે ગાડીઓ લઈ

જેતના ઉધાનમાં મોકલ્યા; અને તે નાણું ત્યાં પાથરવાનો હુકમ કર્યો. નોકરો જમીન પર નાણું પાથરવા લાગ્યા. ત્યારે જેતે આ સમાચાર જાણ્યા, ત્યારે તે ત્યાં આવ્યો અને અનાયપિંડિકને કહ્યું કે, “ત્હમે ગમે તેટલું દ્રવ્ય આપો, તો પણ આ ઉધાન હું ત્હમને આપીશ નહિ.”

અનાયપિંડિકે કહ્યું, “આપ રાજકુલમાં જન્મેલા છો. આપ જો આપનું વચન નહિ પાળો તો તે લજ્જાસ્પદ ગણાશે.”

જેતે કહ્યું, “મ્હારો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જો તમે સોનું પાથરશો તોપણ એટલી કિંમત લઈને જે મ્હારું ઉધાન વેચવાને હું તૈયાર નથી !”

તે જેઉનો વિવાદ આપસમાં પડે એવો સંભવ ન હતો. આથી હેમણે પોતાનો કેસ આવસ્તિના ન્યાયાધીશમંડળ પાસે રજુ કર્યો. સર્વ ન્યાયાધીશોએ એકમતે અનાયપિંડિકની તરફેણમાં ન્યાય આપ્યો. ‘રાજકુમારે જો સોનાનું નાણું જમીન પર પાથરશે તો આટલી જમીન મળશે’ એમ કહ્યું, તેથી હેણે પોતાની જમીનની કિંમત કરેલી એવું જ ગણાય, માટે તેટલી કિંમત લઈ પોતાનું ઉધાન હેણે અનાયપિંડિકને આપવું જોઈએ, એવો આ ન્યાયાધીશોએ નિર્ણય કર્યો.

અહિં સોનાનું નાણું જેતવનમાં પાથરવાનું કામ અનાયપિંડિકના વિશ્વાસુ નોકરોએ ચાલુ રાખ્યું જ હતું. એટલામાં હેમણે ધણાખરા ભાગ ઉપર નાણું પાથરી દીધું હતું. જેત અનાયપિંડિક સાથે ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો. “અનાયપિંડિક ! આટલી જ જમીન હું તમને વેચાતી આપું છું, આટલીની હું વિહાર બાંધવા માટે દાનમાં આપું છું.”

અનાથપિંડિકે એવો વિચાર કર્યો કે જેત જેવા રાજકુમારની બૌદ્ધધર્મના પ્રસારમાં ઘણી મદદ થઈ શકે એમ છે તો તેની આ બેઠનો અસ્વીકાર કરવો ઠીક નથી. તેણે જેતને કહ્યું, “ઠીક છે, આ બાણીની જામીનમાં આપને ધુદ્ધ માટે જે કરવું હોય તે મુખેથી કરો.”

જેતે રહેલી જગ્યામાં એક ઓરડી બાંધી અને અનાથપિંડિકે પુષ્કળ ઓરડીઓ, પુષ્કળ ચંક્રમણો, પુષ્કળ બોજનચાળાઓ, પુષ્કળ વિહારો અને પુષ્કળ સ્નાનચાળાઓ બાંધી.

ધુદ્ધગુરુ બિશ્નુસંઘ સાથે રાજગૃહમાંથી નીકળી વિહાર કરતા કરતા આવસ્થિતમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ જેતવનમાં અનાથપિંડિકના હુવાનમાં રહેતા હતા, તે સમયે અનાથપિંડિકે આવી તેમને બિશ્નુસંઘસદ્ પોતાને ઘેર આમંત્રણ આપ્યું.

બીજો દિવસે પોતે ધુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને સંતૃપ્ત કર્યા પછી અનાથપિંડિકે “જેતવન વિહારની આગળ ઉપર શી વ્યવસ્થા કરવી?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. ધુદ્ધ બોલ્યા, “હે ગૃહપાત, આ વિહાર તું આવના જતા બિશ્નુસંઘને માટે દાનમાં આપ.”

અનાથપિંડિકે જેતવનનું યથાવિધિ દાન કર્યું, ત્યારે ધુદ્ધે તેનું અભિનંદન કરતાં કહ્યું કે, “વિહારદાન એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ધન છે, કેમકે તેને લીધે બિશ્નુના ધ્યાનમાં વરસાદ, પાણી, તડકો, ઢિસેક પશુ, વાદળ ઇત્યાદિકનો અંતરાય થતો નથી, તેથી મુઘ ઉપાસકે યથાશક્તિ વિહાર કરાવી ત્યાં વિદ્વાન બિશ્નુને રહેવાની સગવડ કરી આપવી, અને તેને યથાશક્તિ અમદાન દેવું.”

વિશાખા મિગારમાતા

આવસ્તિથી સાત યોજનના અંતરે સાકેત નામનું એક મ્હેાડું શહેર વસેલું હતું. તે જોણે વસાવ્યું તે ધનંજયશ્રેષ્ઠીની તે કાળના નવકોટિનારાયણોમાં ગણના થતી હતી. તેને વિશાખા નામની એક અત્યંત સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. તે વયમાં આવી ત્યારે આવસ્તિના મિગારશ્રેષ્ઠીના પૂર્ણવર્ધન નામના પુત્રની સાથે તેનો વિવાહ નક્કી થયો. સાકેત અને આવસ્તિ એ બેક શહેરોમાં ઉભય પક્ષ તરફથી આ વિવાહસમારંભ બારે દાંડથી ઉજવાયો.

વિવાહવિધિ પૂરો થયા બાદ ધનંજયશ્રેષ્ઠી પોતાની કન્યાને લઈ આવસ્તિ આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની માતિમાંના આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને બોલાવી આણી તેમને વંવાઘ સમક્ષ એમ કહ્યું કે “ જો મ્હારી પુત્રીને કોઈ દોષ જણાઈ આવે, તો હમારે બરાબર ચોક્સાઈ કરવી. ”

ધનંજયશ્રેષ્ઠી પુત્રીને સાસરે મૂકી સાકેત ગયા પછી એક દિવસ મિગારશ્રેષ્ઠીએ નિર્ઘય થમણો (નમ સંન્યાસી) ને પોતાને ઘેર પુત્રના લગ્નસમારંભનિમિત્તે બોળનારો આમંત્રણ આપ્યું. (મિગારશ્રેષ્ઠી નિર્ઘયનો ઉપાસક હતો.) તેમને મારે તેણે પાણી નાખ્યા વિના ચોક્ષ્યા દૂધની જ ખીર દરાવી

હતી. નિર્ઘય આવી પોતપોતાને આસને બેઠા. પછી મિગારશ્રેષ્ઠીએ પોતે આદરાતિથ્ય કરી છેમને સતોષપૂર્વક જમાડયા; અને છેમનું મોજન પૂર્ણ થયા પછી પોતાની પુત્રવધૂને કહાવ્યું કે, “આપણે ઘેર અહિંન્ત આવ્યા છે. છેમને નમસ્કાર કરવા આવવું.”

‘અહિંન્ત’ એ શબ્દ દાને પડતાં જ વિશાખાને ઘણો આનંદ થયો. કારણ ન્દાનપણથી તે યુદ્ધની ઉપાસિકા હતી, તંયા યુદ્ધ અને બૌદ્ધ મિત્ર સિવાય અન્યને પણ અહિંન્ત કહે છે એ એને ખબર ન હતી. ઉતાવળી ઉતાવળી લૂગડાં પહેરીને તે પોતાનો સસરો અને છેના સૌ અહિંન્ત જે દિવાનખાનામાં બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પણ તે નમ્ર શ્રમણને જોઈ છેને અત્યંત તિરસ્કાર છૂટ્યો; અને પોતાના સસરાને કહેવા લાગી કે, “તેને આપે અહિં શા માટે બોલાવી ? આવા નાગા ઉપાડા ભોક્ક કદી અહિંન્ત હોઈ શકે ખરા કે ? આવા નિર્લજ્જનેને અમે અહિંન્ત કહેતા નથી.” આ ઉદ્ગાર કાઢીને વિશાખા ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

આ બાજુ, પેલા શ્રમણને આ નવધૂએ પોતાનું અપમાન ક્યાં બદલ અતિરાય ખરાબ લાગ્યું, અને તે એકદમ મિગારશ્રેષ્ઠીને કહેવા લાગ્યા કે “હે ગૃહપતિ ! આવી કર્કશાને તું ક્યાંથી પકડી લાવ્યો ? જાણે કે ત્હારા પુત્રને આખા જગતમાં બીજી કન્યા જ મળતી નહોતી ?”

મિગારે કહ્યું, “હજી છેને! સ્વભાવ છોકરવાદી છે, ધીરે ધીરે સુધારતા જમણું. છેના આ હૃદય આચરણ બદલ છેને ક્ષમા કરવી ઘટે છે.”

ભિગારે જ્યેતેમ કરી નિર્ઘયેને સંમળવીને રસ્તે પાડયા,
અને પોતે દૂધની ખીરથી ભરેલી ચળી લઈ જમવાને બેઠો.
વિશાખા ત્રેને પખાથી પવન માંખતી એક બાણુએ ઉભી
રહી હતી. એવામાં દાર પાસે એક યૌદ્ધ બિહુ આવી ઉભો
રહ્યો. ભિગાર બેઠેલે ઠેકણેથી તે બિહુને જોતો હતો, તથાપિ
ત્રેના ભણી પૂર્ણ દુર્લક્ષ્ય કરી તે પોતાનાં ભોજનમાં એકરસ
થઈ ગયો હતો. ત્યારે વિશાખાએ ત્યાંથી જ તે બિહુને કહ્યું,
“આય ! મ્હારો સસરો જૂનુંપુરાણું ખાય છે. ત્રેને ત્યાં
જિભા ન રહેતાં આગળ વધો !”

વિશાખાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ ભિગારે અતિશય
સંતપ્ત થઈ નોકરોને કહ્યું, “આ ખીર અહિંથી લઈ જાઓ અને
આ છોકરીને મ્હારા ઘરમાંથી આ જ ક્ષણે હાંકી કાઢો. એ
એટલી ઉન્મત્ત થઈ છે કે મ્હારા સમક્ષ મ્હારું અપમાન કરતાં
એને લાજ આવતી નથી !”

ભિગાર જોકે ઘણો ગુસ્સે થયો હતો, તોપણ વિશાખાનાં
અંગને હાથ લગાડવાની ત્રેની કે ત્રેના નોકરોની છાતી ચાલી
નાહ. ત્રેણે શાંતપણે પોતાના સસરાને જવાબ આપ્યો કે,
“આપને મ્હારા પર આટલો ક્રોધ કરવો ઘટતો નથી. હું
કાંઈ વેચાની આણેલી દાસી નથી. હું આપના જેવા મોટા
કુળમાં જન્મી છું. પ્રથમ મ્હારો અપરાધ મને સમજવો,
અંતે પછી મને અહીંથી જવાનું કહે. મ્હારા પર વિના
કારણ આરોપ આવે નહિ તેથી મ્હારા માટે મ્હારા પિતાએ
અહિં આદ કુલીન ગૃહસ્થોને મ્હારા અપરાધની સંપૂર્ણ

ચોકસી કરવા માટે કહી રાખ્યું છે. તો હેમની સમક્ષ મ્હારે શો દોષ છે તે જણાવો. જો તેઓ મ્હને અપરાધી દરાવશે, તો હું ખુશીથી અહિંથી નીકળી જઈશ. ”

પુત્રવધૂનું આ સ્પષ્ટ બોલવું સાંભળી મિગારનો મિગંજ નરા ટેકાણે આવ્યો. હેણે તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોને તૂર્તાતૂર્ત બોલાવી મંગાવ્યા અને પોતાની પુત્રવધૂનો ગુન્હો હેમને કહી સંભળાવી જણાવ્યું: “આને મ્હારા ઘરમાંથી આજ ને આજ કાઢી મૂકો. ”

તે ગૃહસ્થોએ પૂછ્યું, “કેમ, જ્ઞેન વિશાખા ! ત્હારા સસરા ગંદુ અન્ન ખાય છે એવું ત્હેં કહ્યું હતું કે ? ”

વિશાખા બોલી, “મ્હારો સસરો જૂના પુણ્ય પર નિર્વાહ કરે છે અને નવીન પુણ્ય સંપાદન કરતો નથી, એવો મ્હારા કહેવાનો અર્થ હતો, તેથી તે જૂનું પુરાણું ખાય છે એમ મ્હેં કહ્યું હતું. ”

તે ગૃહસ્થોએ મિગારને કહ્યું, “આ કહેવું ધણું ડહાપણુમરેહું જણાય છે. આટલા માટે જ વિશાખાને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવી એ ત્હમને હચિત નથી. ”

વિશાખાના બીજા ચે કેટલાક બારીક બારીક દોષો મિગારે તે ગૃહસ્થોને જણાવ્યા, પણ તપાસ કરતાં તે દોષ ન હોઈ, મિગારની કેવળ ગેરસમજ થઈ હતી એવું દેખાઈ આવ્યું. ત્યારે મિગાર બોલ્યો, “પણુ આનો બાપ જ્યારે અહિં આવ્યો ત્યારે અમારી સમક્ષ એણે દસ નિયમ એની પુત્રીને

મીખત્યા હતા. અમને તો તે કેવળ ઘેલછા જ જણાય છે. પછી આને એનો અર્થ જે સમજાયો હોય તે ખરો ! ”

તે શૂદરચો બોલ્યા, “ કેમ, બહેન વિશાખા ! ધનંત્ય-ગ્રંથીએ તને ક્યા ક્યા નિયમ મીખત્યા દતા અને ત્હેમના અર્થ શા છે ? ”

વિશાખા બોલી. “ અંદરની આગ બહાર લાઇ જવી નહિ, એ પહેલો નિયમ મદારા પિતાએ મદને શીખવ્યો. ત્હેનો અર્થ એવો છે કે “ ધરમાં કોઇ નકરાર વગેરે થઇ હોય તેની નાત બહાર કહેવી નહિ. બહારની આગ અંદર આણવી નાહ, આ બીજો નિયમ. એનો અર્થ એવો છે કે આડોશીપાડોશી સામુસસરાના કે જોડાણી દેરાણી કે નણુંદના અવગુણ બોલતા હોય, તો તે સમાચાર કોઈને ધરમાં કહેવા નહિ. આપનારને જ આપવું એ ત્રીજો નિયમ; અને ન આપનારને ન આપવું એ ચોથો નિયમ. આનો અર્થ એ કે જે કોઇ ધરમાંની વસ્તુ ઉછીની લઇ જતો પાછી આપે ત્હેને જ તે આપવી; જે આપતો નથી ત્હેને ન આપવી. આપનાર કે ન આપનાર હોય તો વે આપવી એ પાંચમો નિયમ પાસેનાં સગાંસંબંધીને લાગુ પડે છે. જોટલે પોતાના સંબંધીઓમાં કોઈ દરિદ્રી હોય, અને ઉછીની લીધેલી જથ્થા પાછી આપવાનું સામર્થ્ય ત્હેનામાં ન હોય, તો ત્હેને તે આપવી. સુખેથી બેસવું એ છઠો નિયમ. સુખેથી જમવું એ સાતમો નિયમ અને સુખેથી સવું એ આઠમો નિયમ. આનો અર્થ એ કે વડીલ માણસો જે ઠેકાણે પારંવાર આવજવ કરે તે ઠેકાણે બેસવું નહિ; ત્હેમના જમ્યા પહેલાં

પોતે જન્મવું નહિ; નોકરચાકરોની ખજાર કાઢીને પછી જન્મવું; વડીલ માણસોના સૂતા પહેલાં પોતે સૂવું નહિ, ત્હેમની વ્યવસ્થા કરીને પછી સૂવું. અગ્નિની પૂજા કરવી એ નવમો નિયમ. પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ અગ્નિસમાન પૂજ્ય હોવો જોઈએ, એને આશ્વિન જેમ અગ્નિની પરિચર્યા કરે છે તેમ ત્હેણે પોતાના પતિની કરવી, એ આ નિયમનો અર્થ. ગૃહદેવતાની પૂજા કરવી એ દશમો નિયમ, એટલે સાસુ સસરા ઈત્યાદિ વડીલ માણસોને ગૃહદેવતા સમજી ત્હેમની સેવા કરવી. ”

વિશાખાએ પોતાના પિતાએ જતાવેલા દસ નિયમની આ પ્રમાણે સમજણ આપવાથી તે આઠ કુલીન ગૃહસ્થોએ ત્હેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને મિત્તારશ્રેષ્ઠીને કહ્યું કે, “આપ ગુરુસે થઇને આ કાઠી છોકરીને ધરમાંથી કાઢી મૂકવા તૈયાર થયા છો; પણ એ ત્હમારા ગૃહની લક્ષ્મી જ છે એમ સમજજો.”

મિત્તારે પોતાની જૂલ કબૂલ કરી અને વિશાખાની ક્ષમા માંગી.

વિશાખા બોલી, “આપ વડીલ જ છો, એટલે ક્ષમા કરવા જોઈએ. મ્હોટો અપરાધ આપે કર્યો છે એમ હું ધારતી નથી; પરંતુ માત્ર એક વાતમાં મ્હારે અને ત્હમારે મેળ ખાય એમ લાગતું નથી: હું છું જુદની કપાસિકા અને આપ છો નિર્ઋથના કપાસક, એટલે બૌદ્ધ બિહુ આદિ બિહારી આવતાં તે આપને પરવડશે નહિ, અને નિર્ઋથ આવતાં ત્હેમને હું નમસ્કાર કરનાર નથી. આ બાબતમાં કંઈ નિર્ણય કર્યા સિવાય મ્હારા અહિં રહેવાથી આપને કે મ્હને મુખ થનાર નથી.”

મિત્રાર બોલ્યો, “ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર્તજે; મ્હને ત્હેમાં કાંઈ જાણ દરકત નથી. મ્હારે ઘેર પુષ્ટજન ધનદોલત છે. જૌદ બિહુને આમંત્રણ કરી તું જમાડે, તો તેથી હું કાંઈ દરિદ્રી થઈ જવાનો નથી. હું મ્હારા નિર્ઝયોને અનદાન કરીશ, અને તું યંચાવકાશ ત્હારા જૌદ બિહુડોને અન્નપત્રાદિકનું દાન કરે.”

વિશાખાએ બીજે જ દિવસે છુદ્ધ અને બિહુસંધને નિમંત્રણ કર્યું. આ સમાચાર નિર્ઝયોને માલમ પડતાં જ તે તર્તાવર્ત મિત્રારશ્રેકાને મળ્યા, અને જૌદબિહુએને કરેલા નિમંત્રણ વિષે ત્હેનો ખુલાસો માગ્યા.

મિત્રાર બોલ્યો, “મ્હારી પુત્રવધૂ કાંઈ ન્હાનાસૂના કુળની નથી. ત્હેની જોડે દાસી પ્રમાણે વર્તાવ કરવો શક્ય નથી. મ્હારા ઘરમાં જે સુખ વર્તાવવું હોય, તો મ્હારી પુત્રવધૂને મ્હારે યોગ્ય સ્વાતંત્ર્ય આપવું જ જોઈએ.”

નિર્ઝય બોલ્યા, “જૌદ બિહુએને ત્હારે ઘેર આપવાની જો તું મનાઈ કરી શકતો ન હોય, તો તું ત્હેનાં દર્શન કરવા ન જતો, એટલું તો જરૂર કરજે. છુદ્ધ મ્હોટો માયાવી છે. તે લોકોને મુગ્ધ કરી, પોતાના પંચમાં ખેંચી લે છે એવું અમે સાંભળ્યું છે. માટે વિશાખા ગમે તેટલો આગ્રહ કરે તો યે તું ત્હેનાં દર્શન જઈશ નહિ.”

મિત્રારે છુદ્ધ કે જૌદ બિહુનાં દર્શન ન કરવાનું વચન આપ્યાથી નિર્ઝય પોતાના આશ્રમે પાછા રહ્યા.

ખીજે દિવસે વિશાખાએ, બોજનની સર્વ તૈયારી કરી; છુદ્ધ અને બિહુઓને બોલાવી, ઘણા આદરસત્કાર સહિત તેમને જમાડ્યા. બોજન પછી વિશાખાએ, પોતાને તથા ઘરનાં સર્વ માણસોને ધર્મોપદેશ કરવાની છુદ્ધશુદ્ધને વિનંતી કરી. પણ આ ઉપદેશ સાંભળવા મિગાર આંધ્રો માંદ. વિશાખાએ અત્યંત આગ્રહ કર્યાથી, તેણે પડદાની આંડે જેસી ધર્મોપદેશ સાંભળવા કમુદ્ર કર્યું. છુદ્ધનું મુખ માત્ર તેને જોવું ન હતું ! વિશાખાએ એક બાજુએ પડદો બાંધી પોતાના સસરાને બેસવાની સગવડ કરી.

સર્વ મંડળી બેગી થયા પછી છુદ્ધે પોતાની અમૃતગુલ્મ વાણીથી તેમને ઉપદેશ કર્યો. દાન, શીલ, ભાવના ઇત્યાદિ વિધય સંબંધે છુદ્ધે કરેલો બોધ સાંભળી મિગારશ્રેષ્ઠીને ઘણું લાગી આવ્યું. આવા મહાપુરુષ પોતાને ઘેર આવ્યા છતાં પોતે મૂર્ખામૂઠી તેનાં દર્શન કરવા તૈયાર નથી, એ વિચારથી એને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો; અને એકદમ પડદો દૂર ખસેડી નાખી બહાર દોડી આવી તેણે છુદ્ધના ચરણોમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી દીધું. તે બોલ્યો, “ભગવન્, મ્હારા અપરાધની ક્ષમા કરો. આજથી હું આપનો ઉપાસક થયો છું. આ બાજતમાં વિશાખા મ્હારે માતા સમાન છે. તે જો મ્હારે ઘેર આવી ન હોત, તો આપની અમૃતવાણી મ્હારે કાને પડી ન હોત. તેથી આજથી હું તેને મ્હારી માતા જ કહેતો જઈશ.”

ત્યારથી વિશાખાનું મિગારમાતા એવું નામ પડ્યું. —આવસ્થિના ઘણાખરા લોકો તેને મિગરમાતાના નામથી જ

ઝોળખતા. તેણે યુદ્ધને અને બિશ્વસધને રહેવા માટે પૂર્વારામનામના ઉધાનમાં એક પ્રાસાદ બાંધ્યો હતો, જેને “મિતારમાતા-પ્રાસાદ” કહેતા. આવસ્તિમાં વિશાખાના ડહાપણની અને નીતિમતાની કીર્તિ તરત જ પ્રસરી; અને રાવથી રંક પર્વત સૌ કોઈ તેના તરફ આદરશુદ્ધિથી જોતા. મંગળકાર્યો અને ઉત્સવોમાં વિશાખાને પહેલું આમંત્રણ દેવાનો વહિવટ ચાલુ થયો. આવસ્તિની બૌદ્ધ ઉપાસિકાઓમાં તે પ્રમુખ હતી. આગન્તુક (આવતાજતા) અને રોમઘસ્ત બિશ્વઓની માવજત તરફ તે ધણું લક્ષ આપતી.

(૧૧)

દેવદત્ત

શાક્યોનું રાજ્ય મહાજનસત્તાક હતું. જુદા જુદા ગામના મહાજન સોડોને રાજ્ય કહેતા. આવા લગભગ સાતસો રાજ્યો શાક્યોના રાજ્યમાં હતા. તેઓ આપસમાં એક અધ્યક્ષ ચુંટતા અને તેને મહારાજ્ય કહેતા. આ મહારાજ્યના હાથમાં અંતર્ગત વ્યવસ્થામંધમાં કેટલાક અધિકાર રહેતા; પરંતુ પરરાષ્ટ્રની સાથે લડાઈ કે સલાહ કરવી એ કામ મહાજનમંડળ બહુમતે કરતું હતું. શાક્યરાજ્યના સભાગૃહને સંઘાગાર કહેતા. જુદના સમયમાં મધ્યદેશમાં આ જાતનાં બીજાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં.

એક વેળાએ શાક્યોનું અધ્યક્ષસ્થાન ક્ષત્રિય નામના એક તરુણ શાક્યને મળ્યું હતું. તે વેળાએ શાક્યરાજ્યના કુળમાંના ચણાક તરુણોએ જુદના બિશ્વસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ મહાનામ શાક્યના કુળમાંથી કોઈ પણ બિશ્વ યયો ન હતો. આથી તેણે પોતાના ન્હાના બાઈઅનુરુદ્ધને કહ્યું કે “સિદ્ધાર્થે” જુદ થઈ સદર્બની પતાકા ન્યાં ત્યાં ફરકાવી છે, શાક્યકુળની કીર્તિ અનવાળી છે. આ વખતે બીજા દેશમાંના મ્હોટાકુળના

લોડો બિશુ થઈ શાક્યપુત્રીય શ્રમણ કહેવડાવવામાં ધન્યતા માને છે; પણ આપણા જ શાક્યોમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તથાગતના ધર્મની ઉપેક્ષા કરે છે એ ઉચિત નથી. હવે આપણા કુળમાં આપણે જે જ કાંઈક બિશુ, ચવાને યોગ્ય છીએ. જે તું રાજ્યખટપટ અને ગૃહવ્યવસ્થાનો ભાર ઉપાડવા તૈયાર હોય, તો હું બિશુ થઈ ખાંદ્ર ધર્મનો પ્રસાર કરું.”

અનુરુદ્ધને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી હોય છે તેની ખિલકુલ ખબર ન હતી. ન્હાનપણમાં જ પિતા ગુજરી જવાથી માતાએ તેને બહુ લાડ લડાવ્યાં, તેને વ્યાવહારિક શિક્ષણ જેવું મળવું જોઈતું હતું તેવું મળ્યું નહિ. તેણે પોતાના મ્હોટા ભાઈને વ્યવહારની ભાંજગડો શી શી છે એનો પ્રશ્ન પૂછતાં મહાનામે તેને સર્વ માહિતી વિસ્તારપૂર્વક આપી અને કહ્યું કે, “શીત અને ઉષ્ણ, ગરમી અને પવન એની પરવા ન કરતાં ગૃહસ્થે પોતાના કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જે ગૃહસ્થ વિષયમુખના નાદમાં પડી પોતાનાં ગૃહકૃત્યોની ઉપેક્ષા કરશે તેના પર દારિદ્ર્યપંકમાં આઘાટવાની વારી આવ્યા વિના રહેશે નહિ.”

અનુરુદ્ધ બોલ્યો, “મહારાથી આ ભાંજગડો નિવેડાવાની નથી. ન્હાનપણથી હું કદી ખેતરમાં ગયો નથી; ખેતર કેમ વચાવછે અને કેમ લણાય છે એની મુદ્દાં મને ખબર નથી. ઘોડા પર ખેસવું, શિકાર ખેલવો કે તિરદાજી કરવી એ સિવાય બીજાં કામમાં મ્હોં કદી મન ઘાલ્યું નથી, અને હવે પછી મહારાથી .

ધરગતુ દામો યશે એવું મ્હને લાગતું નથી. આવાં દામો કરવા કરતાં બિશુ ચવું જ મ્હને અધિક ઈષ્ટ ભાસે છે.”

અનુરુદ્ધે બિશુ થવાનો ત્રિચાર—અરે નિશ્ચય કર્યો. પણ લ્હેને લ્હેની માતાની પરવાનગી મળી નહિ. અનુરુદ્ધે જ્યારે અતિશય હઠ પકડી, ત્યારે તે બોલી, “હાલના આપણા મહારાજ ભાદ્ય ત્હારા બાળમિત્ર છે. જે તે ત્હારી સાથે બિશુ થવાને તૈયાર હોય તો હું ત્હને પરવાનગી આપું છું.”

ભાદ્ય આટલો મ્હોટો અધિકાર છોડીને બિશુ થનાર નથી એવી અનુરુદ્ધની માતાને ખાત્રી હતી. માટે લ્હેણે પોતાના પુત્રને સમજાવવા આ યુક્તિ યોગ્ય હતી.

અનુરુદ્ધ ભાદ્ય પામે જઈ બોલ્યો, “મિત્ર, બુદ્ધના બિશુસંઘમાં પ્રવેશ કરવાની મ્હને હિઠ્ઠા યજ છે. પણ મ્હારી માતાની મ્હને પરવાનગી મળતી નથી. તું જે મ્હારી સાથે બિશુ થાય, તો જ મ્હારી માતા મ્હને પરવાનગી આપવા તૈયાર છે.

ભાદ્યે બોલ્યો, “અનુરુદ્ધ ! તું સાતેક વર્ષ થોભ. દરમ્યાનમાં મ્હને આપણા રાજ્યમાં જે કાંઈ સુધારા વધારા કરવા યોગ્ય લાગે તે કરી હું છટો થાઉં. પછી આપણે બન્ને બિશુ થઈશું.”

પરંતુ અનુરુદ્ધ બિશુ થવા માટે એટલો હિત્સુક થયો હતો કે સાત દિવસ સુધાં લ્હેને સાત વર્ષ સમાન ભાસતા હતા. લ્હેના અત્યંત આશ્ચર્યને વધ થઈ ભાદ્ય એક અઢવાડીયાની

અંદર રાજ્યકારનાર બીજાને સોંપી બિશુ થવાને દ્યુલ થયો. એક અઠવાડિયા પછી પોતાના બંધુ પર સધળો રાજ્યનો ભાર નાખી તે કોઈને પણ કંજા વિના અનુરુદ્ધ સાથે છુદ્દને મળવા જવા તૈયાર થયો.

તે વેળાએ છુદ્દ ગુરુ અનુપ્રિય નામના મસ્ત્રોના ગામમાં રહેતા હતા. ભદ્રિય પોતાની સેના સહ ઉદ્યાનમાં ગયો હતો, તેવામાં સેનાને ત્યાં જ રાખી અનુરુદ્ધ સાથે અનુપ્રિય જવાને તહેલે વિચાર કર્યો. આનંદ, ભૃગુ, કિંબિલ, દેવદત્ત, અને ઉપાસિ દળમ એ પાંચ જથ્થુ ભદ્રિય સાથે જવાને તૈયાર થયા. કેટલેક અંતરે ગયા પછી તે શાક્યકુમારોએ પોતાના અલંકાર એક ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપાસિને સ્વાધીન કર્વા અને કહ્યું, “હે ઉપાસિ! હવે તું અમારી સાથે આવીશ મા. આ અલંકારો વેચીને તું સુખેથી કાળનિર્ગમન કર.”

ઉપાસિએ વિચાર કર્યો કે, “જો હું આ અલંકાર લઈ પાછો ફરીશ તો આણે જ ભદ્રિયાદિકનો ધાત કર્યો એમ માનીને શાક્ય રાજાએ મહેને ફાંસી દેશે. માટે ઘેર ન જતાં આ સૌની સાથે આગળ વધતું એ જ હીટ છે.” તહેલે શાક્યકુમારોએ આપેલા અલંકાર એકે જાડે ઢાંચ્યા, અને “જે જોશે તે લઈ જશે” એમ બોલી તે શાક્યકુમારો સાથે અનુપ્રિય ગામમાં આવ્યો.

ભદ્રિય અને તેના સાથીઓએ છુદ્દને મળી પોતાને બિશુસંઘમાં લેવા લેમને વિનંતી કરી. છુદ્દે લેમની વિનંતી માન્ય કરી. પછી તેઓ બોલ્યા, “ભગવન! અમારા આ ઉપાસિ દળમને પ્રતજ્ઞા આપો. તે અમારો હૃદયકર્તા મિત્ર.

છે અને ધણે બુદ્ધિમાન છે. આપે પ્રથમ તેને બિશુ કંદો એટલે તેની પછી થયેલા બિશુ તરીકે અમારે તેને વંદન કરવું પડશે, અને તેથી અમે મહાન કુળમાં જન્મ્યા છીએ એ જાણના અમારો મર્વ રહેશે નહિ.”

બુદ્ધે તેમની વિનંતી માન્ય કરી પ્રથમ ઉપાસિને પ્રવચ્ન આપી. ઉપાસિ આગળપર મોટો વિનયધર (વિનયશ્રંયમાં કુશળ) થયો. અનુરુદ્ધને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. આનંદ બુદ્ધની શૂઝમાં કરનારા બિશુઓમાં પ્રમુખ થયો. પશુ દેવદત્ત લૌકિક સિદ્ધિઓની પાછળ પડ્યો. એક વખતે બુદ્ધગુરુ કૌશાભી નગરીમાં શાપિતારામમાં રહેતા હતા, ત્યાં દેવદત્તના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે “હું એકાદ રાજકુમારને પ્રસન્ન કરી મોહું નામ મેળવું.”

તે કૌશાભીથી એકલો રાજગૃહ આવ્યો અને ત્યાં બિંબિસાર રાજના કુમાર અન્નતથનુને યોગસિદ્ધિનો ચમત્કાર જતાવી વચ કહ્યો. રાજગૃહમાં આવ્યા પછી બુદ્ધગુરુને એવા સમાચાર મળ્યા કે, “દેવદત્ત અન્નતથનુ પાસેથી લાભસત્કાર મેળવે છે,” ત્યારે તે બોલ્યા, “બિશુઓ! દેવદત્ત ખોટો માર્ગ ચલ્યો છે. કેળાં કેળનો નાશ કરે છે; વાંસનાં ફળો વાંસનો નાશ કરે છે; અને લૌકિક સિદ્ધિ વડે મેળવેલો લાભ મૂર્ખ મનુષ્યનો નાશ કરે છે!”

એક દિવસે બુદ્ધગુરુ એક મોટી સભામાં ધર્મોપદેશ કરતા હતા તે વેળાએ દેવદત્ત બુદ્ધને નમન કરી બોલ્યો, “ભગવન! હવે આપ વૃદ્ધ થયા છો, માટે બિશુસંઘનું નાયકપણું મને સોંપી આપ ચાન્તપણે કાળક્રમણ કરો.”

બુદ્ધે આ વાત નાકમ્યુલ કરી. તે બોલ્યા, “ દેવદત્ત ! સારિપુત્ર અને મોઝલ્લાન જેવા સમર્થ બિહુઓના હાથમાં મુદ્દાં મહેં બિહુસંઘનો બાર સોંપ્યો નહિ. તું તો આ કામમાં તદ્દન નાલાયક છે; તો ત્હને બિહુસંઘનો નેતા કેમ કરી શકાય ? ”

૧. બુદ્ધે પોતાને નેતા થવાને નાલાયક ઠરાવ્યો, એ બદલ દેવદત્તને અત્યંત ખોટું લાગ્યું. હવે બુદ્ધ ઉપર વંદ લેવાના વિચાર સિવાય બીજા કોઈ પણ વિચાર ત્હના મનમાં રહ્યો નહિ.

એક દિવસ અમ્બતશત્રુને મળી તે બોલ્યો કે, “ હે રાજપુત્ર, પૂર્વનાં માણસોની જેમ આજકાલનાં માણસો દીર્ઘાશ્રુધી થતાં નથી. ક્યારે કોને મરણ આવશે ત્હને કોઈ નિયમ રહ્યો નથી, બાપની પૂર્વેજ રાજમુખનો અનુભવ લીધા પહેલાં જ ત્હને મરણ આવવાનો સંભવ છે. માટે હું કહું છું કે બિંબિસારને મારી તું રાજ થા; અને બુદ્ધને મારી હું શુદ્ધ થઈશ. ”

અમ્બતશત્રુને પોતાના શુરની આ યુક્તિ પસંદ પડી અને નાગી તલવાર હાથમાં લઈને તે પોતાના પિતાને મારવા માટે અંતઃપુરમાં પેડો. ત્યાં બિંબિસારના સિપાઈઓએ ત્હને પકડ્યો, અને રાજ પાસે લઈ જઈ લેખો કર્યો. બિંબિસાર બોલ્યો, “ છોકરા ! તું આ અધાર કૃત્ય કરવાને શા સાર. તૈયાર થયો છે ? ”

અમ્બતશત્રુ બોલ્યો, “ હું રાજ્ય કરવાને ઉત્સુક થયો માટે આપની ઉપર તલવાર ઉગામવા મહેં તૈયારી કરી. આપ મ્હને ક્ષમા કરશો. ”

ખિંખિસાર રાજ્યએ તાજડોળ મંત્રીમંડળને બોલાવી આણી હેમની સમક્ષ રાજ્યકારભાર અનુત્તરશત્રુને સોંપ્યો. અનુત્તરશત્રુએ કેટલાકે દિવસ પછી પોતાનાપિતાને કેદમાં નાખી ઉપવાસ કરાવી મારી નાખ્યો.

આ પ્રમાણે અનુત્તરશત્રુને રાજ્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર મળ્યા પછી દેવદત્તે હેને કહ્યું, “ હવે તારે મદદ કરવી જોઈએ. મારાઓને મોકલી તું જો છુદ્ધના પ્રાણ લેવરાવીશ, તો હું જલદી છુદ્ધ થઈશ.”

અનુત્તરશત્રુએ દેવદત્તના ક્ષણ પ્રમાણે કેટલાકે મારાઓને મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ છુદ્ધને ન મારતાં ઉલટા હેમના શિષ્ય થઈને રહ્યા. આથી દેવદત્ત ધણો ચીડાયો અને પોતે છુદ્ધને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક દિવસ છુદ્ધગુરુ ગૃધ્રકૂટ પર્વતની છાયામાં ચંક્રમણ કરતા હતા. એ સાગ જોઈ દેવદત્ત પાસેની ટેકરી પર ચડ્યો, અને ત્યાંથી હેણે છુદ્ધ ઉપર એક મોટો પત્થર ધકેલી દીધો. ખરેખર અચકાઈ માર્ગમાં તે પત્થરના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા; પણ હેનો એક ટુકડો છુદ્ધના પગમાં વાગ્યો અને તેથી મોટો જખમ થયો. છુદ્ધગુરુ ઉગ્રે દેવદત્ત બણી જોઈ બોલ્યા, “ ખૂન કરવાના વિચારથી, ધૂર્જ, તો જો આ દુષ્ટકૃત્ય કર્યું, હેનાથી તું મહાપાતકનો ભાગીદાર બન્યો છે ! ”

છુદ્ધને દેવદત્તે જખમ કર્યો એ વાત સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. દેવદત્ત છુદ્ધનું ખૂન કરશે એવી કેટલાકે બિશ્વકોને બીંતિ લાગી

તેમણે બુદ્ધ જે વિદ્યાર્થીમાં રહેતા હતા તે વિદ્યાર્થી આસપાસ પહેરો ભરવાની શરૂઆત કરી. તેમનો પગરવ તથા સ્વાધ્યાયનું પાઠન સાંભળી બુદ્ધે આનંદને પૂછ્યું, “આ બિહુઓ રાત્રિયસ અહિં કેમ કર્યા કરે છે ?”

આનંદે બોલ્યો, “ભગવન્ ! દેવદત્ત તરફથી આપના દેહને કાંઈ દરકત ન પહોંચે માટે એ અહિં પહેરો ભરે છે.”

બુદ્ધે આનંદ પાસે એ બિહુઓને બોલાવી મંગાવ્યા, અને કહ્યું કે, “હે બિહુઓ, મહારા દેહની આટલી બધી કાળજી લેવાને કાંઈ કારણ નથી. મહારા શિષ્યો મહાઈ રક્ષણ કરે એવી મહારી ઇચ્છા નથી. તો તમને અહિં પહેરો ન ભરતાં પાતપોતાને કામે લાગી જાઓ.”

બુદ્ધગુરુના પગનો જખમ થોડા વખતમાં રૂઝાઈ ગયો અને તે ફરવા હરવા લાગ્યા. એક દિવસ તેઓ બિક્ષાર્થી રાજગૃહમાં જતા હતા, તે વખતે દેવદત્તે તેમને જોયા અને હસ્તિશાળામાં જઈ તેણે માહુતને કહ્યું, “હું રાજાનો શુરુ મું, તે તું જાણે છે. તમને હંમેશા અધિકાર પર ચઢાવવો અથવા તો આ અધિકાર પરથી કાઢી મૂકવો એ મહારા હાથમાં છે. જો તું મહારી કહેલી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીશ, તો હું રાજા પાસેથી તમને મોટી બક્ષીસ અપાવીશ. પણ જો મહારા કામમાં કસર કરીશ તો આ નોકરી પરથી તમને કઢાવી નક્કી સિક્કા કરાવીશ.”

માહુત બોલ્યો, “શુરુ મહારાજ ! હું આપની આજ્ઞા બહાર કદી પણ જઈશ નહિ. અમારા મહારાજ પ્રમાણે જ આપ પણ અમને વંદે છો.”

દેવદત્ત બોલ્યો, “ તો પછી જ્યારે આ ગલીમાંથી છુદ્ધ જાય ત્યારે ત્હેના ઉપર નાલાગિરિ હાથી છોડી દેજે. ”

“ હીક છે ! ” માહુતે ઉત્તર આપ્યો.

નાલાગિરિ હાથી અત્યંત મસ્તીને માટે પ્રખ્યાત હતો. જો કદાચ હસ્તિયાળામાંથી તે છૂટો થતો તો તે માણસોના માણ કાઢી નાંખતો.

છુદ્ધ તે રસ્તે જતા હતા તેવામાં પેલા માહુતે ત્હેનું ‘બંધન તોડી ત્હેને છૂટો કર્યો. ત્યારે આસપાસનાં ઘરમાં રહેનારાં માણસો, કોઈ ઘરના છાપરા પર તો કોઈ માળે જઈ, ભરાઈ બેઠા.

નાલાગિરિ હાથી છુદ્ધના શરીર પર ધસી આવતો જોઈને મિશ્રુઓ બોલ્યા, “ આ મનુષ્યધાતક બપંદર નાલાગિરિ હાથી આ બાળુએ ચાલ્યો આવે છે તો આપ જામદી ખીજી બાળુએ વળી જાઓ.”

પણ મિશ્રુના બોલવા બધી લક્ષ ન હેતા છુદ્ધશુરુ આગળ ચાપ્યા. ત્યારે આળુઆળુના લોકોએ, “ અરેરે બિચારા આ બસા અમણને નાલાગિરિ હાથી પૂરો કરશે ! ” એવા કુખોદ્ગાર કાઢ્યા. છુદ્ધ પોતાની વિશ્વમૈત્રીનું એકીકરણ દરી મનેભળથી ત્હેનો પ્રવાહ તે હાથી ઉપર છોડ્યો. નાલાગિરિ હાથી સદં નીચી નમાવી છુદ્ધ પામે આવી ઉભો રહ્યો. ત્હેના કુંભરથળ પર હાથ ફેરવી, છુદ્ધ બોલ્યા, “ નાજે નામને^૧ મારવો એ

^૧અર્થિ” શ્લેષ છે: નામ એટલે હાથી તથા પાપરહિત મનુષ્ય (ન+આગ:).

સાહે નહિ ! કેમકે નાગનો જે ઘાત કરે છે તેની શુભ ગતિ થતી નથી. હે કુંવર ! તું મદોન્મત્ત થઈ દુર્ગતિએ જઈશ મા. પણ તું એવું કૃત્ય કર કે જેથી તને સુગતિ પ્રાપ્ત થાય.”

આ ઉપદેશ સાંભળી નાલાગિરિએ સૂંઢ વડે છુદ્ધની ચરણરજ પોતાના મસ્તકે લીધી; અને આગત્રા બે પગ વાળી છુદ્ધને વંદન કરી તે હસ્તિયાળામાં પોતાને ઢેકાણે જઈ ઉભો રહ્યો !

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી રાજગૃહમાંના આખાલગુદ્ધ સર્વ લોકો નીચેની ગાથા ગાતા હતા:—

દંડનેકે દમયન્તે અંકુસંહિ કસાહિ ચ ।

અદંડેન અસત્યેન નાગો દન્તો મહંસિના ૧ ॥

આ પ્રભાણે દેવદત્તની છુદ્ધને મારવાની સર્વ યુક્તિઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી સંધમાં કૂટ પાડવાની તહેણે એક યુક્તિ રચી. તે પોતાના સાથીદાર સમુદ્રદત્ત ભિક્ષુ સાથે છુદ્ધ પાસે આવ્યો અને તેમને વંદન કરી બોલ્યો, “ભગવન્ ! ભિક્ષુઓ ઐહિક વિપ્રયોથી પૂર્ણપણે અલિપ્ત રહી શકે તે માટે મહે આ પાંચ નિયમો તૈયાર કર્યા છે. સર્વ ભિક્ષુઓએ તે પાળવાજ જોઈએ એવી આપ આજ્ઞા કરશો: (૧) ભિક્ષુઓએ સર્વ કાળ અરણ્યમાં જ રહેવું; (૨) મરણ્ય પર્યન્ત ભિક્ષા પર જ નિર્વાહ કરવો, કોઈ આમંત્રણ કરે તોપણ તેને ઘેર બોજાન માટે જવું નહિ; (૩) આમરણ્યન્ત રસ્તામાંનાં ચિંદરડાં બેગાં કરી

૧ કોઈ દંડથી પચાને વશ કરે છે, કોઈ અંકુશ વડે તો કોઈ લગામ વડે; પણ આશ્ચર્ય કે શાસ્ત્રસિદ્ધિ દંડ કે સસ વિના જ દાધીને વશ કર્યો.

તેનાં વસ્ત્રો તૈયાર કરવાં. ગૃહસ્થ પાસેથી વસ્ત્ર લેવાં નહિ; (૪) સમગ્ર જીવન જાડ નીચે જ રહેવું, ઝુંપડીમાં કે ઘરમાં રહેવું નહિ; (૫) મત્સ્યમાંસનું ગ્રહણ કરવું નહિ. આ પાંચ નિયમ પાળવામાં જે કોઈ કચાસ કરે તેને અપરાધી ઠરાવેલો. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પાંચ નિયમોથી આધ્યાત્મિક હિતમાં કોઈ પણ મદદ મળી શકશે એમ મને લાગતું નથી. પરંતુ જેની ઇચ્છા હોય તેણે આ પાંચ નિયમ પુરીથી પાળવા; તેમાં મારે હરકત નથી. ”

બુદ્ધ સંધને આ નિયમો ફરજિયાત રીતે લાગૂ પાડવાને તૈયાર નથી એ વાતની રાજગૃહમાં જ્યાં ત્યાં કહી ફેળેતી કરી દેવદત્તે પોતાના મતમાં કેટલાક બિસ્તુઓને બેળવ્યા, અને તેમને લઈ તે ગયા ચાલ્યો ગયો. આ સમાચાર સાંભળી બુદ્ધે સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાનને તે બિસ્તુઓને બોધ કરી પાછા આણુવા માટે ગયા મોકલ્યા.

દેવદત્ત પોતાના અનુયાયીઓને ધર્મોપદેશ કરતો બેઠો હતો એવામાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન તે ટોકાણે આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈ સમુદ્રતટે દેવદત્તને ધીરેથી કહ્યું કે, “ પેલા ગૌતમના આ બે દુષ્ટ અગ્રસિંધ્વો આપણી પાસે આવે છે તેમને આપ અહિં આરો આપશો ના. ”

દેવદત્ત બોલ્યો, “ પોતાના ગુરૂથી કંટાળી તે ખ્હારી પાસે આવ્યા હશે. માટે ખ્હારે તેમનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવો જ જોઈએ. ”

દેવદત્તે સારિપુત્ર-મોગ્ગલ્લાનનું ધણું આતિથ્ય કર્યું. લાંબો વખત ઉપદેશ કરવાથી દેવદત્ત ચાલ્યો હતો. એટલે

તેણે સારિપુત્રને કહ્યું ; “ આયુષ્મન ! અત્યારે જો કે રાત
ધણીજી ગઈ છે, તો પણ બિહુસંઘની ધર્મશ્રવણની આતુરતા
કમી થયેલી દેખાતી નથી. પણ હું અતિશય શ્રમિત થયો છું.
તેથી હવે તારા સુખનાં ઉપદેશક વાક્યો મારા સંઘને સંભળાવ
હું વિશ્રાન્તિ સેવા માટે જઈ છું.”

દેવદત્તને તરત જ ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ. આ તરફ
સારિપુત્રે તે બિહુઓને ઉપદેશ કર્યો અને તેમનાં મન વાળી
લીધાં. ત્યારે તે સર્વ જણ સારિપુત્ર સાથે યુદ્ધસ્થળે જવાને
તૈયાર થયા, અને દેવદત્ત ઉઠે તે પહેલાં ગયાથી રાજગૃહ તરફ
રવાના થઈ ગયા.

પછી સમુદ્રદત્ત ગામરો ગામરો દેવદત્તને ઉઠાડી કહેવા
લાગ્યો, “આ સારિપુત્ર-મોઝગ્ગલાનને અહિં આવવા દેશે મા,
એવું ગેરે તમને કહ્યું ન હતું ? હવે તે તમારા સર્વ અનુયાયીને
ધર્મ રાજગૃહ આપ્યા ગયા !”

આ સાંભળી દેવદત્તને પ્રજ્ઞપ્રહાર થયા જેવું દુઃખ થયું !

(૧૨)

માગન્દિયા બ્રાહ્મણકન્યા

કુરુદેશમાં માગન્દિયા નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક સર્વલક્ષણસંપન્ન સુસ્વરૂપ કન્યા હતી. ધણાંયે કુલીન બ્રાહ્મણોએ તેનું માથું ઈર્ષ્ય; પરંતુ માગન્દિયે “ત્હમે યોગ્ય વર નથી” એમ કહી તેમને પોતાની કન્યા આપી નહિ. ધર્મપ્રસારનો આરંભ કર્યા પછી કેટલેક વર્ષે બુદ્ધ શુરુ કુરુદેશમાં ગયા. ત્યાં તેઓ ગામેગામ ઉપદેશ કરતા ફરતા હતા. તેવામાં માગન્દિય બ્રાહ્મણે તેમને જોયા, અને તેમનાં અંગ પરનાં લક્ષણો જોઈ, ‘આ જ આપણી પુત્રીને યોગ્ય વર છે’ એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેથી તેણે બુદ્ધને કહ્યું, ‘હિ શ્રમણ! આજ કેટલાંક વર્ષો થયાં હું મ્હારી પુત્રીને યોગ્ય વર શોધું છું; પરંતુ ત્હારા જોવે સર્વલક્ષણસંપન્ન કોઈ જણાયો નથી, હવે મ્હારી પુત્રી હું ત્હને અર્પણ કરું છું; તેનો તું અંગીકાર કર.’

બુદ્ધે જવાબ વાળ્યો કે, ‘હિ બ્રાહ્મણ! આ નાશવંત મનુષ્યશરીર પર ધૂણા આવવાથી તો મ્હેં ગૃહત્યાગ કર્યો. કામસુખમાં હવે મ્હને આનંદ લાગતો નથી; તો પછી ત્હારી પુત્રીનો પરિગ્રહ હું કેમ કરી શકું?’

છુદની નિઃસ્પૃહતા જોઈ મામન્દિય બ્રાહ્મણ પોતાની પત્ની સહ બૌદ્ધ ઉપાસક થયો. પણ તેની કન્યાને માત્ર છુદ ઉપર ધણે ગુસ્સો આવ્યો: “મહારા જેવી સુસ્વરૂપ સ્ત્રી આ મુંડીયાને પાને પડવા છતાં તેણે મહારી તરફ બેઠરકારી જણાવી અને મહારો અંગીકાર કરવા ના, પાડી! અરેખર એ મોટો ચમત્કાર જ ગણાવો જોઈએ. જો આગળ ઉપર મહેને પ્રસન્ન મળશે તો હું જોતું વેર વાળ્યા વિના રહેવાની નથી.” મનમાં આવા ઉદ્દમાર કાઢી તેણે એકવાર છુદબણી તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિએ જોયું, અને ડાકું નીચું ધાલી તે ચૂપ બેઠી.

મામન્દિય બ્રાહ્મણે પુત્રી બાધને સ્વાધીન કરી પોતે પ્રવ્રજ્યા લીધી. તેના કાકાએ બીજો યોગ્ય વર ન મળી શકવાથી તેને કૌશામ્બીના ઉદયન રાજા વેરે પરણાવી. ઉદયન રાજાને પુષ્કળ રાણીઓ હતી; પરંતુ પોતાના સૌંદર્યથી અને ડહાપણથી મામન્દિયા તે સર્વમાં પટરાણી થઈ બેઠી.

આ પછી દેટલેક વર્ષે છુદગુરુ કૌશામ્બીમાં આવતાં મામન્દિયાએ તેનું વેર વાળવાનો વિચાર અમત્રમાં આણ્યો. તેણે ચહેરમાંના ધૂર્ત લોકોને ‘લાંચ આપી જ્યાં જ્યાં છુદ મળે ત્યાં ત્યાં તેમને ગાળો દેવડાવી.

આનંદ અને છુદ બિદ્યાર્થે કૌશામ્બીમાં ફરતા હતા, તે વખતે તેમના પર અત્યેક ગલીમાંથી ગાળોનો વર્ષાદ થવા લાગ્યો. ત્યારે આનંદ બોલ્યો, “ભગવન, આં લોકોની ગાળો આગળ આપણે અહિં રહેવું ઠીક નથી ચાલો આપણે બીજો જગ રહીએ.

છુદે પૂછ્યું, “આનંદ ! ને ત્યાં પણ લોકો આપણને
ગાળો આપે તો પછી ક્યાં જવું ?”

આનંદ બોલ્યો, “વળી ખીજે કોઈ રચે !”

“પણ આનંદ ! ને આપણે આમ ક્યાં જઈશું, તો
વિના કારણે ક્ષેસભાગી થઈશું. અહિં ને અહિં જ ને આપણે
આ લોકોની ગાળો સહન કરીએ, તો આપણને એમની ખીજથી
ખીજે ઠેકાણે જવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ લોકો ચારઆઠ
દિવસ આપણી પાછળ પડશે, અને આપણે એમની તરફ પૂર્ણ
દુર્લક્ષ કરીએ છીએ, એવું જોઈ આપોઆપ જ તેઓ આ
ગાળાગાળીના બચસાયમાંથી વિરત થશે !

આનંદને સાતઆઠ દિવસમાં જ છુદના કથનનો અનુભવ
થયો.

(૧૩)

સુંદરી પરિવારિકો

આવસ્થિમાં યુદ્ધનો ઉપાસકસમુદાય વધતો જવાથી બિશ્વસંધને અનવરુનો ધણો લાભ થવા લાગ્યો; તે જોઈ કેટલાક પરિવારિકોના પેટમાં દુખવા લાગ્યું “ યેન કેન પ્રકારેણ ” (કેાઈ પણ પ્રકારે) યુદ્ધની જોઆખર કરવા માટે હેમણે એક દારસ્તાન રચ્યું. હેમના પક્ષમાં સુંદરી નામની એક પરિવારિકા હતી. યુદ્ધ પર ખોટો આરોપ મૂકવાના કામમાં હેમણે હેની મદદ લીધી. હેમના શીખવ્યા પ્રમાણે તે રોજ રાત્રે જોતવનની બાજુમાં જઈ શહેરમાં આવતી. રસ્તામાં કેાઈ પ્રશ્ન કરે તો “ હું યુદ્ધની સાથે એક જ ઠેકાણે રહું છું ” એમ તે ઉત્તર આપતી.

એક દિવસ પરિવારિકોએ મારાઓ મારફતે સુંદરીનું ખૂન કરાવી જોતવનના એક ખૂણામાં હેનું પ્રેત સંતાડી રાખ્યું. સુંદરી પરિવારિકા ગુમ થવાના સમાચાર જ્યાં ત્યાં પ્રસર્યા પછી પરિવારિકોએ પસેનદિરાજને અરજ કરી કે “અમારામાંની એક પરિવારિકા ગુમ થઈ છે, હેની શોધ કરવી જોઈએ.” રાજાએ પોતાના સિપાઈઓ સોંપી જ્યાં જ્યાં શક પડે ત્યાં ત્યાં શોધ કરવા હુકમ આપ્યો.

પરિવાજકો બોલ્યા, “ અમને શાક્યપુત્રીય બિશુ ઉપર વહેમ આવે છે, કેમકે હમણાં સુંદરી રોજ રાત્રે છુદના વિહારમાં જતી હતી. છુદનો અને છેનો જુદા પ્રકારનો વ્યવહાર હતો, એવી ખબર અમારે કાને આવી છે. કદાચિત્ પોતાના ગુરુના કૃત્ય ઠાંકવા માટે શાક્યપુત્રોએ બિયારી સુંદરીને ખારી નાંખી કાઢી રચળે દારી દીધી હશે ? ”

રાજની પરવાનગી લઈ પરિવાજકોએ નગરસ્થાંકો (પોલીસ)ની મદદથી પ્રથમ જેતવનની ઝડપી લીધી, અનેક ચરાના દગલામાં સંતાડેલું સુંદરીનું પ્રેત શોધી કાઢ્યું. રાજએ જેતવનમાં સુંદરીનું પ્રેત મળ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા પછી છેને આખા શહેરમાં ફેરવી લોકોને દેખાડવા આજ્ઞા કરી. પરિવાજકોએ સપળા શહેરમાં સુંદરીનું પ્રેત ફેરવી છુદબિશુકની બંદનાખી કરી. જ્યાં ત્યાં સુંદરીનું પ્રેત બતાવી તેઓ ‘આ જુઓ શાક્યપુત્રીય અમણોનું કૃત્ય’ એવું મોઢોટથી બરાડતા હતા. આથી કેટલાક અદાવાન ઉપાસકો બાદ કરતાં આવસ્તિના સપળા લોકોમાં છુદ અને બીલાબહુ વિષે અત્યંત તિરસ્કારની લાગણી પ્રસરી. બિશુને બિક્ષા મળવાની અડચણ પડવા લાગી.

પણ આટલાથી છુદ ડર્યા નહિ. તે બોલ્યા, “ જોટા આરોપ મૂકનારા મનુષ્યની હું કાંઈ જ કિંમત સમજતો નથી. જે જોડું બોલે છે, અને પોતે કરેલું પાપકૃત્ય બીજાના માથે ઝોરાડવા માગે છે, છેને નરક વિના બીજી ગતિ ન હોઈ શકે. ”

આ વાતને કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ જે મારાઓએ મુંદરીને મારી હતી, તેમની વચ્ચે પરિવારોના પાસેથી મળેલા પૈસાની વહેંચણી બદલ દારૂના પીઠામાં તકરાર થઈ. તેમની એક જણ બોલ્યો “મુંદરીને મારનાર હું, માટે મોટો ભાગ મહેને મળવો જોઈએ.”

બીજો બોલ્યો, “મહે” જે તેનું મળું દબાવ્યું ન હોત તો તેણે ખૂમાળમ કરી હોત, અને આપણું કૃત્ય તે સમયે જ ખુલ્લું પડ્યું હોત.”

આ મારાઓની તકરાર રાજાઓના ગુપ્ત જનસુસેએ સાંભળી. તેઓ નગરરક્ષકોની મદદથી તેમને પકડી રાજ-સભામાં લઈ ગયા. ત્યાં તેમણે રાજાને સાંધત સર્વ વૃતાન્ત જણાવી પોતાનો ગુન્હો ક્યુલ કર્યો; છુદ્ધ પર આરોપ મૂકવાને હથું ઠરેલું કારસ્તાન આ પ્રમાણે ઉઘાડું પડ્યું, અને પરિવારોની રજતી થઈ લોકોની છુદ્ધ વસ્ત્રની પૂનપુનિ શુદ્ધિગત થઈ.

(૧૪)

મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી અને ત્રિશુલ્કીસંઘની

સ્થાપના

બુદ્ધ પોતાની ઉત્તર વયમાં એક વખત કપિલવસ્તુમાં રહેતા હતા. તે વખતે મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ તેમને ત્રિશુલ્કીસંઘ સ્થાપન કરવાની વિનંતી કરી; પણ ત્રિશુલ્કીસંઘ સ્થાપન કરતાં ત્રિશુલ્કી અને ત્રિશુલ્કીઓના સંઘમાં ટંઠા ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોવાથી બુદ્ધે ગૌતમીની વિનંતી માન્ય કરી નહિ. પણી બુદ્ધ કપિલવસ્તુથી નીકળી ધર્મોપદેશ કરતા કરતા વૈશાલિમાં આવ્યા મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પણ મુંડન કરાવી ધણી શાક્ય ઈએ. સાથે વૈશાલિમાં આવી. ચાલવાના શ્રમથી તેના પગ સૂજી ગયા હતા. તેને જોઈ આનંદ બોલ્યો, “હું આ ત્હારી સ્થિતિ! તું આટલી વિપદામસ્ત કેમ જણાય છે?”

મહાપ્રજાપતિએ જવાબ આપ્યો, “આનંદ! બુદ્ધગુરુ ઈએને પ્રવ્રજ્યા દેવા તૈયાર નથી, એ બદલ મને અત્યંત બેદ થાય છે!”

“એમ જ તો તું અહિં જ બેસ, હું ભગવંતને ૨૨ી એક વાર વિનંતી કરી જોઈ છું.”

એમ બોલી આનંદ બુદ્ધ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “ભગવન! મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી પગ ચાલી કપિલવસ્તુથી અહિં સુધી આવી છે. ચાલવાના શ્રમથી તેના પગ સૂજી

મયા છે. આપ સ્ત્રીને બિશુણી ચવાનો અધિકાર આપતા નથી તે બદલ ત્હેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તો ભગવન! આપ આપના પંથમાં સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવાની અનુચ્છા આપો. ”

‘બુદ્ધ બોલ્યા, આનંદ ! આ ભાંજાડમાં તું પડીશ મા ! ”

આનંદે પૂછ્યું, “ ભગવન ! આપના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર સ્ત્રીઓને થવો શક્ય છે કે નહિ ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારા ધર્મનું રહસ્ય પુરુષો પ્રમાણે જ સ્ત્રીઓ માટે પણ સમજવું શક્ય છે ! ”

“ એવું છે તો આપ મહાપ્રજ્ઞપતિની વિનંતીને કેમ માન્ય કરતા નથી. ? ન્હાનપણમાં આપને ત્હેણે જ ઉછેર્યો છે. માયાદેવીના મરણ પછી ત્હેણે જ આપને દૂધ પાડ્યું છે. માટે ત્હેના મનના સમાધાન માટે સ્ત્રીઓથી પ્રવ્રજ્યા લઈ શકાય એવો આપ નિયમ કરો.

આનંદનું કથન માન્ય રાખી બુદ્ધે મહાપ્રજ્ઞપતિને અને ત્હેની સાથે આવેલી સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા આપી, અને ત્હેમનો એક ગુદો બિશુણીસંઘ સ્થાપન કર્યો. આ બિશુણીસંઘમાં એમા અને ઉપવ્રજવણા એ એ મુખ્ય બિશુણી હતી. આ સિવાય ખીજી ચે ઘણી પ્રસિદ્ધ બિશુણીઓ થઈ ગઈ છે ત્હેમને ઘેરી (સ્પર્શિની) કહેતા. ત્હેમના કેટલાક ઉદ્ધાર ચેરીયાયા નામના પાલિગ્રંથમાં સંગ્રહીત કર્યા છે.

કસબી સનના ચોથા શતકમાં બિશુણીસંઘનો લોપ થયો હોવો જોઈએ. આજકાલ બ્રહ્મદેશમાં આવા જ પ્રકારની એક સંસ્થા છે. પણ તે સંસ્થામાંની સ્ત્રીઓને ‘બિશુણી’ ન કહેતાં ‘દશધીલધારિણી’ ઉપાસિકા કહે છે.

(૧૫)

વિરૂદ્ધ (વિદુદ્ધ)

પસેનદિ રાજાનેા યુદ્ધ તરફ બારે ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયેા હતા. તે વારંવાર જોતવનમાં ધર્મશ્રવણાર્થે જતો અને મિત્રસંધને અભવઆદિક દેતો. પોતાનેા યુદ્ધના કુળ સાથે નિકટ સંબંધ થાય, એ હેતુથી તેણે શાક્યકુળમાંની એક કન્યાને પોતાની પટરાણી કરવાનેા વિચાર કર્યો.

પણ શાક્યરાજાએ બારે અભિમાની હતા. તે કોસલ રાજાના કુળ કરતાં પોતાના કુળને શ્રેષ્ઠ સમજતા. પસેનદિએ કન્યાને કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે શાક્યોને મ્હોટી ચિંતા થઈ. પસેનદિનું સામર્થ્ય શાક્યો કરતાં યુક્ત વધારે હતું. અર્થાત્ શાક્યોથી કોસલરાજાની મામણી ઉઘાડી રીતે નાકુળ થઈ શકી નહિ. તેમણે સર્વાનુમતે એવી યુક્તિ યોજી કે મહાનામ શાક્યની દાસીકન્યા વાસભક્ષિણીને મહાનામે પોતાની કન્યા તરીકે કોસલ રાજાને આપવી.

કોસલદેશના અમાત્યો(મંત્રીઓ)ને તે છોકરી પસંદ પડી. પણ પસેનદિને શાક્યરાજા આપણને કમશે એવી શંકા આવવાથી તેણે પોતાના અમાત્યોને એવો સંદેશો કહાવ્યો કે " તમે જે કન્યા પસંદ કરી, તે જો મહાનામ

શાહ્યોની પકિતમાં બેસી જમતી હોય તે હેનો વંધુ તરીકે સ્વીકાર કરવો. "

કેસલરાજનો આ સંદેશ મહાનામે જાણ્યો ત્યારે શાહ્યકુળના રક્ષણ માટે હેણે પોતાની દાસીની કન્યા સાથે એક પંક્તિએ બેસી જોજન કર્યું. આ પ્રસંગે કેસલરાજના અમાત્યો પણ હાજર હતા.

આ પ્રમાણે કેસલરાજનું સંકાસમાધાન થયા પછી શુભ મુહૂર્તે વાસભક્ષત્રિયા સાથે હેનો વિવાહ થયો. રાજાએ હેને પદરાણી કરી. કેટલેક કાળે વાસભક્ષત્રિયા ગર્ભવતી થઈ. નવ માસ પૂરા થતાં હેને એક પુત્ર પ્રસવ્યો. હેનું નામ વિદુડભ (વિદુદર્ભ) રાખવામાં આવ્યું. બાળપણમાં વિદુડભ પોતાની માને વારંવાર કહે કે, "સાધારણ લોકો સુદ્ધાં પોતાનાં ભાણેજોને ઉત્સવને દિવસે રમકડાં મોકલે છે. પણ મારા મામા કે દાદા (માના પિતા) મને કાંઈ જ મોકલતા નથી !"

"બેટા ! તારા મામા, દાદા વિગેરે લોકો અહિંથી બહુ દૂર રહે છે તેથી તને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે મોકલવું હેમને માટે શક્ય નથી." એવું કહી વાસભક્ષત્રિયા પોતાના પુત્રનું સમાધાન કરતી,

વિદુડભ સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે હેણે પોતાની માને કહ્યું, "હું એક વખત મોસાળ જઈ સર્વ સગાંવહાલાંને મળવા ઇચ્છું છું. વાસભક્ષત્રિયાએ પણી હરકતો જણાવી, પણ હેને ન ગણકારતાં વિદુડભે બાપની આજ્ઞા લઈ કપિલવસ્થ જવાનો પોતાનો વિચાર નિશ્ચિત કર્યો.

વાંસભક્ષત્રિયાએ ‘મહાનામને ગુપ્ત સદિશે’ મોકલ્યો, કે
 “મહારા પુત્ર ત્યાં આવે છે, તેને કાષ્ઠપણ પ્રકારે ઝોધું આંવે
 નહિ એમ વર્તવું. જો આપ તેની સાથે ઠીક વર્તશો નહિ,
 તો કોસલરાજની મહારા પર જ દેવળ નહિ, પણ આપના
 ઉપર પણ ધૃતિરાજ ચરો.”

વિદુડભ કપિલવસ્તુ ગયા પછી શાક્યોએ તેનું યથાધોઅ
 આદરાતિથ્ય કર્યું; અને આ ત્હારા મામા, આ ત્હારા દાદા,
 આ ત્હારા પિત્રાષ્ટ મામા” એમ ઝોળખ આપી તેની પાસે
 મહાનામ વગેરે વડીલોને નમસ્કાર કરાવ્યા, પણ વિદુડભે
 “મહારા કરતાં ઉમરે નાનું અહિં કાઈ જ નથી કે?” એવો
 જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે “તે સિંહારને માટે બહાર ગયા છે,”
 એવો ઉત્તર મળ્યો.

પોતાના દાદાને ઘેર કેટલાક દિવસ રહી વિદુડભ જ્યારે
 આવસ્તિ પાછો જવા નીકળ્યો, ત્યારે શાક્યોએ પોતાના
 સંવાગારમાં (નગરમંદિરમાં) બેગા ઘણ તેનું યોગ્ય સન્માન
 કર્યું. વિદુડભ કેટલેક અંતરે ગયા પછી તેનો એક નોકર
 કેટલોક સામાન રહી જવાથી પાછો ફર્યો, ત્યારે નીચેનો સંવાદ
 તેના સાંભળવામાં આવ્યો.

એક દાસી કહે, “અલી, પેલા દાસીપુત્રનો બેડેલો
 પાટલો આવ્યો મૂકજો, હોકે. ત્યારે બીજી દાસીએ કહ્યું: “અલી,
 દાસીપુત્ર તે કોણ?”

“વાહ, તું તો તદ્દન જ ઘેલી જ જણાય છે. અરે, પેલો
 આપણો વિદુડભ દાસીનો પુત્ર છે, તે તું જાણતી નથી કે?
 અલી, તેનો પાટલો ઘણ પાણીથી સાફ ધોઈ નાંખ.”

પેલા નોકરે આ સમાચાર વિદ્વડભના સાથીદારને કહ્યા, અને તેમણે તે વિદ્વડભને જણાવ્યા. તે સાંભળી વિદ્વડભ અત્યંત ક્રોધથી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો, “હું બેડો હતો તે પાટલો રાજ્યએ પાણીથી ધોવડાવ્યો કે? મને જો દૈવયોગે રાજ્યપદ મળ્યું, તો તે જ પાટલો હું શાક્યોના રક્તથી ધોવડાવી કાઢીશ.”

પસેનદિને પણ વાસભક્ષત્રિયા શાક્યકુળની ન હોઈ દાસીકન્યા છે એ વાતની ખબર પડી. તેથી તેણે તેને પટ્ટરાણી પદથી દૂર કરી.

કેટલેક દિવસે યુદ્ધશુર રાજવાડામાં ગયા હતા. તે વેળાએ રાજ્યએ ખનેલી સર્વ હકીકત તેમને કહી. ત્યારે તે બોલ્યા, “મહારાજ, શાક્યોએ અયોધ્યા આચરણ કર્યું એમાં સંશય નથી. પરંતુ વાસભક્ષત્રિયાનો આપે એકવાર સ્વીકાર કર્યો તેથી આટલાજ કારણ માટે તમે તેને પટ્ટરાણીના પદ પરથી ખસેડો એ ઠીક નહિ. તેની મા જો કે દાસી હતી તો પણ તેનો બાપ ક્ષત્રિય જ હતો; તે ઉપરાંત આપની સાથે તેનો અભિપ્રેક થયેલો છે તે આપે બૂલવું જોઈએ નહિ.”

યુદ્ધનું કહેવું રાજાને ગળે ઉતર્યું અને વાસભક્ષત્રિયાને આગળ પ્રમાણે પુનઃ માન આપવાનો તેણે હુકમ કર્યો. કેટલેક કાળે રાજા અને સેનાપતિ વચ્ચે અસતોષનું કારણ ઉત્પન્ન થયું. સિદ્ધભે એ તકનો લાભ લઈ પોતાનો રાજ્યાભિપ્રેક કરાવ્યો, અને ૨૬ પિતાને ગ્રાવસ્થિમાંથી હાંકી મૂક્યો.

મગધદેશનો રાજા અઞ્જતશત્રુ એ પસેનદિના બાણેજ યતો હતો. તેની મદદથી વિદૂડભ પાસેથી રાજ્ય ઝુંટવી લેવાનો વિચાર કરી પસેનદિ એક દાસી સાથે અઞ્જત વેળે રાજગૃહ તરફ ચાલ્યો. પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ રાજગૃહ બહાર આવેલી એક ધર્મશાળામાં પરિશ્રમથી તે મૃત્યુ પામ્યો. અઞ્જતશત્રુને પોતાના મામાના આવા દુઃખકારક મરણની ખબર મળતાં તેણે પસેનદિના દરબાને જોભે એવી સઘળા ઉત્તરાક્રયા કરી.

રાજ્યકારબાર હાથમાં આવતાં જ વિદૂડભે શાક્યો ઉપર સ્વારી કરવાની તૈયારી કરી. બુદ્ધે તેને સમજાવી તેને આ વિચાર બે વાર ફેરવી નાખ્યો, પણ ત્રીજી વખતે બુદ્ધને તેને સમજાવવાનો પ્રસંગ ન મળવાથી વિદૂડભ પોતાનો નિશ્ચય નિઃશંકપણે પાર પાડી શક્યો. તેણે શાક્યો પર સ્વારી કરી તેમની રેવડી દાણાદાણુ કરી નાખી. જે શરણે આવ્યા તથા જે ન્હાસી ગયા તેમને છોડી બીજાને— ન્હાના મ્હોટા સર્વેને—તેણે કંઠસ્થાન કરાવ્યું, અને તેમના સ્થાથી પોતાનું આસન ધોવરાવ્યું. આ પ્રમાણે શાક્યોનો વિનાશ કરી વિદૂડભ આવરિત પાછો આવ્યો.

ત્યાં સહેર બહાર અચિરવતી (રાત્રી) નહીના બાઠામાં તેણે પોતાના સૈન્યનો પડાવ નંખાવ્યો. આસપાસના પ્રદેશમાં અઘાળ મેઘની બચંકર વૃષ્ટિ થઈ, તેથી અચિરવતીમાં મહાપૂર આવ્યું અને તેમાં વિદૂડભ તથા તેના સૈન્યનાં કેટલાક માણસો તણાઈ મયાં.

(૧૬)

ઉપસંહાર

શાક્યોનું રાજ્ય મગધદેશના રાજ્ય કરતાં ન્હાનું હતું- તથાપિ શાક્યરાજાઓ ઇક્ષ્વાકુ કુળના હોવાથી આસપાસના પ્રદેશમાં હેમને ધણું માન મળતું. શાક્યોને પણ પોતાના કુળનું ધણું અભિમાન હતું. હેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો હતો. આ ધધેને તેઓ ધણું જ મહત્ત્વ આપતા. શુદ્ધોદન આ રાજાઓમાનો એક રાજા હતો. પરંતુ કેટલોક કાળ સુધી શાક્યોએ હેને પોતાનો મહારાજા બનાવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સિદ્ધાર્થનું બાળપણ ઘણા મુખમાં ગયું હોવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. તથાપિ વયમાં વયમા વ્યાધિ, જરા અને મરણ સંબંધે તે વિચાર કરતો. આનો આધાર મુક્તપિટકમાં મળી શકે છે. ઓગણીસ વર્ષની વયે સિદ્ધાર્થે શ્રદ્ધાગ ક્યો અને ૭ સાત વર્ષ ઉરુવેલાની આસપાસ ઘોર તપશ્ચર્યા કરી ત્રીસ વર્ષની ઉમરે સિદ્ધાર્થ છુદ્ધ થયો.

પ્રથમ, છુદ્ધે કાશી પાસે ઋષિપત્તન નામના ઉદ્યાનમાં આવાડી પૂર્ણિમાને દિવસે પાંચ બ્રાહ્મણ તપસ્વીઓને ઉપદેશ ક્યો. આ ચાતુર્માસ પૂરો થતા પહેલા છુદ્ધે આઠ મિશ્રુઓને

પોતાના સંધમાં લીધા અને ચાતુર્માસ પૂરો ચતાં હેમને ધર્મોપદેશ કરવા માટે સર્વ દિશામાં મોકલ્યા. તે પછી બુદ્ધનું નોંધવા જેવું કાર્ય એટલે ઉઠવેલ કાર્યપ, નંદી કાર્યપ અને ગયા કાર્યપ આ ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ તપસ્વી બંધુઓને એક હજાર સિંધો સહ પોતાના બિશ્નુસંધમાં લીધા એ ગણી શકાય. કાર્યપબંધુ સિંધ્ય ચવાથી રાજગૃહમાંના અમણ્યાદાસગૌ પર બુદ્ધનું તેજ પડતાં વાર લાગી નહિ. રાજગૃહમાં બુદ્ધે પુષ્કળ સિંધો મેળવ્યા, પણ તે સર્વમાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલ્લાન એ મુખ્ય હતા. રાજગૃહથી પોતાના બિશ્નુસંધ સહ બુદ્ધ શુદ્ધોદન રામને મળવા કપિલવસ્તુ ગયા. ત્યાં બનેલી મુખ્ય વાત એ કે હેમણે પોતાના એકના એક પુત્રને પ્રવળ્યા આપી આમણેર કર્યો.

કપિલવસ્તુથી બુદ્ધ ફરી રાજગૃહમાં આવ્યા. ત્યાં અનાયપિંડિકે (મુદ્દતે હેમને આવસ્તિ આવવા માટે) આમ્રહ કર્યો. પછી ન્યારે બિંબિસારને મારી અન્નતરુ સિંહાસને આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે પોતાનું મુખ્ય ચાલું આવસ્તિમાં જ રાખ્યું. બુદ્ધના જે ઉપદેશ ત્રિપિટકમાં સંગ્રહીત કરેલા છે, હેમાંના ધણાખરા બુદ્ધે જેતવનમાંના અનાયપિંડિકના આરામમાં રહી આપેલા છે. આવસ્તિ જે કે બુદ્ધનું મુખ્ય સ્થાન થયું હતું, તો પણ ચાતુર્માસ બાદ કરતાં બાકી આઠ મહિના તેઓ બિશ્નુસંધ સાથે ધર્મોપદેશ કરવા અધ્યદેશમાં સર્વત્ર ફરતા હતા.

બુદ્ધનો વિરોધ કરનારા જે. ચતુ હાલવ્યા, હેમાં દેવદત્તને અમ્રસ્થાન આપવું જોઈયે. દેવદત્ત પશુકર્મોમાંનો જ

હોષ છુદ્દનો પાસેનો સગો હતો તો પણ તેણે છુદ્દ પર જોટલું
વેર રાખ્યું, તેટલું બીજા કોઈએ નહિ રાખ્યું હોય. ઉદયન
રાજની પદરાણીએ પણ છુદ્દની ફજેતી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
પરિવારકોએ છુદ્દ પર મુંદરીની માર્યાનું આજ મુદ્રી આવસ્તિમાં
તેમની બેઆબરૂ કરવાની ખટપટ કરી. પરંતુ કોઈપણ વેરી
છુદ્દની ઉજ્જવલ છીર્તિ કરી શક્યો નહિ. કેવલે અને બીજા-
ઓએ છુદ્દ પર આણેલા પ્રસંગો એટલે છુદ્દના ચારિત્ર્યની
એક પ્રકારની કસોટી જ હતી. તે કસોટીમાંથી છુદ્દ કેમ પાર
પડયા તે પાછળનાં કેટલાંક પ્રકરણો પરથી દેખાઈ આવ્યું જ
છે. સોનું જેમ આગમાંથી તવાઈને સાદુ ચર્મ બહાર પડે છે તે
પ્રમાણે ઉપરના પ્રસંગોથી છુદ્દનો યથા નિર્ભળ ચર્મ બહાર પડ્યો.

યથામાર્ગદિકે મહત્વ આપનારા બ્રાહ્મણોએ છુદ્દની
સાથે ઘણું જગકપટ કર્યું હતું એવી માન્યતા છે; પણ તે
નિરાધાર છે. છુદ્દકાળમાં મધ્યદેશમાં યથામાર્ગનું ઘણું મહત્વ
રહ્યું ન હતું; અને જે કાંઈ થોડા ધણા યથા યતા, તેમાં આતશય
અર્થ આવતો હોવાથી તે સામાન્ય લોકોની ચક્રિત બહાર હતા.
છુદ્દ ચારે વર્ણને સમાન માને છે, એજ એક માત્ર તેના
પર બ્રાહ્મણોનો આરોપ હતો. તે મનમાં આવે તેની બિદ્ધા
મહણ કરે છે, ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ સૌને પોતાના સંઘમાં
સમાન વતવે છે, અને આ પ્રમાણે પરંપરાગત આવેલો વર્ણ-
ભેદ તોડવા માગે છે એ બદલ કેટલાક વર્ણાશ્રમિકાની બ્રાહ્મણના
પેટમાં દુઃખનું. પણ તેમની તરફથી ગાલિપ્રદાન શિવાય બીજું
કાંઈ છુદ્દનું કહેવા જેવું અહિત થયું નહિ. છુદ્દને ચંડાળ

વગેરે ગળેથી સળેથી તેની નોડે લડવા લેલા કેટલાક
ધાક્ષણો તેના સિધ્ધ થયા એ આગલા બાગમાં આપેલી કેટલીક
વાતો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

બુદ્ધ ઉપર આવેલું છેવટનું મ્હોડું સંદેહ એટલે વિડૂડને
પસેનદિને ભ્રષ્ટ કરી શાક્યોનો સંહાર કર્યો એ હોવું નોંધએ.
બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રથમ સ્વીકાર કરનાર રાજા બિંબિસારને તેના
પુત્રે મારી નાખ્યો. બીજા રાજા પસેનદિ કોસલને તેના પુત્રે
હાંકી દાડ્યો અને સર્વ શાક્યોનો નાશ કર્યો. પણ આ
ઐહિક સંદેહથી બુદ્ધ ડગી ગયા નહિ. તેમણે પોતાના ધર્મો-
પદેશનું કાર્ય છે દેહાવસાન સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમના
ઉપદેશનો થોડો નમૂનો અને અંતિમ દિવસની હકીકત
આગલા બાગમાં આપી છે.

ભાગ ૩જો

બુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ

(૧)

ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો

એક સમયે બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાંના વેલ્લવનમાં રહેતા હતા. તે વખતે સિગાલ (સૂગાલ) નામનો એક તરુણ કુલીન યુવક સંહરમાંથી દરરોજ સવારે બહાર આવી સ્નાન કરી પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, ઉપર અને નીચે એમ છ દિશાને નમસ્કાર કરતો હતો.

રાજગૃહમાં પિંડપાત (બિક્ષા) માટે જતાં બુદ્ધ તેને જોઈ બોલ્યો, “ હે ગૃહપતિપુત્ર, ત્હેં આ શું માંડ્યું છે ? ”

સિગાલ બોલ્યો, “ ભદ્રન્ત ! મહારા પિતાએ મરતી વખતે હાથે દિશાઓની પૂજા કરતા રહેવાનું મને કહ્યું હોવાથી હું આ દિશાઓને નમસ્કાર કરું છું ”

બુદ્ધ બોલ્યો, “ પરંતુ તારો આ નમસ્કારવિધિ આર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે નથી. ”

તારે સિગાલે આર્યોની રીતિ પ્રમાણે છ દિશાઓનો નમસ્કારવિધિ બતાવવા બુદ્ધને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ જે આર્ય આવકને છ દિશાની પૂજા કરવાની હોય, ત્હેમણે ચાર કર્મકલેશથી મુક્ત થવું જોઈએ. ચાર કારણોને લઈને પાપકર્મ કરવાં ન ઘટે, અને સંપત્તિ-

નાશનાં છ દારનો ત્હેણે અંગીકાર કરવો ન થટે. આ ચૌદ વાતો ને તે સાંભળે તો છ વિશાની પૂજા કરવાને તે ચોખ્ખો બને છે. પ્રાણુધાત, ચેરી, બિચાર અને અસત્ય ભાષણ એ ચાર કર્મકલેશ સમજવાં. એનાથી આર્ય શ્રાવકે દૂર રહેવું થટે. સ્વચ્છન્દ, દેવ, ભય અને મોહને લીધે અશુભ જન પાપ કરે છે; પરંતુ આર્ય શ્રાવકે આમાંના કાંઈ પણ કારણસર પાપમાં પ્રવૃત્ત થવું ન જોઈયે. જે આ કારણોથી પાપપ્રવૃત્ત થાય છે તેની કીર્તિ કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર પ્રભાણે ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આમાંના કાંઈ પણ કારણસર જે પાપવશ થતા નથી, તેમની કીર્તિ શુક્લપક્ષના ચંદ્ર પ્રભાણે વૃદ્ધિગત થતી જાય છે.

“હે ગૃહપતિપુત્ર ! મધપાન, રાતના બહાર રખડવું, નાટક તમાસાનું વ્યસન, જુગાર, દુષ્ટની સંગતિ અને આળસ એ છ સંપત્તિનાશનાં દારો છે.

“દારના વ્યસનથી સંપત્તિનો ક્ષય થાય છે, એમાં તો કાંઈ કહેવાપણું જ નથી. આ ઉપરાંત દારથી કલહ અને રોગ વધે છે. દાર અપકાર્તિની જનની જ છે. તે લજ્જાને મારી નાંખે છે, અને છુદ્ધિને દુર્જન કરે છે. હે ગૃહપતિપુત્ર, જેને રાત્રે બહાર રખડવાનું વ્યસન લાગે છે, તેનો પોતાનો દેહ સુરક્ષિત રહેતો નથી, તેમ તેની પત્ની અને બાળકો પણ સુરક્ષિત રહી શકતાં નથી; તેની સંપત્તિ તેનાથી સંભાળાતી નથી; આપણને કાંઈ ઓળખી જશે એવો ભય હંમેશાં તેને લાગ્યા કરે છે; તેને ખોટું બોલવાની ટેવ પડે છે; તેમજ અનેક

પીડાઓ ત્હેને વળગે છે. જેને નાટક અને તમાસાનું વ્યસન લાગે છે તે ક્યાંક નાચ, ક્યાંક તમાસા, ક્યાંક ગાયન એની જ શોધમાં હોય છે. (પોતાના કામનું ત્હેને સ્મરણ રહેતું નથી.) જુગારી માણસનો જુગારમાં જો જાય થાય, તો ખીજા જુગારીઓ ત્હેની અદેખાઈ કરે છે. જો પરાજય થાય તો તે દીલગીર થાય છે; ત્હેની સંપત્તિનો નાશ થાય છે એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. ત્હેનાં સમાંવહાલાં અને મિત્રો ત્હેનાં વચન પર વિશ્વાસ મુકતાં નથી; ત્હેમના તરફથી ત્હેને વારંવાર અપમાન સહન કરવું પડે છે; ત્હેની સાથે કોઈ નવો સંબંધ બાંધવા ઇચ્છતું નથી, કેમકે એ મનુષ્ય કુટુંબનું પાલન-પોષણ કરવા સમર્થ નથી એમ સૌને લાગે છે. એકાદ માણસ દુષ્ટ સંગતિમાં પડી ગયો એટલે પૂર્ત, દારૂડીયા, લુચ્ચા, ચોર વગેરે સર્વ પ્રકારના હલકા લોકોનો ત્હેને સહવાસ થાય છે અને તેથી દિન પ્રતિદિન તે નિમૃષ્ટ સ્થિતિને પામતો જાય છે. આગમ માણસ એક દિવસ પછી ઘડીને લઈને પોતાનું કામ કરતો નથી, તો બીજો દિવસે અતિશય ગરમીને લઈને પોતાનું કામ કરતો નથી; એક દિવસ ત્હેને સાંજ પડી ગઈ હોય છે, તો બીજો દિવસે સવાર પડી હોતી નથી. આમ તે આજનું કામ આવતીકાલે પર નાંખી નવી સંપત્તિ મેળવી શકતો નથી; અને ત્હેની પૂર્વોન્નિત સંપત્તિનો ખાત નાશ થતો જાય છે.

“ ચાર કર્મકેશોનો, ચાર પાપનાં દારબોનો અને વિપત્તિનાં છ હારોનો ત્યાગ કર્યા પછી ગૃદરથે ■ દિશાની પૂજનો આરંભ કરવો. પણ તે છ દિશાઓ કયી ? માત્રાપને .

પૂર્વ દિશા સમજવી; ગુરુને દક્ષિણ દિશા સમજવી; પત્નીપુત્ર પશ્ચિમ દિશા; સગાંવ્હાલાં ઉત્તર દિશા; દાસ અને મજૂર નીચેની દિશા; તથા શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ઉપરની દિશા સમજવી.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર, પૂર્વ દિશા જે માળાપ, હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:— (૧) હેમનું દામ કરવું; (૨) હેમનું પોષણ કરવું; (૩) કુળમાં ચાલી આવેલાં સત્કાર્યો ચાલુ રાખવાં; (૪) હેમની સંપત્તિના ભાગીદાર બનવું; અને (૫) જો કોઈ એમનું જીવવું ન હોય તો હેમને નામે દાન-ધર્મ કરવું. આ પાંચ અંગથી જો માળાપની પૂજા કરવામાં આવે તો એ માળાપ પાંચ પ્રકારે બાળક ઉપર અનુચ્છદ કરે છે:— (૧) પાપથી હેતું નિવારણ કરે છે; (૨) હેને કષ્ટાણુ-કારક માર્ગે લગાડે છે; (૩) હેને કળાકૌશલ્ય શીખવે છે; (૪) યોગ્ય સ્ત્રી સાથે હેતું લગ્ન કરી આપે છે; અને (૫) યોગ્ય વેળાએ પોતાની મિલકત હેને સ્વાધીન કરે છે.

“ દક્ષિણ દિશા જે ગુરુ હેની પૂજના આ પાંચ વિધિઓ છે:— (૧) ગુરુ પાસે આવે તો ઉડીને ઉભા થવું; (૨) તે માંદા થાય તો હેમની સેવા કરવી; (૩) તે શીખવે તે શ્રદ્ધા-પૂર્વક સમજી લેવું; (૪) હેમનું જે કંઈ દામ હોય તે કરવું; અને (૫) તે જે વિદ્યા આપે તે ઉત્તમ રીતે શ્રદ્ધા કરવી. આ પાંચ પ્રકારે ગુરુની પૂજા કરે તો તે શિષ્ય પર પાંચ પ્રકારના અનુચ્છદ કરે છે:— (૧) સદાચાર શીખવે છે; (૨) ઉત્તમ રીતે વિદ્યા શીખવે છે; (૩) પોતાને આવડતી સર્વ વિદ્યા તે શિષ્યને શીખવે છે; (૪) પોતાનાં સગાં-મિત્રોમાં

તેના ગુણ વર્ણવે છે; અને (૫) કોઈ સ્થળે જતાં પોતાના શિષ્યને ખાધાપીધાની અડચણ ન પડે એવી વ્યવસ્થા કરે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! પશ્ચિમદિશા જે પત્ની તેની પૂજનાં આ પાંચ અંગો છે:— (૧) તેને માન દેવું; (૨) તેનું અપમાન ન થવા દેવું; (૩) એકપત્નીવ્રત આચરવું; (૪) ઘરનો કારભાર તેને સોંપવો; અને (૫) વસ્ત્રાલંકારની તેને ખોટ ન પડવા દેવી. આ પાંચ અંગોથી જે પતિ પત્નીની પૂજા કરે તો પત્ની તે પતિ પર પાંચ પ્રકારનો અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) ઘરમાં સારી વ્યવસ્થા રાખે છે; (૨) નોકરચાકરને પ્રેમથી સંભાળે છે; (૩) પતિવ્રતા થાય છે; (૪) પતિએ મેળવેલી સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે, ઉડાક થતી નથી; અને (૫) સર્વ ગૃહકૃત્યોમાં તત્પર રહે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! ઉત્તર દિશા જે મિત્રમંડળ તેની પૂજનાં પાંચ અંગ છે:— (૧) તેમને આપવા યોગ્ય વસ્તુ હોય તે આપવી; (૨) તેમની સાથે પ્રિય ભાષણ કરવું; (૩) તેમને ઉપયોગી થવું; (૪) તેમની સાથે સમાનભાવથી વર્તવું; અને (૫) તેમની સાથે નિષ્કપટ વર્તન રાખવું. આ પાંચ પ્રકારે જે ગૃહસ્થ મિત્રમંડળની પૂજા કરે તો તેઓ તે ગૃહસ્થ પર પાંચ પ્રકારે અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) એકાએક સંકટ આવી પડતાં તે એનું રક્ષણ કરે છે; (૨) આવે પ્રસંગે તેની સંપત્તિનું પણ તે રક્ષણ કરે છે; (૩) સંકટમાં ગમરાઈ જવાય તો તે ધીરજ આપે છે; (૪) વિપત્તિમાં છોડી જતા નથી; અને (૫) તેની પાછળ તેની સંતતિ પર પણ ઉપકાર કરે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! નીચેની દિશા જે સેવકો હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે:—(૧) હેમની શક્તિ જોઈ કામ કરેવું; (૨) હેમને યોગ્ય વેતન (પગાર) આપવું; (૩) માંદા પડે તો તેમની સારવાર કરવી; (૪) પ્રસંગોપાત્ત હેમને ઉત્તમ ભોજન આપવું; અને (૫) વખતોવખત ઉત્તમ કામ બદલ હેમને બક્ષીસ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ધણી જો નોકરની પૂજા કરે તો તે પોતાના ધણી ઉપર પાંચ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે: (૧) ધણીના ઉડતાં પહેલાં તે ઉઠે છે; (૨) ધણી સૂતા પછી સૂએ છે; (૩) ધણીના માલની ચોરી કરતા નથી; (૪) ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે, અને (૫) ધણીનો યશ ગાય છે.

“હે ગૃહપતિપુત્ર ! ઉપલી દિશા જે અમણ્યાદિસુ (સાધુસંત) હેમની પૂજનાં આ પાંચ અંગ છે:—(૧) કાયાથી હેમનો આદર કરવો; (૨) વાચાથી આદર કરવો; (૩) મનથી આદર કરવો; (૪) બિજાએ આવે તો હેમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવી નહિ; અને (૫) હેમને ઉપયોગી વસ્તુ આપવી. આ પાંચ પ્રકારે ગૃહસ્થ જો સાધુસંતની પૂજા કરે તો તેઓ હેના પર ૭ પ્રકારના અનુગ્રહ કરે છે:— (૧) પાપથી હેતું નિવારણ કરે છે; (૨) હેને કલ્યાણકારક માર્ગ દેખાડે છે; (૩) પ્રેમપુરસ્કાર હેના પર દયા કરે છે; (૪) હેને ઉત્તમ ધર્મ શીખવે છે; (૫) શંકાનિવારણ કરી હેના મનનું સમાધાન કરે છે; અને (૬) હેને સ્વર્ગનો માર્ગ દેખાડે છે.

“ હે ગૃહપતિપુત્ર ! દાન, પ્રિયવચન, અર્થચર્ચા એટલે ઉપયોગી ચુવું, અને સમાનાત્મતા એટલે બીજાને પોતાના

સમાન મણુવા એ ચાર લોકસંગ્રહનાં સાધનો છે. માળાપે
તે આ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો ન હોત, તો કેવળ જન્મ
દીધા માટે યુગ લેખનું ગૌરવ કરત નહિ. સુઘ મનુષ્યો આ
ચાર સાધનોનો ઉપયોગ કરી જગતમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે છે.”

આ ઉપદેશ સાંભળી સિંગાલ બોલ્યો, “ ભગવન્ !
આ આપનો ઉપદેશ કેટલો બધો મુદ્દર છે ! એકાદ માણસ ઢાંકેલી
વસ્તુ ઉઘાડી કરી બતાવે, અથવા અંધારામાં નેવા માટે
મશાલ ધરે, અથવા માર્ગમાં ભૂલા પડેલા માણસને સરળ
માર્ગ બતાવે, તે પ્રમાણે ભગવતે મ્હારે માટે પોતાના ધર્મર્તુ
ઉત્તમ વિવરણ કર્યું છે. હું ભગવંતને, ધર્મને અને બિશ્વસધને
શરણે આવ્યો છું. મરણપર્યંત હું આપનો ઉપાસક છું, એમ
જાણી મારે અંગીકાર કરે. ”

(૨)

ધાર્મિક અને અધાર્મિક ચર્ચા.

એક સમયે યુદ્ધરેવ કેસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતા, ધરતી ધરતાં શાલ નામના બ્રાહ્મણના ગામે આવ્યા. યુદ્ધના ત્યાં પહોંચતા પહેલાં જ ત્હેમની કીર્તિ સર્વ ગામમાં પ્રસરી ગઈ હતી. શાલના બ્રાહ્મણને યુદ્ધ પોતાને ગામ આવનાર છે એવી ખબર પડતાં જ તે સર્વ યુદ્ધનાં દર્શનાર્થે ગયા. ત્હેમાંના કેટલાક જણ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાણુએ બેઠા, અને બીજા યુદ્ધને કુસળતા પૂછી તથા પોતાનું નામગોત્ર કહી બીજા બાણુએ બેઠા.

તે બ્રાહ્મણએ પોતપોતાના આસન પર બેસી યુદ્ધને પૂછ્યું, “હે ગૌતમ! કેટલાંક પ્રાણી મરણ પછી નરકમાં જાય છે અને કેટલાંક સ્વર્ગમાં જાય છે, એનું કારણ શું ?”

યુદ્ધ બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ ! અધાર્મિક ચર્ચાથી મનુષ્ય મરણોત્તર નરકમાં જાય છે અને ધાર્મિક આચરણને લીધે સ્વર્ગમાં જાય છે.”

‘બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “હે ગૌતમ ! આપના આ સંક્ષિપ્ત બાણુનો અર્થ અમને જરોજર સમજાશે નહિ. જે વિસ્તારથી ‘આનો’ અર્થ સમજાવશો તો આપનો મહાન ઉપકાર થશે !”

પ્રુદ્ધ બોલ્યા, “હે ગૃહસ્થો ! દેહથી યનારાં અધર્માચરણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વાણીથી યનારાં ચાર પ્રકારનાં છે, અને મનથી યનારાં ત્રણ પ્રકારનાં છે. પ્રાણીનો ઘાત કરવો, પરધન ચોરી લેવું અને પરસ્ત્રી માટે આભલાપા કરવી, એ ત્રણ પાપકર્મ કાયાથી યનારાં છે. અસત્ય બોલવું, ચાડી ખાવી, ગાળા ગાળી કરવી અને વૃથા બડબડાટ કરવો એ ચાર વાચાથી યનારાં પાપકર્મો છે. પરદ્રવ્યનો લોભ ધરવો, ખીજનના નાશની ઇચ્છા કરવી, અને નાસ્તિક દલિ હોવી, એ ત્રણ માનસિક પાપો છે. હે ગૃહસ્થો ! આ દસ પ્રકારના અધર્મિક આચરણથી મનુષ્ય પ્રાણી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે.

“પણ ગૃહસ્થો ! એકાદ માણસ પ્રાણુધાતથી નિર્મિત થાય છે; સર્વ જીવમાત્ર વિષે તેના અંતઃકરણમાં દયા વસે છે; તે ખીજનની વસ્તુનો આહાર કરતો નથી; અને પારદારાભિલાષા ધરતો નથી. આ પ્રમાણે તેનાં કાયકર્મ ધર્મિક થાય છે, તે કદિ પણ ખેલું ખોલતો નથી; ન્યાયાધીશ આગળ સાક્ષી આપવા ખોલાવ્યો હોય તો તે જોયેલી વસ્તુને જોયેલી કહે છે અને ન જોયેલીને ન જોયેલી કહે છે; તે ચાડી કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ બને ત્યાં સુધી પારકાના ટંટા મટાડવાની ખટપટ કરે છે; અને જેના ટંટા મટી ગયા હોય તેના ફરી ન થાય એવો પ્રયત્ન કરે છે; તેને લોકોમાં સલાહસંપન્ન જોઈ આનંદ થાય છે; અને તેના વચનમાં એટલું માધુર્ય હોય છે કે તેથી ભાગી થયેલાં મન પાછાં જોડાય છે. તે કદિ ગાળાગાળા કરતો નથી; કાષ્ઠને કર્કશ સજ્જ કહેતો નથી; તેનું હૃદયમમ આપણુ લોકોને ધણું ગમે છે. તે નકાલું બાપણુ કરતો નથી,

જોગ્ય વેળાએ મિતભાષણ કરે છે. આ પ્રમાણે તે વાચાએ પુણ્યાચરણ કરે છે. તે મનથી બીજાના ધનનો લોભ કરતો નથી. પરધાતનો વિચાર લેના મનનો સ્પર્શ કરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ રાતદિવસ સર્વ પ્રાણી સુખી રહે એવી ભાવના લેના મનમાં જન્મી રહે છે.

“ નાસ્તિકે દૃષ્ટિ લેના મનને અડકતીયે નથી; સત્કર્મ અને સદ્ધર્મ પર લેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે. આ પ્રમાણે તે મનથી પુણ્યાચરણ કરે છે. હે ગૃહસ્થો ! આવાં પુણ્યશીલ પ્રાણીઓ દેહાવસાન પછી સુગતિને પામે છે !

(૩)

આર્ય ઉપોસથ *

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં વિશાખાએ ભિક્ષુસંઘ માટે ખાંધેલા પ્રાસાદમાં રહેતા હતા. એક ઉપોસથને દિને વિશાખા ભિગારમાતા ત્યાં આવી, અને ભગવંતને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠી. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “વિશાખા! આજ સવારના પ્હોરમાં ક્યાં જવા નીકળી છે ?”

વિશાખા બોલી, “ભગવન! આજ ઉપોસથવ્રત પાળવા માટે હું અહીં આવી છું.”

યુદ્ધ બોલ્યા, “વિશાખા! ગોપાલક ઉપોસથ, નિર્ઋથ ઉપોસથ, અને આર્ય ઉપોસથ એવા ઉપોસથોના ત્રણ પ્રકાર છે. ભોઠોની ગાયો ચારનારો ગોવાળીઓ સંધ્યાકાળે સર્વ ગાયો માલિકને સ્વાધીન કરી બીજા દિવસનો વિચાર કરે છે કે, ‘આવતી કાલે હું અમુક ઠેકાણે ગાય ચારીશ, અને અમુક ઠેકાણે પાણી પાઈશ.’ તે જ પ્રમાણે વિશાખા! એકાદ ઉપાસક ઉપોસથને દિવસે એવો વિચાર કરવા બેસે છે કે ‘આજ મ્હેં અમુક ખાધું; આવતી કાલે આ જ વખતે હું અમુક ખાઈશ.’ તે આખો દિવસ જમવાના કે બીજા પદાર્થના

ચિંતનમાં ગાળે છે. એવા માણસના ઉપોસથને હું ગોપાલક ઉપોસથ કહું છું.

“વિદ્યાબ્ધા ! નિર્ઋચિ નામના શ્રમણ છે, તે ત્હને ખબર નાં છે. તે ઉપોસથને દિવસે આવડોને એવો ઉપદેશ કરે છે કે ‘પૂર્વ દિશામાં સો યોગ્ય મુધી પ્રાણીનો વધ દરીયું નહિ એવો નિશ્ચય કરો; પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ દિશામાં યે સો યોગ્ય મુધી પ્રાણીનો વધ દરીયું નહિ એવો નિશ્ચય કરો.’ આ પ્રમાણે તે કેટલાંક પ્રાણી પર દયા કરવાનું કહે છે, અને કેટલાંક પ્રાણી ઉપર દયા કરવાનું કહેતા નથી. અને તે પોતાના ઉપોસથને એવો ઉપદેશ આપે છે કે તું સર્વ વેર છોડી દઇ એમ કહે—‘હું કાંઈ પણ સ્થળે નથી અને હું કાંઈનાં પણ કાંઈ ચતો નથી; મ્હારું દશે યે કાંઈ નાં નથી.’ એ જોને એવું બોલે છે, તોપણ તે પોતાનાં માખાપને ‘માખાપ’ કહેવાનું છોડતો નથી. ત્હને યે ત્હનાં માખાપ ‘પુત્ર’ કહેવાનું છોડી દેતાં નથી. તે પોતાની પત્નીને ‘પત્ની’ કહે છે, અને ત્હેની પત્ની યે ત્હને પહેલાંની જેમ પોતાનો ‘પતિ’ સમજે છે. ત્હેના નોકર ત્હને પોતાનો ‘સ્વામી’ નાં સમજે છે અને તે પણ પોતાના નોકરોને ‘શિવક’ તરીકે નાં ઓળખે છે. એટલે ઉપોસથના દિવસની ‘હું દશે યે નથી અને કાંઈનાં યે નથી’ ઇત્યાદિક ત્હેની પ્રતિજ્ઞા ખોટી હરે છે. જે દિવસે ખડું બોલવાનું શીખવવું ઘટે તે નાં દિવસે ખોટું બોલતાં શીખવવા જેવું ચાલે છે. તે નાં નિર્ઋચિનો ઉપોસથ બીજો દિવસે કાંઈએ નદીધેલી વસ્તુ સુદાં મહણ કરે છે. એટલે બીજાની વસ્તુનો અપહાર કરવામાં ત્હને દોષ નથી; નથી. વિદ્યાબ્ધા ! આવા માણસે કરેલો ઉપોસથ નિર્ઋચિ ઉપોસથ કહેવાય છે. પણ એ ઉપોસથ મહત્ત્વ કલ્યાણક ચતું નથી.

“હવે આર્થ ઉપોસથ કેવો હોય છે એ સ્પષ્ટ હું. આર્થ ઉપોસથ ઉપોસથને દિવસે યુદ્ધનું સ્મરણ કરે છે. ‘આ પ્રમાણે તે ભગવાન સમ્યક્સંયુદ્ધ મુગ્ધ, સર્વ લોકનું અંતઃકરણ જાણનાર, વિદ્યા અને આચરણથી યુક્ત, દમન કરવાને યોગ્ય એવા માણસના સારથિ, અને દેવ તથા મનુષ્યના મુક છે.’ આવી રીતે તથાગતનું સ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજા નષ્ટ થાય છે.

‘તે જ પ્રમાણે આર્થશ્રાવક ધર્મનું અનુસ્મરણ કરે છે:—

‘ભગવાને ધર્મ ઉત્તમ પ્રકારે ઉપદેશીતો છે; સાધુને માટે તે અનુભવ લેવા યોગ્ય છે; તે અઠાળ રૂણ દેનાર છે; તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એમ છે; તે પાસે રાખવા લાયક છે; અને મુઠ માણસે અંતઃકરણમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવો યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે ધર્મનું સ્મરણ કરતાં આર્થશ્રાવકનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજા નષ્ટ થાય છે.

“બીજું, આર્થશ્રાવક સંધનું અનુસ્મરણ કરે છે:—

‘ભગવંતનો શ્રાવકસંધ સરળ માર્ગે ચાલે છે, ઋણુમાર્ગે ચાલે છે, ન્યાયમાર્ગે ચાલે છે, સમ્યક્ માર્ગે ચાલે છે. આ સંધર્મા આઠ પ્રકારના સત્પુરુષોનો * સમાવેશ થાય છે. આ જે

* સૌતાપત્તિમગ્ગ, સેલ્લાપત્તિમ્મ, સહદામામિમગ્ગ, સહદામામિદ્ધ અનાગામિમગ્ગ, અનાગામિદ્ધ, અરહંતમગ્ગ અને અરહંતદ્ધ, એની નિર્વાણમાર્ગની આઠ પાથરીઓ છે. તેમને અનુસરી નિર્વાણમાર્ગ ચલેલા સાધુનો આઠ જોડ થાય છે. એ સંબંધે એક માહિતી “યુદ્ધ ધર્મ” અને “સંધ” પુસ્તકમાં જોઈ શકાય. વિશેષ માહિતી, પાશ્વીમંથન મળશે.

ભગવંતનો આવક સંધ છે તે દક્ષિણા અને નમસ્કારને યોગ્ય છે. એ લોકો માટે એક ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર જ છે.” આ પ્રમાણે સંધનું અનુસ્મરણ કરતાં આવડું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને ચિત્તનો મજા નષ્ટ થાય છે.

“વળી વિશાખા ! આર્યઆવક પોતાના શીલનું અનુસ્મરણ કરે છે. જેને પ્રસન્ન પોતાના શીલને ખંડિત ન થવા દેતાં, હિંમતભંગ પડ્યા ન દેતાં, આવકે લેનું (શીલનું) પાલન કર્યું હોય, તે તે દિવસનું અનુસ્મરણ કરતાં લેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે મહાનુભાવ દેવતાઓનું અનુસ્મરણ કરતાં, અને પોતે દીધેલા દાનનું અનુસ્મરણ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

“આ ઉપરાંત વિશાખા ! ઉપોસથને દિવસે આર્યઆવક એવો વિચાર કરે છે કે “આજ હું પ્રાણુતિપાતથી વિરત થયો છું; ભૂતમાત્ર વિશે મહારા મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ છે; પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે. હું અદત્તાદાન(ચોરી)થી વિરત થયો છું; આપેલી જ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવાનો મહેં નિશ્ચય કર્યો છે, અને તેથી કરીને મહારો આત્મા પવિત્ર થયો છે. હું અજ્ઞાનચર્ચથી વિરત થયો છું. આમ્યધર્મથી વિરત થઈ હું આજ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનચર્ચ પાળું છું; હું અસલ ભાષણથી વિરત થયો છું; આજથી મહેં સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; જેથી મહારા વચન પર લોકોનો વિશ્વાસ બેસશે, લોકોને મહારા બોલવાનો પ્રત્યય આવશે. હું સર્વ પ્રકારના માદક પદાર્થોથી વિરત થયો છું;

હું અકાલવિકાસ બોલનથી વિરત થયો છું; હું અપોર પોતાં
 એકેન જમણુ જમનાર છું. મનોવિકાર છીંમ કરનારા નૃત્ય
 :ગીતવાદોથી અને માલા, ગંધ, મંડનવિભૂષણ છત્યાદિકથી
 હું વિરત થયો છું. કૃત્ય સમ્યાથી હું વિરત થયો છું; આજ
 હું તદન સાદી રાખા પર સૂનાર છું. આ આદ્ય નિયમ પાળવાથી
 હું મહાનુભાવ અહિંતનું અનુકરણ કરું છું;” વિરાખ્યા આ
 પ્રમાણે આર્યશ્રાવકે ઉપોસથિત પાસન કર્યું હોય-તો તે
 મહત્પ્રસાદાયક થાય છે.

(૪)

આર્થશ્રાવકે સાત પાપકર્મો વર્જ્ય કરવાં જોઈએ.

એક વખતે યુદ્ધદેવ કોસલદેશમાં ધર્મોપદેશ કરતા કરતા હતા તેવામાં તે વેણુદાર નામના બ્રાહ્મણોના ગામે આવી પહોંચ્યા. વેણુદારવાસી બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધની કીર્તિ પૂર્વેજ સાંભળી હતી. તે સર્વ એકત્ર થઈ યુદ્ધનાં દર્શન કરવા આવ્યા. તેમાંના કેટલાકે જણુ યુદ્ધને નમસ્કાર કરી બાણુએ બેઠા; કેટલાકે જણુ પોતાનાં નામગોત્ર જણાવી એક બાણુએ બેઠા, અને કેટલાકે યુદ્ધના કૃતજ્ઞ સમાચાર પૂછી એક બાણુએ બેઠા. તેમણે યુદ્ધને કહ્યું, “ ભગવન! અમે અમારાં પત્ની પુત્ર સહ રહી, મુગધી ચદન વગેરે ઉપભોગ્ય પદાર્થોના ઉપભોગ લઈ અને દ્રવ્યસંચય કરી સદ્ગતિ પામીએ, એવો અમને ધર્મોપદેશ કરો. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ ગૃહસ્થો ! બીજને પોતાના જેવાજ ગણવા એ સંગધે હું ત્હમને ઉપદેશ કરું છું તે સાવધાનપણે શ્રવણ કરો.

“ હે ગૃહસ્થો ! આર્થશ્રાવક એવો વિચાર કરે કે મહારે જીવવાની ઈચ્છા હોઈ મરવાની નથી; સુખની ઈચ્છા હોઈ દુઃખની નથી. એમ હોવાથી હું જો મહારી જેમજ સુખની

કપ્પા કરનારને મારી નાખું તો તે લેને કેમ રચશે ?' માટે આર્યશ્રાવકે પોતે પ્રાણધાતથી વિરત થવું ઘટે, અને બીજાને જે પ્રાણધાતથી વિરત કરવાની ખટખટ કરવી જોઈએ.

“ ગૃહસ્થો ! આપણું દ્રવ્ય જો ચોરાઈ જાય તો તેથી આપણને દુઃખ થાય; તેથી આર્યશ્રાવક ચોરી કરતો નથી, અને બીજાને જે ચોરીથી પરાજિત થવાનો ઉપદેશ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ આપણી પત્ની સાથે જો પારકો આદમી વ્યભિચાર કરે તો તે આપણને રચવું નથી, માટે આપણે જો પરદારાભિગમન કરીએ તો બીજાને તે કેમ ગમે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક પરદારાભિગમનથી વિરત થાય છે. વ્યભિચાર કર્મ ન કરવા (વધે તે બીજાઓને ઉપદેશ કરે) અને અવ્યભિચાર આચરણની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ પારકાએ ખોટી સાક્ષી આપી કીધેલું આપણું નુકસાન આપણને ખુંચે છે, તેમ અસત્ય બાપણથી હું બીજાની હાનિ કરું તો તે લેને કેમ રચે ? ’ એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક અસત્ય બાપણથી પરાજિત થાય છે, બીજાને જે ખરું બોલવા વિષે ઉપદેશ કરે છે, અને પ્રમાણિકપણની પ્રસંશા કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ‘ પારકો ચાડી ખાઈ આપણામાં અને આપણા મિત્રોમાં ભંગ પાડે તો તે આપણને રચવું નથી. તો હું જો ચાડીથી બીજાઓમાં કાટ પાડીશ તો તે

તેમને કેમ રચશે ? ” એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક ચાડી ખાતો નથી, ચાડી ન ખાવા વિષે તે બીજાને ઉપદેશ કરે છે, અને સંપ કરાવનાર માણસની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ” પારકો માણસ જો આપણને ખાતો દે તો તે આપણને ગમતી નથી; તેજ પ્રમાણે આપણે બીજાને ખાતો દઈએ તો તેમને પણ તે ગમશે નહિ ! ” એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક અપશબ્દો બોલવાનું છોડી દે છે, સભ્ય ભાષણ કરવાનો બીજાને ઉપદેશ દે છે, અને સંભાવિત ભાષણની સ્તુતિ કરે છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ” પારકો માણસ જો આપણી પાસે વૃથા ખડખડ કરે તો આપણને ઠંડાજો આવે છે; તેજ પ્રમાણે આપણે નિરુપયોગી સંભાષણ કરી બીજાનો વખત લઈએ તો તેને તે કેમ ગમશે ? ” એવો વિચાર કરી આર્યશ્રાવક વૃથા ભાષણથી વિરત થાય છે, નિરુપયોગી ભાષણ ન કરવાનો ભોક્ષાને ઉપદેશ કરે છે અને મિત્રભાષણની સ્તુતિ કરે છે !

“ હે ગૃહસ્થો ! આવા આર્યશ્રાવકની છુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ પર શ્રદ્ધા બેસે છે. તેનું શીલ અત્યંત પરિશુદ્ધ થાય છે. કેમકે પ્રાણીચાત, ચોરી, વ્યભિચાર, અસત્યભાષણ, ચાડી, અપશબ્દ અને વૃથા ભાષણ એ સાત પાપકર્મથી મુક્ત થઈ તે સદાચરણથી વર્તે છે.”

(૫)

સાત પ્રકારની ભાર્યા

ભગવાન છુદ્દ આવસ્તીમાં અનાથપિંડિકના બાગમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ સવારે પોતાનું પાત્ર અને ચીવર લઈ તે અનાથપિંડિકને ઘેર ગયા અને તહેણે બીઠાવેલા આસન પર બેઠા. તે વેળાએ અનાથપિંડિકના ઘરમાં ભારે ગડબડ ચાલી રહી હતી. તે સાંભળી છુદ્દેવે અનાથપિંડિકને કહ્યું, “ હે ગૃહપતિ ! તારા ઘરમાં માણસોએ આ શી ગડબડ મચાવી છે ? જાણે કે માછીઓ માછલાં પકડવા મચ્યા હોય ! ”

અનાથપિંડિક બોલ્યો, “ ભગવંત , આ મહારી પુત્રવધૂ સુખતા મ્હેંટા ઘરની દીકરી છે. તે કોઈની જ પરવાહ કરતી નથી; જેના ત્હેના પર ગુસ્સે ચાલ છે.”

છુદ્દે સુખતાને બોલાવી ‘મંગાવી અને ત્હેને પૂછ્યું. “ સુખતા ! વધક જેવી, ચોર જેવી, શેક જેવી, મા જેવી, બ્દેન જેવી, મિત્ર જેવી, અને દાસી જેવી એમ આ સાત પ્રકારની ભાર્યા ક્હી છે; ત્હેમાંથી તું કઈ જાતની છે વાર ? ”

સુખતા બોલી “ ભગવન, આપના આ સંક્ષિપ્ત બાપ-જુનો મ્હને કાંઈ અર્થ સમજાયો નથી. મ્હને તે સ્પષ્ટ સમજાવી દેહો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ પતિ વિશે જેના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો લેશ પણ નથી, જેને માત્ર પૈસા વડે જ વેચાતી લીધેલી છે, એવી વ્યભિચારીણી સ્ત્રી મારાઓ જેવી છે એમ સમજવું. પતિએ મેળવેલા ધનમાંથી થોડું ઘણું ચોરી રાખવાની ઈચ્છા હરે છે તે ચોર જેવી છે. જે દામ દરતી નથી, પરંતુ પુષ્કળ ખાવ છે, પતિને માથો દેવામાં પાછી પાની દરતી નથી અને પતિનું સાફ દાર્પ તથુખત્તા તોલે ગળે છે, તે શેઠ જેવી છે. જે પોતાના પતિની એકના એક પુત્રની જેમ દાળજી લે છે, અને પતિએ મેળવેલી સંપત્તિની સંભાળ રાખે છે તે સ્ત્રીને માતાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. જેમ ન્હાની બહેન મોટા બાઈને માન આપે છે, તેમ જે સ્ત્રી પોતાના પતિને માન આપે છે, તેની આજ્ઞામાં રહે છે, તેને બગિચીની ઉપમા આપી છે. જે પતિને જોતાંજ અત્યંત દર્પથી હબરાઈ જાય છે, જાણે કે એકાદ મિત્ર પોતાના મિત્રને ઘણા વખત પછી મળ્યો હોય, એવી કુદ્દીન અને શીલવતી બાયાંને મિત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. પતિ મુરસે થાય પણ પોતે મુરસે ચતી નથી એટલુંજ નાહ પણ જેના અંતઃકરણમાં પતિ વિશે ખરાબ વિચાર હોયે આવતો નથી, તેને દાસી જેવી બાયાં કહે છે. મુન્નતા ! આ સાતમાંથી તું કયા પ્રકારની બાયાં ચત્રા ઇચ્છે છે ? ”

મુન્નતા બોલી, “ બગવન ! આજ્ઞથી હું મ્હારા પતિની દાસી જેવી બાયાં ચઢિશ. ”

ચિત્તનું જ રક્ષણ કરવું એક એ

પ્રુદ્ગુરુ આવસ્તીમાં રહેતી હતા ત્યારે એક વેળાએ
 હેમણે અનાયપિંડિકને દર્શાવ્યું, “હે ગૃહપતિ, જો મનુષ્ય
 ચિત્તનું રક્ષણ કરે નહિ, તો તેના કાયકર્મ, વાકર્મ અને માન-
 સિકર્મ અરક્ષિત રહે છે; અને તેથી તેના આ ત્રણે કર્મ
 વિકારવશ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ ધીરે ધીરે તેનાં
 વાચા અને મન એ ત્રણે બગડતાં જાય છે અને તેને મરણ
 પછે મુખે આવતું નથી. એકાદ ધરતું હાપડું જો ખરાબ હોય
 તો તે ધરતી માંત્ર વગેરે સર્વ કંઈ અરક્ષિત થાય અને
 ધીમે ધીમે આખું ધર દોડળું થઈ જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે,
 તે પ્રમાણે હે ગૃહપતિ! જો એક ચિત્તને સંભાળાએ નહિ તો
 મનુષ્યનાં કર્મો વિકૃત બની જઈ તેનું અત્યંત અનિષ્ટ પરિણામ
 આવે છે. તે જ ચિત્ત જો સંભાળવામાં આવે તો સર્વ કર્મ
 સુરક્ષિત થાય છે, અને તેને લીધે મનુષ્ય મુખેથી મરી રહે
 છે. ધરતું હાપડું જો સુરક્ષિત હોય તો માંત્ર વગેરે સર્વ કંઈ

મુરશિત થાય; તેમ મનુષ્યનું ચિત્ત મુરશિત હોય તો તેનાં સર્વ
કર્મો મુરશિત રહે છે.

યથાગારં દુષ્ટનં બુદ્ધિ સમતિવિજ્ઞતિ
 एवं અમાયિતં ચિત્તં રાગો સમતિવિજ્ઞતિ ।
 યથાગારં સુચ્છન્નં બુદ્ધિ ન સમતિવિજ્ઞતિ
 “एवं सुमायितं चित्तं रागो न समतिविज्ज्ञति” ।

ધર્મપદ

(૭)

સાત ધનો

ભગવાન બુદ્ધ આવસ્તીમાં રહેતા હતા તેવામાં ઉગ્ર નામના રાજાનો મંત્રી લેમની પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરી એક બાણ એ બેસી બોલ્યો, “ ભગવન! આ અમારો મિત્ર શાકુકાર કેટલો શ્રીમંત છે ! તેની પાસે કેવળ સોનાનાં નાણાં લાખોની સંખ્યામાં નીકળી શકે, તે રૂપાની વાત જ થી કરવી ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા “ હે ઉગ્ર ! આવા પ્રકારના ધનની અગત્ય નથી એમ હું કહેતો નથી, તથાપિ તેને અગ્નિ, જળ, રાજા સોક, ચોર, લૂંટાર અને પોતાનાં સગાંસંબંધીઓ તરફથી ખીટ તો હોય છે જ. તેથી તેને કેટલું ધન ન મળી શકાય. પણ હે ઉગ્ર ! શ્રદ્ધા, શીલ, સન્ન, અવગ્રહ, મુત, ત્યાગ અને પ્રણા એ સાત ધનો સોના રૂપા સમાન અંશજ નથી. તેને અગિયો કે જળથી નાશ થવાનો ભય નથી; કુદ રાજા, લૂંટારા કે પોતાના અહિંસાચિંતક સગાંઓ આ ધનને મુંટવી શકે એમ નથી.

“ હવે આ સાતનો અર્થ કહું છું. શ્રદ્ધા એટલે આર્થ-પ્રાપ્તિની તથાગત ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી. શીલ પાંચ પ્રકારનું છે. આર્થ પ્રાપ્તિ પ્રાણપાતથી નિવૃત્ત થાય છે. અદાતાનથી નિવૃત્ત થાય છે, વ્યભિચાર કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે, અસત્ય

આપણી નિવૃત્ત થાય છે, અને માદક પદાર્થથી નિવૃત્ત થાય છે. આ પાંચ નિયમનું મથાર્થ પાલન એ જ સીલધનનું રક્ષણ. સ્વચ્છ એટલે પાપકર્મ કરતાં લાજનું. ‘આપણે સારા કુળમાં જન્મ્યા છીએ, સદ્કર્મનું આપણને જ્ઞાન થયું છે, છતાં પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું આપણને શોભે જ કેમ ?’ એવા વિચારથી પાપકર્મના કંટાળો આણવો એને જ સ્વચ્છ કહે છે, અવગ્રાહ્ય એટલે લોકોપવાદનો ભય. ‘આપણે પાપાયરણ કરીશું તો લોક આપણને શું કહેશે’ એની મનમાં ભીતી રાખવી, એને જ અવગ્રાહ્ય કહે છે. જેનાથી જગતનું કલ્યાણ થઈ શકે એવી વાતોનું શ્રવણ કરવું તથા એવી વાતોની ખરાબર માહિતી રાખવી એને શ્રુતધન કહે છે. મથાશક્તિ દાનધર્મ કરવાં, એને ત્યાગધન કહે છે. ચાર આર્થ સત્વરે અને બીજા સદ્કર્મોનું અપ્રતિહત જ્ઞાન હોવું એને જ પ્રણધન કહેવાય છે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ પાસે આ સાત ધનો છે તે જ પુરુષ કે સ્ત્રીને ખરા શ્રીમંત હું માનું છું. કેમકે આલોક અને પરલોકમાં આ ધનનું કોષ્ઠયજી અપહરણ કરી શકે નહિ.

સદ્ધાધનં સીલધનં દિરિમોત્તરિયં ધનં
 શ્રુતધનં ચ ચાગો ચ વજ્જા વે સત્તમં ધનં ।
 યસ્સ एते ધના અરિય્ઠિત્થિ યો પુરિસસ્સ વા
 અદલ્લિદોઽતિ તં બાહુ અમોઘં તસ્સ ઓવિતં
 —અંશુતર, -શ્રુતનિપાત.

(૮)

પાંચ વાતનું સતત ચિંતન કરવું

શ્રાવસ્તીમાં રહેતાં યુદ્ધ ભગવાને એક વખતે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “હે ભિક્ષુઓ! હું જરાધર્મી છું, વ્યાધિધર્મી છું, મરણ-ધર્મી છું, સર્વ પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મૃદને વિયોગ થનાર છે, અને હું જે ખરાબ કે સારું કર્મ કરીશ, તેનો હું જ ભાગીદાર થાશ, કર્મ એ જ મ્હારું ધન છે અને કર્મ જ મારો બાંધવ છે.” આ પાંચ વાતનું પ્રત્યેક-પછી તે પુરૂષ હો કે સ્ત્રી હો, પ્રવર્જિત હો કે મૃદસ્થ હો-વારંવાર સ્મરણ કરવું.

“હે ભિક્ષુઓ! હું જરાધર્મી છું એવો વિચાર કરતાં મનુષ્યનો તારણ્યમદ નષ્ટ થાય છે. આ તારણ્યમદને લીધે મનુષ્ય કાય, વાયા અને મનથી પાપ કરે છે; પણ જે પોતે જરાધર્મી છે એવું સ્મરણ રાખે છે તેનો આ મદ નષ્ટ પામે છે. નિદાન એછો તો થાય છે જ એ આ વાતના ચિંતનથી કાયદો છે. હું વ્યાધિધર્મી છું એ વાતનું ચિંતન કરતાં એવો લાભ થાય છે કે જેને લીધે મનુષ્ય ત્રિવિધ પાપ આચરે છે, તે આરોગ્યમદ નષ્ટ થાય છે; કંઈ નહિ તો કમતી તો થાય

છે જ ! હું મરણધર્મી છું એ વાતનું ચિંતન કરતાં મનુષ્યનો
 હૃદયભર નષ્ટ થાય છે. એ આ ચિંતનનો શાયદો છે. ‘સર્વ
 પ્રિય વસ્તુ અને મનુષ્યનો મૃત્યુ વિયોગ થનાર છે’ એ વાતનું
 સ્મરણ રાખતાં મનુષ્ય પ્રિય વસ્તુ માટે કે મનુષ્ય માટે પાપા-
 ચરણ કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને વિયોગદુઃખનો ભોગ
 યજ્ઞ પડતો નથી. ‘સારાંનરસાં કર્મિણાં’ હું ભાગીદાર થયેલ, કર્મ
 એ જ મ્હારું ધન અને કર્મ એ જ મારો જાંઘવ’ એ વાતનું
 સ્મરણ કરતાં મનુષ્ય પાપકર્મથી નિવૃત્ત થાય છે. એ આ
 વાતના ચિંતનથી લાભ થાય છે.”

(૬)

ગયાને શોક વૃથા

કાંઈ એક સમયે છુદ્ધ ભગવાન જેતવનમાં અનાથ પિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા. એક દિવસ રાજા પ્રસેનદિ કોસલ જેતવનમાં આવી છુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેઠો. એવામાં રાજાની માનિતી રાણી મહિલકા પર-
ભોક્ત્રવાસી યયાના સમાચાર આવ્યા. તે સાંભળી રાજા શોકાક્રુષ્ટ થયો. ત્યારે છુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ, જરાધર્મી પદાર્થને જરા ન આવડી, મરણુધર્મી પદાર્થને મરણુ ન આવડું, વ્યયધર્મી પદાર્થનો વ્યય ન થવો અને નાશવંત પદાર્થનો નાશ ન થવો, એવું બ્રહ્મદેવ સૂઝાં કરી શકનાર નથી. પણ મહારાજ ! આવા પ્રસંગે અશનન એવો વિચાર કરતા નથી કે ‘મહારાજ પ્રિયજનને જરા, મરણુ, વ્યાધિ આવે છ એવું નથી, એ સર્વ જગતનો કર્મ છે. પ્રાણીમાત્ર જરામરણમાં સપડાયેલાં છ !’ અને મહારાજ ! અગ્ર મનુષ્યને આ પ્રમાણે યથાર્થ વિચાર કરતાં ન આવડવાથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ધધો સૂઝતો નથી, અજ રુચતું નથી, તેની અંગકાંતિ નહ થાય છે, કામકાજ બંધ પડે છે, અને તેના શત્રુ આનંદિત

ચાપ છે, પણ મહારાજ ! આર્યશ્રાવકની વાત આનાથી
 ભિન્ન છે. તે જરાધર્મી જીર્ણ યતાં, વ્યાધિધર્મી વ્યાધિત યતાં,
 મરણધર્મી મરણ પામતાં, ક્ષયધર્મી ક્ષીણ પામતાં કે નાશધર્મી
 નાશ પામતાં યથાર્થ વિચાર કરે છે. પ્રાણીમાત્ર આ વિકારથી
 બદ્ધ થયાં છે એ જોઇ તે શોક કરતો નથી. તે પોતાના
 અંતઃકરણમાંનું વિપારી શોકશક્ત્ય કાઢી નાંખે છે,—જે શક્ત્યથી પિદ્ધ
 યતાં મૂર્ખ અનુષ્ઠ પોતાની જ' હાંનિ કરે છે. પણ આવે સમે
 આર્યશ્રાવક શોકરહિત, અથા નિર્વાણમાર્ગનો સામ મેળવી
 લે છે ! ”

(૧૦)

બુદ્ધિનાં પાંચ આવરણો

ધુદ્દેવ આવસ્તીમાં જોતવન ઉદ્યાનમાં અનાથપિંડિકનાં આશ્રમમાં રહેતા હતા, ત્યારે અંગારવ આજ્ઞા લેમની પાસે આવ્યો. અને કુશલ પ્રશ્નાદિક પૂછી એક જાણુએ બેસી બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! પુષ્કળ દાળ મુખ પરિચિત હોય એવા મંત્રા જે મહને એકાએક ઘાટ આવતા નથી, તો પછી મોટે નહિ કરેલા મંત્રાની શી વાત પૂછવી ! પણ આમ થવાનું કારણ શું તે આપ કહેશે કે ?”

ધુદ્દેવ બોલ્યા, “હે આજ્ઞા ! જે વેળાએ કામવિકારથી મતુષ્યનું ચિત્ત બધું વધી જાય છે, અને કામવિકારને કાંત કરવાનો માર્ગ લેને ખળર હોતો નથી, તે વેળાએ લેને આત્માર્થ શું, પરાર્થ શું, એ સમજાવું નથી, અને પુષ્કળ રિપસ પરિચિત એવા મંત્ર સુદાં લેને સ્મરણમાં આવતા નથી. જે વેળાએ લેનું ચિત્ત કોપથી ઠેકાણે રહેતું નથી કે આત્મસ્થ થી મંદ પડી ગયું હોય છે, અથવા ગમે તેમ જાંત થયું હોય છે કે સંશયચક્ત થાય છે, ત્યારે પોતાનું કે પારકાનું દિત શેમાં

છે તે યથાર્થપણે જાણ્યો નથી, અને આવરકાળ પરિચિત્ત મત્રો
પણુ ત્હેને યાદ આવતા નથી.

“હે આશ્ચર્ય ! વાસણના પાણીમાં જૂરો કે દાળો રંમ
નાંખીએ તો ત્હેમાં આપણો પડાચો દેખાતો નથી, તે જ
પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કામવિદારથી વ્યગ્ર થતું હોય ત્હેને પોતાના
હિતાદિતનું જ્ઞાન થતું નથી. તે જ પાણીનું વાસણુ ગરમ થતાં
ત્હેમાંથી વરાળ નીકળશે, અને પાણી હઠગવા માંડશે. આવે
સમયે મનુષ્યને પોતાનું પ્રતિબિંબ એ પાણીમાં દેખાય એ
શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય ક્રોધાબજૂત થતાં ત્હેને
આત્મહિત શેમાં છે, એ સમજાતું શક્ય નથી. તે વાસણુમાંનું
પાણી જો શેવાળથી બરેકું હશે, તો મુઠ્ઠાં માણસને પોતાનું
પ્રતિબિંબ એમાં દેખાશે નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું મન આશ્-
ચર્યમાં સપડાયું છે, ત્હેને પોતાનું હિત સમજાય એવું નથી,
તો ખીજના હિતની વાત તો બાબુએ જ રહી. તે પાણી જો
પવનથી હાલવા માંડે તો મુઠ્ઠાં આપણું પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાશે
નહિ. તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જ્ઞાંત થયેકું છે, ત્હેને આત્મ-
પરાહિત શેમાં છે એ સમજાશે નહિ. તે જ પાણી મંદું અને
ગલીય થયું હશે, તો મુઠ્ઠાં આપણું પ્રતિબિંબ બરાબર
દેખાનાર નથી ! તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત સંશયગ્રસ્ત થયું છે,
ત્હેને પારકાનું કે પોતાનું હિતાદિત સમજાય છે એ બનવા
જોગ નથી. તે જ પાણી જો સ્વચ્છ અને શાંત હોય તો
ત્હેમાં મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે દેખાશે. તે જ પ્રમાણે જેનું
ચિત્ત કામચંદ, બ્યાપાદ (ક્રોધ), આશ્ચર્ય, જ્ઞાંતતા અને
સંશયગ્રસ્તતા એ પાંચ આવરણથી વિમુક્ત થયું હશે, ત્હેને જ
આત્મપરહિત યથાર્થપણે સમજાય.

“હે બ્રાહ્મણ! આ પાંચ આવેશુંના પરિહારના ઉપાય એટલે સાત બોધ્યંગની (જ્ઞાનનાં અંગની) ભાવના છે: (૧) સ્મૃતિ,^૧ (૨) ધર્મપ્રવિચય,^૨ (૩) વીર્ય,^૩ (૪) પ્રીતિ,^૪ (૫) પ્રવ્રજિધ,^૫ (૬) સંભાધિ,^૬ અને (૭) ઉપેક્ષા.^૭ આ સાત જ્ઞાનનાં અંગ છે. આ સાત બોધ્યંગની ભાવના કરતાં મનુષ્યનું ચિત્ત સર્વ આવેશોથી મુક્ત થાય છે.”

૧. સ્મૃતિ અથવા વિવેક. ૨. મનોવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનું સામર્થ્ય અથવા પ્રજ્ઞા. ૩. સત્કર્મ કરવો વિશે માનસિક ઉત્સાહ. ૪. સત્કર્મથી પ્રાપ્ત થનારો આનંદ. ૫. ચિત્તની સંતૃપ્તતા અથવા ચિત્તસુખ. ૬. ચિત્તની એકાગ્રતા. ૭. ચિત્તની મધ્યસ્થાવેસ્થા.

(૧૧)

બોધગોની ભાવના

પુરુષદેવ શ્રાવસ્તીમાં રહેતા હતા ત્યારે એક સમયે બિશ્નુને હૃદયેથી બોલ્યા કે “હે-બિશ્નુઓ, જે વેળાએ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તે વેળાએ પ્રત્યક્ષ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ બોધગોની ભાવના કરવી ચોખ્ખી નથી. એકાદ માણસને દેવતા સગળાવવો હોય અને તે જો બીનાં સાક્ષાં, હાણાં અને બીની ધાસ નાંખી પૂકવા માંડે, તો તે સગળશે ખરે કે ? તે જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય, તે જો પ્રત્યક્ષ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધગોની ભાવના કરશે તો તેના ચિત્તને ઉત્તેજના મળશે નહિ. પડેસેથી જ ચિત્ત જડ થયું હોય છે, તો તે આ ત્રણ બોધગો વડે અટકાવી શકાય એ શક્ય નથી. પણ તે કાળે ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ આ ત્રણ સંબોધગોની ભાવનાઓ ધણી જ ઉપયોગી છે. કેમકે, જડ થયેલા ચિત્તને એનાથી ઉત્તેજન મળે છે. એકાદ માણસને દેવતા સગળાવવો હોય તો તે જો સૂક્ષ્મ સાક્ષાં હાણાં અને મુકું ધાસ નાંખી સગળાવવા પ્રયત્ન કરે તો તેને સગળતાં વિલંબ થતો નથી. એ જ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત જડ થયું હોય તે જો ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધગોની ભાવના કરે તો તેની જડતા નીકળી જશે અને તેના ચિત્તને ઉત્તેજન મળ્યા વિના રહેશે નહિ.

“ પણ હે ભિક્ષુઓ ! જો વેળાએ ચિત્ત બ્રાંત થયું હોય તે વેળાએ ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એની ભાવનાથી ચિત્તની બ્રાંતતાનો ઉપશમ ન થતાં, તે વિશેષ બ્રાંત થશે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ હોલવવી હોય, અને તે હોલવવાને જો તે સૂકાં લાકડાં અને છાણાં અને ધાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે આગ ન હોલાતાં અધિક જ બમકશે. તે પ્રમાણે જોનું ચિત્ત બ્રાંત થયું હોય, ત્યેને ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય અને પ્રીતિ એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરતાં તે પ્રશાંત ન થતાં અધિક જ બડકશે. આવે પ્રસંગે પ્રત્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગથી ભાવના ધરવી યોગ્ય થશે. કેમકે આ બોધ્યંગથી બડકેલું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે. એકાદ માણસને સળગેલી આગ કમી કરવી હોય, અને તે જો બીનાં લાકડાં, બીનાં છાણાં અને બીનાં ધાસનો ઉપયોગ કરે, તો તે ખાત્રીથી કમી થશે. તે જ પ્રમાણે જોનું ચિત્ત બડકયું હોય, તે જો પ્રત્રબ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ સંબોધ્યંગની ભાવના કરે, તો તે ખાત્રીથી પ્રશાન્ત થશે.

“ હવે રજો સ્મૃતિસંબોધ્યંગ. હે ભિક્ષુઓ ! આ સંબોધ્યંગનો આપણે સર્વત્ર ઉપયોગ કરવો ધટે. ”

(૧૨)

સતકર્મનાં પ્રત્યક્ષ ફળ

વળા એક પ્રસંગે શાલાગ્રામના બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશી બુદ્ધ-
ચરુ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો દાન
નથી, ધર્મ નથી, સતકર્મ કે કુકર્મનાં ફળ નથી, મા
નથી કે બાપ નથી, નરકે જનાર કોઈ નથી, કે સ્વર્ગે જનાર
કોઈ, એવું કહેનાર છે. પણ આનાથી ઉલટું બીજા શ્રમણ
બ્રાહ્મણ એમ કહે છે કે દાન ધર્મ છે, દાન ધર્મનાં ફળ છે.
સતકર્મ અને અસતકર્મનાં થે ફળ છે, મા છે, બાપ છે, નરક છે
અને સ્વર્ગ છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ નાસ્તિકવાદી હોય,
તેમનાથી કાયા, વાચા અને કરી પાપકર્મ થઈ જાય એ
સાહજિક છે; પરંતુ જે આસ્તિક હોય છે, તેમને પાપકર્મનો
બપ હોવો, અને પુણ્યકાર્ય તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થવી, એ યે
સાહજિક જ છે. હવે એકાદ સુઘ આદમી એવો વિચાર કર
છે કે જે નાસ્તિકના કહેવા પ્રમાણે પરલોક ન હોય, તો
મરણોત્તર પ્રાણીને દુઃખની બીતિ નથી; પરંતુ જે પરલોક હોય
અને તે નથી એમ માનીને પ્રાણીએ આ લોકમાં અધર્મોચરણ
કર્તા હશે, તો પરલોકમાં તેની શી ગતિ થશે ? તેની દુર્ગતિ
થશે નહિ કે ? હવે પરલોક નથી એમ માનીએ, તો ધાર્મિક
આચરણથી મરણ પછી કોઈ પણ દુઃખ થવા જોવું નથી;

એટલું જ નહિ, એકાદ ખરાબ માણસની જેમ ધર્માચરણ કરનારા ગૃહસ્થની આ લોકમાં અપજીર્તિ થતી નથી. સગ લોકોમાં તે પ્રશંસનીય થાય છે.

“ હે ગૃહસ્થો ! ખીજા કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો અક્રિયાવાદી છે; તેઓ કંઈ પણ ક્રિયાનું મનુષ્યને ક્ષણ ભોગવવું પડતું નથી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. મનુષ્ય હજારો પ્રાણીને મારી નાંખે, કે ધરદારનો અપહાર કરે, તો તેથી તેની આત્મા પર કંઈ જ પરિણામ થતું નથી, એવો આ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો મત છે. પરંતુ ખીજા શ્રમણ બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક પાપ-કર્મની મનુષ્ય પર અસર થાય છે, એવું કહેનારા છે. હે ગૃહસ્થો ! આ બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી કે ? ”

“ હા, બદંત ! ” બ્રાહ્મણોએ તત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ મોહ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! આવે સમયે ડાહ્યો મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે, કે જો ક્રિયાનું પરિણામ આત્મા પર થતું ન હોય, તો આત્મા પરલોકમાં સુખી થશે, એ ઠીક છે. પણ જો આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું તો દુરાચરણથી તે દુર્ગતિને પામશે ! ઠીક. આત્મા પર ક્રિયાનું પરિણામ થતું નથી એવું જો ધારી લઈએ તો એ સદાચરણથી કંઈ જ નુકસાન થવા જેવું નથી. સદાચરણી મનુષ્યની સગ લોક પ્રશંસા જ કરે છે.

“ ગૃહસ્થો ! ખીજા કેટલાક બ્રાહ્મણ શ્રમણ અહૈતુવાદી છે; મોક્ષને કંઈ પણ કર્મો દારણરૂપ થતાં નથી, અનુક એક

યોનિમાંથી પ્રાણી ગયો કે તે આપોઆપ મોક્ષને પામે છે, ત્હેને મોક્ષ મેળવવા માટે ખટપટ કરવી પડતી નથી, એવો ત્હેમનો મત છે. પરંતુ જીન શ્રમણ બ્રાહ્મણ મોક્ષ સહેતુક જો એવું કહેનારા છે. પોતાનાં પ્રયત્નથી મોક્ષ મેળવાય છે, એવું ત્હેમનું કહેવું છે. હે ગૃહસ્થો ! આં બે પંથના શ્રમણ બ્રાહ્મણના મતો પરસ્પર વિરોધી નથી કે ? ”

“ હા, બદંત ! આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોનું કહેવું પરસ્પર વિરોધી છે. ” શાક્ષાત્માનવાસી બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે ગૃહસ્થો ! ડાહ્યા માણસ એવો વિચાર કરે છે કે અમુક અમુક યોનિમાં દુઃખભોગવ્યા સિવાય કેવળ સદાચરણથી મોક્ષ મળશે નહિ, એ વાત જો ખરી હોય તો આ લોકમાં ધાર્મિક આચરણથી કાંઈ જ નુકસાન થતું જોવું નથી. ઉલટી સુઘ લોકોમાં આપણી પ્રશંસા જ થનાર છે. અને જો પ્રયત્નથી સુગતિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો મહારો સુકર્મ વિધેનો ઉત્સાહ મહેને ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

(૧૩)

વિચાર કરીને વિદ્યાસ રાખો

એક વખત છુદ્દેવ ધર્મપ્રચારાર્થે કોસલદેશમાં ૪૨તાં ફરતાં કાલામ નામના ક્ષત્રિયોને મામ આવ્યા. ભગવંતના આગમનની વાત સાંભળી કાલામનો મ્હોટો સમુદાય લેમના દર્શન ગયો. કેટલાક જથ્થુ છુદ્દને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠા; કેટલાકે પોતાના નામ જોત્ર દેશાં, કેટલાક જથ્થુ મૂઆ મૂગા એક બાજુએ બેઠા; અને બીજા છુદ્દને કુસળ પ્રમાદિક પછી કીધા પછી બાજુએ બેઠા.

આ સર્વ વિધિ પૂરો થયા બાદ કાલામમાંથી યાની લોકે છુદ્દને કહ્યું, “ ભગવન, અમારા ગામમાં પુણ્ય શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, તે આપના મતને વખાણે છે, અને બીજાના મતની નિંદા કરે છે. બીજાએ કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણ આવે છે, અને પોતાના મતની મ્હોટાઈ કરી લેમની પૂર્વે આવેલા શ્રમણ બ્રાહ્મણોના મતની નિંદા કરે છે. આવી વેળાએ અમને સંકા આવે છે કે આ સર્વમાં કોનો મત ખરો, તે કોનો ખોટો ? આ શ્રમણ બ્રાહ્મણોમાં સત્યવાદી કોણ અને અસત્યવાદી કોણ ? ”

છુદ્દેવ બોલ્યા, “ હે કાલામો ! હું જે કંઈ કહું છું તે પરપરાથી સાંભળ્યા કરો છો માટે ખરું માનશે નહિ; આપણી

પૂર્વપરંપરા એવી છે માટે ખરૂં માનશો નહિ. એ આમ હશે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ આપણા પવિત્ર ગ્રંથમાં છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ અનુમાનસિદ્ધ છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; આવો આ લૌકિક ન્યાય છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; એ સુંદર જથ્થા છે માટે ખરૂં માનશો નહિ; આપણી શ્રદ્ધાને એ અનુકૂળ છે માટે એ ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહિ; આ ગ્રંથજી પ્રસિદ્ધ છે કે આ આપણને પૂજ્ય છે માટે ગદારા આ ભાષણ પર વિશ્વાસ મૂકશો માં! પણ કાલામો ત્હમારી વિવેકબુદ્ધિથી જ્યારે ગદારો ઉપદેશ ત્હમને ખરો લાગે, ત્યારે જ ત્હમે તેનું મહત્ત્વ કરો. હવે હું ત્હમને પૂછું છું કે જ્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણ ઉપર લોભનો પાંજો બેસે છે, તે વેળાએ ત્હને આત્મહિત કે પરહિત સમજાય એ શક્ય છે કે ?”

“ના, ભગવન્” એવો કાલામોએ ઉત્તર આપ્યો. છુદ્ધ આગળ બોલ્યા, “હવે હે કાલામો ! હું ત્હમને એમ પૂછું છું કે મનુષ્યનું અંતઃકરણ જો અલોભથી (પરોપકારબુદ્ધિથી) ભરાઈ ગયું, અદ્રેષથી (મૈત્રીથી) ભરાઈ ગયું, અને અમોહથી (જ્ઞાનથી) ભરાઈ ગયું, તો ત્હેનાથી હિત યશે કે અહિત યશે ?”

“હિત યશે” એવો કાલામો ઉત્તર આપતાં, છુદ્ધ-દેવ બોલ્યા, “હે કાલામ ! જેનું અંતઃકરણ લોભાભિજાત યયું નથી, તે નિર્લોભી મનુષ્ય લોભથી પ્રાપ્તિચાત કરતો નથી; ચોરી કરતો નથી; વ્યાભિચાર કરતો નથી; ખોટું બોલતો નથી, અને આ પાપો કરવામાં બીજાને યે ઉત્તેજન આપતો નથી. તેમ જ અદ્રેષ અને જ્ઞાની મનુષ્ય દ્રેષથી કે અજ્ઞાનથી

પાપાયરણ કરતો નથી, અને જીભએને. પાપાયરણમાં ઉત્તેજન
આપતો નથી. લોભ, દ્વેષ, અને મોહ એ પાપનાં મૂળ છે.
અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ એ પુણ્યનાં મૂળ છે.
કાલામ ! લોભાદિકથી હાનિ છે કે નહિ, આ ત્રણ પાપનાં
મૂળ આત્માના ધાતનાં કારણ થાય છે કે નહિ, અને એનાથી
જગતમાં દુઃખ વધે છે કે નહિ, એનો ત્હમે પૂર્ણ વિચાર કરી
ન્યારે ત્હમારી બુદ્ધિને આ મનોધર્મ ત્યાજ્ય છે એમ લાગે
ત્યારે જ ત્હમે ત્હેનો ત્યાગ કરો. કેવળ આ ઉપદેશ ત્હમારી
પરંપરાગત આવેલી દૃષ્ટિને પસંદ છે ઇત્યાદિ કારણથી જ
આ મ્હારા ઉપદેશનો ત્હમે સ્વીકાર કરશો નહિ. અલોભ, અદ્વેષ
અને અમોહ આ ત્રણ મનોધર્મ પુણ્યનાં મૂળ છે એમ મ્હે
કહ્યું, એનો ચે ઠીક વિચાર કરી, આ કાલામ ! ન્યારે ત્હમારી
બુદ્ધિને આ મનોધર્મ આત્મપરાહતકારક છે, જગતમાં આથી
સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એમ ખાત્રી થાય, ત્યારે જ આ
મનોધર્મ પૂણ્યતાએ પહોંચે એવો પ્રયત્ન કરો.

“ હે કાલામો ! જે આર્થશાવકના મનમાંથી લોભ, દ્વેષ
અને મોહ આ ત્રણ મનોવૃત્તિ નટ થઈ, તે ચારે દિશામાં
પ્રાણીમાત્ર તરફ મૈત્રીભાવ ઠરવા સમર્થ થાય છે; પોતાના
મૈત્ર ચિત્તથી ચારે દિશામાંનાં પ્રાણી પર તે પ્રેમ કરે છે, તે જ
પ્રમાણે કરણા, સુદિતા અને ઉપેક્ષા આ ભાવનાનો ચે ત્હેને
સહજ લાભ થાય છે. હે કાલામો ! આ ચાર ભાવનાઓને
ચોગે જેતું ચિત્ત સર્વ પ્રકારના વૈરથી મુક્ત થયું હશે, ત્હેના
મનને ચાર પ્રકારનું ધૈર્ય આવે છે તે એવો વિચાર કરે છે

કે, (૧) જો પરલોક દર્શો તો મારા મુખર્થી મને મુગ્ધિ-
મળવી લેખ્યે; (૨) જો પરલોક ન હોય તો, આ જ જગતમાં
હું કોઈ પણ પ્રાણી તરફ વૈરભાવ ન રાખતાં આનંદથી રહું
છું; (૩) જો પાપી મનુષ્યને પાપ જલ્મ શિક્ષા ભોગવવી પડે
છે, એ સિદ્ધાંત ખરો હોય, તો હું કદી એ પાપ કરતો ન
હોવાથી શિક્ષા ભોગવવાનો મારા પર પ્રસંગ આવશે નહિ;
(૪) જો આપણા પાપનું ફળ આપણને મળે છે જ એવું ન
હોય તે બીજા કોઈને એ ભોગવવું પડે છે, એ સિદ્ધાંત ખરો
હોય તો મારા સદાચરણથી જ હું મહાર્જ નહિ પણ બીજા
જનોનું એ કલ્યાણ કરું છું !”

ધુન્દનો ઉપદેશ શ્રવણ કરી કાલામેને અત્યંત આનંદ
થયો અને તે દિવસથી તેઓ ધુન્દના ઉપાસક થયા.

(૧૪)

આત્મલાયન' બ્રાહ્મણકુમાર અને બ્રાહ્મણવર્ણનું ગૌરવ

એક સમયે છુદ્દદેવ આવસ્તીમાં અનાંયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ જુદા જુદા દેશમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણ ઠાંઠક કારણને લીધે આવસ્તીમાં આધ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે “આ અમણુ ગૌતમ ચારે વર્ણુ મોક્ષના અધિકારી છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરે છે. તેની સાથે આ વિગતમાં વાદ કરવા મેણુ સમર્થ છે?” છેવટે આત્મલાયનકુમારને છુદ્દની સાથે વાદવિવાદ કરવા આગળ કરવો, એવો નિર્ણય થયો.

આત્મલાયનકુમારનું અધ્યયન હમણાંજ પૂર્ણ થયું હતું. નિષ્કંદ, હંદ:શાસ્ત્ર પ્રત્યાદિ વેદાંગો સદિત ચારે વેદ તેને કંઈક હતા, તો એ છુદ્દની સાથે વાદ કરવો કદાચ ॥ એ તે નજીક હતા. તેને જ્યારે પોતાનો નેતા થવાની બ્રાહ્મણોએ વિનંતી કરી, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું, “બાઈઓ! અમણુ ગૌતમ એ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે વાદ કરવો એ સામાન્ય વાત નથી. હું જો વેદોમાં પારંગત હોય, તો એ ગૌતમ સાથે વાદ કરવા સમર્થ નથી.”

સાંખા વખત સુધી વાટાવાટ : થયા પછી તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વલાયનને કહ્યું કે “આશ્વલાયન ! હેં પરિવાજક-ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે; અને મુદ્ધ વિના પરાગિત થવું લેને થોમ્મ નથી.”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ગૌતમ સાથે વાદ કરવો એ જરા કંઠજ કામ છે તો યે લેખારા આશ્રદથી કું લેખારી સાથે આપું છું.”

પછી તે બ્રાહ્મણસમુદાય સહ આશ્વલાયન યુદ્ધદેવ પાસે ગયો અને કુદ્ધસસમાચારાદિ પૂછી એક બાળુએ બેઠો. પછી તેણે યુદ્ધદેવને પૂછ્યું, “હે ગૌતમ ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા વર્ણો હીન છે. બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શુદ્ધ છે, બીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે. બ્રાહ્મણોને જ મેક્ષ મળે છે, બીજાઓને નથી. બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા લેના ઔરસ પુત્ર છે; અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મદેવના વંશજ છે. હે ગૌતમ ! આ મુદ્ધ સંજોધે આપનું કહેવું શું છે?”

યુદ્ધ બોલ્યા, “હે આશ્વલાયન ! બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋગ્નવતી થાય છે, ગર્ભવતી થાય છે, પ્રમુતા થાય છે, અને બાળકને દુધ પામ છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સંતતિ બીજા વર્ણો પ્રમાણે જન્માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મદેવના મુખથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરવો, એ આશ્ચર્ય નથી શું ?”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! આપનું કહેવું મને તે હોય તો યે પોતે બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એ વિશે બ્રાહ્મણોને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.”

“બુદ્ધ બોલ્યા, “હે આશ્વલાયન! ચૈતન, કાંબોજ અને
ખીજ સરહદ પરના પ્રદેશમાં આર્ય અને દાસ એવા બે જ
વર્ગ હોય કદી કદી આર્યનો દાસ અને દાસનો આર્ય બને
છે; એ વાત તારા સાંભળવામાં છે ખરી કે?”

“હા, મેં એવું સાંભળ્યું છે.” આશ્વલાયને ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “એવું જો છે, તો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણો જ ઉત્પન્ન
ક્યાં અને તે સર્વ વર્ણમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ શો?”

આશ્વલાયને કહ્યું, “આપનું કહેવું બલે ગમે તે હોય પરંતુ
બ્રાહ્મણોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે બ્રાહ્મણ વર્ણ જ માત્ર
શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર ચોરી કરે, વ્યભિચાર
કરે, ખોડું ખોલે, ચાડી કરે, વૃથા બડબડે, પારકાના ધન પર
દષ્ટિ નાંખે, દ્વેષબુદ્ધિ વધારે, નાસ્તિકપણનો અંગીકાર કરે તો
તે જ માત્ર નરકમાં જશે; પણ બ્રાહ્મણ આ કર્મ કરતાં ચે
દેહત્યાગ પછી નરકમાં જનાર નથી, એવું ત્હને લાગે છે કે!”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “હે જોતમ! કેમ પણ વર્ણનો
મનુષ્ય પાપ કરતાં નરકમાં જશે. બ્રાહ્મણ શું કે અબ્રાહ્મણ
શું, સર્વને પોતપોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડતે?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “એકાદ-બ્રાહ્મણને પ્રાણુધાતથી નિવૃત્ત
યાય, કે ચૌર્યકર્મથી નિવૃત્ત યાય, વ્યભિચારથી નિવૃત્ત યાય,
અસત્ય બાપણથી નિવૃત્ત યાય, ગાળાગાળાથી નિવૃત્ત યાય,
વૃથાજાપથી નિવૃત્ત યાય, પરધનના લોભથી નિવૃત્ત યાય કે દ્વેષ
તથા નાસ્તિકતાથી નિવૃત્ત યાય, તો તે જ માત્ર સ્વર્ગમાં જશે.

પણ બીજા વર્ણના લોક આ પાપથી નિરત થશે તો એ સ્વર્ગ-
લોકમાં જનારા નથી, એમ ત્હને લાગે છે શું ? ”

આશ્વસાયન બોલ્યો, “ કોઈ પણ વસ્તુનો મનુષ્ય આ
પાપકર્મથી નિરત થતાં સ્વર્ગમાં જશે. પુણ્યાચરણનું ફળ
આશ્વસુને અને આત્મજેતરોને સરખું જ મળનાર છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પ્રદેશમાં આશ્વસુ જ માત્ર દેવેર
રૂઢિન મૈત્રીભાવના કરી શકે છે. ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
એ કરી શકશે નહિ એમ ત્હને લાગે છે શું ? ”

આશ્વસાયન બોલ્યો, “ ચારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરી
શકે છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ ત્યારે પછી આશ્વસુ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ અને
બીજા વર્ણ દીન છે એમ કહેવાને શો આધાર છે. ”

આશ્વસાયન બોલ્યો, “ આપ મને તે કહેા, પણ આશ્વસુ
ગોત્રાંતે શ્રેષ્ઠ સમજે છે અને બીજાઓને દીન સમજે છે એ
વાત ખરી છે. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે આશ્વસાયન ! ધારો કે એકાદ
મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા સર્વ જાતિના મળી સો પુરોતે એકત્ર કરે.
તેમાંના ક્ષત્રિય, આશ્વસુ અને રાજકુળમાં જન્મેલાને તે કહે
કે ‘ ભાઈઓ, અહિં આવો અને શાસક કે ચંદ્રવર્ણનું લાકડું
સમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ પરંતુ તેમાંના ચંડાળ, નૈપાદ ઇત્યાદિ
દીન કુલમાં જન્મેલા હોય તેમને તે કહે કે ‘ ભાઈઓ અહિં
આવો; અને એરંડાની લાકડીઓ સમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’

હે આશાલાયન, બ્રાહ્મણાદિક ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યે ને અમિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ ભાસ્વર અને તેજસ્વી થશે. અને ચાંડાલાદિક હીન વર્ણના મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલો અમિ તેજસ્વી નહિ થાય, અને તેથી અમિનાં કર્યો થશે નહિ એવું ત્હને લાગે છે કે ? ”

આશલાયને જવાબ આપ્યો, “ હે જૌતમ ! કોઈ પણ જાતના માણસે સારા કે નરસા લોકડાનું ઉપલ્સ કરી કોઈ પણ સ્થળે અમિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો એ તે સરખો જ તેજસ્વી થશે, અને તેનાથી સરખું જ કાર્ય થઈ શકશે. ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ એકદલ દક્ષિણકુમાર બ્રાહ્મણકુળના સાથે શરીરસંબંધ કરે અને તે સંબંધથી ત્હને પુત્ર થાય તો તે પુત્ર મા જોવો અને બાપ જોવો મનુષ્ય થશે, એમ ત્હને લાગતું નથી કે ? તે જ પ્રમાણે એકદલ બ્રાહ્મણકુમારે દક્ષિણકુમારી સાથે શરીરસંબંધ કર્યો તો તે સંબંધથી થનારો પુત્ર તે જોના જોવો ન થતાં, મને તે ત્રીજો જ જાતનો થશે એમ ત્હને લાગે છે કે ? ”

આશલાયન બોલ્યો, “ આવા મિત્રવિવાહથી ને પુત્ર થશે, તે ત્હના માબાપ પ્રમાણે મનુષ્ય જ થશે. ત્હને બ્રાહ્મણ હતી સદાય તેમજ દક્ષિણ પણ હતી શકાય. ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ પણ આશલાયન, એકદલ ઘેડીના અને ગધેડાના સંબંધથી ને દંડુ થશે, ત્હને ત્હની મા જોવું મળ્યું કે બાપ જોવું ? ત્હને ઘેડો તેમજ ગધેડો થે દેવારો કે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ હે ઝોતમ ! હેને ઘોડા કે ગધેડા હલેવાશે નહિ. તે એક ત્રીજી જ નતિનું પ્રાણી થાય છે. હેને આપણે ખચ્ચર કહીએ છીએ. પરંતુ આશ્વજી અને કાત્રિયના સંબંધથી ચનારા પુત્રમાં આવેા પ્રકાર જણાઈ આવતો નથી. ”

બુદ્ધે પૂછ્યું, “ હે આશ્વલાયન ! જે આશ્વજી અંધુઓમાં એક વેદાભ્યાસ કરેલો મુચિક્ષિત હોય અને બીજો અચિક્ષિત હોય તો હેમાં કયા બાઈને ગ્રાહ અથવા યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ અપાશે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ જે મુચિક્ષિત હશે તે બન્ને વયમાં ન્હાનો હશે, તોયે હેને જ યજ્ઞયામમાં પ્રથમ આમંત્રણ થશે. ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હવે એવું સમજ કે તે બેડ જણામાં એક અત્યંત વિદ્વાન છે, પણ અત્યંત દુરાચારી છે, બીજો બહુ વિદ્વાન નથી, પણ અત્યંત મુશીલ છે. તો હેમાં પ્રથમ કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે ? ”

આશ્વલાયને કહ્યું, “ હે ઝોતમ ! જે શીલવાન હશે હેને પ્રથમતઃ આમંત્રણ થશે. દુરાચારી મનુષ્યને આપેલા દાનથી શો ફાયદો મળનાર ? ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ હે આશ્વલાયન, પ્રથમતઃ હેં નતિને મહત્ત્વ આપ્યું, પણી વેદપાઠને આપ્યું અને હવે તો તું શીલને મહત્ત્વ આપે છે, અર્થાત્ હું જે ચાતુર્વર્ણી શુદ્ધિકર્તા છું, હેનેા હેંયે અંગીકાર કર્યો છે ! ”

‘બુદ્ધ આ બાળક સાંભળી આશ્ચર્યના નીચું માથું
કરીને ચૂપ બેઠો; આગળ શું બોલ્યું એ એને સમજાયું નહિ!

આથી બુદ્ધ બોલ્યા, ‘હિ આશ્ચર્યના! પ્રાચીન કાળમાં
સાત બ્રહ્મર્ષિ અરણ્યમાં પર્ણકુટિ બાંધી રહેતા હતા. તે સમયે
તેમની એક એવી પાપી સમજ થઈ હતી કે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણ જ
શ્રેષ્ઠ છે, અને બીજા વર્ણ હીન છે; બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના
સાચા વંશજ છે’.

“અસિતદેવલ ઋષિને જ્યારે આ સમાચાર પહોંચ્યા,
ત્યારે તેણે પોતાની હજમત કરાવી લઈ, મજ્જીયાં વસ્ત્ર અને
સુંદર પાદુકાઓ પહેરી, તથા હાથમાં ‘સુવર્ણની લાકડી
લઈને બ્રાહ્મણ ઋષિઓના સ્થળ પર આબ્યા; અને
ત્યાં ચંક્રમણ કરતા બોલ્યા, ‘વાહ વાહ! આ બ્રહ્મર્ષિ હવે
જાણતા નથીને!’

“આ તેનું ઉદ્ધત વર્તન જોઈ તે સત્ત બ્રાહ્મણોને ખૂબ
ક્રોધ આવ્યો અને ‘હે મંડાળ! તું ભરત થા’ એવો
તેમણે દેવસને શાપ આપ્યો. પરંતુ તે શાપની દેવસ
પર કાંઈ પણ અસર ન થતાં તે અધિશાધિક તેજસ્વી
દેખાવા લાગ્યો.

“ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા, ‘અરેરે!
અમારું તથા વ્યર્થ છે, અમારું બ્રહ્મચર્ય નિષ્ફળ છે; પૂર્વે જેને
અમે શાપ આપતા તેની તસ્ત જ રાખ થઈ જતી; પણ
આને જેમ જેમ શાપ આપીએ છીએ તેમ તેમ આ અધિશા-
ધિક સુંદર થતો જાય છે!’

“અસિત ઋષિ બોલ્યા ‘ત્હમાઈ તપ વ્યર્થ નથી કે ત્હમાઈ બ્રહ્મચર્ય નિષ્ક્રમ નથી; પરંતુ મ્હારા પર વિના કાનસુ શરસો કરવાનું ત્હમારે છોડી દેવું જોઈએ.’

“‘તું કોણ છે?’ તે સાત બ્રાહ્મણોએ પૂછ્યું.

“અસિતે ‘હું અસિતદેવલ. ઋષિ હું’ એમ કહ્યા પછી તે સાત બ્રાહ્મણ ઋષિઓએ હેમને નમસ્કાર કર્યા. ત્યારે તે બોલ્યા, ‘બ્રાહ્મણવર્ણ જ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણ હીન છે, બ્રાહ્મણ જ માત્ર બ્રહ્મદેવના વંશજ છે એવું ત્હમે ધારો છો, એમ મહેં સાંભળ્યું છે! પણ મારા પૂર્વજોએ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી સાથે જ લગ્ન કર્યું હતું, એની તમને ખાતરી છે કે? ત્હમારી દાદી-વડાદાદી વગેરે પૂર્વજ સ્ત્રીઓએ બ્રાહ્મણ પુરુષની સાથે જ સંબંધ રાખ્યો હતો, એ બદલ ત્હમે નિશ્ચિતપણે શું કહી શકો છો?’

“‘ના એ સંબંધે અમે કંઈ જ કહી શકતા નથી.’ તે સાત ઋષિઓએ કિતર વાળ્યો.

“અસિત બોલ્યા, ‘તો પછી બ્રાહ્મણ વર્ણ જ શ્રેષ્ઠ!’ અને બીજા વર્ણ હીન છે, એમ કહેવામાં શો અર્થ રહ્યો છે?’

“હે આશ્વલાયન! તે સાતે બ્રાહ્મણોને અસિતે નિરુત્તર કર્યા. પછી તે જ જાતિવાદના સંબંધમાં તું મ્હારી સાથે કેવી રીતે વાદ કરી શકીશ?’

આ બાપણુ સાંભળી આશ્વલાયન બુદ્ધનો ઉપાસક થયો.

(૧૫)

જાતિભેદ નૈસર્ગિક છે કે ?

એક સમયે યુદ્ધરૂપ ઇન્ડિયનગલ નામના ગામની પાસે ઇન્ડિયનગલ નામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે કાળે ધણા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇન્ડિયનગલ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરફથી બ્રાહ્મણો વચ્ચે એવો વાદ થયો કે મનુષ્ય જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે કે કર્મથી ?

ભારદ્વાજે પોતાના મિત્રને કહ્યું, “ હે વાસિષ્ઠ, જેની માતાની અને પિતાની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, તેમાં વર્ણ-સંકર થયો નથી, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ હોય રહે ! ”

વાસિષ્ઠ બોલ્યા, “ હે ભારદ્વાજ ! જે મનુષ્ય શીલ-સંપન્ન અને દર્શન્યક્ષ્ણ છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ”

પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો; તથાપિ તે બેઉ પરસ્પરું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ હે ભારદ્વાજ ! આપણા આ વાદનો અર્થ અંત આવનાર નથી; આપણા ગામ પાસે જે ગૌતમ રહે છે, તે પૂન્ય અને સર્વ લોકોના ગુરુ છે એવી એમની સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા છે. આપણે લેમની પાસે જઈ લેમને આપણો મતભેદ બજાવીશું, અને તે જે કહેશે તે મત માન્ય કરીશું. ”

આમ વિચાર કરી તે બેડ છુદ્ધ પાસે ગયા; અને કુશળપ્રેમ પૂછી એક બાજુ પર બેઠા. વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! અમે બેડ મુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુખ્યનો શિષ્ય છે અને હું પૌષ્કરસાદીનો શિષ્ય છું. અમારો જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ છે. આ કહે ॥ ‘ જન્મથી બ્રાહ્મણ ’; હું કહું છું ‘ કર્મથી બ્રાહ્મણ ’. આપની કીર્તિ સાંભળી અમે અત્રે આવ્યા છીએ; હવે અમારામાં કેનું કહેવું ખરું છે, અને કેનું ખોટું છે, એ આપ અમને સમજાવી દેશો. ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ વાસિષ્ઠ ! તૃણ, વૃક્ષ ઇત્યાદિ વન-સ્પતિમાં જુદી જુદી જાતો જણાય છે, તેમજ કીડી, કીડા, ઇત્યાદિ બારીકમાં બારીક પ્રાણીમાં યે જણાય છે. સર્વની જાતો અનેક છે. શાપદની જાતિઓ અનેક છે. પ્રાણીમાં રહેનાર માછલાંમાં અને આકાશમાં ઉડનારાં પંખીઓમાં પણ અનેક જાતિ જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી જાતિનાં ચિહ્ન આ સર્વ પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; પણ તે સૌ માણસમાં જણાતાં નથી. વાળ, દાન, આંખ, મોં, નાક, ઓઠ, ભવાં, ડોકું, પેટ, પીઠ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ સર્વ અવયવોમાં એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય કરતાં તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ પશુપક્ષિ વગેરેમાં જેમ આકાશદિથી જુદી જુદી જાત જણાઈ આવે છે, તેમ તે મનુષ્યમાં જણાઈ આવતી નથી. સર્વ મનુષ્યનાં અવયવ લગભગ સરખા આકારનાં જ હોવાથી મનુષ્યમાં જાતિભેદ નક્કી કરવો શક્ય નથી. પરંતુ કર્મથી મનુષ્યની જાતિ નક્કી કરવી એ શક્ય છે. એકાદ

બ્રાહ્મણ જો ગાયનું પાત્રન કરી પોતાનું પેટ ભરતો હોય, તો તે 'ગોવાળીઓ' ન કહેવાશે, બ્રાહ્મણ ન કહેવાય ! જે કોઈ શિષ્યકળા વડે ઉપજવિકા કરે છે તેને કારીગર તરીકે જ ઓળખવો જોઈએ. જે વેપાર કરે તે વાણીયો; જે દૂતનું કામ કરે તે દૂત; જે યુદ્ધકળા ઉપર ઉપજવિકા કરે છે તે યોદ્ધા; જે યજ્ઞયાગ કરી ઉપજવિકા ચલાવે છે તે યાજ્ઞક છે. અને જે રાષ્ટ્ર પર સ્વામિત્વ ચલાવે છે તે રાજા છે. પણ આ સર્વને કેવળ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહીં.

“ સર્વ સંસારબંધન છોડી જે કોઈ પણ પ્રકારનાં પ્રાપંચિક દુઃખથી ખીતો નથી, કોઈ પણ વાતની જોને આસક્તિ નથી તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. બીજાએ દીધેલી ગાળો, બંધન, વધ ઇત્યાદિ જે સહન કરે છે, ક્ષમા એ જ જોનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. કમલપત્ર પરના પાણીના દીપાની જેમ જે આ લોકના વિપવસ્ટુબથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું.

“ જન્મને લઈને બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ થતા નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે અને કર્મથી જ અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મથી થાય છે, કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે અને બીજાની કર્મથી થાય છે; અને રાજા સુદ્ધ કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ સર્વજન જગત ચાલી રહ્યું છે. જેમ રથ ધરી પર અવલંબીને રહે છે તેમ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાનાં કર્મ પર અવલંબીને રહ્યા છે ! ”

પ્રુદ્ધને આ ઉપદેશ સાંનળીને વાસિષ્ઠ અને ભારગ્લાજ બૌદ્ધોપાસક થયા.

ચાંડાળ કેમ થાય છે ?

ભગવાન યુદ્ધ આવસ્થીમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા તેવામાં એક દિવસ, બિશા મહર્ષિ કરતા કરતા અગ્નિહોત્રી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખારણા આગળ આવી બિશા માટે ઉભા રહ્યા. ભારદ્વાજનો અગ્નિહોત્ર સળગતો હતો; અને તેમાં તે આદુતિ નાંખતો હતો. યુદ્ધને જોતાં જ તે મ્હોટેથી જૂમ પાડી બોલ્યો કે “અરે અમણ ! મૂંડીઆ ! ચાંડાળ ! ત્યાં જ ઉભો રહે !”

યુદ્ધે પૂછ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, તું ચાંડાળ કે ચાંડાળના ધર્મ જાણે ?”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! મ્હને એની કાંઈ જ ખબર નથી. ચાંડાળ કોણ અને ચાંડાળના ધર્મ ક્યા એ આપ મ્હને કહેશે તો ઠીક થશે.”

યુદ્ધ બોલ્યા, “વારંવાર ગુસ્સે થનાર, ખીજ પર બેર સેનાર, પાપથી લેપાયેલો અને નાસ્તિક દૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય ચાંડાળ છે એમ જાણવું. જે પ્રાણીનો ધાત કરે છે, જેના અંતઃકરણમાં દયા વસતી નથી, જે લુટપાટ અને ચોરી કરે છે તેને ચાંડાળ કહેવો. જે ખીજનું ઋણ લઈ તે પાણું માગતાં નહાસી જાય છે; કે મ્હારે તેને કાંઈ જ આપવું નથી એમ આડું બોલે છે, તે

ચાંડાળ છે એમ સમજવું. જે પોતા માટે, પારકા માટે કે પૈસા માટે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, તે ચાંડાળ છે. જે પરદારાબિગમન કરે છે, જુદા માતા પિતાની સેવા ચાકરી કરતો નથી, માળાપ, બાઈ, ખેન ઇત્યાદિ સગાંવહાલાંઓને ગાળો દે છે કે મારે છે, તે ચાંડાળ જાણવો. જે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે ચાંડાળ છે.

“મનુષ્ય જન્મથી જ ચાંડાળ કે બ્રાહ્મણ પાકતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. આતું એક ઉદાહરણ આપું છું:-માતંગ નામે પ્રસિદ્ધ ઋષિ શ્વપાક (કુતરાતું માંસ ખાનાર) ચાંડાળનો પુત્ર હતો. પરંતુ તેની કીર્તિ એટલી પ્રસરી હતી કે મ્હોટા મ્હોટા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય તેની સેવા કરતા. એમ કહેવાય છે કે દેહાવસાન પછી વિમાનમાં બેસી તે બ્રહ્મલોકમાં ગયો. બ્રહ્મલોકમાં પેસતાં તેની જાતિ તેને આડે આવી નહિ. બીજી બાજુ સારા કુળમાં જન્મેલા ધણાં જે બ્રાહ્મણોને આપણે ન્હાના પ્રકારનાં પાથો કરતા જોઈએ છીએ. આ લોકમાં જેમની નિંદા થાય જ છે, અને પરલોકમાં પણ તે દુર્ગતિને પામે છે. જેમની જાતિ દુર્ગતિ કે નિંદાથી જેમનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, તેથી હું કહું છું કે મનુષ્ય જન્મથી ચાંડાળ થતો નથી કે જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી; કર્મથી જ ચાંડાળ અને કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે.”

બુદ્ધનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભારદ્વાજ ધણો જ સંતોષ પામ્યો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ! આપનો આ ઉપદેશ ધણો જ સરસ છે. એકાદ માણસ જેમ ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડી

પાડી બતાવે, અથવા દેખતાને અધારામાં મશાલ ધરી બતાવે તે જ પ્રમાણે આપે આપના ધર્મને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યો છે. હું આજથી મરણ પર્યન્ત આપને, આપના ધર્મને અને ત્રિશુસંધને શરણે આવ્યો છું. હું આપનો ઉપાસક છું એમ ધારી આપ મહારો અંગીકાર કરો.”

ત્રૈવિધ બ્રાહ્મણ અને બ્રહ્મસાયુજ્યતા

એક વખત છુદ્ધેવ કોસલદેશમાં પ્રવાસ કરતા કરતા મનસાકટ નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મનસાકટની ઉત્તરે અચિરવતી નદીને તીરે એક આંબરાદ્રિમાં તે રહેતા હતા.

તે વેળાએ મનસાકટ ગામમાં કાંઈક નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમાંના વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ એ બે તરણી સંખ્યાકાળે રરવા નીકળ્યા, ત્યારે બિન્ન બિન્ન માર્ગો સંબંધી વાદ કરવા લાગ્યા. વાસિષ્ઠનું કહેવું એવું હતું કે મારા ગુરુએ-પૌષ્કરસાદિ બ્રાહ્મણે-ઉપદેશેથી માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવાનો સરળ માર્ગ છે, પણ ભારદ્વાજનું કહેવું એમ હતું કે, પોતાના ગુરુ તારક્ષ્ય બ્રાહ્મણનો ઉપદેશેથી માર્ગ જ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો ખરો માર્ગ છે. તે બેઉ પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ, ત્યારે તે છુદ્ધ પાસે આવ્યા અને છુદ્ધને પોતાનો મતભેદ જણાવ્યો.

છુદ્ધ બોલ્યા, “ વાસિષ્ઠ ! પણ તમારો મતભેદ શા માટે હોવો જોઈએ, એ મુદ્દે સમજાતું નથી. તમારા આચાર્યોનો માર્ગ આટલો બિન્ન શા માટે હશે ? ”

વાસિષ્ઠ બોલ્યો, “ સરળ માર્ગ ક્યો અને દૂરનો માર્ગ ક્યો એ સંબંધે જ અમારો વિવાદ છે. આદ્યર્થ બ્રાહ્મણ, તૌતરીય બ્રાહ્મણ, છદિઅ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મયર્થ બ્રાહ્મણ એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉપદેશે છે. તો યે જેમ એકાદ ગામમાં જવાના લાંબા અગર ટુંકા રસ્તા તે ગામમાં જ જાય છે, તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધ બ્રાહ્મણોએ ઉપદેશેલા દૂરના કે પાસેના માર્ગો છેવટે બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જ જાગ્રને મળે છે.

ધ્રુવ બોલ્યા, “ તું આ સર્વ માર્ગ બ્રહ્મસાયુજ્યતાને જાહેર મળે છે એમ કહે છે. પરંતુ આ સર્વ બ્રાહ્મણોમાંથી બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા હોય એવો કોઈ એકાદ પણ બ્રાહ્મણ છે કે ?

“ ના, જોતમ ” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

ધ્રુવ બોલ્યા “ બ્રાહ્મણોની સાત આચાર્યપરંપરાઓ મુખીના એક પણ આચાર્યે બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા છે કે ? ”

“ ના, જોતમ.”

ધ્રુવે ફરી પૂછ્યું, “ વામદેવ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, અંગી-રસ, બૃહુ. ઇત્યાદિ વેદમત્રિના પ્રણેતા અને પ્રવર્તક ઋષિઓએ પણ બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા હતા કે ? ”

“ ના જોતમ.”

“ વાસિષ્ઠ ! આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ, બ્રાહ્મણોના આચાર્યોએ અને બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય એવા ઋષિઓએ મુદ્દાં બ્રહ્મદેવને સાક્ષાત્ જોયા નથી. એમ હોવા છતાં આજકાલના બ્રાહ્મણો તે બ્રહ્મદેવ સાથે સાયુજ્યતા મેળવાનું કહે છે, એ વિચિત્ર નથી શું ?

“ હા, એ વિચિત્ર જણાય છે ખરું.” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે પછી, વાસિષ્ઠ, બ્રાહ્મણોના આ માર્ગોપદેશને અંધપરંપરા કહેવી જોઈએ. હે વાસિષ્ઠ! આ જે ચંદ્ર, સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે અને બ્રાહ્મણો રોજ જેનાં સ્તોત્રો ગાય છે તથા પૂજા કરે છે, તે ચંદ્ર સૂર્ય તરફ જવાનો માર્ગ કયો, એ બ્રાહ્મણો કહી શકશે કે? ”

“ ના, જોતમ ”

“ હે વાસિષ્ઠ! જેને બ્રાહ્મણો જોઈ શકે છે અને જેની પૂજા કરે છે, તે ચંદ્ર સૂર્યને પહોંચવાનો માર્ગ મુઠ્ઠાં બ્રાહ્મણો દેખાડી શકતા નથી, તો જેને એમણે કે એમના આચાર્યોએ જોયા નથી, તે બ્રહ્માયુજ્યતાનો માર્ગ બ્રાહ્મણો ઉપદેશે છે, એ વિચિત્ર નહિ કે? ”

“ હા, વિચિત્ર તો લાગે છે, ” વાસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો.

બુદ્ધ બોલ્યા, “એકાદ માણસ એમ કહે કે ‘ આ પ્રદેશમાં જે મુંદરમાં મુંદર સ્ત્રી છે, તેને હું શોધું છું. ’ તો બીજા લોક એને પૂછશે કે ‘ ભાઈ! તું જે સ્ત્રીને શોધે છે તે બ્રાહ્મણ-કન્યા છે કે ક્ષત્રિયકન્યા છે? તે ઉચી છે કે ઠીંગણી છે? તેના વાળ સાદા છે કે વાંકડીયા છે? ’ આવા પ્રશ્ન પૂછતાં તે ઉત્તર આપશે કે ‘ મને એમાંની કંઈ ખબર નથી; મેં તેને કદી પણ જોઈ નથી, તો પણ હું તેને શોધું છું. ’ હે વાસિષ્ઠ! તે માણસના જેવું જ આ બ્રાહ્મણોનું કહેવું વિચિત્ર જણાવું નથી કે? ”

“ હો, વિચિત્ર જણાય છે ખરૂં.”

“ હે, વાસિષ્ઠ ! બીજો એકાદ માણસ ચૌટામાં સીડી ચણવાનો આરંભ કરશે ત્હને બીજા લોકો પૂછશે કે ‘ભાઈ ! તું જે પગથીયાં બાંધે છે તે કયા ધરના માળ ઉપર જવા માટે છે ?’ તે કહેશે ‘તે ધર કયું તે મ્હને ખજર નથી, તો એ ત્હેના માળ ઉપર જવાને હું પગથીયાં બાંધું છું.’ આ મનુષ્યના કથન મારક બ્રહ્મદેવને ન જોતાંજ ત્હેની સાથે સાયુજ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવનારૂં બ્રાહ્મણોનું બોલવું વિચિત્ર નથી કે ?”

“ હા ગૌતમ ! એ વિચિત્ર જણાય છે ખરૂં.”

“ હું વાસિષ્ઠ ! આ અચિરવતી નદી પાણીથી ડલાડલ ભરી હોય અને એકાદ માણસ આ તીર પર આવી સામા તીરની પ્રાર્થના કરે કે ‘હે તીર ! તું અહિં આવ; તું અહિં આવ’ તો શું આ મનુષ્યની પ્રાર્થનાથી કે યાચનાથી અચિરવતીનું પેહું તીર આ પાર આવશે કે ?”

“ ના, ગૌતમ.”

“ તે જ પ્રમાણે, હે વાસિષ્ઠ ! બ્રાહ્મણોની નાનાવિધ પ્રાર્થનાઓથી બ્રહ્માની સાથે એ સાયુજ્યતા પામે એ સંભવતું નથી.

“ હે વાસિષ્ઠ ! બીજો એકાદ મનુષ્ય આ અચિરવતીને પાર ઉતરવા માટે આ કાઠે પોતાની જાતને દોરીથી કડણ બાંધી લેશે તો તે સ્થામે તીરે જઈ શકશે એમ ત્હને લાગે છે કે ?”

“ ના ગૌતમ ! ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! પચ્ચેન્દ્રિયના વિષયોમાં જે અત્યાસક્ત ત્હેને હું આ લોકનું બંધન કહું છું. આ બંધનથી ત્રૈવલ્લ બ્રહ્મણ બદ્ધ થયેલા દેખાય છે. એટલે તે દેહાવસાન પછી બ્રહ્મસાધુલ્પતા પામે એ બિલકુલ અસંભવિત છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! બીજો એકાદ મનુષ્ય અચિરવતી પાર ઉતરવાને આ તીર પર આવી મોઢે માથે ઓઢી લાંબો થઈ ધોરે છે, તો તે માણસ પાર ઉતરી શકે એમ ત્હને લાગે છે ખરૂં ? ”

“ ના, ગૌતમ. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! કામવિકાર, ક્રોધ, આગસ, બ્રાંતિ, સંશયમસ્તતા, એ પાંચ નિર્વરણોને હું બુદ્ધિનાં આવરણો કહું છું. એ આવરણથી વિંટાયેલા ત્રૈવિધ બ્રહ્મણ મરણોત્તર બ્રહ્મસાધુલ્પતા પામશે, એ બિલકુલ સંભવી શકતું નથી. ”

“ હવે હું ત્હને એમ પ્રશ્ન છું કે ત્હારા આચાર્યશ્રાચાર્યો નરકથી બ્રહ્મા સંબંધે ત્હને શું જ્ઞાન મળેલું છે ? બ્રહ્મદેવ સપરિશ્કલ છે કે અપરિશ્કલ છે ? ”

“ હે ગૌતમ ! બ્રહ્મા અપરિશ્કલ છે. ”

“ ત્હેના ચિત્તમાં વેર છે કે નાહ ? ”

“ નથી, ગૌતમ. ”

“ તે દ્વેષબુદ્ધિથી મુક્ત છે કે નહિ ? ”

“ મુક્ત છે ”

“ ત્હેનું ચિત્ત પાપમલથી ખરડાયેલું છે કે નહિ ? ”

“ હે ગૌતમ ! ત્હેનું ચિત્ત પાપમલથી ચિરદિત છે. ”

“ તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે ? ”

“ તે સ્વતંત્ર છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! ત્રેવિધ બ્રાહ્મણુ સપરિમિદ છે કે અપરિમિદ છે ? ”

“ સપરિમિદ, જૌતમ ! ”

“ હેમના ચિત્તમાં વેર છે કે નહિ ? ”

“ છે. ”

“ હેમનામાં દ્વેષયુદ્ધિ છે કે નહિ ? ”

“ દ્વેષયુદ્ધિ છે, હે જૌતમ ! ”

“ હેમનું ચિત્ત પાપમલ્લવિરહિત છે કે પાપમલ્લયુક્ત છે ? ”

“ પાપમલ્લયુક્ત ”

“ તે સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે ? ”

“ હે જૌતમ ! તે પરતંત્ર છે. ”

“ હે વાસિષ્ઠ ! બ્રહ્મદેવના અને ત્રેવિધ બ્રાહ્મણુના ગુણુ આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો બ્રહ્મદેવનો અને હેમનો બન્નેનો મેળાપ કેમ થશે વાર ? તે મરણોત્તર બ્રહ્મસાયુજ્યના પામે એ તો બરાબર સંભવિત નથી. તેથી હે વાસિષ્ઠ ! ત્રેવિધ બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મસાયુજ્યતાનો જે માર્ગ કહે છે તે માર્ગ નથી, પણ કુમાર્ગ છે. આ હેમના મતને ત્રેવિધારણ્ય કે ત્રેવિધકોતાર કહી શકાયો.

ચમચાગ

એક સમયે બુદ્ધદેવ મગધદેશમાં રહેતા રહેતા ખાણમન નામના બ્રાહ્મણગામમાં આવ્યા. આ ગામ મગધદેશના રાજા બિંબિસારે કૂટદંત નામના બ્રાહ્મણને દાનમાં આપ્યું હતું. બુદ્ધ ત્યાં પહોંચ્યા તે વેળાએ કૂટદંત બ્રાહ્મણને ઘેર એક મ્હેટિા યજ્ઞ થનાર હતો. તેમાં સાતસો બળદ, સાતસો વાહરડાં, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેંદાં યજ્ઞમાં મારવા માટે આપ્યાં હતાં.

બુદ્ધ પોતાના ગામમાં આવ્યા છે એ સમાચાર સાંભળી ખાણમન ગામમાંના બ્રાહ્મણો એકત્ર થઈ બુદ્ધદર્શને નિકળ્યા. તે કૂટદંત બ્રાહ્મણના વાડા પાસેથી જતા હતા તેવામાં કૂટદંતે તેમને જોયા અને “તમે સધળા ક્યાં જાઓ છો?” એમ પૂછ્યું. કૂટદંતના હજુરીયાએ તેને સાંભંત સર્વ સમાચાર આપ્યા. તેણે હજુરીયાને કહ્યું કે “તું એ બ્રાહ્મણોને ટકે કે કૂટદંત મુદ્દાં બુદ્ધનાં દર્શને જવા ઈચ્છે છે. માટે તેને માટે અન્ને જરા યોભો.”

કૂટદંતના યજ્ઞને માટે પુષ્ટિ બ્રાહ્મણો ખાણમન ગામમાં આવ્યા હતા. તેમને કૂટદંત બુદ્ધદર્શને જનાર છે એવા વર્તમાન ધાને પડતાં જ તેઓ કૂટદંત પાસે આવ્યા અને બોલ્યા,

“ અરે દૂટદંત ! ગૌતમનાં દર્શને તું જાણ છે, એ વાંત ખરી છે શું ? ”

દૂટદંત બોલ્યો “ હા, ગૌતમનાં દર્શનાર્થ જવાની મને ઈચ્છા થાય છે.”

બ્રાહ્મણો બોલ્યા, “ હે દૂટદંત ! ગૌતમનાં દર્શનાર્થ જવું તને યોગ્ય નથી. જો તું તેનાં દર્શને જાશ, તો તેના યશની અભિવંદિ થશે; અને ત્યારા યશની દાનિ થશે ! માટે ગૌતમ જ તને મળવા આવે અને તું તેને મળવા જાય નહિ, એ જ હીક છે. તું ક્રતમ કુળમાં જન્મેલો છે, ધનાદય છે, વિદ્વાન છે, મુશીલ છે, ધણા લોકોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે, વેદમત્રા શીખવા માટે ચારે દિશામાંથી ત્યારી પાસે અનેક શિષ્યો આવે છે; તું ગૌતમથી વયે ધણુ મોટો છે, અને મગધરાજાએ તને ધણું માન દઈ આ ગામ ધનામમાં આપ્યું છે, એટલે ગૌતમ તને મળવા આવે અને તું તેને મળવા જાય નહિ. એ જ યોગ્ય છે.”

દૂટદંત બોલ્યો, “ હવે મહાઈ કહેવું જરા સામળી ભો. થમણ ગૌતમ મહાન કુળમાં જન્મેલો છે; ને ભારે સંપત્તિનો ત્યાગ કરી થમણ થયો છે; નરણ વયે જ તેણે સંન્યાસ લીધો છે; ને નેજરો છે; મુશીલ છે; મધુર બોલનારો છે; તેનાં વચન દત્ત્યાણપ્રદ છે; તે પુષ્ટજ જનોનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે; કામાસક્તિથી મુકન હોઈ તે સાંત થયો છે; તે કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી છે; સર્વ રાષ્ટ્રમાંના લોકો તેનાં ધર્મવાક્ય શ્રવણ કરવા માટે આવે છે. તે સમ્યક્સંદુષ્ટ, વિદ્યા અને આચરણથી

મુક્ત, લોકવિદ્, દમ્ય પુરુષોનો સારથિ, અને દેવ મનુષ્યોનો ચારતા (ચાસનકર્તા) છે, એવી હેની સર્વત્ર કીર્તિ પ્રસરી ગઈ છે. બિંબિસાર રાજા પોતાના અમાત્યો (મંત્રીઓ) સહ હેનો શિષ્ય થયો છે. તેમ જ કૌશલ દેશનો પસેનદિરાજ પણ હેનો શિષ્ય થયો છે. આ રાજાઓને જેમ તે પૂજ્ય છે તેમ જ પૌષ્કરસાદિ બ્રાહ્મણોને યે તે પૂજ્ય છે. આટલી હેની યોગ્યતા હોઈ હાલમાં તે આપણા ગામમાં આવ્યો છે. આપણે હેને આપણો અતિથિ સમજી હેનાં દર્શન કરવાં જઈએ. ચાલો આપણે કરવો એ જ યોગ્ય ગણાય ! ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યા, “ ઓ કૂટદંત, હેં ગૌતમની જે આ સ્તુતિ કરી તેથી અમને પણ એમ થાય છે કે સદ્ગુણરથે સો ચોળન જઈને પણ હેનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. ચાલો આપણે બધા જ એનાં દર્શન જઈએ ! ”

પછી કૂટદંત તે સર્વ બ્રાહ્મણસમુદાય સહ આશ્રપદિ નામના વનમાં જ્યાં યુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં આવ્યો અને યુદ્ધને કુશલ પ્રજા વગેરે પૂછી એક બાણુએ બેઠો. તે બ્રાહ્મણો- માંથી કેટલાક યુદ્ધને નમસ્કાર કરી, કેટલાક પોતાનાં નામ ગોત્ર જણાવી અને કેટલાક કુશલ પ્રજાદિક પૂછી એક બાણુએ બેઠો.

કૂટદંતે યુદ્ધને વિનંતી કરી, “ આપ ઉત્તમ વિધિ જાણો છો એમ મહેં સાંભળ્યું છે; તે જો આપ અમને સમજાવી કહેશે તો મહાન ઉપકાર થશે. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ પ્રાચીન કાળમાં મહાવિજિત નામનો એક મ્હોટો રાજા થઈ ગયો છે. એક દિવસ તે એકાન્તમાં બેઠો

હતો ત્યારે એના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આપણી પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ છે. ત્હેમે જો આપણે મહામયમાં વાવરીશું તો આપણને ચિરકાળ શાયદો થશે. આ વિચાર ત્હેણે પોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો અને કહ્યું કે 'હે બ્રાહ્મણ, મહામય કરવાંતી મ્હારે ધણી ઇચ્છા છે. તે ઇર્ષીતથી કરનાં મ્હાઈ દિત થશે તે મ્હને કહેા.'

“પુરોહિત બોલ્યો, હાલમાં આપના રાજ્યમાં શાંતતા નથી. ગામ અને શહેરો ઘાંટામ્ળનય છે, લોકોને એરો તરફથી ઉપદ્રવ થાય છે. એવી સ્થિતિમાં જો આપ લોકો ઉપર કં નાખશો તો કર્તવ્યથી વિમુખ થશો. હવે આપને એમ લાગશે કે શંસી દીધાથી, તુરંગમાં નાખવાથી, તિસ્સદાર કરવાથી, કે રાજ્યમાંથી હાંટી મૂકવાથી આ એરોનો બદાબસ્ત થશે; પરંતુ આવા ઉપાયથી રાજ્યમાંની અધાધૂધીના પૂર્ણપણે નાશ થશે નહિ. કેમકે, આવા ઉપાયોથી જે તાબે આવશે નહિ, તે ફરી તોફાન ઉઠાં કરશે.

“હવે આ તોફાન તોફાના ખરા ઉપાય જોઈએ તો આ છે કે આપના રાજ્યમાં જે ખેતી કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને આપ ખી આપો; જે વેપાર કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને મૂડી આપો; જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે ત્હેમને યોગ્ય વેતન આપી ત્હેમનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરી લો. આવી રીતે સર્વ માણસો પોતપોતાના મનમમતા કામમાં લાગી ગયા પછી આપના રાજ્યમાં તોફાન થવાનો સંભવ નથી. વખતસર કર વસુલ થવાથી આપની તિજોરીની અભિવૃદ્ધિ

યશે. તોશનીઓનો કપાલ ન હોવાથી, લોકો આગમ્યના કોડ-કોટિ પૂરા પાડતા દરવાજા ઉઘાડા મૂકી, નિર્ભયપણે મોટા આનંદથી કાલનિર્ગમન કરશે.’

“પુરોહિત આહ્વાણે કહેલો તોશનોનો બદાંબસ્ત કરવાનો ઉપાય મહાવિનિત રાજને પસંદ પડ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ખેતી કરવાને સમર્થ એવા લોકોને બી વગેરે આપી લેશે તેમની પાસે ખેતી કરાવી; ન્હાના મોટા વેપારીઓને મૂકી આપી તેમનો વેપાર વધાર્યો, અને યોગ્ય માણસોને ચૂંટી કહાડી તેમની સરકારી કામ પર યથાયોગ્ય રચણે યોજના કરી. આ ઉપાયથી મહાવિનિતનું રાષ્ટ્ર થોડા જ વખતમાં સમૃદ્ધ થયું. રાજ્યમાંના લોકો એટલા સુખી થયા કે તેઓ, ચોરી લૂટપાટ નામશેષ થઈ જવાથી, દરવાજા ઉઘાડા રાખીને પોતાનાં બાળકને રમાડતાં બારે આનંદથી કાળ ગાળવા લાગ્યા.

“એક દિવસ મહાવિનિત રાજ્યે પુરોહિતને કહ્યું, ‘પુરોહિત! તમને કહેલા ઉપાયોથી મેં મ્હારા રાજ્યમાંથી તોશન નહિ જોવું કરી નાંખ્યું છે; મ્હારી તિજોરીની સાંપત્તિક સ્થિતિ ધણી જ સમાધાનકારક છે; અને રાષ્ટ્રમાંના સર્વલોક નિર્ભયપણે અને આનંદમાં રહે છે. હવે મહાયજ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે, તો એ યજ્ઞ કેમ કરીને કરવો એનો મને ઉપદેશ કરો.’

“પુરોહિત બોલ્યા, ‘મહાયજ કરવાનો જો આપનો વિચાર છે, તો આપે, આ કાર્યમાં આપની પ્રજાની અનુમતિ લેવી જોઈએ. માટે પ્રથમ આખા રાજ્યમાંના લોકોને જાહેરનામાં

‘ઠાઠી આપની ઈચ્છા જણાવો અને સર્વ લોકોની આ કામમાં સંમતિ મેળવો.’

“ પુરોહિતેના કલા પ્રમાણે રાજ્યએ ‘હું’ યજ્ઞ કરનાર હું એમાં લોકોની અનુમતિ છે કે નહિ એ સર્વેએ નિર્ભયપણે અને સ્પષ્ટપણે ‘અમને જણાવવું;’ એવું જનહેડનામું કાઢવું અને તે પ્રમાણે ન્હાના મોટા સર્વ લોકોએ યજ્ઞ કરવાની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો.

“ આથી પુરોહિતે યજ્ઞની સર્વ તૈયારી કરી, અને રાજ્યને કહ્યું કે, ‘યજ્ઞનો આરંભ કરનાં મ્હારી પુષ્કળ સંપત્તિ આ યજ્ઞમાં જનાર છે, એવો વિચાર ત્હમારે મનમાં આણવો ન થયે. યજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે મ્હારી સંપત્તિ નાશ પામે છે, તથા યજ્ઞ પૂરો થયા બાદ મ્હારી સંપત્તિનો નાશ થઈ ગયો, એવો વિચાર મનમાં આણવો ન જોઈયે. આપના યજ્ઞમાં સારા નરસા લોક આવશે. યજ્ઞ ત્હેમાં જે સત્યમય હોય ત્હેમના પર જ દૃષ્ટિ રાખી આપે યજ્ઞ કરવો અને આપનું ચિત્ત આનંદિત રાખવું.’

“મહાવિજિતના યજ્ઞમાં ગાયો, બકરાં, મેઢાં છત્યાદિ પ્રાણી મારવામાં આવ્યા નહિ; અને ઝાડો તોડી ત્હેના યૂષ (યજ્ઞસ્નાંબ) કરવામાં આવ્યા નહિ; દર્ભનો ઉપયોગ થયો નહિ; અને દાસોને તથા મજ્જુરોને જગરદસ્તીથી કામે રોકવામાં આવ્યા નહિ. જેમની ઈચ્છા હતી તેમણે જ કામ કર્યું, અને જેમની ઈચ્છા નહતી ત્હેમણે તે કર્યું નહિ. ધી, તેલ, માખણ, દહીં, મધ અને ગોળ એટલા પદાર્થો તે યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.

“ ત્યાર પછી રાષ્ટ્રમાંના શ્રીમંત લોકો બારે બારે નજરાણુ લઇ, મહાવિજિત રાજના દર્શને આવ્યા. હેમને રાજાએ કહ્યું, ‘હે ગૃહસ્થો મહને તમારા નજરાણાની જરાએ આવશ્યકતા નથી. ધાર્મિક કરના રૂપમાં મહારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય ભેગું થયું છે. હેમાંનું તમારે કાંઇ જોઇતું હોય તો તે ખુશીથી લઇ જાઓ.’ ”

“આ પ્રમાણે રાજાએ તે ધનાઢ્ય લોકોનાં નજરાણાં ન લીધાથી હેમણે તે દ્રવ્ય વડે આંધળા, લૂણા, લંગડા વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિત રાજની યજ્ઞશાળાની ચારે બાજુએ ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં ગરીબગરબાઓને દાન આપ્યાં.”

બુદ્ધે કહેલી આ યજ્ઞની વાત સાંભળી કૂટદંત સાથે આવેલા બ્રાહ્મણો બોલી કહ્યા કે, “બહુ જ સરસ યજ્ઞ ! વાહ બહુ જ સરસ યજ્ઞ ! ”

પછી બુદ્ધે કૂટદંત બ્રાહ્મણને પોતાના ધર્મના વિસ્તાર-પૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો. હેતું શ્રવણ કરી કૂટદંત બુદ્ધને ઉપાસક થયો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! સાતસો બળદ, સાતસો બકરાં અને સાતસો મેઘાં, આ સર્વ ગ્રાણીઓને મૂપથી મુજા કઈ છું; હેમને હું જીવદાન આપું છું ! તાજું ધાત્ર આઈ અને થંડુ પાણી પી તેઓ શીતળ હવામાં આનંદથી રહેા.”

કૂટદંત બ્રાહ્મણે બીજે દિવસે બુદ્ધને પોતાને ઘેર બિમ્બ-સંધ સહ આમંત્રણ કર્યું અને પોતે પોતાના હાથે સર્વ વ્યવસ્થા કરી બુદ્ધને અને બિમ્બસંધને તૃપ્ત કર્યા.

(૧૯)

ભારદ્વાજ ખેડૂત

એક વખતે યુદ્ધદેવ મગધરાજમાં એકનાજા નામનાં બ્રાહ્મણગામમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખેતરમાં ખેડવાનું કામ ચાલતું હતું, તેણે આ કામમાં પાંચસો હજાર રોકેલાં હતાં. એક દિવસ ભારદ્વાજે ખેતર ખેડનારા લોકોને બિજાની આપી. તે કુળણી ચાલતી હતી એવામા યુદ્ધ ભગવાન ચીવર ધારણ કરી અને પોતાનું બિડાપાત્ર હાથમાં લઈ એક બાણુએ કબા રણા.

યુદ્ધને બિડા માટે કબા રહેલા જોઈ ભારદ્વાજ બોલ્યો, “ હે શ્રમણ ! હું ખેડું છું, વાણું છું અને મ્હારો નિર્વાહ હરું છું, તે પ્રમાણે તું ચે ખેતી કરી ત્હારો નિર્વાહ કર, બિડા ચા માટે માગે છે ? ”

યુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “ હું પણ ખેતી પર જ મ્હારો નિર્વાહ હરું છું. ”

બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ વાલ ! તું પોતાને ખેડૂત કહેવડાવે છે, પણ ત્હારાં ઓળારો કાંઈ દેખાતાં નથી એ શું ? ત્હારી ખેતી વળી કેવા પ્રકારની છે તે કહે બોધએ. ”

યુદ્ધે બોલ્યા, “ શદ્દા એ જી છે, તેના ઉપર સદાચરણની વૃષ્ટિ થાય છે. પ્રગા એ મ્હારું શબ્દ છે, અને પાપ

કરવામાં રહેલી સરખ એ તે હળનો વચસો દાંડો છે. મન
 રૂપી દોરાથી એ હળ બાંધેલું છે. સ્મૃતિ એ મહારા હળનું શળ
 અને એ જ મહારો ચાળક છે. સત્ય એ મહારું નીંદણુ છે.
 અને શાન્તિ એ મહારી વિશાન્તિ છે. મહારો ઉત્સાહ એ જ
 મહારા બળદ છે. મહારું આ હળ : નિર્વાણની દિશામાં ખેડી
 રહ્યું છે. આ પ્રમાણે કરેલી ખેતી, હે ભારદ્વાજ ! અમૃત
 સમાન શળ આપનારી થાય છે. આવા પ્રકારની ખેતી કર-
 નારો મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે. ” આ બોલવું
 સાંભળી ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ મહોટ્ટી થાળીમાં દૂધની ખીર
 લાવ્યો અને તે બોલ્યો, “ હે ગૌતમ ! આ ખીર આપ
 આરોગો. ભારેમાં ભારે શળ આપનારી ખેતીના કરનારા
 આપ ખેડૂત છો ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહેં આજ ત્હારી સાથે મઢને બિંક્ષા
 આપવા સંબંધે સંવાદ કરીધો છે, માટે આજ આ બિંક્ષા
 સ્વીકારવી મહારે માટે અયોગ્ય છે. તું બીજા કોઈ પક્ષ
 સત્પુરુષને આનંદથી સંતુષ્ટ કર. કેમકે સાધુસંત એ પુણ્યનાં
 ખેતરો જ છે. ”

(૨૦)

ગુસ્સે થનાર ભારદ્વાજ

એક સમયે યુદ્ધેવ રાજગૃહમાંના વેણુવનવિહારમાં રહેતા હતા. પોતાના ગોત્રમાંના એક બ્રાહ્મણ યુદ્ધને શિષ્ય થયો, એ સમાચાર સાંભળી આક્રોશક ભારદ્વાજને બહુ ક્રોધ આવ્યો; અને વેણુવનમાં આવી તહેણે યુદ્ધ પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. યુદ્ધે કાંઈ પણ જવાબ ન આપ્યાથી ભારદ્વાજ થોડીક વારમાં ચાંત થયો. ત્યારે યુદ્ધે તેને કહ્યું કે “હે બ્રાહ્મણ! ત્યારે ઘેર કદી પણ પરાણા આવે છે ખરા કે ?”

ભારદ્વાજે જવાબ આપ્યો “હા. મહારા સગાંજ્ઞાત્રાં કદી કદી મહારે ઘેર આવે છે.”

“અને તેમને તું ખાવાપીવાની સામગ્રી આપે છેને ?”

“હા. મહારે ઘેર આવેલા પરાણાનો મોગ્ય આદર-સત્કાર કરી હું તેમને ખાવાપીવાની સામગ્રી આપું છું.”

“પણ હે બ્રાહ્મણ! જો ત્યારા પરાણા ત્યારી આપેલી વસ્તુઓ ન સ્વીકારે, તો તેનું શું થાય છે ?”

“હે ગૌતમ! આ તું શું પૂછે છે ? મહે આપેલી વસ્તુઓ મહારા પરાણાને મને નહિ તો તે મને પાછી મળે એ દેખીતું જ છે !”

“ હે બ્રાહ્મણ ! તે જ પ્રમાણે ત્હેં જે આ ગાળોની બેટ મ્હારે માટે આણી, ત્હેનો મ્હેં સ્વીકાર કર્યો નહિ. મ્હેં જે ત્હારા પર ગુસ્સો કર્યો હોત કે ત્હને સામે ગાળો આપી હોત તો, ત્હારી બેટનો મ્હેં અંગીકાર કર્યો એમ કહેવું પડત. પણ હું કાંઈપણ બોલ્યા વિના ગુપચુપ બેસી રહ્યો, એટલે ત્હેનો મેં અંગીકાર કર્યો નથી. હવે, ત્હારી આ બેટ ત્હારી પાસે જ રહી છે ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ આપ મ્હોટા સંત છો. એવી આપની સર્વત્ર ખ્યાતિ ફેલાઈ છે; પણ આપ ગુસ્સો કરો છો. એ કેમ ? ”

શુદ્ધ ઉત્તર આપ્યો, “ હે બ્રાહ્મણ ! હું ગુસ્સે થયો નથી એ તો ક્યાંક જ છે. ગુસ્સે થનાર ઉપર જે સામે જ ગુસ્સો કરે છે ત્હેનું પોતાનું જ ત્હેનાથી અલિત થાય છે. પણ જે કોઈ સામે માણસ ગુસ્સે થવા છતાં પોતે કોઈ બરાતો નથી, તે એક મ્હોટી લડાઈ જીતે છે એમ કહી શકાય; પ્રતિપક્ષી ગુસ્સે થયો છે એવું જોઈ જે આત્મન વિવેકથી શાન્ત થાય છે તે પોતાનું અને પારકાનું હિત સાધે છે. પોતાનો અને પારકાનો રોગ સારો કરનાર આ મનુષ્યને સદ્ધર્મનું જન્મને જ્ઞાન નથી એવા મૂર્ખ લોકો મૂર્ખ સમજે છે ! ”

આ કથન સાંભળી ક્રોધાળુ ભારદ્વાજ શુદ્ધને સરજો ગયો. અને ભિક્ષુ થઈ કેટલેક કાલે અર્હતપદને પામ્યો.

(૨૧)

ખોદુ ન બોલવા વિષે રાહુલને ઉપદેશ

કોઈ એક સમયે છુદ્દ બગવાન રાજગૃહમાંના વેણવનમાં રહેતા હતા. તે વેળાએ આયુષ્માન રાહુલ રાજગૃહ પાસે અમ્બલાર્દિકા નામના સ્થળમાં રહેતો હતો. એક દિવસ સંધ્યાકાળે છુદ્દ બગવાન રાહુલ હતો તે ઠેકણે ગયા. રાહુલે બગવાનને દ્વરથી જોઈ આસન બિછાવ્યું અને ચરણ ધોવાને પાણી લાવી રાખ્યું. છુદ્દદેવને આસન પર બેસાડી ચરણ ધોયા. રાહુલ લેખને નમસ્કાર કરી એક બાજુએ બેઠો.

છુદ્દે પગ ધોવાના પાત્રમાં ઘોડુંક પાણી બાકી રાખ્યું, અને રાહુલને પૂછ્યું, “ રાહુલ ! આ અત્યંત અસ્વ જગ તું જુએ છે કે ? ”

“ હા, મહંત ” રાહુલે ઉત્તર આપ્યો.

“ રાહુલ, જેને ખોદું બોલતાં સરમ આવતી નથી, તે માણસનું આમણ્ય (શ્રમણપણું) આ પાણી પ્રમાણે કુદરતક સમજવું જોઈએ ! ”

“ પણ છુદ્દ તે પાણી ફેંટી દીધું અને બોલ્યા, “ રાહુલ ! જેને ખોદું બોલતાં લાજ આવતી નથી. તેનું આમણ્ય આ પાણી પ્રમાણે ત્યાગ્ય છે ! ”

ફરી છુદ્દ તે વાસણ ઉધું પાડી બોલ્યા, “ જેને ખોદું બોલવામાં સરમ લાગતી નથી તેનું આમણ્ય આ વાસણ પ્રમાણે ઉધું થઈ ગયું છે, એમ સમજવું ! ”

તે વાસણુ ફરી છતું રાખી બુદ્ધે કહ્યું, “રાહુલ! આ ખાલી થયેલું વાસણુ તું બુદ્ધે છે ને? જોને ખોડું બોલવાની શરમ આવતી નથી, તો તું મામળા આ વાસણુ પ્રમાણે ખાલી-નકામું-સમજાવું!”

“રાહુલ! લડાઇ માટે સજ્જ કરેલા એકાદ હાથી પોતાનાં સર્વ અવયવોથી લડાઇ કરશે, પણ મુંઢ માત્ર રાખી મૂકે તો એમ કહી શકાશે કે આ હાથીએ પોતાનું જીવન ધાત્રીના કાર્યને માટે આપ્યું નથી. પરંતુ તે જ હાથી જો લડાઇમાં મુંઢનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવા માટે. તો રાજકાર્યને તોણે પોતાનું આપ્ત જીવિત અપણુ કર્યું છે, એમ કહેવું પડશે. તે જ પ્રમાણે જોને ખોડું બોલતાં લાજ આવતી નથી, તોને કોઇ પણ પાપ કરતાં લાજ આવશે નહિ, એમ હું કહું છું. માટે હે રાહુલ! મરકરીની ખાતર પણ હું ખોડું બોલીશ નહિ, એવા તું નિશ્ચય કર.”

“રાહુલ! આરસાનો ઉપયોગ શો?”

“પ્રત્યક્ષેણ કરવા માટે આરસાનો ઉપયોગ થાય છે.”

રાહુલે કિતર આપ્યો.

“જે પ્રમાણે, રાહુલ! પ્રથમ પોતાનામનની સાથે પ્રત્યક્ષેણ ફરી પછી તું કર્મ કરતો જા. કાયા, વાચા અને મનથી એકાદ કર્મ કરવાનો ત્યારે તું આરંભ કરે, ત્યારે પ્રથમ તું તે કર્મનું પ્રત્યક્ષેણ કર અને તેમ કરવાથી જો તે કર્મ આત્મપરહિતને આડે આવનારું લહે જણાય, તો તોને તું એકદમ ત્યાગ કર. પણ તે જ કર્મ આત્મપરહિત સાધનારું અને સુખકારક પરિણામ લાવનારું લહે જણાય તો તોને તું અંગીકાર

કર. કર્મ કરતાં કરતાં પણ ત્હેનું પ્રત્યક્ષેણ કરવું જોઈએ અને કર્મ આત્મપરહિતસાધક જણાય તો અધવચમાં જ ત્હેને છોડી દેવું. પણ તે કર્મ સાફ જણાતાં આગળ ચાલુ રાખવું. વળી રાદુલ ! કેાઈ પણ કર્મ કર્યા પછી પણ ત્હારે એનું પ્રત્યક્ષેણ કરવું. તે કર્મ ખરાબ છે, “આત્મપરહિતને વિધ્ન કરનાર” છે અને દુઃખપરિણામી છે એમ જણાઈ આવતાં તથાગત પામં કે વિદ્વાન્ બિશુ પાસે જઈ ત્હારે ત્હેનો પ્રમાણપ કરવો અને તે દિવસથી ફરી તે કરવું નહિ. પણ પોતાને હાથે થયેલું કર્મ જો ત્હેને આત્મપરહિતસાધક હોય દુઃખપરિણામી છે એમ જણાઈ આવે, તો મુદિત (આનંદિત) અંતઃકરણથી તે કર્મનો ત્હારે ફરી ફરી અભ્યાસ કરવો.

“હે રાદુલ ! અતીત કાળમાં જે સાધુસતોએ પોતાનાં કાવિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો પરિશુદ્ધ કર્યા, તે ત્હેમણે પ્રત્યક્ષેણથી જ કર્યા. બિવિધ કાળમાં જે સાધુસતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરશે, તે પણ આ પ્રત્યક્ષેણની સાહાય્યથી જ; તેમ જ વર્તમાન કાળમાં સાધુસતો પોતાનાં કર્મો પરિશુદ્ધ કરે છે, તે પણ આ પ્રત્યક્ષેણ વડે જ કરે છે. અર્થાત્ હું રાદુલ ! ફરી ફરી પ્રત્યક્ષેણ કરતાં કરતાં તું કાવિક, વાચિક અને માનસિક કર્મો શુદ્ધ કરતાં રીજ.”

આ પ્રમાણે બમવાન બોલી રહ્યા પછી રાદુલે ત્હેમનો ઉપદેશ માન્ય કરી ત્હેમને વંદન કર્યું.

બિશુએ કંઠી પણ ગુસ્સો કરવો ન જોઈયે

મેલિય ફેસુન નામના એક બિશુની અને કેટલીક બિશુણીઓની મૈત્રી હતી. તે બિશુણી સંજયે જો કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતું, તો ફેસુનને ખૂબ ગુસ્સો આવતો અને એકદમ તે હેને મારવા દોડતો. આ સમાચાર છુદ્ધને કાને પડતાં જ હોંમણે ફેસુનને બોલાવી કહ્યું, “હે ફેસુન, તું કેટલીક બિશુણી સંજયે કોઈ ખરાબ શબ્દ બોલતાં હોના પર ગુસ્સો થાય છે અને લડવાને તૈયાર થાય છે, એ વાત શું ખરી છે?”

“હા, બદંત.” ફેસુને કતાર આપ્યો.

છુદ્ધ બોલ્યા, “હે ફેસુન! તું કુલીન મનુષ્ય હોઈ. શ્રદ્ધા-પૂર્વક બિશુ થયો છે. એવું હોવા છતાં હજી ત્હારા પ્રાપચિક સંસ્કારો ગયા નથી, એ આશ્ચર્ય નથી શું? હે ફેસુન! તે બિશુણીને જ નહિ, પણ ત્હને સુદ્ધાં કોઈએ માળો ભાંડી હોય; હોંમના જ નહિ, પણ ત્હારા પોતાના સુદ્ધાં માલ પર તમાચા માર્યા હોય; કે પથ્થર અને શસ્ત્રથી હોંમના જ નહિ પણ તારા શરીર પર સુદ્ધાં પ્રહાર કર્યા હોય; તોયે ત્હારું ચિત્ત વિકારવશ થાય નહિ, ત્હારા મુખમાંથી જૂંડા શબ્દો નિકળે નહિ ત્હારા મનમાં તે વેળાએ ત્હારા શત્રુ પર અનુકંપા અને મૈત્રી રહે, અને કોઈ આવે નહિ, એ બદલ ત્હારે સાચચેલી રાખતી જોઈએ.”

ત્યાર પછી એુંદચુરુ બિશુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “ હે બિશુઓ ! એવો એક સમય હતો કે જે સમયે બિશુ મહારા કહેવા પ્રમાણે ચાલવામાં કસ્ટ કરવા નહિ. હું હેમને કહેતો કે હું દિવસમાં એક જ વખત જમું છું અને તેથી કરીને મહને ધણું ખર્ચ રોગનો ઉપદ્રવ થતો નથી, મહારાં અંગમાં હોશિયારી રહે છે, બળ રહે છે અને હું સુખથી રહું છું. તે જ પ્રમાણે ત્હમે જે દિવસમાં એક જ વાર જમતા જાઓ અને તેથી કરીને નીરોગી, હોશિયાર અને બળવાન થઇ સુખેથી રહો. તે બિશુઓને મહારે પુષ્કળ ઉપદેશ કરવો પડતો નહિ, કેવળ હેમના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવું પડતું. જેમ કેળવેલા ઉત્તમ ઘોડા સીધા માર્ગ પર રથખેંચી જતાં ચાલુકની અપેક્ષા રાખતા નથી તે પ્રમાણે તે બિશુઓને અનુશાસન કરવું પડતું નહિ.

“બિશુઓ ! ત્હમે પણ તે બિશુઓ પ્રમાણે અશુભધર્મ છોડીને શુભધર્મનો અભ્યાસ કરો. ગામ કે નગરની બહાર ચાલવૃક્ષોનું એકાદ જંગલ વધી ગયું હોય અને એકાદ મનુષ્ય હેની સુધારણા કરવા માટે હેની આસપાસનાં કાંટાવાળાં તેમ જ વાંકાં યુકાં ઝાડો કાઢી નાંખી જંગલને સાફ કરે તો ચાલ-વૃક્ષોની ઘણી જ અભિવૃદ્ધિ થાય. તે જ પ્રમાણે હે બિશુઓ ! ત્હમારા અંતઃકરણમાંની અશુભ મનોવૃત્તિઓ નિર્મૂળ કરી, કુશલ મનોવૃત્તિઓની વૃદ્ધિ કરો. તેથી કરીને આ મહારા ધર્મમાં ત્હમારી ઉત્તિષ્ઠ થશે.

“હે બિશુઓ ! પ્રાચીન કાળમાં આ આવસ્થિમાં વૈદેહિકા નામની એક કુલીન સ્ત્રી રહેતી હતી. તે અત્યંત શાંત અને

નમ્ર હોવા માટે પ્રખ્યાત હતી. તેની પાસે કાળી નામની એક દાસી હતી. તેના મનમાં એક વાર એવો સવાલ ઉઠ્યો કે મહારી શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે હું સવ કામો વખતસર કંઈ હું તેથી તેને મહારા પર ગુસ્સે થવાને કદિ જ પ્રસંગ આવતો નથી ?

“એક દિવસ પોતાની શેઠાણીની પરીક્ષા કરવાને કાળા દાસી જરા મોડી ઉઠી આથી વૈદેહિકાએ બધાં ચઢાવી કાળાને કહ્યું, ‘કેમ રે કાળા ! આજ શામાટે મોડી ઉઠી ?’

‘કાંઈ નહિ’ આ, સાહેબ ! સહજ મેહું થયું મધું.’ કાળાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ‘કાંઈ નહિ’ ? અમથી જ મોડી ઉઠી ? તું તો સાવ નહારી છે, વૈદેહિકા કાળા તરફ ધુરંધરા લાગી.

“ ‘હંહ’ શેઠાણીને ગુસ્સો તો ખૂબ આવે છે ! પણ આડોશીપાડોશીને માત્ર તે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ દેખાડતી નથી !’ કાળાએ મનમાં જ ઉદ્ધાર કાઢ્યા.

“વળી કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી પોતાની શેઠાણીની પુરી પરીક્ષા કરવા માટે કાળા દાસી વધારે મોડી ઉઠી. આથી વૈદેહિકા રાત્રી પીળા ચંદ્રગર્ભાને બાસ્થાનો નકૂચો કાઢી તેના કપાળમાં મર્યો. કાળાના માથામાંથી લેહીની ધાર વહેવા લાગી. તેણે રસ્તા પર જઈ મોટા રાગડા કાઢવા માંડ્યા. આથી આડોશીપાડોશી લોકો તેની આસપાસ ભેગા થયા અને તેનું કપાળ કેમ કુટ્યું એ વિષે પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

“કાળા બોલી, ‘આ અમારાં શાન્ત અને નમ્ર શેઠાણીનું પરાક્રમ છે. આખા ઘરમાં હું એટલી જ દાસી અને ઉદતાં જરા

મેહું થયું, એટલે એમણે બારણાનો નકૂચો છાતી મ્હારા
કપાળમાં માર્યો!”

“તે દિવસથી વૈદેદિકા ધણી દુટ અને ગરમ સ્વભાવની
છે એવી ત્હેની અપહર્ષિતિ થઈ.”

“આ પ્રમાણે, હે બિશ્નુઓ! એકાદ બિશ્નુ ન્યાં સુધી ત્હેની
વિરુદ્ધ ખરાબ શબ્દો ત્હેના કાન પર પડતા નથી, ત્યાં સુધી
શાન્ત અને નમ્ર હોય છે. પણ ન્યારે ખરાબ શબ્દો સાંભળવાનો
પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તે શાન્ત અને નમ્ર છે કે નહિ એની
પરીક્ષા કરી શકાય છે. જે અમ્ર વસ્ત્ર મેળવવા ખાતર શાન્ત
કે નમ્ર રહે છે, ત્હેને હું શાન્ત કે નમ્ર કહેતો નથી. પરંતુ
જે ધર્મના ગૌરવથી ધર્મને પૂજ્ય માનીને શાન્ત થાય છે,
તે જ ખરો શાન્ત ગણાય; અને તે જ ખરો નમ્ર હોઈ શકે.

“હે બિશ્નુઓ કોઈ યોગ્ય વેળાએ બોલે છે, તો કોઈ
અયોગ્ય વેળાએ બોલે છે; કોઈ બનેલી વાત કહે છે તો કોઈ
ન બનેલી વાત કહે છે; કોઈ મધુર બોલે છે તો કોઈ કટુ
બોલે છે; કોઈ હિત માટે બોલે છે તો કોઈ અહિત માટે બોલે
છે; કોઈ મિત્રભાવે બોલે છે તો બીજાને કોઈ દ્વેષપુદ્ધિથી બોલે
છે. આ સર્વ પ્રસંગે હે બિશ્નુઓ! ત્હમારું ચિત્ત વિકારવશ થાય
નહિ, ત્હમારા મુખમાંથી જૂંટા શબ્દો નીકળે નહિ, ત્હમારા
અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી વસે, દ્વેષ રહે નહિ, અને જે
મનુષ્ય પોતાની વિરુદ્ધ બોલ્યો હોય ત્હેને આધાર બનાવી
અખિલ જગત પર ત્હમે મૈત્રીની બાવના કરી શકો, એવો
ત્હમારો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

“ હે બિશ્નુઓ ! એકાદ મનુષ્ય ટોપલી અને કોદાળી લાઇ કહેશે કે ‘આ સર્વ પૃથ્વી હું ખોદી નાંખીશ!’ બીજો એકાદ લાક્ષારસ, હરિદ્રારસ, કે મંજિષ્ઠારસ લાઇ કહેશે કે ‘આ આકાશ હું રંગી નાંખીશ.’ ત્રીજો એકાદ ઘાસની પૂણી સળગાવી કહેશે કે ‘આ ગંગા નદીને સંતપ્ત કરી મૂકીશ.’ આ સર્વ મનુષ્યના પ્રયત્નોનું પૃથ્વી, આકાશ કે ગંગા નદી પર કાંઈજ પરિણામ થનાર નથી; તે પ્રમાણે બીજા લોકોનાં બોલવાનું ત્હમારાં અંતઃકરણ ઉપર જરાએ ખરાબ પરિણામ થવું જોઈએ નહિ.

“ હે બિશ્નુઓ ! જો લૂંટારૂઓ આવીને કરવતથી એકાદ બિશ્નુનાં અવયવ કાપવાની ચર્યાતા કરે, અને તે પ્રસંગે તે બિશ્નુ જો ચીઠાય, તો તેને મ્હારો ખરો અનુયાયી ગણી શકાય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ હે બિશ્નુઓ ! ત્હમને ચીઠ આવે નહિ, ત્હમારાં મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો નીકળે નહિ, ત્હમારાં અંતઃકરણમાં દયા અને મૈત્રી રહે, તથા ત્હમારાં શત્રુને આધાર તરીકે રાખીને ત્હમે આખા જગત પર નિસ્તીમ મૈત્રીની ભાવના કરી. શકે એવી હમેશાં સાવચેતી રાખો.

“ એ બિશ્નુઓ ! આ મ્હારા ઉપદેશને ત્હમે કકચોપમ. (કરવત જેવો) ઉપદેશ કહેજો, અને તેનું શ્રી કરી મનન કરજો. શું એવો કાંઈ પણ મ્હોટો કે ન્હાનો ખરાબ શબ્દ છે કે જે ત્હમારાંથી સહન ન થઈ શકે ? ”

બુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું બિશ્નુઓએ પ્રસન્ન ચિત્તથી અભિનંદન કર્યું.

(૨૩)

ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો (જગૃતિનાં સાધનો)

એક સમયે છુદ્ધ ભગવાન કુરુરાષ્ટ્રમાં કૃમાસદ્ધમ (કૃમાસદ્ધમ્ય) નામના સહેરમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ બિશ્નુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે “હે બિશ્નુઓ ! મનુષ્ય પ્રાણીની શુદ્ધિ થવા માટે, શોક અને ખેદની પાર જવા માટે, સન્માર્ગ મેળવવા માટે અને નિર્વાણનો અનુભવ લેવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો એ જ માત્ર ખરેખર્થ છે. પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવસોકન કરવું, વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવસોકન કરવું, ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવસોકન કરવું અને મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવસોકન કરવું, એ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો છે.

“હે બિશ્નુઓ ! એકાદ બિશ્નુ અરણ્યમાં ગાડ નીચે કે એકાન્તમાં પલાંડી વાળી અને ડોકથી કમ્મર સુધીનો ભાગ ટ્કાર રાખી બેસે છે. તે જગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ અંદર લે છે અને જગૃત અંતઃકરણથી શ્વાસ જહાર કાઢે છે; પોતાના આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ છે, લેની લેને પ્રણી સ્મૃતિ હોય છે; આખા સરીર વિષે જગૃતિ રાખી આશ્વાસ પ્રશ્વાસ કરવાનો તે અભ્યાસ કરે છે. જેમ એકાદ હોંશિયાર સુધાર (શાલ્લીધી છિદ્ર પાડનાર) કે લેનો હોંશિયાર મદદનીશ પોતે દોરી નેરથી કે ધીરે બેઝે છે તે સારી રીતે સમજે છે, તેમજ આ બિશ્નુ પોતે દીર્ઘ કે હ્રસ્વ આશ્વાસ પ્રશ્વાસ કરે છે

તે તે સારી રીતે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું
યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“તે જવા આવવામાં, આમ તેમ જોવામાં, ખેસવા
લેવામાં, પાત્ર ઝીવર ધારણ કરવામાં, જમવામાં, ખાવા
પીવામાં, સૌમ્યમુખમાર્જનાદિ કરવામાં, બોલવા ચાલવામાં,
સ્મૃતિ રાખે છે. તેની સર્વ ક્રિયા સ્મૃતિપૂર્વક થાય છે. આ
પ્રમાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે પોતાના દેહનું પગથી કેશ સુધી અવલોકન
કરે છે. આ દેહમાં કેશ, લોભ, નખ, દાંત, ત્વચા, માંસ,
સ્નાયુ, અસ્થિ, અસ્થિમજ્જા, મૂત્રાશય, હૃદય, કાળજી,
કેથળી, ખરોળ, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, કોઠામાંના
પદાર્થ, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પર, રક્ત, સ્વેદ, મેદ, અશ્રુ, યુંક,
લીંટ, વીર્ય એ પદાર્થો છે. એકાદ ટોપલીમાં જુદાં જુદાં
ધાન્યો બધાં હોય તો તે ટોપલી ઠાલવી નાંખી એકાદ દેખતો
માણસ તે જુદાં જુદાં કરી શકશે કે આ મગ, આ ચોખા,
આ અડદ, આ તલ વગેરે, તે જ પ્રમાણે આ (ચોગી) આ
કેશ, આ લોભ, ઇત્યાદિ પોતાના દેહમાંના અપવિત્ર પદાર્થોનું
અવલોકન કરે છે.

“તે રમશાનમાં જઈ, ત્યાં પડેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં પ્રેતા
જુએ છે. એકાદ પ્રેત સજીને મ્હોટું ચણેલું હોય છે; એકાદ
કાગડા કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓએ ખાધને છિન્નભિન્ન કર્યું હોય
છે, તો એકાદનાં અસ્થિ જ સિલ્લકમાં રજાં હોય છે. આવાં
પ્રેતા તરફ જોઈ તે એવો વિચાર કરે છે કે, મ્હારો દેહ મુઠ્ઠાં

આવી સ્થિતિએ જ ધોંચવાનો છે ! આ સ્થિતિથી મ્હારો દેહ મુક્ત થવો શક્ય નથી.' આ દેહ ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે એનું તે સ્મરણ રાખે છે; દેહ આવો ॥ એનું એ સ્મરણ રાખે છે. તે અનાસક્ત થાય છે, જગતમાં કોઈપણ વસ્તુની તે આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રભાણે તે પોતાના દેહનું યથાર્થપણે અવલોકન કરે છે,

“ હે બિશુઓ ! એકાદ બિશુ પોતાની વેદનાઓનું અવલોકન કરે છે. તે સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય, તો તે સમજે છે કે પોતે સુખકારક વેદના અનુભવે છે અને તે દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો તે એ સમજે છે કે પોતે દુઃખકારક વેદના અનુભવી રહ્યો છે; તે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવતો હોય તો તે સમજે છે કે પોતે સુખદુઃખથી રહિત વેદના અનુભવી રહ્યો છે. તે આ વેદના લોભથી અનુભવે છે, કે અલોભથી અનુભવે છે, એનું ત્હેને સ્મરણ હોય છે. આ પ્રભાણે તે અધ્યાત્મિક કિંવા બાહ્ય વેદનાનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. વેદના ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે એ તે જુએ છે. પોતાના અંગમાં વેદના છે એનું એને સ્મરણ હોય છે. સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવાને તે અનાસક્ત થાય છે. આ લોકમાં કશાની એ આસક્તિ રાખતો નથી. આ પ્રભાણે બિશુ વેદનાઓનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“ હે બિશુઓ ! એકાદ બિશુ પોતાના ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. પોતાનું ચિત્ત સકામ છે કે નિષ્કામ; સદૃષ કે વિગતદૃષ છે; સમોહ છે કે વીતમોહ છે; સંક્ષિપ્ત છે કે વિક્ષિપ્ત.

છે; સમાહિત છે કે અસમાહિત છે; વિમુક્ત છે કે અવિમુક્ત છે; ધર્ત્વાદિ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે પોતાના કે પારકાના ચિત્તનું ત્હેને જ્ઞાન થાય છે. ચિત્ત ચંચલ છે, એ તે જાણે છે. ચિત્ત એવું કાંઈક છે એની ત્હેને સ્મૃતિ હોય છે. કેવળ સ્મૃતિ અને જ્ઞાન મેળવવા માટે તે કૌઠપિણ્ણ પદાર્થમાં આસક્તિ ન રાખતાં વતેન કરે છે. આ પ્રમાણે બિશ્નુ ચિત્તનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

‘હે બિશ્નુઓ ! એકાદ બિશ્નુ પોતાની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. તે કામવિકાર, દ્વંષ્યબુદ્ધિ, આગસ, અસ્વસ્થતા અને સંશય એ પાંચ જ્ઞાનનાં આવરણો પોતાનાં અંતઃકરણમાં છે કે નહિ, એ બરાબર તપાસે છે. આ આવરણની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, તે ઉત્પન્ન થતાં ત્હેને વિનાશ શી રીતે કરાય છે, અને ફરી ત્હેને ઉત્પાદ ન થવા વિશે શી ઉપાય છે એ સર્વ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ મનોવૃત્તિનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે પંચસ્કંધનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચ સ્કંધોને ઉદય અને અસ્ત કેમ થાય છે એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે આખ્યંતર કે બાહ્ય સ્કંધોનું તે યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે.

“વળી તે ચક્ષુ, રૂપ ધર્ત્વાદિ આખ્યંતર અને બાહ્ય આયતનોનું યથાર્થ રીતે અવલોકન કરે છે. ચક્ષુ અને રૂપ, કર્ણ અને શબ્દ, નાસા અને ગંધ, ત્વચા અને સ્પર્શ, મન અને મનોવૃત્તિ એ સાના સંયોગે ક્યાં ક્યાં બંધેનો ઉત્પન્ન થાય છે,

એનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં બધેનેનો નાશ કેમ થાય છે, અને ફરી બધેનો ઉત્પન્ન ન થવાના ઉપાય શા, એ તે જાણે છે.

“વળી, તે સાત બોધ્યગેતું મથાર્થ રીતે અવસોકન કરે છે. સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રત્યગ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ સાત ધર્મો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નહિ એ તે જાણે છે. ન હોય એવા સંબોધ્યગેતે ભાવનાના બળથી પૂર્ણતાએ કેમ પહોંચાડવા, એ એ તે જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આભ્યંતર અને બાહ્ય મનોવૃત્તિનું મથાર્થ રીતે અવસોકન કરે છે.

“આ સિવાય તે ચાર આર્યસત્યોનું મથાર્થ રીતે અવસોકન કરે છે. આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે, એ તે જન્મ-છે તેમ જાણે છે. આ પ્રમાણે તે આભ્યંતર અને બાહ્ય વૃત્તિનું મથાર્થ રીતે અવસોકન કરે છે.

“હે બિશુઓ ! આ ચાર સ્મૃત્યુપરચાનોની ઉપર કલા પ્રમાણે સાત વર્ષ મુધી ભાવના કરતાં બિશુને અર્હતપદની પ્રાપ્તિ થશે; કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ. (આ લોકમાં ત્હેને જન્મ ધારણ કરવો પડશે નહિ.)

બિશુજનો! સાત વર્ષ તો જવા દો, પણ જો કેાઈ આ સ્મૃત્યુપરચાનોનું ભારે લાગણીપૂર્વક પાંચ-ચાર-ત્રણ-બે-એક વર્ષ, સાત માસ, સાત દિવસ મથાર્થરીતે ચિંતન કરશે, તો ત્હેને અર્હતપદની પ્રાપ્તિ થશે-કાંઈ નહિ તો તે અનાગામી તો થશે જ !”

પ્રુદ્ધ ભગવાનના આ ઉપદેશનું બિશુઓએ મુદિત અંતઃકરણથી અભિનંદન કર્યું.

(૨૪)

વિષયોની મીઠાશ, વિષયોથી દુઃખ અને
તેમાંથી મુક્તિ.

એક સમયે છુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેમણે ભિક્ષુઓને બોલાવી કહ્યું કે, “હે ભિક્ષુઓ! વિષયની મીઠાશ એટલે શું? આંખને ગમતાં રૂપો, કાનને ગમનારા શબ્દો, નાકને ગમનારી સુગંધ, જીભને ગમનારો રસ અને ત્વચાને ગમનારો મૃદુ સ્પર્શ, આ પચ્ચેદ્રિયના વિષયથી મનુષ્યને જે સુખ થાય છે, તેને જ હું વિષયોની મીઠાશ કહું છું.

“પણ હે ભિક્ષુઓ! આ વિષયમાં દોષ શો? એકાદ તરુણ માણસ કારકૂની કરીને, વ્યાપાર કરીને, ખેતી કરીને, કે સરકારી નોકરી કરીને, પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પોતાના ધંધાને લીધે તેને અત્યંત કष्ट સહન કરવું પડે છે, તોપણ વિષયોપભોગની વસ્તુ મેળવવા માટે તે રાતદિવસ ખટખટ કરે છે. આટલી મહેનત કરીને જો આ વસ્તુઓ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી તો તે શોકાકુલ થઈને પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો, એની ચિંતામાં વિચારમૂઠ બની જાય છે. વળી જો કદાચિત્ તેના હૃદયોગમાં તેને યશ મળે અને ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તો તે દુઃખ રાજ કે ચોરો લૂંટી ન જાય, અગ્નિ અને હૃદયથી તેનો નાશ ન થાય, તથા અપ્રિય સગાંઓથી તેને હરકત થાય નહિ, તેથી તે રાતદિવસ તેની

સંભાળ રાખવામાં ગૂંચાય છે, અને ત્હેનાથી ત્હેના મનને ખસો ત્રાસ ભોગવવો પડે છે. પણ આટલો બદોબસ્ત ક્યાં હતાં પણ રાજા કે લૂંટારા ત્હેની સંપત્તિ લૂંટે છે; આગથી કે રેલથી તે સંપત્તિનો નાશ થાય છે; અથવા દુષ્ટ સર્ગાબ્દાલાઓ ત્હેનું હરણ કરે છે, આવે પ્રસંગે તે ગૃહસ્થને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

“ વળી ભિક્ષુઓ ! આ વિષયો માટે જ રાજાઓ રાજા નોડે લડે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિય સાથે લડે છે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ સાથે લડે છે, વૈશ્ય વૈશ્ય સાથે લડે છે, મા પુત્ર નોડે લડે છે, પુત્ર મા નોડે લડે છે, બાપ દીકરા નોડે લડે છે, બહેન ભાઈ નોડે લડે છે, ભાઈ બહેન નોડે લડે છે, અને મિત્ર મિત્ર નોડે લડે છે ! તેમના આ ઠલઠલું પરિણામ કોઈક વાર એવું આવે છે કે તેઓ હાથે, પત્થરે, લાકડીએ કે શસ્ત્રથી એકમેક પર પ્રહાર કરે છે, અને તેથી મરણ પામે છે, અથવા મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે.

“ વળી ભિક્ષુઓ ! આ વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે જ લોક લડવાને સજ્જ થાય છે, અને ભયંકર સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં શત્રુઓથી ત્હેમને મરણ આવે છે કે જાપમે વગેરે થઈ તેઓ મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે. બીજા કેટલાક લોક વિષયોપભોગ માટે ચોરી કરે છે, લૂંટ ચલાવે છે, મુસારો પર તૂટી પડે છે, કે પરસ્પરી ગમન કરે છે. તેમને પકડી રાજાઓ વિવિધ પ્રકારની શિક્ષા કરે છે. રાજપુરુષ ત્હેમને યટકા મારે છે. ત્હેમના હાથ પગ તોડી નાંખે છે, ત્હેમનાં નાક કાન કાપે છે; અથવા ત્હેમનો સિસ્ત્રુંદ કરે છે. આવી રીતે વિષયલોભને લીધે તે મરણ પામે છે, કે મરણાંતિક વેદના ભોગવે છે.

“ વળી બિશુઓ ! આજ વિષયભોગ માટે મનુષ્યપ્રાણી કાયા, વાચા, મને કરીને આ લોકમાં દુષ્ટ આચરણ કરી મરણોત્તર દુર્ગતિને પામે છે.

“ બિશુઓ ! વિષયોની આસક્તિ છોડી દીધાથી જ મનુષ્યની હેમાંથી મુક્તતા થાય છે. (કેવળ બાહ્ય સ્વરૂપમાં વિષયોનો ત્યાગ કરે તો હેમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે એમ નથી.)

“ હે બિશુઓ ! આ પ્રમાણે જે થમણુ બ્રાહ્મણ વિષયોની મીઠાશ, વિષયોના દોષ અને વિષયમાંથી મુક્તિ મથાર્થપણે જાણે છે તે પોતે વિષયોનો ત્યાગ કરશે, અને બીજાને તેમ કરવાને ઉપદેશ કરશે, એ સંભવિત છે.

“ બિશુજનો ! સૌંદર્યની મીઠાશ કઈ ? એકાદ અત્યંત સુસ્વરૂપ તરણુ બ્રાહ્મણકન્યા, ક્ષત્રિયકન્યા અથવા વૈશ્યકન્યા જોઈ જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ સૌંદર્યની મીઠાશ છે !

“ પણ આ સૌંદર્યમાં દોષ કયો ? હે બિશુઓ ! તે જ તરણી જ્યારે જૂદ થાય છે, હેની પીઠ વળી જાય છે, હાથમાં લાકડી લીધા સવાય તે ચાલી શક્તી નથી, હેનાં સર્વ અવયવ ધૂનમાં ફરે છે, દાંત પડી જાય છે, વાળ સફેદ થઈ જાય છે, ડોક હાલ્યા કરે છે, મોઢા પર ફરચલીઓ પડી જાય છે, ત્યારે હેનું પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈ તે કદૂપી થાય છે કે નહિ ? ”

“ થાય છે, બદંત ! ” બિશુઓ બોલ્યા.

“આ જ એ સૌંદર્યની દોષ છે, એમ હું કહું છું. બિશ્નુઓ ! તે જ સુંદર સ્ત્રીનું પ્રેત સ્મશાનમાં પડેલું, કાગડા કે કુતરાએ કરડેલું, અથવા બીજી રીતે બગડેલું ત્વમારા જોવામાં આવે તો તે પૂર્વનું સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને ત્હેને ઠેકાણે વિકાર ઉત્પન્ન થયો, એમ ત્હમને જણાશે કે નહિ ?”

“હા ભદ્રંત !” બિશ્નુઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“ઓ બિશ્નુઓ ! સૌંદર્ય વિષે આસક્તિરહિત થવું એ જ સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થનારા ભયમાંથી મુક્ત થવાનો ખરો માર્ગ છે. સૌંદર્યની મીઠાશ કદાચ ત્હેમાં દોષ ક્યો, અને ત્હેમાંથી મુક્તતા કેમ થાય છે એ જ બાહ્યબુદ્ધિને યથાર્થ રીતે સમજાવું, તે પોતે સૌંદર્યથી મુક્ત થશે, અને ત્હેમાંથી મુક્ત થવાના માર્ગ બીજાઓને શીખવશે, એ સંભવિત છે.”

(૨૫)

સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

ધ્રુવ ભગવાન રાજગૃહમાં ગૃપ્રકૃટ પર્વત પર રહેતા હતા. દેવદત્ત સંખે વાત કરતાં તેમણે બિશ્નુએને કહ્યું, “હે બિશ્નુઓ ! એકાદ કુલપુત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે. પોતે સંસાર દુઃખમાંથી મુક્ત થવું એવી એની ઇચ્છા હોય છે. પરંતુ બિશ્નુ થવાથી ભોકો તરફથી તેનો સત્કાર થાય છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ એકાદ માણસ મોટા જ્ઞાની સાર ગ્રહણ કરવા જાય છે, અને તેનાં ડાંખળાં પાંદડાં લાંબાં તેજ સાર છે એમ સમજે છે તેજ પ્રમાણે આ મનુષ્ય કેવળ પ્રવ્રજ્યાને જ ગ્રામણ્યનો સાર ગણી મોહિત થાય છે.

“ઓ બિશ્નુઓ ! ખીજે એકાદ કુલપુત્ર પ્રવ્રજ્યાથી સંતોષ ન પામતાં શીલવાન થાય છે, પણ પોતાના શીલથી ગર્વિત થઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. હું જ માત્ર શીલવાન, ખીજ બિશ્નુ દુઃશીલ, એવું તે કહ્યા કરે છે. જેમ એકાદ મનુષ્ય મોટા જ્ઞાની સાર લાવવાને જાય છે, અને તે જ્ઞાની છાલનો ઉપરનો ગ્રામ લાંબાં તેજે જ સાર સમજી સંતોષ માને છે, તેજ પ્રમાણે આ બિશ્નુ શીલ જ ગ્રામણ્યનો સાર છે, એમ સમજી મોહિત બને છે.

“ ત્રીજો એકાદ કુલપુત્ર અદ્વાપૂર્વક પ્રવળ્યા લઈ તેટલાથી સતોષ ન માનતાં શીલવાનં થાય છે, અને સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે; પણ સમાધિની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતે કૃતાર્થ થયો એમ લાગે છે, અને તેથી તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જઈ, વૃક્ષની છાલને જ સાર માની સતોષ પામે છે તે પ્રમાણે આ બિંદુ સમાધિસ્થાને જ આમણ્યનો સાર સમજી મોહિત થાય છે.

■ ચોથો એકાદ કુલપુત્ર અદ્વાપૂર્વક બિંદુ થઈ શીલ અને સમાધિથી સંતુટ ન થતાં પ્રણાનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ પ્રણામાં જ આમણ્યનું સર્વસ્વ છે એમ માની લઈ તે આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે. ‘હું પ્રણાવાન છું, અને બીજા બિંદુ દુષ્પ્રણ છે,’ એમ તે કહે છે. જેમ એકાદ માણસ મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને તેની છાલ કાઢી તેની અંદરના લાકડાને જ સાર માની બેસે, તેમજ આ બિંદુ પ્રણાને જ આમણ્યનો સાર સમજી મોહિત થઈ જાય છે.

■ પછી પાંચમો એકાદ કુલપુત્ર બિંદુ થઈ શીલ, સમાધિ અને પ્રણાની પ્રાપ્તિથી સતોષ ન પામતાં નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે. તે આ ગુણોથી ગરિત થઈ આત્મસ્તુતિ કે પરનિંદા કરતો નથી. જેમ એકાદ મનુષ્ય મ્હોટા વૃક્ષનો સાર લાવવા જાય છે અને તે વૃક્ષની છાલ વગેરે કાઢી, અને તેનું પોચું લાકડું ફેડી નાંખી અંદરનો ખરેખરો સાર ખેંચી લે છે તેમજ આ બિંદુ આમણ્યનો ખરો સાર જ નિર્વાણ તે મેળવી લે છે.

“ ઓ ભિક્ષુઓ ! આ બ્રહ્મચર્ય આદરસત્કાર મેળવવા માટે નહિ, શીલસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, સમાધિસંપત્તિ મેળવવા માટે નહિ, કે પ્રણા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ, પરંતુ આત્મતિક ચિત્તવિમુક્તિ (નિર્વાણ) માટે છે; આત્મતિક ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યાવસાન છે.

(૨૬)

મારનું બીડ.

બુદ્ધ બગવાન શ્રાવસ્તિમાં અનાયપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા; ત્યારે બિશ્નુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે—“હે બિશ્નુઓ! બીડ કરનારો મનુષ્ય પશુઓના કલ્યાણને માટે બીડ કરતો નથી. ત્હેનો હેતુ એવો હોય છે કે ‘આ બીડમાંનું ધાસ ખાધને પશુઓ પોતાનું જાન જૂલી જશે, અને તેથી તે સઘળાં આપણા તાબામાં આવશે.’”

“હે બિશ્નુઓ ! આવા એક બીડમાં એક જાતનાં પશુઓ આવી પુષ્કળ ધાસ ખાધને નિશ્ચિંત થયાં, અને તેથી તે સર્વે બીડના માલિકના તાબામાં આવ્યા. તે જોઈ બીજાં કેટલાંક પશુઓએ એવો વિચાર કર્યો કે આ બીડમાં પેસવું સર્વ રીતે અનિષ્ટકર્તા છે. ત્હેમણે તે બીડનો ત્યાગ કર્યો અને તે ઉત્તરક દિશામાં પેડાં. પરંતુ ઉન્હાણાના દિવસે આવતાં ત્યાં ત્હેમને ચારાપાણીની તાણ પડી તેથી ત્હેમના શરીરમાં બળ રહ્યું નહિ. તે બુખથી ત્રાસીને ફરી તે બીડમાં પેડાં, અને પ્રમાદમાં પડી તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં. ત્રીજાં કેટલાંક પશુઓએ આ બન્ને માર્ગ છોડી, પાછો જંગલનો આશ્રય લીધો અને તે બારે સાવધાનતાથી તે બીડમાંનું ધાસ ખાવા લાગ્યાં. ધણાક

કાળ સુધી તેઓ તે મનુષ્યના તાબામાં ગયાં નહિ, પરંતુ
જ્યારે તે માણસને એમના આશ્રયસ્થાનની ખજર પડી, ત્યારે
તેમણે તેમની આસપાસ જાળ પ્રસારી, અને તેમને પકડી
લીધાં. પણ ચોથી વખતનાં પશુઓ એટલાં હોંશિયાર હતાં
કે તેમણે ખીડથી દૂરને અંતરે અરણ્યમાં નિવાસ કર્યો, અને
ત્યાંથી તે ધણાંસાવધાન રહીને ખીડમાંનું ધાસ ખાઈ જતા હાયાં.
તેમનું આશ્રયસ્થાન એટલું વિદ્યુત્ હતું કે તેને પતો ખીડના
માસિકને બિલકુલ હાથ લાગ્યો નહિ.

“હે બિહુઓ! મહેં આ એક રપક કર્યું છે. ખીડ દરનારો
મનુષ્ય ખીજે કેલ નહિ પરંતુ માર છે. જે ઝમણુ બ્રાહ્મણોએ
વિપવસુખમાં જ આનંદ માન્યો તે પહેલાં પશુઓ; પણ
જેમને વિપવભોગનો અત્યંત ભય લાગવાથી અરણ્યવાસ લીધો
તે ખીજાં પશુઓ; જે બ્રાહ્મણુઝમણુ વિપથેનો ઉપભોગ
પણી કાળજીથી લઈ, જગત એ ચામત છે કે અચામત છે,
આત્મા અમર છે કે નાશવંત છે, દેવાદિ પ્રાણી વિશે
વાદવિવાદ કરી પોતાનો વખત ફાકટ માળે છે, તે ત્રીજાં પશુઓ
છે; પણ જે આવી પંચાતમાં ન પડતાં પોતાનું અંતઃકરણ
નિષ્કલંક રહે, એવી કાળજી લે છે, તે ચોથાં પશુઓ જણવાં.”

(૨૭)

મુખનો દિવસ.

ધુદ્ધ બગવાન આવરિતમાં અનાયપિંડિકના આશ્રમમાં બિશુઓને હિંદીને બોલ્યા કે, “ ગર્ભ વાતનો અધિક વિચાર કરવો નહિ, અને ભવિષ્યની વાતની આશા રાખવી નહિ, કેમકે ગર્ભ વાતો નાશ પામી છે, અને ભવિષ્યની વાત હજી બનવાની છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વાતનો જ બરોબર વિચાર કરવો; જે કંઈ કરવાનું હોય તે આજે જ કરવું; આવતી કાલના મરણની કોને ખબર છે ? ” જેની પાસે અખૂટ સૈન્ય છે, એવા મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરવું અમારે માટે શક્ય છે શું ? ” આવો વિચાર કરીને જે સાવધપણે અને હોંસિયારીથી વર્તે છે તેનો જ દિવસ સુખથી જાય છે, એમ મુનિવચ કહે છે.

“ હે બિશુઓ ! ભૂતકાળમાં મહાઈ રૂપ આવું હતું, મહારી વેદના આવી હતી, મહારી સંઘા, મહારા સરકાર અને મહાઈ વિદ્યાન એ આવાં હતાં, એવું કહીને એકાદ મહાપ્ય ત્હેમને પકડી રાખે છે. એ માણસ ગર્ભ મુજરી વાતોની પત્થળ પડ્યો છે, એમ કહેવું જોઈએ. જીજ્ઞે એકાદ માણસ ભવિષ્ય કાળમાં મહાઈ રૂપ, વેદના એ આવા આવા પ્રકારનાં થવાં જોઈએ એ વિચારમાં મગ્ન થઈ જાય છે, અને આ વાતો વિષે અત્યંત મગ્નતા રાખે છે. એ માણસ બાવી વાતોની આશા રાખે છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ આર્યશ્રાવક આર્ય

પર્મનું જ્ઞાન ઝેજરી લાઇ અને સત્પુરુષને સદવાસ દરી રૂપ
 આત્મા નથી, કે રૂપમાં આત્મા નથી, વેદના આત્મા નથી,
 સંસાર આત્મા નથી, સંસ્કાર આત્મા નથી, વિજ્ઞાન આત્મા
 નથી, વિજ્ઞાનવાન આત્મા નથી, વિજ્ઞાનમાં આત્મા નથી કે
 આત્મામાં વિજ્ઞાન નથી, એ મયાર્થ રીતે જાણે છે. આ
 મુખ્ય પ્રસ્તુત વાતનો જરોખર વિચાર કરે છે, એમ કહેવું
 જોઈએ.

(૨૮)

માહુક્યપુત્રની દૃષ્ટિ.

બુદ્ધ બગવાન આવસ્થિમાં અનાયપિંડિકના આશ્રમમાં રહેતા હતા, તેવામાં એક દિવસ માહુક્યપુત્ર નામનો બિક્ષુ ત્હેમની પાસે આવ્યો અને ત્હેમને નમસ્કાર કરી એક માણુએ બેઠો. પછી માહુક્યપુત્રે બગવંતને કહ્યું કે, “બદંત ! એકાંતમાં બેઠો હતો, ત્યાં મહારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આ જગત શાશ્વત છે કે અશાશ્વત ? શરીર અને આત્મા એક છે કે બિન્ન છે ? ચરણ પછી તથાગતને પુનર્જન્મ છે કે નહિ ? મૃત્યાદિ વિષયોનું બગવતે વિવરણ કર્યું નથી. તેથી હું આપની પાસે આવી એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછીશ. જો આપને આ વિષયનો નિકાલ કરતાં આવડશે, તો જ હું આપનો શિષ્ય થઈશ. જો આપને આ બાલ્યનોનું જ્ઞાન ન હોય, તો તે ‘મૂઠને ખજાર નથી’ એમ કહેવું એ જ સરળ માર્ગ છે !”

બુદ્ધે કહ્યું, “ માહુક્યપુત્ર ! તું મહારો શિષ્ય થઈશ તો આ મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશ, એવું મહેં તને કહી કહ્યું હતું કે ?”

“ ના બદંત ! ” માહુક્યપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“ હીક ત્હેં પણ મૂઠને એમ કહ્યું હતું કે જો મૂઠને ત્હમે આ સર્વ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી કહેશે, તો જ હું ત્હમારા બિક્ષુસંઘમાં આવીશ ?”

“ ના, બદંત ! ” માહુંકચપુત્ર બોલ્યો.

બુદ્ધે કહ્યું, “ તો પછી હવે આ મુદ્દા સ્પષ્ટ કરી દેવા વના હું ત્હમારો શિષ્ય થનાર નથી, એ કહેવાનો અર્થ શો ? ”

“ માહુંકચપુત્ર ! એકાદ માણસ શરીરમાં બાણનું વિષમય શલ્ય પેસવાથી તડફડતો હોય, તો તેનાં સગાંબાલાં શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વૈદ્યને બોલાવી લાવશે. તે રોગી તે વૈદ્યને કહેશે કે ‘ આ બાણ કાણે માર્યું ? તે બ્રાહ્મણ હતો કે શૂદ્ર હતો ? કાળો હતો કે ગોરો હતો ? તેનું ધનુષ્ય ક્યા પ્રકારનું હતું ? ધનુષ્યની દોરી રોની કરેલી હતી ? ઇત્યાદિ સર્વ વાતો ન્યાં સુધી ત્હમે મ્હને સમજાવી દેશો નહિ ત્યાં સુધી હું આ શસ્ત્રને હાથ લગાડવા દધશ નહિ ! ’ માહુંકચપુત્ર ! આવે પ્રસંગે તે માણસને આ બધી વાત સમજાવા પહેલાં જ મરણ આવશે. તેજ પ્રમાણે જે એવી હડ પકડીને બેસે કે ‘ મ્હને આ જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે ઇત્યાદિ સર્વ મુદ્દા સમજાવા વિના હું બ્રહ્મચર્યનો અભ્યાસ કરીશ નહિ, તો તેને આ મુદ્દા સમજાતાં પહેલાં જ મરણ આવશે.

“ હે માહુંકચપુત્ર ! જગત્ શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે એવી દૃષ્ટિ અને એવો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ ધાર્મિક આચરણમાં તેનાથી મદદ થશે એમ નથી. આ જગત્ શાશ્વત છે એવો વિશ્વાસ રાખીએ તોયે જરા, મરણ, શોક, પશ્ચિદ્ધ છે જ છે ! માટે હે માહુંકચપુત્ર ! જગત્ શાશ્વત છે ઇત્યાદિ બાબતોનું વિવેચણ કરવાની ખટપટમાં હું પડ્યો નથી કેમકે આ વિષમતા વાદવિવાદથી બ્રહ્મચર્યમાં કંઈ પણ સ્થિરતા.

આવવાનો સંભવ નથી. આવા વાદ્યો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થનાર નથી, પાપનો નિરોધ થનાર નથી, શાન્તિ, પ્રમા, સંબોધ અને નિર્વાણ એની પ્રાપ્તિ થનાર નથી.

“ પણ આહુંકચપુત્ર ! આ દુઃખ છે. આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખાનરોધનો માર્ગ છે, આ મ્હેં સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યું છે. કેમકે, આ ચાર આર્યસત્યો બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિરતા લાવનારાં છે. આનાથી જ વૈરાગ્ય થાય છે. પાપનો નિરોધ થાય છે. શાંતિની, પ્રમાની, સંબોધની અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હે આહુંકચપુત્ર ! જે વાતની મ્હેં ચર્ચા કરી નથી, તે વાતની ચર્ચા કરીશ નહિ, અને જે વાતનું મ્હેં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે વિષયો સ્પષ્ટીકરણને યોગ્ય છે એમ માનજે. ”

છુદ્ધ ભગવાન આહું બોલ્યા પછી આહુંકચપુત્રે હેમના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

(૨૯)

વત્સગોત્ર પરિગ્રાજ્ઞક.

શુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિમાં રહેતા હતા તે વખતે વત્સગોત્ર નામનો પરિગ્રાજ્ઞક હેમની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, “હે ગૌતમ ! આત્મા છે કે ?”

શુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

વત્સગોત્રે પૂછ્યું, “હે ગૌતમ ! આત્મા નથી શું ?”

શુદ્ધે કંઈ બોલ્યા નહિ, અને વત્સગોત્રે હડી ચાલતો ચલ્યો.

કેટલીક વારે આનંદે શુદ્ધને પૂછ્યું, “ભગવંત ! વત્સગોત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ આપ્યો નહિ ?”

શુદ્ધે બોલ્યા, “આનંદ ! મહેં જે આત્મા છે કે ?-એ પ્રશ્નનો ‘આત્મા છે’ એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો આત્મા નિત્ય માનનારા શ્રમણબ્રાહ્મણોથી મ્હારો મત ભિન્ન થયો ન હોત; જે-આત્મા નથી-એમ ઉત્તર આપ્યો હોત, તો જે શ્રમણ બ્રાહ્મણ દેહાત્મવાદી છે, હેમના મતથી મ્હારો મત ભિન્ન થયો ન હોત. ‘રૂપાદિ પંચસ્કંધ આત્મા નથી, જધા ધર્મો અનાત્મા છે’ એમ મહેં કહ્યું હોત, તો તે મ્હારા મતને અનુરૂપ થયું હોત; પરંતુ હેનાથી, વત્સગોત્ર ગોટાળામાં પડી જાત, હેને એમ લાગ્યું હોત કે પૂર્વે મ્હારા શરીરમાં આત્મા નામનો કંઈ પદાર્થ હતો, પરંતુ તે આ શુદ્ધના કૃત્યા પ્રમાણે નહિ જેવો થઈ ગયો.”

આંધળાઓ અને હાથી.

એક વેળાએ આવસ્થિમાં વિવિધ સંપ્રદાયોના અમણ્યાસણો! એકત્ર થઇ પોતપોતાના મત સંબંધે કિસાદપૂર્વક સડતા હતાં. કોઇ કહેતો કે, આત્મા શાશ્વત છે; પણ ત્હને બીજો કહે કે આત્મા અશાશ્વત છે. કોઇ કહે, જગતનો અંત છે; તો બીજો કોઇ કહે, જગતનો અંત નથી.

ત્હમનો આ કલહ કેટલાક ત્રિશુઓએ સાંભળ્યો અને જોતવનમાં આવી એના સમાચાર છુદ્ધને આપ્યા.

છુદ્ધ બોલ્યા, “ઓ ત્રિશુઓ! પ્રાચીન કાળમાં આ આવસ્થિ નગરમાં એક રાજા થઇ ગયો. ત્હેણે પોતાની રાજધાનીમાં જોટલા જન્માંધ લોકો હતા તે સંવગ્ધને બેગા કર્યા. ત્હમને હાથી બતાવવા માટે રાજાએ ફક્ત કર્યો. માલુમે તે જન્માંધોના ટોળાની વચમાં હાથી ફર્યો. હાથીના જે જે અવયવો ત્હમના હાથને લાગ્યા, તે તે અવયવો ત્હમણે તપાસી નેયા. પછી રાજાએ ત્હમને પૂછ્યું, ‘કેમ! ત્હમે હાથી નેયો કે?’

“‘હા મહારાજ!’ તે જન્માંધોએ ઉત્તર આપ્યો.

“‘તો પછી આંધળાજી! હાથી કેવો છે તે કહેશે?’

“જેણે હાથીનું ડોકું પકડી નેયું હતું તે આંધળો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો, ‘મહારાજ! હું કહું છું હાથી કેવો છે તે. પાણીનો ધોડો હોય છે ને તેવો છે જીવો!’

“એટલામાં બીજો આંધળો આગળ વધી જોત્યો કે ‘મહારાજ ! આ ઠાંધ વિચિત્ર જ કહે છે, ખરૂં પૂછો તો હાથી સૂપડા જેવો છે !’ આણે અને એના બીજા સાથીદારોએ હાથીના કાન તપાસી જોયા હતા. પણ જે આંધળાઓએ હાથીના પગ પકડી જોયા હતા તે જોલ્યા, ‘મહારાજ ! એનું કહેવું અર્થરહિત છે !’ એ ગમે એમ બંકે છે ! ખરૂં કહું તો હાથી ઝાડના ચડ જેવો છે !’

“આ પ્રમાણે હે બિભુઓ ! તે આંધળાઓ હાથીના સ્વરૂપનું બિન્ન બિન્ન પ્રકારનું વર્ણન આપી આપસમાં લડવા લાગ્યા, અને એક એક પર મૂઠીના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે જોવામાં રાજાને ખૂબ મઝા પડી. તે આંધળાની જેમ જ આ શ્રમણબ્રાહ્મણો, ધર્મનું મથાર્ય જ્ઞાન ન હોવાથી, મ્હારો જ ધર્મ ખરો, ત્હમ્હારો ખોટો એમ કહી લડી રહ્યા છે !”

(૩૧)

અંગુલિમાલ લૂંટારો.

છુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે અંગુલિમાલ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા લૂંટારાએ આવસ્તિની આસપાસ પુષ્કળ ગામો ઢિન્જડ કરી નાંખ્યાં હતાં. તેને ખૂન કરવાનું વ્યસન એટલું બધું લાગ્યું હતું કે કોઈ પણ માણસને ઠાર મારી તેની આંગળી ઠાપી ધણા ગૌરવથી તે પોતાના ગળામાંની અંગુલિમાળામાં પરોવતો. આ આંગળીઓની માળાથી જ તેનું અંગુલિમાલ ઉપનામ પડી ગયું હતું.

એક દિવસ છુદ્ધ ભગવાન આવસ્તિમાંથી બિડ્ડા પ્રદણ કરી જે દિશામાં અંગુલિમાલ હતો તે દિશામાં ગયા. વાટમાં ગોવાળીયા અને ખેડૂતોએ તેમને જોયા, અને તે માર્ગે ન જતા વિશે પુષ્કળ આશ્ચર્ય થયું. તે જોલ્યા, “હે શ્રમણ ! આ માર્ગે જઈશ મા ! પેલી બાજુ જંગલમાં અંગુલિમાલ નામનો ભયંકર લૂંટારો રહે છે તે ત્હને મારી નાંખી કેવળ મોજની ખાતર ત્હારી આંગળી પોતાની માળમાં ઘાલશે !”

છુદ્ધ ભગવાને તેમને કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. પણ સીધા આગળ વધ્યા. તે જોઈને અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તે મનમાં જ જોલ્યો કે, “આ માર્ગે ચાલીસ પચાસ માણસો એકઠાં થઈ જાય છે. તેમના પર સુદાં હથ્થો કરી હું તેમને

જૂંટી શકું છું, પરંતુ આ શ્રમણ એકલો બારે સાહસથી અમાર્ગે ચાલ્યો આવે છે, એ અત્યંત આશ્ચર્યની વાત છે! એના સાહસનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ હોઈ શકે કે એને દેહાન્ત શાસન કરવું.”

આમ બોલી પોતાની ઢાલ તલવાર લઈ અંગુલિમાલ વેગથી છુદ્ધ તરફ દોડ્યો; પરંતુ તે વેળાએ છુદ્ધે યોગસિદ્ધિનો એવો એક ચમત્કાર દેખાડ્યો કે જોકે અંગુલિમાલ પોતાની સર્વશક્તિથી દોડતો હતો, તોપણ છુદ્ધ પાસે આવી શક્યો નહિ !

ત્યારે અંગુલિમાલ મનમાં જ બોલ્યો કે, “આ મહદાશ્ચર્ય છે ! હું હાથી, ઘોડા, રથ, મૃગ છત્તાદિનાં પણ પીછો પકડું છું; પણ આ શ્રમણ સાધારણ રીતે ચાલે છે છતાં એનો પીછો મ્હારાથી પકડી શકાતો નથી !”

તે ત્યાં જ ઉભો રહી જોરથી બોલી ઉઠ્યો કે, “શ્રમણ, ઉભો રહે !”

“અંગુલિમાલ ! હું ઉભો છું અને તું પણ ઉભો રહે !” છુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો.

અંગુલિમાલથી છુદ્ધનું કહેવું બરાબર સમજાયું નહિ. આ શ્રમણ ચાલતો હોઈ-ઉભો છું-એમ કહે છે અને હું ઉભો હોવા છતાં મ્હને-ઉભો રહે-એમ કહે છે, એનો અર્થ શો એ પૂછવા લેણે છુદ્ધને કહ્યું કે “હે શ્રમણ ! તું ચાલતો હોઈ-ઉભો છું-એમ કહે છે અને મ્હને ઉભો હોવા છતાં-ઉભો નથી-એમ જણાવે છે એ ત્હારા કહેવાનો અર્થ શો છે ? તું કેવી રીતે સ્થિત છે અને કેવી રીતે હું અસ્થિત છું ?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “અંગુલિમાત્ર! પ્રાણીમાત્ર વિષે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છું, એ અર્થમાં હું સ્થિત છું; અને પ્રાણીઓ વિષે ત્હારા હૃદયમાં દયા વાસ કરતી ન હોવાથી તું અસ્થિર છે, અને તેથી જ હું ત્હને અસ્થિત કહું છું.”

આ બુદ્ધવાક્યથી અંગુલિમાત્રના હૃદયમાં તત્કાલ બોધ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો, “બુદ્ધની કીર્તિ વિષે હું ધણા વખતથી સાંભળતો હતો; પરંતુ આજ તે સત્યવાદી મહર્ષિના દર્શનનો અમૂલ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. હે મુનિશ્રેષ્ઠ! ત્હારાં આ મથાર્ય વાક્ય શ્રવણ કરી આજથી હું પાપાયરણનો ત્યાગ કરું છું.”

એમ બોલીને અંગુલિમાત્રે એક ટેકરી તળે પોતાની ઢાલ તલવાર ફેંટી દીધી અને તે બુદ્ધના ચરણમાં પડ્યો. તથા બુદ્ધને પોતાના બિહુસંધમાં લેવાની ત્હેણે વિનંતી કરી. ત્યારે તે અત્યંત કારણિક, સર્વ જગતના ગુરુ, મહર્ષિ બુદ્ધ અંગુલિમાત્રને “બિહુ તું અહિં આવ” એમ બોલ્યા. આ જ અંગુલિમાત્રનો પ્રવ્રજ્યાવિધિ ગણાયો.

ત્યાર પછી અંગુલિમાત્ર બુદ્ધનું પાત્ર ચીવર લઈ લેમની સાથે અનાથપિંડિકના આરામમાં આવ્યો.

અંગુલિમાત્રના હૃપદ્રવથી ત્રાસેલા પુષ્કળ લોકોએ પસેનદિ ક્રોસલ રાજના વાડા સામે જઈ અંગુલિમાત્રને શિક્ષા કરવા માટે અરજ કરી. આથી રાજા મ્હોટું સૈન્ય લઈ અંગુલિમાત્રને પકડવા નીકળ્યો. વાટમાં જેતવનમાં બુદ્ધ-ભગવાન વસે છે એવા સમાચાર મળતાં તે બુદ્ધદર્શન ગયો. પોતાનું સૈન્ય આરામ બહાર રાખી રાજા એકલો જ અંદર ગયો, અને બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાણુએ બેઠો.

તેને છુદ્ધે પૂછ્યું, “ મહારાજ ! ત્હારી તૈયારી બારે જણાય છે. મગધદેશના બિંબિસાર રાજા સાથે કે વૈશાલીમાંના લિચ્છવી^૧ (વજ્જી) સાથે ત્હારો વિગ્રહ થયો છે કે શું ? કે બીજો કોઈ રાજા ત્હારા પર ચઢી આવે છે ? ”

પમ્પેનદિકોસલ બોલ્યો, “ ભગવન, બહારનો કોઈ પણ શત્રુ મ્હારા પર ચઢી આવ્યો નથી. પરંતુ અંગુલિમાલ નામના એક લૂંટારાએ મ્હારા રાજ્યમાં ઘણી જ ગડબડ ઉભી કરી છે. તેણે મોટામોટાં ગામો ઉજ્જડ કર્યાં છે. તે એટલો દૂર છે કે તે લોકોની આંગળીઓ ઠાપી તેની માળા કરી ગળામાં ધાલે છે ! ”

છુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! જો અંગુલિમાલ મુંડન કરીને અને ટાપામવસ્ત્ર પરિધાન કરીને બિશ્નુ ખતે, તે પ્રાણુધાતુ કરવાનું છોડી દે, અદત્તાદાનથી વિરત થાય, ખોડું બોલે નહિ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે, અને સર્વ પ્રકારે શીલવાન થાય, તો તું તેને શું કરીશ ? ”

રાજાએ જવાબ આપ્યો, “ ભગવન ! અંગુલિમાલ આવા પ્રકારનો શીલસંપન્ન બિશ્નુ થશે, તો હું તેને નમસ્કાર કરીશ, તેને બેસવાને આસન આપીશ, અન્ન વસ્ત્રનું તેને દાન કરીશ, અને તેનું રાજધર્મને અનુસરીને રક્ષણ કરીશ. પણ ભગવન ! આવા પ્રકારના અત્યંત પાપી મનુષ્યને આપ કહો છો તેવા શીલસંયમ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ”

૧. પાટલીપુત્રની ઉત્તરે વજ્જી કે લિચ્છવીનું એક બલાદય રાજ્ય હતું; તે શાક્યોના રાજ્યની પશ્ચિમ પ્રમાણે આવ્યું હતું. છુદ્ધે વજ્જીને અભિવૃદ્ધિના સાત નિયમો આપી આપ્યાનો ઉલ્લેખ મહાપરિનિર્વાણ સૂત્રના આરંભે જ મળે છે. અમારા વાચકોને તે એ પુસ્તકની છેવટે જણાશે.

અંગુલિમાલ યુદ્ધની પાસે જ બેઠો હતો. જમણે હાથ આગળ લાંબો કરી યુદ્ધે રાજને કહ્યું “ મહારાજ ! આ અહિ અંગુલિમાલ બેઠો છે. ”

તે સાંભળી પસેનદિરાજના અંગ ઉપર ઠાંટા ઉભા થયા. તે બયચાકિત થઇ બાવરો બાવરો આમ તેમ જોવા લાગ્યો. ત્યારે યુદ્ધ બોલ્યા, “મહારાજ ! ગભરાવાનું કંઈ જ કારણ નથી. અંગુલિમાલથી ત્હને નિલકુત્રે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ નથી. ”

રાજનો બય શાન્ત થયો, અને તે અંગુલિમાલને કહેવા લાગ્યો, “ભદંત ! તું આર્ય છે ને ?”

“ હા મહારાજ !” અંગુલિમાલે ઉત્તર આપ્યો.

■ ત્હારા માળાપતું નામ શું અને ગોત્ર કયું ?”

■ મહારી માતું નામ મન્તાની અને બાપતું ગોત્ર ભર્ગ.”

“ હે ભર્ગમન્તાની પુત્ર ! આ બૌદ્ધધર્મમાં તું સુખેથી રહે. હું સુદ્ધાં અન્નચર આપી ત્હારી યથાયોગ્ય શુશ્રૂષા કરીશ.”

પરંતુ અંગુલિમાલ બીજાનું અન્ન મેહણ કરતો નહિ. તે અરણ્યમાં જ રહેતો, મિદ્ધા પર જ પોતાનો નિર્વાહ કરતો, અને રસ્તા પરનાં ચિંદરડાં ભેગા કરી લેનાં વ્રણ જ ચીવર ધારણ કરતો. લેણે રાજને કહ્યું, “મહારાજ, મહારી પાસે સર્વ કંઈ છે. મહારે વિષે આપ કાળજી કરશો માં !” પસેનદિકેસલે યુદ્ધને કહ્યું, “ભગવન્ ! અમે દંડથી અને શસ્ત્રથી સુદ્ધાં અંગુલિમાલ સરખા માણસોનું દમન કરી શકતા નથી, પણ આ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે કે ભગવાન દંડ અને શસ્ત્ર

સિવાય મદમત્ર માણસોનું દમન કરે છે; ગ્રાંત મનુષ્યને શાન્ત કરે છે; અને સામાન્ય માણસને નિર્વાણ સુધી પહોંચાડે છે ! ભગવન્ ! અમારી પાછળ ધણાં કામકાજ લાગેલાં છે, માટે અમે હવે જઈશું !”

બુદ્ધ બોલ્યા, “જેમ ત્હને યોગ્ય લાગે તેમ કર.”

પસેનદિ રાજા બુદ્ધને નમસ્કાર કરી પ્રદક્ષિણા કરી જોત-વનમાંથી નીકળ્યો.

એક દિવસ અંગુલિમાલે આવસ્થિમાં બિશ્વાટન કરતાં ગર્ભવેદનાથી વિશ્વજ યથેલી એક સ્ત્રીને જોઈ ત્હને ત્હના પર અત્યંત દયા આવી, અને બિશ્વાટનથી દર્યા પછી બુદ્ધ પાસે આવી ત્હેણે આ વાત જણાવી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “તું તે સ્ત્રી પાસે જઈ એમ કહે કે મહારા જન્મથી માંડીને મ્હેં જાણી જોઈને પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી ત્હને અને ત્હારા ગર્ભને સુખ થાઓ.”

“પણ ભગવન્ ! હું જો એમ બોલીશ, તો મહારા પર બોદું બોક્ષવાનો આરોપ નહિ આવે કે ? ભગવન્ ! મ્હેં જન્મથી બુદ્ધિપૂર્વક પુષ્કળ પ્રાણીની હિંસા કરી છે.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “એમ જો ત્હને લાગે છે, તો તું એમ કહેજે કે જ્યારથી હું આર્થજાતિમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યારથી મ્હેં જાણી જોઈને કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ સત્ય વચનથી ત્હને અને ત્હારા ગર્ભને સુખ થાઓ.”

બુદ્ધના કહેવાનો ગૂઢ અર્થ શો હતો એ હવે અંગુલિમાલના લક્ષમાં આવ્યો. પોતે આર્થજાતિમાં જન્મ્યા પછી (ભિખુ થયા પછી) બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ કર્યો નથી, એ બદલ ત્હેને ખાતરી હતી. અંગુલિમાલ વર્તાવર્ત તે સ્ત્રી પાસે ગયો,

અને તેણે જુદે દહેલા શબ્દ કહ્યાં આથી તે બી પ્રમતિવેદનામાંથી મુખે પાર ઉતરી.

અમંગુલિમાલ ઘણી સાવધાનતાથી અને શાન્તિથી એકલો રહી અર્દત્પદને પહોંચ્યો. તે બિમ્બુ યયાના સમાચાર આવતિ નગરમાં સૌને મળ્યા હતા. એક દિવસ બિમ્બાએ જતાં લોકોએ તેના પર પત્થરનો, લાકડીનો અને ધૂળનો વર્ષાદ વરસાડો. તેથી અમંગુલિમાલનું માથું ફૂટી તેમાંથી લોહી બહાર પડ્યું અને તેની સંધાટી (કંઠા) શરીર મધ્યે તેવો જ તે બુદ્ધ પાસે આવ્યો.

તેને જોઈ બુદ્ધ બોલ્યા, ‘હિ આલ્સણ ! સહન કર ! જે દુર કર્મોના વિપાક નરકમાં હજારો વર્ષો પર્યંત તારે ભોગવવા પડ્યા હોત તેનું જ ફળ તું આ લોકમાં યોગકર્મમાં જ ભોગવી લે છે !’

લોકો તરફથી થયેલા અપમાનથી કે શરીરને થયેલી વેદનાથી અમંગુલિમાલનું ચિત્ત જરાયે વિચલિત થયું નહિ. એકાંતમાં બેસી તે મનમાં જ બોલ્યો કે “જે પૂર્વ વયમાં પ્રમત્ત થઈ ઉત્તર વયમાં સાવધ થાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર આશ્લેષ પ્રકાશે છે ! જેનું પાપકર્મ કુશલ કર્મની નીચે પૂરાઈ જાય છે, તે વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રભાસે પ્રકાશે છે ! જે બિમ્બુ તરફ વયમાં બુદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરે છે, તે, વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્ર પ્રભાસે પ્રકાશે છે ! મ્હારા શત્રુ મુદ્ધાં બુદ્ધના ધર્મનું શ્રવણ કરો; મ્હારા શત્રુઓ સુદ્ધાં બુદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કરો ! મ્હાઈ નામ અદિસક રાખવામાં આવ્યું હતું, પણ તે નામ પ્રભાસે મ્હારી કચ્છી નહોતી ! હું હરહમેશ હિંસા કરતો; પરંતુ આજ મ્હાઈ તે નામ સાર્થક થયું છે. કેમકે, હું સર્વ હિંસામાંથી નિવૃત્ત થયો છું.”

ખેડૂત કયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ?

એક વળાએ યુદ્ધગુરુ નાલંદા નામના ગામમાં ગહેતા હતા. ત્યાં અસિખંધક મુખીનો પુત્ર તેમની પાસે આવી નમસ્કાર કરી એક બાળુએ ખેડો. તે બોલ્યો, “ ભગવન્ ! આપ પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા ધરો છો, એ ખર્ક નથી શું ? ”

“ હા, મુખીજી, તથાગત સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા ગમે છે. ”

“ તો પછી, ભગવન્ ! કેટલાકને આપ આસ્થાપૂર્વક ધર્મોપદેશ કરો છો અને કેટલાકને માટે એટલી કાગળ લેતા નથી, એ કેમ ? ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ હે મુખી ! એકદમ ખેડૂતની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવી ત્રણ પ્રકારની જમીન હોય, તો તે દયા ખેતરમાં પ્રથમ વાવણી કરશે ? ”

“ ભગવન્ ! પ્રથમ તે ખેડૂત ઉત્તમ ખેતરમાં બી વાવશે, પછી મધ્યમમાં, અને છેવટે કનિષ્ઠમાં તો વાવે કે નથે વાવે ! કાંઈ મળશે નહિ તો ટોરનો ચારો ચે મળશે, એવા હિસાબથી કદાચિત્ તે તે ખેતર ખેડશે. ”

યુદ્ધ બોલ્યા, “ બિહુ અને બિહુણી ઉત્તમ ખેતર પ્રમાણે છે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી તે મ્હારે શરણે આવ્યા છે. માટે હેમને હું પ્રથમ ધર્મોપદેશ કરૂ છું એ યોગ્ય નથી શું ? ઉપાસક

૩૫૫

અને ઉપાસિકા એ મધ્યમ ખેતર જેવાં છે; તેમને હું તે
 ખેતી ઉપદેશ કરું છું. પણ ખીજા પંચના પરિવાજક લોક 'વગેરે એ
 કનિષ્ઠ ખેતર જેવા છે ! તેમને સુદ્ધાં હું ઉપદેશ કરું છું. કેમકે
 એકાદ ખીજું વાક્ય તે સમજી નય તો તેટલાથી ચે તેમનું
 કલ્યાણ થઈ નય ! ”

(૩૩)

સિંહ સેનાપતિ

એક સમયે યુદ્ધ ભગવાન વૈરાલીમાં આવેલા મહાવનમ રહેતા હતા. તે વેળાએ કેટલાક પ્રખ્યાત લિચ્છવી રાજાએ સંયાગાર (નગરમંદિર) માં કંઈક કારણસર ભેગા થતાં યુદ્ધ સમીપે વાન નીકળી. તેમાંના ઘણાખરાએ યુદ્ધની ઘણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળી સિંહ સેનાપતિને યુદ્ધદર્શનની ઇચ્છા થઈ. પણ તે નિઃશ્વર્યના હાસક હોવાથી નિઃશ્વર્યના મુખ્ય ગુરુને નાથપુત્રને મળ્યા વિના એકાએક યુદ્ધને મળવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું. તે નાથપુત્ર પાસે જઈ બોલ્યો, “ભદ્રંત ! હું યુદ્ધને મળવા ઇચ્છું છું.”

નાથપુત્ર બોલ્યો, “સિંહ ! તું અક્રિયાવાદી છે કે ? ગૌતમ એ પક્ષે અક્રિયાવાદી છે, અને તું ક્રિયાવાદી હોઈ તેને મળવા માગે છે એ યોગ્ય નથી.”

પોતાના ગુરુનું આ બાપણુ સાંભળી સિંહ યુદ્ધદર્શન જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. શરી એક બે વાર સંયાગારમાં હેણે યુદ્ધની પ્રશંસા સાંભળી; પરંતુ નાથપુત્રના આગ્રહથી યુદ્ધદર્શન જવાનો પોતાનો વિચાર તેને શરી મુલતવી રાખવો પડ્યો. છેવટે સિંહ નાથપુત્રને પૂછ્યા વિના જ યુદ્ધને મળવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને બારે દમામ સાથે મહાવનમાં આવી યુદ્ધને નમસ્કાર કરી તે એક બાળુએ આસન પર બેઠો. પછી

સિંદે બુદ્ધને પૂછ્યું, “બદતે, ધંજા લોકો આપને અક્રિયાવાદી
કહે છે. ત્હેમના કહેવા પ્રમાણે આપ અરેખરે જે અક્રિયાવાદી
છો શું?”

બુદ્ધ બોલ્યા, “સિંદ ! એક અરેખરે અક્રિયાવાદી
કહેવાય એમ છે. પાપવિચારની ક્રિયા કરવી નહિ, પાપવિચારોને
નાશ કરવો, પાપવિચાર મનમાં સુધા આવવા દેવો નહિ,
એવો હું ઉપદેશ કરું છું. એ દૃષ્ટિએ હું અક્રિયાવાદી છું.

“પણ બીજો કોઈ મ્હને ક્રિયાવાદી કહે, તો ત્હેવું કહેવું
મુશ્કેલ બોલું કદી સકાશે નહિ, કેમકે પુણ્યપ્રદ વિચારોની ક્રિયા
કરવી, કુસંગ મનોવૃત્તિને વધારે જવી, સદ્વિચારને અનુસરી
વર્તવું, એવો હું ઉપદેશ કરું છું. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હું ક્રિયાવાદી છું.

“સિંદ ! વળી ત્રીજો કોઈ માણસ મ્હને ઉચ્છેદવાદી પણ
કદી સકશે. કેમકે અકુસંગ મનોવૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવા માટે હું
ઉપદેશ કરું છું.”

સિંદ બોલ્યા, “બગવંત ! આપને વિશે મ્હારી અત્યંત
ગેરસમજ થઈ હતી; પણ આ આપનો મિષ્ટ ઉપદેશ સાંભળી
તે દૂર થઈ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અંતે
સંધને શરણે જાઉં છું. આપ મ્હારો ઉપાસક તરીકે અંગીકાર
કરો.”

બુદ્ધ બોલ્યા, “સિંદ, ત્હારે જે કંઈ કરવું હોય, તે
વિચાર કરી કર. કેમકે ત્હારા જેવા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યે વિચારપૂર્વક
વર્તન કરવું ઘટે છે !”

સિંહ બોલ્યો, “ બદ્ધ, બીજાં પંચવર્તકનો નોં
હું ચિંધ્ય થયો હોત, તો ત્હેણે આ વૈશાલીમાં નજરો એકાદ
ચિન્ત્યપતાકા જ દરકાવી હોત ! પણ આપ મ્હને વિચાર કરી
વર્તવાનું કહો છો, તેથી મ્હારી આપના પર અધિક શ્રદ્ધા
બેસે છે ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ સિંહ ! આજ મુધી તું નિર્ઋન્યનો
શ્રાવક હતો; માટે તે જો ત્હારે ઘેર ભિક્ષાર્ય આવે તો ત્હેમને યે
ત્હારે હાથે હાથે રવાના કરવા ન ઘટે. ”

“ ભગવન, આપ બીજા પંચના શ્રમણોને દાન ન કરવું
એવો ઉપદેશ આપો છો એમ મેં સાંભળ્યું હતું; પણ આજ
મ્હને જુદો જ અનુભવ મળે છે. ભગવન, આ આપના
ઔદાર્યને લીધે આપના તરફની મ્હારી ભક્તિ દૃઢતર થઈ છે. ”

સિંહે બીજો દિવસે બુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને પોતાને ઘેર
આમંત્રણ આપ્યું અને ભારે આદરથી ત્હેમને સંતુષ્ટ કર્યાં. પણ
નિર્ઋન્યોને આ વાત રુચી નહિ. વૈશાલીમાં ત્હેમણે એવી વાત
ઉડાવી કે “ સિંહે મ્હોટું પશુ * મારીને બુદ્ધ અને ભિક્ષુસંઘને
મિજબાની આપી છે; અને બુદ્ધને આ વાતની ખબર
હોવા છતાં ત્હેણે સિંહને ઘેર આવી ભોજનનો સ્વીકાર કર્યો ! ”
આ અફવા સાંભળી એક ગૃહસ્થે ધીરે રહી સિંહના કાનમાં કહી
ત્યારે તે બોલ્યો, “ એમાં કાંઈ અર્થ નથી. બુદ્ધની બેઆખર
કરવામાં નિર્ઋન્યોને આનંદ લાગે છે; પરંતુ હું જાણી જોઈને
મિજબાની માટે હિંસા કરીશ એ સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે. ”

* આ પશુ તે બકર કે વઢું તે વિષે મૂળ ગ્રંથમાંથી નિર્ણય થઈ
શકતો નથી.

પસેનાદ કોસલ રાજને ઉપદેશ.

(ક) મિતાહારથી થતા ક્ષયદા

પસેનાદિરાજ ખૂબ જન્મતો હતો. એક દિવસ જન્મતાંની સાથે તે જોનવનવિહારમાં આવ્યો, અને યુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક ખાળુએ બેઠો. વધારે અન્ન ખાધેલું હોવાથી રાજને શ્વાસ નેસથી આવતો હતો. તે જોઈ યુદ્ધે નીચેની ગાથા ગાધ:—

મનુજસ્ય સદા સતીમતો
મત્તં જાનતો લક્ષ્મભોજનો
તનુ તસ્ય મશ્મિતિ વેદના
સનિઠ્ઠં જીરતિ આયુ પાલયહ્*

તે વેળાએ પસેનાદિ પાસે મુદ્દર્શન નામનો તરણ મનુષ્ય હતો, તેને રાજાએ કહ્યું, “મુદ્દર્શન ! તું આ ગાથા મોઢે કરી મહારી ભોજનવેળાએ રોજ ગાતો જાજે; એને બદલે હું તેને રોજ સો કાર્પાશણ આપતો રહીશ.”

મુદ્દર્શને તે ગાથા મોઢે કરી, અને રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રોજ ભોજનને સમયે તે તે ગાથા લાગ્યો. આથી રાજાના મન પર સારી અસર થઈ અને તેણે વધારે અન્ન

* જે સ્માતિવાન મનુષ્ય પોતાના ભોજનનું પ્રમાણ નજીકે છે તેને (અચ્છર્ણની) વેદના યતી નથી. તે આયુષ્યનું પાલન કરતાં કરતાં લાંબે સમયે જીવે ગાય છે.

ખાવું છોડી દીધું; તેથી તેનાં અંગની જડના નજીક યજ્ઞ, અંગ દહકું થયું, ત્યારે તે બોલ્યો, “તે ભગવાન દેટલા દયાળુ છે! તે મને પારમાર્થિક વિષયનો જ ઉપદેશ કરે છે એવું નથી, મહારા ઐદિક દિતની સુદાં લેખને કાળજી છે!”

(ખ) પુત્રી થઈ માટે વિષાદ માનવો નહિ.

એક વખત પચ્ચેનદિકાસલ રાજ્ય જોતવનવિહારમાં છુદ્દ દર્શને આવ્યો હતો. તેવામાં રાજવાડામાંથી એક દૂતે આવી રાજની માનિતી રાણી મલ્લિકાદેવીને પુત્રી થયાના સમાચાર લેને જણાવ્યા. તે સાંભળી રાજને ધણું ખેડું લાગ્યું.

ત્યારે છુદ્દ બોલ્યા, “મહારાજ! એકદ સ્ત્રી સુદાં પુરુષ કરતાં સારી હોય છે. તે જો સુદિમતી, સુશીલ અને વડિલોને માન આપનારી નીકળે તો લેને દોષ કેણુ દઈ શકશે? વળી લેને પેટે જે પુત્ર થાય છે તે શરીર થાય છે. એવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર રાજ્ય ચલાવવામાં સુદાં સમર્થ હોય છે. માટે હે રાજન! તું તારી પુત્રીની પ્રેમથી સંભાળ રાખ!”

(ગ) કૃપણતા અને હિંસરતાનું પરિણામ

એક દિવસ પચ્ચેનદિરાજ્ય ખરે ખપોરે જ જોતવનમાં આવ્યો, અને છુદ્દને નમસ્કાર કરી એક બાળુએ બેડો. ત્યારે છુદ્દ બોલ્યા, “તું આટલે બપોરે ક્યાં બધ છે?”

રાજ બોલ્યો, “ભગવન! આ આવસ્થિમાં હમણાં જ એક ધનાઢ્ય શાહુકાર મરણ પામ્યો. તે અપુત્ર હોવાથી લેની દોલત તાજામાં લેના માટે હું ગયો હતો. હમણાં જ સર્વ માલમતા રાજવાડામાં મોકલી દઈ હું અહીં આવ્યો છું.

બદંત ! આ શાંદુકરની પાસે કેટલી ! બધી સંપત્તિ છે એ શું
કરું ? એંડી લાખ સોનાનાં સિક્કા, જ નીકળ્યા. રૂપાની તો
ગણતરી જ થાય નહિ ! પણ આ ગૃહસ્થનું જમણુ એટલે
કણકીનો બાત અને આંગલીનું પાણી, એટલું જ હતું ! ખાદી
સિવાય બીજું વસ્ત્ર તો બિચારાએ કદી વાપર્યું જ નથી, અને
તેનું વાહન એટલે એક ખોખલો રથ ! તે રથને યે છત્રી નહિ.
તે માથે એક પર્યુછત્ર (તાડપત્રની છત્રી) ધરી તે બગિલા
રથમાં બેસી રહેતો. ”

બુદ્ધે કહ્યું, “ મહારાજ ! કૃષણની દોષતની એ જ ગતિ
થાય છે ! તે છત્રતાં પોતાની જાતને મુખ દેતો નથી, પોતાનાં
મા, બાપ, પુત્ર, પત્ની કે સગાં વહાલાંને મુખ દેતો નથી; તે
શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન કરતો નથી. એવી રીતે ભેગો કરેલો પૈસો
છેવટે રાજા લોક લઈ જાય છે, ચોર લૂટે છે કે ત્વેના પ્રતિપક્ષી
લોકો લઈ જાય છે ! અથવા અગ્નિ અને હિંદુથી તે ધનનો
નાશ થાય છે. ગામથી દૂર જંગલમાં એક તળાવ હોય, અને
તેમાંનું પાણી કોઈના ઉપયોગમાં ન આવવાથી સૂકાઈ જાય,
એવી જ સ્થિતિ કૃષણ મનુષ્યની દોષતની થાય છે !

“ પણ મહારાજ ! જે પોતાની દોષતનો સદ્વ્યય કરે
છે, પોતાની જાતને, માબાપને, પત્નીપુત્રને અને સગાંવહાલાંને
મુખ આપે છે, શ્રમણબ્રાહ્મણને દાન દે છે, ત્વેની સંપત્તિનો
આમ નાશ થતો નથી. ગામ પાસેનાં સદર તળાવનો જેમ
લોકોને ઉપયોગ થાય છે, અને તે તળાવનું પાણી નકામું જતું
નથી, લોકોના વાપરથી તે સ્વચ્છ રહે છે તેમજ આ હિંદુ
મનુષ્યની સંપત્તિનો સદ્વિનિયોગ થવાથી ત્વેનો નાશ થતો નથી. ”

! (ધ) ચાર પ્રકારના મનુષ્ય !

પસેનદિકાસલ રાજા જેતવનમાં આવ્યો ત્યારે બુદ્ધે
તેને કહ્યું: “ મહારાજ ! આ લોકમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો
છે. તે આ પ્રમાણે:—તમમાંથી તમ પ્રતિ જનાર ! તમમાંથી જ્યોતિ
પ્રતિ જનાર ! જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનાર અને જ્યોતિમાંથી
જ્યોતિ પ્રતિ જનાર.

“ મહારાજ ! એકાદ મનુષ્ય ચંડાલ, નિપાદ, વગેરે હીન
કુલમાં જન્મે છે, અને આખો જન્મ દુષ્ટત્વે કરવામાં ગાળે
છે. આ માણસ તમમાંથી તમ બણી જનાર છે, એમ હું કહું
છું. બીજો એકાદ હીન કુલમાં જન્મે છે, ખાવા પીવાનાં તેને
સાંસાં હોય છે, પણ કાયા, વાચા, મને કરીને તે સત્કર્માચરણ
કરે છે; એવા માણસને હું તમથી જ્યોતિ પ્રતિ જનાર માણસ
કહું છું. ત્રીજો એકાદ મહાન કુળમાં જન્મે છે, તેને ખાવા
પીવાની પંચાત હોતી નથી, તે સારો દેખાવડો જણાય છે,
પરંતુ કાયા, વાચા, મને કરીને દુરાચરણ કરે છે; તેને હું
જ્યોતિમાંથી તમ પ્રતિ જનારો માણસ ગણું છું. પણ જે સારા
કુળમાં જન્મી સર્વ કાળ સદાચરણ કરે છે, તે જ્યોતિમાંથી
જ્યોતિ પ્રતિ જનારો મનુષ્ય છે ! ”

(૬) જરા મરણને સૈન્યથી ઇતારે કે ?

એક દિવસ પસેનદિકાસલ રાજા ખરેખરે જેતવનમાં
આવ્યો. બુદ્ધને નમસ્કાર કરી એક બાણુએ બેઠા પાંચી બુદ્ધે
તેને પૂછ્યું, “ મહારાજ ! આજ બપોરે જ કઈ તરફ
ન કળ્યા ? ”

રાગ બોલ્યો, “ બદંત ! મહાઈ રાત્રી વિસ્તૃત થયું છે; ત્વેનો હું ચિરકાળ ઉપભોગ લઈ ચકું એટલા માટે હું દાસમાં પ્રવલ્ન કરી રહ્યો છું. ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! પેતાના ચક્રુનો સર્વ પ્રકારે તું બદાનસ્ત કરે છે એ હીક છે; પરંતુ ધાર કે એકાદ માણસ દોડતો આવી ત્વને કહેશે કે ‘ મહારાજ ! ચારે દિશાથી મહોટામહોટા પર્વત ત્હમारी પર ધસી આવે છે; ત્વેમણે સર્વ ગ્રાણીનો સંહાર કરવા માંડ્યો છે; આ વેળાએ ત્હમાઈ જે કર્તવ્ય બોય તે ત્હમે કરો. ’ આવે વખતે તું શું કરીશ ? ”

રાગ બોલ્યો, “ બદંત ! આવે પ્રસંગે મહારા સૈન્યનું શું ચાલનાર છે ? સદ્ધર્માચરણ સિવાય બીજું હું શું કરી શકનાર છું ? તે વેળાએ મહારાં પુણ્યાચરણ જ મ્હને ઉપયોગી થશે ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “ મહારાજ ! જરા અને મૃત્યુ એ મહોટા પર્વત કરતાં યે ભયંકર છે ! હાથી, લોહ, રથ, પાયણ છત્તાદિ સર્વ સૈન્યથી જરા અને મૃત્યુનો પરાજય થાય એ શક્ય નથી. બ્રાહ્મણ કે ચાંડાળ જેવો ભેદ જરા અને મૃત્યુ રાખતાં નથી; માટે સુઘ માણસે સાવધાનપણે સદ્ધર્મનું આચરણ કરવું. સદાચરણ કરનાર માણસની આ લોકમાં પ્રશંસા થાય છે અને પરલોકમાં તે સદ્ગતિ મેળવે છે ! ”

(૩૫)

રાજા અન્નતરાત્રુ અને આમણના ફળ વિષે પ્રશ્ન

પૂર્ણિમાના ઉપોસથને દિવસે રાત્રિને સમયે રાજા અન્નતરાત્રુ પોતાના અમાત્યો સહ રાજવાડાની અગાસીમાં બેઠો હતો. તે વેળાએ ચંદ્રપ્રકાશને લીધે સર્વ પ્રદેશ અત્યંત રમણીય દીસતો હતો.

રાજા પોતાના અમાત્યો તરફ જોઈ બોલ્યો કે,

“આજની રાત્રિ કેટલી રમણીય છે ! કેટલી મુંદર છે ! આ વેળાએ એકાદ પ્રસિદ્ધ અમલુ કે ચાલણની મુલાકાતથી મહાઈ મન પ્રસન્ન થશે. આવો અમલુ કે ચાલણ આ રાજગૃહમાં હાલમાં કોણ છે ?”

તે અમાત્યોમાંથી એક જણ બોલ્યો, “મહારાજ, પૂરણ કાશ્યપ હાલમાં અત્રે રહે છે. પુષ્કળ લોકોને તે ગ્રુ છે, એ આપ જણો છો જ !”

ખીજો અમાત્ય બોલ્યો, “ મકખલિ ગોસાલ એ પણ પ્રસિદ્ધ ધર્મપ્રવર્તક હાલમાં અત્રે છે. તેનાં દર્શને મહારાજ જશે તો તે મહારાજના ચિત્તનું સમાધાન કરશે, એમ મને લાગે છે !”

ત્રીજા અમાત્યે અનિત કેસકેમલના દર્શને જવા વિષે અન્નતરાત્રુને વિનંતી કરી. ચોથાએ પ્રકુધ ક્રાંત્યાવનની

પ્રથમેા દરી અને રાજાએ એનાં દર્શને જતું એવી સૂચના
 રાખી દરી. પાંચમાએ સંજય બેઠકપુત્રની મ્હોટાઈ ગાંધી લેનાં
 દર્શને જવા માટે રાજાનું મન વળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.
 જૂનાએ નિર્મલ્ય નાયપુત્રનાં દર્શને જવા વિષે રાજાને વિનંતી
 કરી. પરંતુ અભતચત્રુ આમાંથી એકેને યે ઉત્તર નહેતાં ચૂપ રહ્યો.

જીવક કૌમારજીવ નામનો પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય મગધરાજના
 દરબારમાં હતો. તે આ વેળાએ અભતચત્રુ પાસે બેઠો હતો.
 અભતચત્રુએ લેને પછડું, “સ મ્મ જીવક ! આ સંબંધે
 તું કંઈ જ કહેનો નથી એ શું ?”

જીવક બોલ્યો, “મહારાજ ! હાલમાં ભગવાન શુદ્ધ
 આત્રવનમાં રહે છે. જો આપની મરજી હશે તો આપણે
 વિનંતના દર્શને જઈશું.”

અભતચત્રુએ કહ્યું, “તો પછી હાથી સજ્જ કરવાનું કહે.”
 રાજાના દુક્રમ પ્રમાણે જીવકે પુષ્કળ હાથી અને હાથણી
 કરી, સર્વ તૈયારી હોવાની રાજાને ખબર આપી. રાજા
 હાથણી ઉપર અંતઃપુરમાંની એક એક સ્ત્રીને બેસાડી
 એક ઉત્તમ હાથી પર આરુઢ થઈ જીવકાદિ અમાલ્યો
 બારે દાઢમાલથી શુદ્ધદર્શને ચાલ્યો.

આત્રવનની પાસે આવતાં અભતચત્રુ ગભરાયો અને
 વક્રને કહે “સૌમ્ય જીવક ! મ્હને તું ફસાવતો તો
 પી ને ? મ્હારા ચત્રુના હાથમાં આપવા માટે મ્હને અહિં
 આવ્યો નથી ને ? સાડા બારસો બિલુકેનો સંધ અહિં રહેતો

હોવા. છતાં એકનો પણ ગ્રન્થ-સંભળાતો નથી એ બારે આશ્ચર્ય નહિ કે ?”

જીવકે બોલ્યો, “મહારાજ ! બહીસો માં. ત્હમને ફસાવી શત્રુના તાબામાં આપવા માટે મહેં અત્રે આવ્યા નથી. આપ આગળ ચાઓ. આ સામેની ઓસરી પર દીવા સળગે છે !”

આમ્રવનની બહાર પોતાના સઘળા હાથી ઉભા કરી રાજા સર્વ મંડળી સહિત પગે જ છુદ્દગુરુ બેઠા હતા ત્યાં ગયો. રાજાને જીવકે છુદ્દની ઓળખાણ આપી, પરંતુ ત્હમની મૂલાકાત લેતાં પહેલાં જ બિશ્નુસંઘની શાન્તિ અને ગંભીર અર્પા જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો કે, “ મ્હારો ઉદાયિબદ્ર કુમાર આવા પ્રકોપની શાન્તિથી સંપન્ન થાઓ !”

આ રાજાના ઉદ્ધાર સાંભળી છુદ્દ બોલ્યો, “મહારાજ ! તું પોતાના પ્રેમને અનુસરીને જ બોલ્યો છે !”

“ હા, ભગવન્ ! ઉદાયિબદ્ર મ્હારો બહાલો પુત્ર છે.” અમ્મતશત્રુએ હાતર આપ્યો અને છુદ્દને તથા બિશ્નુસંઘને નમસ્કાર કરી તે એક બાજુએ બેઠો.

એક બાજુએ બેઠા પછી અમ્મતશત્રુ બોલ્યો, “ભગવન્ ! છુદ્દા છુદ્દા યોદ્ધા, હજ્જમ, રસોઈઆ, માળી, ઘોડી, કંબા, કારકુન વગેરે લોક પોતપોતાની કળાનાં આ લોકમાં મેળવે છે. પોતાની કળાના બળ પર દ્રવ્યાર્જન કરી તે પોતાને ઉદરનિર્વાહ કરે છે, પોતાના માતૃપિતાની સંભાળ લે છે અને અમણ્યાસણોને દક્ષિણા આપી પરલોકમાં સ્વર્ગના માર્ગની

ખૂંસો દરે છે. પણ ભગવન! આ લોકનાં શિષ્યનું જેવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞ છે, તેવું ગ્રામણ્યનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞ દેખાડી સકશે ? ”

ભુદ્ધ બોલ્યા, “ આ પ્રશ્ન હેં બીજા અમણેને પૂછી નેયો છે કે ? ”

રાજા બોલ્યો, “ હા એકવાર મેં પૂરણ કાશ્યપને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, ત્યારે પૂરણ બોલ્યા, ‘કરનાર કે કરાવનારને, મારનાર કે મરાવનારને, પરદારાગમન કરનારને, ખોટું બોલનારને કે અન્ય કોઈ પણ કર્મ કરનારને તે કર્મથી પાપ લાગતું નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈ પણ સાઈ કૃત્ય કરવાથી પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે એ દ્રષ્ટિએ ખોટી છે !’ આ પ્રમાણે ભગવન ! પરણ કાશ્યપને પૂછતાં હોણે પોતાનો અક્રિયાવાદ જણાવ્યો.

“ ફરી એક વખત મહેં આ પ્રશ્ન મહાખસિ ગોસાલને પૂછ્યો હતો. ત્યારે તે બોલ્યો, “ પ્રાણીની શુદ્ધિને કે સંકલ્પેશને કોઈ કારણ લાગતું નથી. પોતાના પ્રયત્નથી મનુષ્ય મોક્ષ મેળવશે એ વાત ખોટી છે. સઘળા યોનિમાંથી પસાર થયા વિના પ્રાણીને મોક્ષ મળતો નથી. મૂર્ખ કે ડાહ્યા મનુષ્યને સર્વ યોનિમાં જન્મ લીધા પછી આપોઆપ મોક્ષ મળનાર છે ! આ પ્રમાણે હોણે પોતાનો જવાબ રજૂ કર્યો.

“ બીજો પ્રશ્ન એ અનિતકેસકબલને મહેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં હોણે કહ્યું, ‘સારા નરસાનું જ્ઞ ભોગવવું પડે છે એ વાત ખોટી છે. ચાર મહાભૂતમાંથી આ દેહ બન્યો છે. મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યા પછી પૃથ્વીનો અંશ પૃથ્વીમાં જાય છે, વાયુનો

વાયુમાં, ઉદકનો, ઉદકમાં અને અગ્નિનો, અગ્નિમાં નાથ છે; મરણ પછી મનુષ્યનું કાંઈ સિદ્ધક રહેતું નથી. દાનની પ્રશંસા કેવળ મૂર્ખ લોક કરે છે; લેખના બોલવામાં કાંઈ જ 'અર્થ' નથી !' આ પ્રમાણે અજિત કેસરબક્ષે પોતાના ઉચ્છેદવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું.

“ભગવન્ ! એક વખત પ્રકુષ કાત્યાયનને મ્હેં આ પ્રશ્ન પૂછતાં તે બોલ્યો, ” પૃથ્વી, ઉદક, તેજ, વાયુ, કુઃખ, મુખ અને છવ, આ સાત પદાર્થ નિત્ય છે, તે કોઈએ જ ઉત્પન્ન કર્યાં નથી. અર્થાત્ એમને બીજને મારે છે કે મરાવે છે એ વાત ખોટી છે. આ પ્રમાણે પ્રકુષ કાત્યાયન પોતાનો સત્ત્વપદાર્થવાદ કે અન્યોન્યવાદ મ્હને કહ્યો.

“વળા એક વાર હું નિર્ઋત્ય નાથપુત્રને મળ્યો અને લેખને એ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે લેખણે કહ્યું કે, ‘ નિર્ઋત્ય કોઈ પણ પ્રકારના પાપને અડકતો નથી; સઘળાં પાપનો નાશ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે; સર્વ પાપ ધોષ નાખે છે અને પાપાવરણ્યથી મુક્ત રહે છે. એને હું આતુર્થામિસંવરસંવૃત્ત કહું છું. ’ આ પ્રમાણે નિર્ઋત્ય નાથપુત્રે પોતાનો આતુર્થામિસંવર મ્હને સંભળાવ્યો.

“સંજય બેલદ્રુપુત્રને જ્યારે મ્હેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે લેખણે મ્હને કહ્યું, કે ‘લેખે જો પરલોક છે કે એમ પૂછશો, તો તે મ્હને ખબર નથી. પરલોક નથી એ સુદ્ધાં હું જાણતો નથી. પ્રાણીને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે, એવું કહી શકતો નથી. તથાગત મરણ પછી ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ, એ મ્હેં હું

હંદી સકનાર નથી.' આ 'પ્રમાણે બેલદૂપુરને 'આમણ્ણ' સંબંધે પ્રશ્ન કરતાં તેણે પોતાનો વિશેષ(અંગ્રેય)વાદ કર્યો.

"બગવન! આમાંનો એક પણ મહારા મનનું સંમાધાન કરી શક્યો નહિ; પણ મહારા જેવા રાજાએ શ્રમણનું કોઈ પણ રીતે અપમાન કરવું યોગ્ય નથી, એમ વિચાર કરી આ આચાર્યો વિરુદ્ધ કોઈ ના કહેતાં હું ગુપચૂપ પાછો ફર્યો. "

છુદ્ધ બોલ્યા, "મહારાજ! તારો એકાદ દાસ પોતાની દુર્ગત સ્થિતિથી કંટાળી બિહુ યાપ અને બારે સાધુતાથી વર્તે, આવા મનુષ્યને તું પકડી શરી નોકરનું કામ કરાવીશ કે ? "

અનતશત્રુ બોલ્યો, "ના, એવા મનુષ્યને હું મહારી સામે આસન આપીશ અને વસ્ત્ર અમની છેને તાણ પડે નહિ, એવી વ્યવસ્થા કરીશ. "

"તો પછી મહારાજ! આમણ્ણનું આ પ્રત્યક્ષ રૂળ મળી શકાય નહિ કે ? "

"બગવન! નિઃસંશય એને આમણ્ણનું પ્રત્યક્ષ રૂળ મળ્યું જોઈએ ! "

છુદ્ધ બોલ્યા, "એકાદ દરિદ્રી મનુષ્ય પોતાની અદ્ય સંપત્તિનો ત્યાગ કરી બિહુ યસે અને બિહુને પાળવાના સર્વ નિયમો પાળશે. પેટપૂરતું અન્ન અને દેહાન્ધારન પૂરતો વસ્ત્રથી તે સંતુષ્ટ રહેશે અને લોભ, ક્રોધ, આલસ્ય, અંયગતા અને કુસંકા એ પાંચ આવરણથી પોતાનું ચિત્ત મુક્ત કરી તેને સાવધાનીથી વર્તશે. જેમ એકાદ માણસ કાણુમાંથી મુક્ત થાય-

કે બપોંઠર વ્યાધિમાંથી મુક્ત થાય, બધેનાગારમાંથી મુક્ત થાય, દાસ્યમાંથી મુક્ત થાય, અથવા જંગલમાં યજ્ઞ સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળે, તેમ જ આ ભિક્ષુ ચિંતનાં પાંચ આવરણમાંથી મુક્ત થઈ સર્વ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લેશે; પણી ત્હેને આમણ્યનું પ્રત્યક્ષ ૧૧૧ મળ્યું એમ કહેવામાં હરકત રહેશે કે ? ”

અનંતરાત્રિ બોલ્યો, “ ત્હેને નિઃસંશય આમણ્યનું ૧૧૧ મળે છે, એમ કહેવું પડશે. ”

ખીનએ જુદા જુદા માર્ગે છુદ્દે આમણ્યનું ૧૧૧ કેમ મળે છે એ દેશી પણી અનંતરાત્રિ છુદ્દને, ધર્મને અને સંધને સરણે જઈ છુદ્દોપાસક થયો, અને બોલ્યો “ બગવન્, મહેં મહાન અપરાધ કર્યો છે, હું મૂર્ખપણે મહારા ધાર્મિક પિતાના મરણનું કારણ થયો, તે બદલ મ્હને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. બગવન્, આ અપરાધની મ્હને ક્ષમા આપો. ”

છુદ્દ બોલ્યા, “ મહારાજ, એ ત્હારો અપરાધ થયો, એમાં સંશય નથી; પણ આ અપરાધ બદલ ત્હેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એ સમાધાનકારક છે. પોતાને હાથે થયેલા અપરાધને પસ્તાવો થવો, અને ૧૧૧ તેવો અપરાધ થવા ન દેવો, એ આર્ય શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. ”

અનંતરાત્રિ બોલ્યો, “ બગવન્, હું હવે જાઉં છું. મહારી પાછળ છુદ્દજી દાસો લાગેલાં છે. ”

“ હીકા છે. ” છુદ્દે ઉત્તર આપ્યો. અનંતરાત્રિ નિકળી ગયા. પણી, છુદ્દે ભિક્ષુઓને કહ્યું, “ આ રાત્રીને હાથે જો પિતૃહત્યાનું પાપ થયું ન હોત, તો, અહિને અહિં જ ત્હેને સોતાપચિહ્નની પ્રાપ્તિ થઈ હોત. ”

પરિનિર્વાણ

મગધદેશની ઉત્તરે વજ્ર નામના મહાજનોનું બેલવંન રાજ્ય હતું. એમને સિન્ધવી પણ કહેતા. આ રાજ્ય મહાજન-સત્તાક હોઈ શાક્યોનાં રાજ્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. અગત્યનું વજ્રઓ ઉપર ધણો ખારે બળતો. વજ્રના નાશ માટે તે તત્પર થઈ રહ્યો હતો. એક દિવસ ત્હેણે પોતાના વસ્સ-કાર નામના બ્રાહ્મણ અમાત્યને કહ્યું કે, “હે બ્રાહ્મણ ! તું યુદ્ધ પાસે જઈ એમ કહે કે ‘મગધરાજ વજ્રઓનો કન્ડેલ કરવા ઇચ્છે છે.’ આ સંબંધે યુદ્ધનો શો મત છે તે મ્હારે જણવું જોઈએ.”

અગત્યનું આગ્રા પ્રમાણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગૃધ્રકૃટ પર્વત પર યુદ્ધ રહેતાં હતા ત્યાં ગયો, અને પોતાના રાજાને મનોરથ તેણે યુદ્ધને જણાવ્યો. તે વેળાએ આનંદ યુદ્ધને પંખો નાંખતો હતો; ત્હેની તરફ વળી યુદ્ધ બોલ્યા, “આનંદ ! આજ-સુધી વજ્ર વારંવાર એકત્ર થઈ રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે ?”

“હા ભગવન,” આનંદે ઉત્તર આપ્યો.

“આનંદ, વજ્રઓ જ્યારે એકત્ર થાય છે અને પછી જ્યારે ઘેરજામ છે ત્યારે ત્હેમનામાં એક સરખો સંપદોય છે કે ?”

“હા ભગવન,” એમ મ્હારા સાબળવામાં આવ્યું છે.

“પોતાના કરેલાં કાયદાનો વજ્રઓ ભંગ કરતા નથી ને ? કિંવા કાયદાનો મનમાનતો ગમે તેવો અર્થ કરતા નથી ને ? તે કાયદાને અનુસરી વર્તે છે કે ?”

૧ વજ્રઓના કાયદાના થોડા નમૂના મહાપરિનિબ્ધાન સુત્રની અડધાયાઓમાં મળેલ છે; પણ તે ઉપરથી સર્વ કાયદાનું ધરાબર અનુમાન થઈ નથી.

“હા ભગવન, વજ્રજ્યો કાયદાસર વર્તે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્રજ્યો માન આપી, હેમની સલાહ વારંવાર લે છે કે ?”

“હા ભગવન, વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોનું સાફ સન્માન થાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“તે પોતાના રાજ્યમાં વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરતા નથી ને ?”

“ભગવન! વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં સ્ત્રીમતિનું માન અરોબર સચવાય છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વજ્રજ્યોના સહેરમાંનાં કે સહેર બહારનાં ને દેવસ્થાનો છે, હેત્રી તેઓ યોગ્ય કાળજી લે છે ને ?”

“હા ભગવન! પોતાનાં દેવસ્થાનોની યોગ્ય કાળજી તેઓ લે છે એમ મહેં સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, પોતાના રાજ્યમાં આવેલા અદ્વિત સુખેથી રહે, અને ન આવેલા અદ્વિતોને પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું હુકમન મળે, એ માટે વજ્રજ્યો અદ્વિતોને કાઢી ખસાડે કાસ પડોંચવા દેતા નથી ને ?”

“ભગવન, વજ્રજ્યો સાધુસન્તો તરફ પવ્વો આદર રાખે છે, અને હેમનું યોગ્ય પાલન કરે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

બુદ્ધે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, હું એક વખત વૈશાલીમાં રહેતો હતો, તે વખતે મહે અબ્યુત્તતિના આ સાત નિયમો વળગ્યોને કરી આપ્યા છે. આ સાત નિયમને અનુસરી જ્યાં સુધી વળગ્યો વર્તશે, ત્યાં સુધી હેમની ઉન્નતિ જ છે, અવનતિ યનાર નથી.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ભગવન, આમાંના એક નિયમને યે વળગ્યો અનુસરશે, તો યે હેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી. સર્વ નિયમ પાળવામાં આવશે તો હેમની અબ્યુત્તતિ યશે, એ વિષે કહેવાપણું જ નથી ! અમારો રાજા વળગ્યો પર ચક્રાક્ર કરે નહિ તો હીક.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગયા પછી બુદ્ધે આનંદને મોકલી રાજગૃહની આસપાસ રહેનારા સર્વ બિશુઓને એકત્ર કર્યા, અને હેમને કહ્યું કે, “હે બિશુઓ ! હું ત્હમને અબ્યુત્તતિના સાત નિયમ કરી આપું છું, તેનું સાવધાનપણે શ્રવણ કરો.

જ્યાં સુધી ત્હમે વારંવાર એકત્ર ઘઘ સંઘટ્ટ્ય કરશો; જ્યાં સુધી ત્હમારામાં સંપ રહેશે, સંપથી ત્હમે સર્વ સંઘટ્ટ્ય કરશો; જ્યાં સુધી ત્હમે સંધના નિયમો તોડશો નહિ; જ્યાં સુધી ત્હમે પોતામાંના રૂદ્ધ બિશુને માન આપશો; જ્યાં સુધી ત્હમે પોતાની વૃષ્ટિના તાગામાં જશે નહિ; જ્યાં સુધી ત્હમે એકાન્તવાસમાં આનંદ માનશો; અને જ્યાં સુધી પોતાના સાથીઓ સુખી થાય એવી કાળજી રાખશો, ત્યાં સુધી ત્હમારી અબ્યુત્તતિ જ યનાર છે, હાનિ યનાર નથી.

“ભિક્ષુઓ ! ખીજા યે અબ્યુત્તતિના સાત નિયમો કહી આપું છું. તેનું સાવધાનપણે અવલું કરો. (૧) ચરેગત કામમાં આનંદ માનશે નહિ; (૨) બેઠાંને સર્વ કાળ ગાળવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૩) નિંદામાં વપ્પત ગાળવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૪) પોતાના સાથીદારો સાથે સર્વકાળ ગાળવામાં આનંદ માનશે નહિ; (૫) દુર્વાસનાને વચ્ચે થશે નહિ; (૬) દુષ્ટની સંગતિમાં પડશે નહિ; (૭) અસ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિથી કૃતકૃત્ય થશે નહિ. જ્યાં સુધી મનોભાવથી આ સાત નિયમો ત્હમે પાળશો, ત્યાં સુધી ત્હમारी અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે; હાનિ થનાર નથી.

“ ભિક્ષુઓ ! વળી અબ્યુત્તતિના ખીજા સાત નિયમ કહી દઈ છું, તેનું અવલું કરો. (૧) ત્હમે અદ્વાજુ થાઓ; (૨) પાપ કર્મથી લાજો; (૩) લોકાપવાદનો ભય ધરો; (૪) વિદ્વાન થાઓ; (૫) સત્કર્મ કરવામાં ઉત્સાહ રાખો; (૬) સ્મૃતિ જન્યૂત રાખો; અને (૭) પ્રજાવાન થાઓ. જ્યાં સુધી ત્હમે આ સાત નિયમોનું પાલન કરશો ત્યાં સુધી ત્હમारी અબ્યુત્તતિ જ થનાર છે, હાનિ થનાર નથી.

“ ભિક્ષુઓ ! વળી અબ્યુત્તતિના ખીજા સાત નિયમ કહી આપું છું. તેનું સાવધાનપણે અવલું કરો: (૧) સ્મૃતિસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૨) ધર્મપ્રવિચયસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૩) વીર્યસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૪) પ્રીતિસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૫) પ્રશ્રવ્ધિસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૬) સમાધિસંબોધ્યગની ભાવના કરો; (૭) ઉપેક્ષાસંબો-

અંક ૫

ધ્યંગની બાંવના કરેલ જ્યાં મુઘી તમે આ સાત નિયમો પાળશો, ત્યાં મુઘી લઢમરી અબ્યુજિતિ થનાર છે, અવનતિ થનાર નથી.”

રાજગૃહમાંના બિશુઓને શીલ,^૧ સંભાધિ, ઇત્યાદિ મુઘાં સંબંધે વારંવાર ઉપદેશ કરી છુદ્દ ભગવાન પોતાના બિશુસંધ સહિત અંબલકૃષ્ણ ગામમાં આવ્યા અને ત્યાંથી નાજંદા ગયાં. ત્યાં સારિપુત્ર છુદ્દને વંદન કરી બોલ્યો, “ભગવન, મ્હારો આપના પર એટલો વિશ્વાસ છે કે તેવા પ્રદારનો વિશ્વાસ કોઈ પંથુ શ્રમણાદ્યણનો હોઈ શકે નહિ. !”

છુદ્દ બોલ્યા, “હું આ વાત નિઃશંકપણે કહે છે; પરંતુ ત્હને પ્રાચીન છુદ્દ સંબંધે સર્વ માહિતી છે કે ? અને જે હવે પછી ભવિષ્યમાં થનાર છુદ્દ છે, ત્હને વિશે ત્હને કાંઈ કંપના આવશે કે ?”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ભગવન, મ્હને પ્રાચીન છુદ્દોની માહિતી નથી કે ભવિષ્યના છુદ્દોના સ્વભાવની જે કંપના નથી !”

છુદ્દ બોલ્યા, “હીક, સારિપુત્ર, મ્હારા જે સ્વભાવની ત્હને મથાર્ય કંપના આવી છે કે ?”

“ના, ભગવન !” સારિપુત્રે ઉત્તર આપ્યો.

“તો પછી સારિપુત્ર ! મ્હારા પર ત્હારી અત્યંત શ્રદ્ધા છે તેવી બીજા કોઈની જે નથી, એમ કેમ કહી શકાય ?”

સારિખુત્રે જવાળા આંધો, : " ભગવન્ ! જોકે , મહેને પ્રાચીન પુદ્ગોની માહિતી નથી, હવે પછી યનાર પુદ્ગોના સ્વભાવની મહેને ક્ષપના આવી નથી અને આપના ગંભીર સ્વભાવની યે મહેને મથાર્થ ક્ષપના થયેલી નથી, તોપણ આપના પુદ્ગત્વ બદલ મહેને શંકા રહી નથી. આપે જે ધર્મોપદેશ કર્યો તે દ્વારા આપના ગૌરવની મહેને ખાત્રી થઈ છે. પ્રાચીન-કાળમાં જે કોઈ પુદ્ગો થયા હશે, તેઓ ચિત્તાનાં પાંચ આવરણો દૂર કરી, સાત બોધ્યગોની ભાવના કરીને જં થયા હશે. આમજ યનારા પુદ્ગ સુદ્ધાં આજ માર્ગે થસે, અને આપ સુદ્ધાં એવી જ રીતે પુદ્ગ થયા છે, એવી મહારી ખાત્રી છે. "

નાસંદા આમમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી પુદ્ગ ભગવાન પાટલિગ્રામે મથા. પુદ્ગ પોતાને ગામ આબ્યાના સમાચાર સાંભળી પાટલિગ્રામવાસી ઉપાસકો એમને દર્શને આવ્યા અને હેમણે પોતાના આવસથાગાર(ધર્મશાળા)માં આવી રહેવાની પુદ્ગને વર્નતી કરી. પુદ્ગ ઉપાસકોની વિનંતીને માન આપી આવસથાગારમાં ગયા, અને ત્યાં ૫૪ ઘોષ વચલા શાંભલાને અડી પૂર્વાભિમુખે વિરાજ્યા. ત્રિષુ ૫૪ ઘોષ પુદ્ગની બેડ બાણુએ બેઠા, અને તે ઉપાસકો યે ૫૪ ઘોષ તે આવસથાગારમાં આવી બેઠા.

ત્યાર પછી પુદ્ગે હેમને કહ્યું, " હે ગૃહસ્થો ! શીલવ્રત મનુષ્યની પાંચ પ્રકારે હાનિ થાય છે. (૧) દુરાચરણથી હેની સંપત્તિને નાશ થાય છે. (૨) હેની અપકીર્તિ થાય છે. (૩) કોઈ પણ સભામાં હેનું તેજ પડતું નથી. (૪) "

તેને શાન્તપણે મરણું આવતું નથી; અને (૫) મરણ પછી તે દુગતિને પામે છે.

" હે મૃદસ્યો સદાયરણી મનુષ્યને તેના સદાયરણીયાં પાંચ શાયદા થાય છે. (૧) સદાયરણીયાં તેમની સંપત્તિની જાદિ થાય છે. (૨) લોકમાં તેમની કીર્તિ થાય છે; (૩) મોઢ પશુ સભામાં તેમનું તેજ પડે છે; (૪) તેમને મરણ શાન્તપણે આવે છે; અને (૫) મરણ પછી તે દુગતિને પામે છે. "

તે વેળાએ પાટલિગ્રામ પાસે પાટલિપુત્ર નામનું શહેર બંધાતું હતું. અજિતસેન એ મુનીષ અને વસ્તકાર એ બે અમાત્યોને એ કામ ઉપર યોજ્યા હતા. વનજીઓની સ્વારીઓ મગધ દેશ પર થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી ગંગાને કાંઠે આ નવીન શહેર બાંધવામાં આવતું હતું.

મુનીષ અને વસ્તકારને છુદ્ધ પાટલિગ્રામે આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તેમની પાસે જઈ એક નવીન આવસથમાં તેમને અને બિશુસંધને આવવા માટે આમંત્રણ કર્યું. તે પ્રમાણે છુદ્ધ બિશુસંધ સાથે ત્યાં ગયા. મુનીષ અને વસ્તકારે પોતા સર્વ સંધને તૃપ્ત કર્યા પછી છુદ્ધે તે બેકેના દોનનું અનુમોદન કર્યું; અને તે પાટલિગ્રામથી કોટિગ્રામ જવા નીકળ્યા. જે નગરદ્વારમાંથી છુદ્ધ બહાર ગયા તે દ્વારનું મુનીષ અને વસ્તકારે " ગૌતમદ્વાર " નામ રાખ્યું.

તે વેળાએ ગંગા પાણીથી તર ચઢને વહેતી હતી. છુદ્ધ મંત્રાને કાંઠે આવી જુએ છે તો ત્યાં બારે મડબડ થઈ રહી હતી. પાર ઉતરવાને કોઈ નોંધ શોધવા હતા, તો

કોઈ હોડી શોધતા હતા અને ખીલ ત્રાપા બાંધતા. હતા. છુદ્ધ આ લીડમાં ન દાખલ થતાં અને ત્રાપા વગેરે બાંધવાની પંચાતમાં ન પડતાં પોતાના બિહુસંઘ સહ સુરક્ષિતપણે નદી પારે ઉતર્યા; અને સામેના તીર પર ઉભા રહી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

ये तरन्ति जणवः सरं सेतुं क्त्वा विसज्ज पद्मलानि ।

कुङ्कुं हि जनो पबघति तिष्णा मेघाविनो जना ॥ *

છુદ્ધે કોટિઆમમાં આવ્યા પછી બિહુઓને કહ્યું, “ બિહુઓ ! દુઃખ આર્યસત્ય, દુઃખસમુદય આર્યસત્ય, દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય, અને દુઃખનિરોધગામિમાર્ગ આર્યસત્ય, આ ચાર આર્યસત્યોનો બોધ ન થવાથી પુણ્ય કાળ મુધી આપણે મર્વ જણ સસૃતપાશમાં સપડાયા હતા; પરંતુ હવે આ આર્યસત્યોનો બોધ થવાથી આપણે દુઃખનાં મૂળ ખોદી કાઢ્યાં છે, અને આપણે પુનર્જન્મથી મુક્ત થયા છીએ. ”

કોટિઆમથી છુદ્ધ બગવાન અનુક્રમે વૈશાલી જઈ પહોંચ્યા. વૈશાલીની પ્રસિદ્ધ ગણિકા આમ્રપાલીએ છુદ્ધના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા અને બારે દાઢામાંથી તે

* ૪ આર્યાષ્ટાંગિક માર્ગનો સેતુ કરીને ભવસમુદ્ર તરીકે જાણે છે, તેમને પાપકર્મમાં પડવાની ભીતિ દોળી નથી. આ ભવસાગર તરીકે જાણે માટે પૃથ્વ્યજન એટલે સામાન્ય માણસ ભગવાન જ પ્રયત્નો કરે છે. તે ચક્રવાગાદિક ત્રાપાનાં કે દેહદંડનાદિક નામનાં બાંધેલ મર્યાદે છે; પરંતુ આર્યજન આ માર્ગનું અવલંબન ન કરતાં મધ્યમ માર્ગથી સેતુ પરથી સુખ રથ પાર ઉતરે છે, એવો આ ગાથાનો આનાર્થ છે.

વતાવતાં યુદ્ધદર્શને આવી. તેણે યુદ્ધનાં દર્શન કરી “તેમને બીજે દિવસે બિશ્નુસંઘ સહ પોતાને ત્યાં ભોજનનું આમંત્રણ આપ્યું.”

યુદ્ધ પોતાના શહેરમાં આવ્યાના સમાચાર સાંભળી લિચ્છવી સુદાં યુદ્ધદર્શને નીકળ્યા. વાટમાં આત્રપાલી તેમને મળી. તેમણે પૂછ્યું, “કેમ જ્ઞેન આત્રપાલી! તું આજ ઉતાવળી ઉતાવળી ક્યાંથી આવે છે?”

“હે આર્યપુત્ર! મહેં આવતી કાલે મ્હારે ઘેર યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને નિમંત્રણ કર્યું છે. તેથી આવતી કાલની તૈયારી કરવા હું ઉતાવળી છું.” આત્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી બોલ્યા, “આત્રપાલી! આવતી કાલે ત્હારે ખદસે અમે જ યુદ્ધને ભોજન આપીશું, અને તેહં આપેલા આમંત્રણ ખદવ ત્હને એક લાખ કાર્પાપણ આપીએ છીએ.

“આર્યપુત્ર! ત્હમે જો મ્હને આખી વૈશાલી આપો, તો યે હું યુદ્ધને અને બિશ્નુસંઘને આપેલું આમંત્રણ પાછું લેનાર નથી.” આત્રપાલીએ ઉત્તર આપ્યો.

લિચ્છવી કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતા યુદ્ધ પાસે ગયા. તેમને દૂરથી જોઈ યુદ્ધે બિશ્નુએને કહ્યું, “હે બિશ્નુઓ! જેમણે તાવતત્રિંશત દેવ જોયા ન હોય, તેમણે આ લિચ્છવી-સમુદાય ભણી જોવું!”

લિચ્છવી રાત્રીએ યુદ્ધને મળી પોતાને ત્યાં બીજે દિવસે ભોજનાર્થે આવવાની વિનંતી કરી, પણ યુદ્ધ બોલ્યા, “લિચ્છવી! આ આવતી કાલે મહેં આત્રપાલીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી ત્હમારું આમંત્રણ સ્વીકારી શકતો નથી.”

બીજે દિવસે બગવાન છુદ્ધ મધ્યાહ્ન થયા પૂર્વે આત્ર-
પાલીને ઘેર ગયા. આત્રપાલીએ પોતે છુદ્ધ અને સંધને સારી
રીતે તૃપ્ત કર્યા; અને પછી પોતાનું ઉધાન સંધને દાનમાં
અર્પણ કર્યું. ત્યારે આત્રપાલીના દાનનું અનુમોદન કરી
અને તેને ધર્મોપદેશ કરી છુદ્ધ ત્યાંથી ભિક્ષુસંઘ સહ ચાલી
નીકળ્યા.

વૈશાલિમાં આત્રપાલીના ઉધાનમાં કેટલોક કાળ રહી
છુદ્ધેવ ભિક્ષુસંઘ સહ બિલ્વગ્રામ આવ્યા. ત્યાં તેમણે ભિક્ષુઓને
કહ્યું, ‘હિ! ભિક્ષુઓ! તમારી સવડ પ્રમાણે આ ચાતુર્માસમાં
તમે વૈશાલિની આસપાસ નિવાસ કરો. હું આ ચાતુર્માસ
અહિં જ ગાળવાનો છું.’

તે ચાતુર્માસમાં છુદ્ધને બચંકર વેદના સર થઇ. પણ
તેમણે પોતાની જગૃતિ સિધ્ધિ થવા દીધી નહિ, તે મનમાં
જ યોધ્યા કે ભિક્ષુસંધને જોયા વિના મ્હારૂં પારનિર્વાણ થાય,
એ મ્હને ઉચિત લાગતું નથી. માટે મ્હારા માનસિક ઉત્સાહથી
આ વેદના દાખી દઇ મ્હારે મ્હારા આયુષ્યમાં બીજા કેટલાક
દિવસો વધારવા જોઇએ.

છુદ્ધ આ વેદનામાંથી સારા થયા પછી આનંદે તેમને
કહ્યું, ‘‘ બગવન, આપ આ વેદનામાંથી સારા થયા, તે જોઇ
મ્હને આનંદ થાય છે. આપની આ વેદનામાં મ્હારા જીવને
જરી થે એન પડ્યું નહિ, મ્હને કાંઇ કામે સંકળું નહિ, અને
મ્હારો દેહ દુર્જન પડી ગયો. પણ બગવન, આપ ભિક્ષુસંધને
છેવટની કાંઇક વાત કર્યા વિના નિર્વાણ પામશે નહિ એવી
મ્હને આશા હોવાથી મ્હારા મનને જરા ધીરજ આવી. ’’

બુદ્ધ બોલ્યા, “ આનંદ, બિશ્નુસંઘ મ્હારી પાસેથી ખીજ કદ વાત સમજી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે? મ્હારો ધર્મ મ્હેં બુદ્ધો કરી બતાવ્યો છે, એમાં મેં શરૂકેથી રાખી નથી. આનંદ! જેને બિશ્નુસંઘના નાયક યવાની, કિંવા બિશ્નુસંઘ પોતા પર જ અવલંબીને રહે એવી ઇચ્છા હશે, તે જ છેવટે બિશ્નુસંઘને કહેવા માટે કાંઈ વાત શુભ રાખશે; પણ આનંદ, તથાગતની બિશ્નુસંઘના નાયક યવાની, કે બિશ્નુસંઘ પોતાપર જ અવલંબી રહે, એવી ઇચ્છા નથી. એટલે તથાગત પાસે એવી એક વાત નથી કે જે લોકો બિશ્નુસંઘને સ્પષ્ટપણે કહી નથી. આનંદ! હું હવે વદ્ધ થયો છું; દૂટેલા ખટારાનાં જેવો મ્હારો દેહ જર્જરિત થયો છે; જે વેળાએ હું નિરોધસમાધિની ભાવના કરું છું, તે જ વેળાએ મ્હારા દેહને સુખ થાય છે. તેથી આનંદ! હવે લકમે પોતાની પર જ અવલંબીને રહો. આ સંસારસમુદ્ધમાં પોતાના મનને જ દીપ બનાવો, ધર્મને દીપ બનાવો, પોતાના આત્માને સરણે જાઓ, અને ધર્મને સરણે જાઓ. આનંદ! જે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની^૧ ભાવના કરે છે, તે આત્મદીપ છે, તે ધર્મદીપ છે, તે આત્મસરણ અને તે જ ધર્મસરણ છે. ”

ચાર્તુમાસ્ય પૂરો થયા પછી ભગવાન બુદ્ધ આપાસચૈત્યમાં આવીને રજા. ત્યાં મારે લેખને કહ્યું, “ ભગવન! હવે આપ પરિનિર્વાણ થાઓ! આમજી આપે કહ્યું હતું કે બિશ્નુ, બિશ્નુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વને મ્હારો ધર્મ હીક સમજાવ્યા સિવાય હું નિર્વાણ પામીશ નહિ; પણ ભગવન, હવે આપના

ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એ સર્વ શિષ્ય ધર્મ-
વિચારમાં તરબોળ થયા છે; આપના ધર્મનો પ્રચાર સર્વત્ર
થયો છે. હવે આપને આ સોક છોડી જવામાં કાંઈજ અડચણ
રહી નથી, ! ”

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે માર ! તું નાચત થા. હું જલ્દી જ આ
સોક છોડી જનાર છું. ખીજા ત્રણ મહિના પછી મહાઈ પરિનિર્વાણ
થનાર છે. ”

માર ચાલી ગયા પછી બુદ્ધે પોતાના સામર્થ્યથી દાખી
રાખેલા જીવનસંસ્કાર છોડી દીધા. તે વેળાએ ભયંકર
ધરણીકંપ થયો !

ભગવાન આનંદને સાથે લઈ આપાલચૈત્યથી વૈશાલીના
મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં આવ્યા, અને આનંદને મોકલી
વૈશાલીની આસપાસના સર્વ ભિક્ષુઓને કૂટાગારશાળામાં ભેગા
કરાવ્યા. સધળા ભિક્ષુ એકત્ર થયા પછી બુદ્ધ બોલ્યા, “હે
ભિક્ષુઓ ! હમાઈ બ્રહ્મચર્ય ચિરસ્થાયી રહે તથા હેને લીધે
પુષ્કળ લોકતું કંટ્યાણુ થાય, પુષ્કળ લોકને મુખ થાય, એમ
જો હમને લાગતું હોય, તો મહે શીખવેલા કુસલ ધર્મનું
બરોબર અધ્યયન કરો, અને હેની શુદ્ધ બાવના કરો. હે
ભિક્ષુઓ ! ચાર સ્મૃત્યુપસથાનો, ચાર સમ્યક્ પ્રયત્ન, ચાર

૧. ન્હાઓ પાત્ર ૩૨૫

૨ ને પાપવિચાર ઉત્પન્ન થયા તથી તે ઉત્પન્ન ન થયા દેવા
વિષે પ્રયત્ન; ૩ ને પાપ, વિચાર ઉદ્ભવ્યા હશે તેના નારા માટે પ્રયત્ન;
૪ ને પુણ્ય વિચાર ઉત્પન્ન થયા ન હોય તે ઉત્પન્ન કરવા વિષે
પ્રયત્ન; ૫ અને ઉદ્ભવ્યા હોય તેમનો અશુભપ્રતિ કરી પર્વતા
કરવાનો પ્રયત્ન; આ ચાર માનસિક પ્રયત્નોને સમ્યક્ પ્રયત્ન કહે છે.

મહાદ્વિપાદ, પાંચ ધ્વજો, પાંચ બજા, પસાત બોધ્યજો અને આય અટાંગિક માર્ગ, આ કુશળ ધર્મનો બોધ મેળવી લઈ મહેલમાં ઉપદેશ કર્યો છે. એનું સારી રીતે મનન કરી શાસન કરો.

“ હે બિશ્નુઓ ! સાવધ યાવ !, સાવધ યાવ ! સેવળા સંસ્કાર વ્યવધર્મી છે, એ લક્ષમાં રાખો, અને સાવધપણે વર્તો. ત્રણ મંદીનાં પછી મ્હાઈ પરિનિર્વાણ થનાર છે. બિશ્નુઓ ! હું અત્યંત વૃદ્ધ થયો છું અને મ્હાઈ આયુષ્ય યોહું રહું છે. મ્હાઈ કર્તવ્ય મેં કયું છે, અને યોડા કાળમાં જ. હું ત્દમને છોડી જનાર છું. બિશ્નુઓ ! સાવધ અને જાગૃત થાઓ, શીલ અને સમાધિ, એ ગુણે યુક્ત થાઓ, અને પોતાના ચિત્તનું દમન કરો. જે મ્હારા ઉપદેશને અનુસરી સાવધાનપણે વર્તશે, તે પુનર્જન્મમાંથી મુક્ત થઈ, દુઃખનો નાશ કરશે. ”

ખાનગી જિવનમાં જીવનના સાચા સ્વર્ગ વૈશાલિમાં
નિહિત થયા. ત્યાં તેમણે જીવનના કલ્પ, “જીવન! તથા”

૩ ક્રિયાસાતત્ય, ચિત્તની એકાગ્રતા, માનસિક, કલ્પાદ, અને
સત્યાન્વેષણ-પુરિ (મીમાંસા), આ ચાર મનોધર્મને કહિયાદ.
એટલે યોગસિદ્ધિના પાદ કહે છે,

૪ ઉદ્વિયો અને મળો એક નં છે. ઉદ્વિયો સંબંધે વિશેષ માહિતી માટે નવો ભાગ ૨, પ્રકરણ ૩.

પ સાદ સંબોધનની શાવના કેમ કરવી, એ સંબંધિ માહિતી મટિ
નુએ પાલ રજી.

१. मूल्य: १०५-०५.००

ગતને વૈશાલીનાં આ'છેલ્લાં દર્શન' છે. ચાલ હવે આપણે ભાંડગ્રામ જઈએ. ”

તે પછી જુદા પોતાના ભિક્ષુસંઘ સહ ભાંડગ્રામમાં આવ્યા અને ત્યાં ભિક્ષુઓને કહ્યું, “ હે ભિક્ષુઓ ! આર્યશીલ, આર્યસમાધિ, આર્યપ્રજ્ઞા, અને આર્યવિમુક્તિ, આ ચાર વિષયનો પથાર્થ બોધ ન થવાથી આપણે અનાદિ કાળથી સંસ્રુતિના પાશમાં સપડાયા હતા; પણ હવે આપણને આ ચાર ધર્મનું પથાર્થ જ્ઞાન થયું છે, એટલે આપણને પુનર્જન્મ રહ્યો નથી. ”

ભાંડગ્રામથી હસ્તિગ્રામ, આમગ્રામ, જંબુગ્રામ, ભોગનગર છત્યાદિ ઠેકાણે પ્રવાસ કરતાં કરતાં જુદા ભગવાન પાવા નામે નગરમાં આવ્યા, અને ત્યાં સુદ નામના લુહારના આશ્રવનમાં ઉતર્યા. સુદને આવ્યાના સમાચાર મળતાં જ તે લેમના દર્શન ગયો, અને બીજો દિવસે તહેલે પોતાને ઘેર જુદને અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ આપ્યું.

બીજો દિવસે મધ્યાહ્ન કાળ પૂર્વે જુદ ભિક્ષુસંઘ સહ સુદને ઘેર ગયા. સુદે નાના પ્રકારનાં પક્ષાનો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, તેમાં સૂકા મદવ* નામનો એક પદાર્થ હતો. તે જ્યારે પીરસવામાં આવ્યો, ત્યારે જુદે સુદને કહ્યું, “ આ પદાર્થ તું બીજા કોઈને પીરસીશ નહિ; આ પદાર્થને પચાવી શકે એવો મનુષ્ય મને આ જગતમાં કોઈ દેખાતો નથી, માટે આમનો જે ભાગ બાકી સિલ્લક રહે તે જમીનમાં ફાટી રહે. ”

* ૧. આ પદાર્થ કયી વસ્તુનો બનાવ્યો હતો, એ સંબંધ દીક્ષાકારોનો મતભેદ છે; આ વાદ્યસ્ત્ર પ્રભમાં અર્ધ પડવાની આવશ્યકતા ન જાણવાથી મૂળ શબ્દ જેમનો તેમ રાખ્યો છે.

બુદ્ધના દલા પ્રભાણે સુદે તે પદાર્થ એક ખાડામાં દાટી દીધો.

તે દિવસે ભોજન પછી બુદ્ધને અતિસારનો વિકાર હતપમ થયો, લેમને મરણાંતિક વેદના ચી હતી, તોપણ તેને સહન કરી બુદ્ધ શાંતપણે એ જ સ્થિતિમાં પ્રવાસે ચાલ્યા. પાવાથી કુસિનારા જવાનો લેમને વિચાર હતો પણ વાટમાં કંકુત્યા નામની નદી પાસે આવ્યા પછી લેમને ખૂબ જ થાક લાગ્યો. લેમણે આનંદને કહ્યું, “આનંદ ! મને થોડું પાણી લાવી આપ.”

આનંદ બોલ્યો, “ભગવન, આપણે કંકુત્યા નદીની તટન પાસે આવ્યા છીએ, ત્યાં જઈ આપે પાણી પીવું, અને આપના હાથપમ ધોવા.”

બુદ્ધે વળી એ વાર પાણી માગ્યું. તેથી આનંદ પાસેના એક ઝરણામાંથી પાણી લાવવા મૂટે ગયો. તે ઝરણામાંથી પુષ્કળ ગાડાં ગયેલાં હોવાથી લેનું પાણી અત્યંત ડહોળાઈ ગયું હતું. પરંતુ આનંદ ત્યાં પહોંચ્યા પછી તે તટન સ્વચ્છ થયું, અને તેથી આનંદ આશ્ચર્યચકિત થયો. પાણી લઈ આવ્યા પછી લેણે તે વાત બુદ્ધને કહી, અને બોલ્યો, “ભગવન, તથાગતના મહાનુભાવથી આ પાણી સદાં સ્વચ્છ થયું !”

બુદ્ધે તે પાણી પીધું. એટલામાં પુકસ નામનો એક મદત્ત^૧ જે કુસિનારાથી પાવા જતો હતો, તે બુદ્ધને બોધ

૧ કુસિનારા અને પાવાના મદાજનોને મદ્દ કહેતા. તે વાસિકા ત્રાત્રી ક્ષત્રિય દલા.

પાસે આવ્યો. બુદ્ધે ત્હેને કેટલોક કાળ ઉપદેશ કર્યો. પછી ત્હેણે પોતાની પાસેથી બે અત્યંત સુંદર મુવર્ણવર્ણી વસ્ત્રો બુદ્ધને અર્પણ કર્યાં, અને નમસ્કાર કરી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે બે વસ્ત્રો શરીરે ઝોલી લઈ બુદ્ધ ભગવાન બિહુસંઘ સહ કંકુત્યા નદી પર ગયા. અને ત્યાં સ્નાન કરી પાસેના આંખાવાડીયામાં પેડા, અને ચુંદક નામના બિહુને કહ્યું કે " હે ચુંદક ! મ્હને જરા વિશ્રાન્તિ લેવા દે. મ્હારી કંથા તું અહીં પાથર. "

બુદ્ધની આજ્ઞા પ્રમાણે ચુંદકે તે કંથા ચોપડી કરી નીચે પાથરી. બુદ્ધગુરુ તે પર સૂતા, અને આનંદને કહે, " આનંદ, મ્હને ભોજન કરાવ્યા બાદ ચુંદક લુહારને માફું લામવા સંભવ છે; પણ ત્હેને તું એમ કહેજે કે ' ચુંદક, ત્હારું મ્હોરું બામ્મ સમજ કે તથાગતને છેવટની ભિક્ષા દેવાનો અલભ્ય પ્રસંગ ત્હેને જ પ્રાપ્ત થયો. જે દિવસે તથાગત સંબોધિતાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે દિવસે તે પરિનિર્વાણ પામે છે, તે બે દિવસે ત્હેમને આપેલી ભિક્ષા મહાશ્વસાયક અને મહાયુલ્લાસી છે. ' આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરી ચુંદકના મનમાંની શંકા તું દૂર કરાવજે. "

કંકુત્યા નદી પરથી બુદ્ધગુરુ બિહુસંઘ સહ દ્વિરખ્યવની નદી ઝોળખી ત્હેની પાર કુસિનારાપાસી મલ્લના શાલવનમાં ગયા. ત્યાં આનંદે એક બેડાયેલા શાલવટ નીચે બુદ્ધનું બિહાનું તૈયાર કર્યું. બુદ્ધ ભગવાન ઉત્તર તરફ મુખ કરી જમણે પડે સૂતા. તે વેળાએ તે શાલવટ ફાટ્યું હતું અને પુષ્પવૃષ્ટિથી જામે કે બુદ્ધની પૂજા જ ન કરતું હોય તેમ કૃષ્ણ ખેરવા કરતું. અંતરિશમાંથીયે

શુદ્ધ ઉપર પુષ્પટટિ થતી હતી, અને શુદ્ધપૂજન. માટે દિવ્ય વાદ્યો વાગતાં હતાં. તે જોઈ શુદ્ધે આનંદને કહ્યું " આનંદ ! તથામતની પૂજા માટે અને તેટલાં પુષ્પો વેરો, કે દિવ્ય વાદ્યો વગાડો, તોપણ તેટલાથી લેની પૂજા જનાર નથી; તથામતની પૂજાનો માર્ગ તો તેણે ઉપદેશોવા ધર્મને યથાર્થરીતે અનુસરવો એ જ હોઈ શકે. માટે આનંદ ! તું મ્હારા ધર્મને અનુસરીને વર્તન રાખજો. "

આનંદ બોલ્યો, " બગરનું ! ચાતુર્માસ ગાળ્યા પછી ચારે દિશાએથી મિશ્રુઓ આપનાં દર્શન આવતા, ત્યાં ઘીજ સગ્ગળન મિશ્રુઓની ઝોળખ થતી; પણ હવે અમને સગ્ગળન મિશ્રુનાં દર્શન કેવી રીતે થશે ? "

શુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, " આનંદ ! ત્હારા જેવા શદ્ધાવાન માણસે મ્હારા પરિનિર્વાણ પછી આ ચાર સ્થાનોના દર્શન લેવાં યોગ્ય છે. જ્યાં તથામત જન્મ્યો,^૧ જ્યાં તથામત^૨ સંશુદ્ધ થયો, જ્યાં તથામતે પહેલો ધર્મોપદેશ કર્યો,^૩ અને

૧ આ સ્થાન નેપાળની તમેગીમાં ભગવાનપૂર નામના છાંદાના મુખ્ય સદેરથી દોઢ મૈલને અંતરે છે. અને હાલમાં હુ'બિનદેઈ કહે છે. વ્દ. ૧. 'બુદ્ધ ધર્મ અને સંઘ' પાન ૨.

૨ આ સ્થાન ગયાની દક્ષિણે સાત મૈલ પર છે. અને શુદ્ધતયા કહે છે. ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધ એક મંદિર દોઢ ત્યાં શુદ્ધની પુષ્પજ મૂર્તિ, સ્વપ્ન વગેરે જોવામાં આવે છે.

૩ ઠારી પાસે સારનાયમાં શુદ્ધે પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો. શુદ્ધ-કાળમાં એને ઋષિપત્તન મૃતદા કહેતા.

જ્યાં તથાગત પરિનિર્વાણ ? પામ્યો; આ ચાર સ્થાનની યાત્રા કરતાં મનુષ્યને પુષ્કળ પુણ્ય મળશે. ”

આનંદે પૂછ્યું “ ભગવન્ ! સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કેમ વર્તવું ? ” બુદ્ધે કહ્યું, “ બને ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓનાં દર્શન વળ્યું કરો. ” “ પણ ભગવન્, દર્શનપ્રસંગે જ આવે તો શું કરવું ? ” “ આનંદ ! એવા પ્રસંગે એમની જોડે જોલસો મારો ! ” “ પણ ભગવન્, સંભાષણ પ્રસંગ આવ્યો તો શું કરવું ? ” “ આનંદ ! એવે પ્રસંગે સ્મૃતિ નામૃત રાખવી. ” “ ભગવન્ ! પરિનિર્વાણ પછી આપના દેહની શી વ્યવસ્થા કરવી ? ”

બુદ્ધે ઉત્તર આપ્યો, “ આનંદ ! મહારા પરિનિર્વાણ પછી મહારા દેહની પૂજા કરવાની માયાફાડમાં ત્હમે પડશો નહિ. મહેં જે સન્માર્ગ ત્હમને બતાવ્યો છે, તેને અતુસરી ચાલવાનો પ્રયત્ન કરો. સાવધાન થાઓ, ઉદ્યોગી થાઓ અને શાન્ત થાઓ ! પુષ્કળ શ્રદ્ધાથી મહારા ધિધ્વ છે, તે મહારા શરીરની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરશે. ”

ત્યાર પછી આનંદે વિદ્યારમાં જઈ આંસુ પાડવા માંડ્યાં. પોતે સોતાપન્નની ? પાયરીએ હોતાંજ ભગવંતનું

૧ આ સ્થાન ગોરખપૂર જિલ્લામાં છે. કસયા નામનું એક તાલુકાનું ગામ છે, ત્યાંથી આ એક મૈથિના અંતરે છે; આને ત્યાંના ખેડૂતો ‘માયાકુંવરદા’ કોટ કહે છે.

૨ સોતાપન્ન, સકદાગામી, અનાગામી અને અરદા એવી નિર્વાણ માર્ગે ચઢેલા મનુષ્યની ચાર પાયરી છે. જ્ઞાન, શુદ્ધ ધર્મ અને સંયમ પાત્ર છે.

પરિનિર્વાણ થાય છે, એ બદલ તેને અત્યંત દુઃખ થયું. ત્યારે બુદ્ધે તેને બોલાવી મંગારી કહ્યું, “ આનંદ ! આમ શોકાકુલ થઇ નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુથી આપણો વિયોગ થશે, એમ મહેં અમાક જ કહ્યું નથી કે ? જે વસ્તુ જન્મ પામી છે, તેનો નાશ થવા દેવો એ શક્ય છે કે ? આનંદ, તેં તથામતની બાવિક બુદ્ધિથી સેવા કરી છે, તું પુરુષવાન છે; જો તું પ્રયત્ન કરીય, તો તું જલ્દી જ અર્હત થઇય !”

આનંદે બોલ્યો, “ ભગવન ! આ ન્હાનારા શહેરમાં આપનું પરિનિર્વાણ થાય એ મને ઠીક લાગતું નથી. અંપા, રાજગૃહ, આવસ્થિ, સાકેત, કૌશાંબી અને વારાણસી, આ મોટાં શહેરોમાંથી એકાદ શહેરમાં તથામતનું પરિનિર્વાણ થાય, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે.”

બુદ્ધે કહ્યું, “ આનંદ ! આ ન્હાનું શહેર છે એમ સમજીય માં. હમણાં જો કે આની ન્હાના શહેરમાં ગણુના થાય છે, તો યે પૂર્વે એક કાળે મુદ્દર્શન નામના પ્રખ્યાત રાજાની આ રાજધાની હતી. તે વેળાએ આને કુશાવતી કહેતા અને તેને દેવોની રાજધાનીની ઉપમા અપાતી.

“ આનંદ ! હવે તું કુસિનારા શહેરમાં જઇ મલ્લોને કહે કે તથામત ત્હમારા રાજ્યમાં રાજધાનીની પાડોશમાં પરિનિર્વાણ પામનાર છે; જો તેમનાં છેવટનાં દર્શન કરવાની ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો ચાલો. પાછળથી અમને આ સમાચાર મળ્યા નહિ, એ બદલ પથ્થાતાપ કરશે નહિ. ”

તે વેળાએ કુસિનારામાંના મત્ર કોષ્ઠક કારણસર પોતાના સંચાગારમાં બેમા થયા હતા. આનંદે તેમને બુદ્ધનો સંદેશો

સંભળાવ્યો ત્યારે તે પોતાનાં બાળગોપાળ સહ શોકસાગરમાં
ડૂબી ગયા. ‘બુદ્ધગુરુ જલ્દી પરિનિર્વૃત્ત થાય’ છે !
‘ધર્મસૂર્ય’ જલ્દી આયગે છે !’ એમ જે તે કહેવા
લાગ્યા.

પછી તે સર્વ મસ્તો પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રો સહિત બુદ્ધનાં
અંતિમ દર્શન કરવા માટે શાલવનમાં ગયા. પ્રત્યેક મસ્તો
બુદ્ધને વારાશસ્તી નમસ્કાર કર્યા હોત, તો તે આખી રાત્રિ
હેમના નમસ્કારવિધિમાં જ ગઈ હોત ! માટે આનંદે
મધુના કુળમાંના મુખ્ય મુખ્ય મસ્તોને આગળ લાવી નમસ્કાર
કરાવ્યા અને ‘ભગવન્ ! આ અમુક મત્ર પોતાનાં બાળ-
ગોપાળ સહ અને ચાકર નોકર સહ નમસ્કાર કરે છે !’ એ
શબ્દોથી બુદ્ધને હેમની ઓળખાણ કરાવી.

તે વેળાએ સુમદ્ર નામનો એક પરિવ્રાજક કુસિનારામાં
રહેતો હતો. તે દિવસે પોદો ફાટતાં બુદ્ધનું પરિનિર્વાણ થનાર
છે, એવું જ્યારે લેણે સાંભળ્યું ત્યારે તે બારેબાર જ શાલ-
વનમાં આવ્યો અને આનંદને કહે, “આનંદ, તથાગતનો
પ્રાદુર્ભાવ આ લોકમાં કયમિંત જ થાય છે, એમ મ્હે
સાંભળ્યું છે, અને આજ રાત્રે આપણા ગુરુનું દેહાવસાન
થનાર છે એ વાતે સુદાં મ્હારે દાને આવી છે. તો
યોડામાં જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે કહી ગૌતમ મ્હારી સંદાનું
નિવારણ કરશે કે ?”

આનંદે જવાબ આપ્યો, “હે સુમદ્ર ! આવે વખતે
તું તથાગતને ત્રાસ આપીશ માં, તથાગત થાકીને સોય ચઢ
ગયા છે !”

મુબદ્ર અને આનંદનો આ સંવાદ સાંભળી બુદ્ધ બોલ્યા, “આનંદ, મુબદ્રને પ્રતિબંધ કરીશ નહિ; ત્હેને તથાગતનાં દર્શન કરવા દે. તે જિજ્ઞાસુ છે. તે મ્હને જે પ્રશ્ન પૂછનાર છે, તે મ્હને ત્રાસ આપવાના ઉદ્દેશથી ન હોય પોતાને તત્ત્વબોધ થાય એ હેતુથી પૂછનાર છે, અને મ્હારા બાપણનો બાવાર્થ તે તુર્ત સમજી લેશે.”

આનંદે મુબદ્રને બુદ્ધ પાસે જવાની છૂટ આપી. બુદ્ધે ટુંકામાં ત્હેને ઉપદેશ આપ્યો; તે સાંભળી મુબદ્ર બુદ્ધને, ધર્મને અને સંધને શરણુ ગયો, અને પોતાને બિશ્વસંધમાં લેવાની લ્હેમને વિનંતી કરી.

બુદ્ધ બોલ્યા, “હે મુબદ્ર! જે જીજ્ઞા પંથના શ્રમણો હોય છે ત્હેમને ચાર મહિના સુધી ગમે અમારા સંધમાં ન લેતાં એકાદ બિશ્વને સ્વાધીન કરીએ છી અને ત્હેનું વર્તન જો સમાધાનકારક હોય, તો ચાર મહિના પછી ત્હેને પ્રવ્રજ્યા આપી સંધમાં લઈએ છીએ.”

મુબદ્ર બોલ્યો, “ભગવન્! જે જીજ્ઞા પંથના શ્રમણને ચાર મહિના વાટ જોવી પડે છે, તો હું ચાર વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા ન લેતાં બિશ્વ પાસે રહેવા તૈયાર છું. મ્હાઈ આચરણુ થોડું છે, એવું જણાઈ આવતાં ચાર વર્ષ પછી બિશ્વ મ્હને પોતાના સંધમાં લે.”

આથી મુબદ્રને બુદ્ધે આનંદને સ્વાધીન કર્યો, અને ત્હેને યથાવિધિ પ્રવ્રજ્યા વગેરે દેવા કહ્યું. પછી બુદ્ધે આનંદને કહ્યું, “આનંદ, આ ધર્મપંથમાં મ્હારા દેહાવસાન પછી કેાઇ શાસ્ત્રા (શાસનકર્તા) રહ્યો નથી, એમ ત્હેમને લાગવાનો

સંભર છે; પણ આનંદ ! મહારી ગેરહાજરીમાં મહેં ને ધર્મ અને વિનય લેમને યાખવ્યો છે, તેજ લેમારો ચાસ્તા થશે. ”

વળી છુદ્ધ બિહુને દેશીને બોલ્યા, “હે બિહુઓ ! મહારા ધર્મ સંબંધે કેટલે કાંઈ શંકા હોય, તો લેલે તે આ વેળાએ પૂછી લેવી. ”

પણ તે બિહુઓમાં સર્વ સોતાપત્રની ઉપરની પાપરીના જ હતા; સોતાપત્ર યેા નહોતો, એવો એક પણ લેમાં નહોતો. એટલે છુદ્ધના ધર્મમાર્ગ વિષે કાંઈના યે મનમાં શંકા આવી નહિ. ત્યારે છુદ્ધ બોલ્યા, “હે બિહુઓ ! હવે હું લેમને કહું છું કે સંસ્કાર વ્યવધર્મી છે, માટે સાવધાનીથી વર્તો. ”

આજ તથાગતના છેવટના શબ્દો !

પછી છુદ્ધગુરુ ધ્યાનસ્થ થયા. પહેલા ધ્યાનથી અનુક્રમે નૈવસંગનાસંગા સમાધિ સુધી સર્વ સમાધિની પાપરીઓ ઓળંગીને તે ૪રી અનુક્રમે પહેલા ધ્યાન પર આવ્યા, અને ત્યાંથી ચોથા ધ્યાન પર આવી પરિનિર્વાણ પામી ગયા. તેજ ક્ષણે બવંકર ભૂમિકંપ થયો, અને આકાશમાં દેવોનાં દુંદુભિ ફૂટી મયાનો અવાજ સંભળાયો ! ત્યારે બ્રહ્મદેવ બોલ્યા, “સર્વ પ્રાણી પોતાનો દેહ છોડીને જનાર છે. આવા આ લોકોત્તર ચાસ્તા સમ્યક્સંજુદ તથાગત મુદ્દાં અદ્વાદિક ગજ-સંપન્ન હોઈ પરિનિર્વાણ પામી ગયા ! ”

હંદ્ર બોલ્યો, “અરેરે ! સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે. તે ઉપાદ્યવધર્મી હોવાથી ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામે છે. લેમને ઉપસમ જ સુખાકારી નિવડે છે. ”

અનુરૂદ્ધ બોલ્યો, “આ ઘાંતયિત મુનિના આધાસ પ્રધાસની ચે ખમર પડી નહિ ! અત્યંત ધીરજથી ત્હેણે સર્વ વેદના સદન કરી, અને લગાર પણ કમઝા સિવાય તે નિર્વાણ પામ્યા ! તેલ ખૂટવાથી જેમ મગાલ આપોઆપ હોલવાય છે, તેમ આનું ચિત્ત એને એ જ કેદાણે વિમુક્ત થયું. ”

આનંદ બોલ્યો, “સર્વશુભસંપન્ન સંશુદ્ધનું પરિનિવાર્ણ યતાંની સાથે જ મહારાં અંગ પર કાંટા ઉભા થયા ! હું મમરાઈ ગયો ! ”

જે બિંદુ હજી મુધી અર્હતપદને પહોંચ્યા ન હતા, તે છુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી શોકાકુલ થઈ ગયા, પણ જે અર્હતપદને પામ્યા હતા ત્હેમણે, સર્વ સંસ્કાર અનિત્ય છે, ત્હેમનો સમાગમ કાયમ રહેવો શક્ય નથી, એવો વિચાર કરીને છુદ્ધનો વિયોગ બારે વિવેકપૂર્વક સદન કર્યો. શોકનિમમ્ન થયેલા બિંદુએને અનુરૂદ્ધે કહ્યું, “હે બંધુઓ ! શોક દરશો નહિ, અને રડશો નહિ. સર્વ પ્રિય વસ્તુનો આપણને વિયોગ થનાર છે, એ વાત બગવતે આપણને પૂર્વે જ કહી નથી કે ? ”

તે રાત્રિનો અવસિટ (ખાટી રહેલો) ભાગ અનુરૂદ્ધે અને આનંદે બિંદુએને ધર્મોપદેશ કરવામાં ગાળ્યો.

ખાજે દિવસે મલ્લોને બગવાન છુદ્ધના પરિનિર્વાણની ખમર આપવામાં આવી. ત્હેમણે મધમાલાદિકથી છુદ્ધના શરીરની પૂજા કરીને ચક્રવર્તી રાજાના શરીરની જેમ છુદ્ધના શરીરનું ગૌરવ કર્યું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી બારે ઉત્સવ કરીને કુસિનારાની પૂર્વે ત્હેમણે ચંદનકાળની એક મોટી ચિતા રચી, અને છુદ્ધનું શરીર નવીન વસ્ત્રો વડે વીંટાળી તેલની

પેણીમાં નાખ્યું; પછી તે ચિતા પર લઈ જઈ મૂકવામાં આવ્યું; તે ચિતા કેમે ઠરી સળગે નહિ! આથી મશ્વો અનુરુદ્ધને કહે, “બદંત, ચિતા સળગતી નથી એનું કારણ શું?”

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “હે મૂઢરથો! દેવના પ્રભાવથી આ ચિતા સળગતી નથી. મહાકારયપ પાવાનગરથી તથાગતના શરીરનાં હેવટનાં દર્શન કરવા માટે મોટા ભિક્ષુસમુદાય સહ ચાલી આવે છે. તેમના અદિં આવી પહોંચ્યા સિવાય આ ચિતા સળગવાની નથી, એવો દેવનો અભિપ્રાય છે.”

એટલામાં મહાકારયપ તથાગતની ચિતા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે ચિતાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી અને છુદ્ધના પગ ઉઘાડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. મહાકારયપ સાથે આવેલા ભિક્ષુઓ યે તે ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી તથાગતને પગે પડ્યા. પછી ચિતા આપોઆપ ચેતી!

તથાગતનું શરીર દગ્ધ થયા પછી આકાશમાંથી એક ઉદ્ધ-ધારા નીચે આવી અને તે ચિતા હોલવાઈ. મશ્વોએ પણ ગધેદકથી તે ચિતા હોલવી. છુદ્ધનાં અસ્થિ ભેગાં કરી મશ્વોએ તેના રક્ષણ માટે ખુટ્ટી તલવારનો ખડો પહેરો મૂક્યો, અને વૃત્ત, ગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિથી તે અસ્થિની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી.

તથાગત કુસિનારા મુકામે પરિનિર્વાણ પામ્યાના સમાચાર હુંક વખતમાં જ સર્વત્ર ફેલાયા. અને મગધદેશના અમ્બતરાત્રુ રાજાએ, વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાક્યોએ, અપ્પકાપના છુલ્લીઓએ, રામગ્રામનાં કોલિયોએ, વેદુલીપ-માંના એક પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે, તથા પાવાના મશ્વોએ છુદ્ધના શરીરાવશેષનો ભાગ લેવા માટે પોતપોતાના દૂત કુસિનારામાં

મોકલ્યા; પણ મલ્લોએ ત્વેમને હિસ્સો આપવા ના પાડી. આથી દ્રોણ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુસિનારાના મલ્લોને કહ્યું, “ હે મહાગ્ઝનો ! હું કહું છું તે તરફ જરા લક્ષ આપો. આપણા યુદ્ધ ક્ષમાવાદી હતા; તે મહાપુરુષના શરીરાવશેષના હિસ્સા માટે ટંટા કરતાં બેસવું અયોગ્ય ગણાય. તેથી સર્વેએ એક મતે આઠ ભાગ કરવા એ ઠીક છે. સર્વ દિશામાં યુદ્ધના સ્તૂપ યાય એ યોગ્ય છે. કેમકે, પુષ્કળ લોકોનો યુદ્ધ પ્રતિ ભક્તિભાવ છે !”

પછી તે બ્રાહ્મણે સૌનું સમાધાન કરી તથાગતના અસ્થિના સરખા આઠ ભાગ કર્યા. તે તે હતોને આખી તે બોલ્યો, “ હવે આ જ ધડો રહ્યો છે, તે ત્વમે મહને આપો. યુદ્ધના સ્મારક માટે હું આ ધડા ઉપર એક સ્તૂપ બાંધનાર છું.”

તે સમજાએ તે ધડો ધણા આનંદથી દ્રોણ બ્રાહ્મણને આપ્યો. એટલામાં પિષ્કલિવનમાંના મૌર્યોનો હત યુદ્ધનાં અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ હવે ભાગ મગવો અશક્ય હોવાથી, યુદ્ધની ચિંતાના કોલસા તે હતને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અન્નતથાનુએ પોતાના હિસ્સા પર રાજગૃહમાં એક સ્તૂપ બાંધ્યો. લિચ્છવીઓએ વૈશાલીમાં, શાક્યોએ કુપિલવસ્તુમાં, યુક્તીઓએ અણકાપમાં, કૌલિયોએ રામગ્રામમાં, વૈદ્યદીપના બ્રાહ્મણે વૈદ્યદીપમાં, પાવાના મલ્લોએ પાવામાં અને કુસિનારાવાસી મલ્લોએ કુસિનારામાં સ્તૂપો બાંધ્યા. દ્રોણ બ્રાહ્મણે પોતાને મળેલા ધડા પર સ્તૂપ બાંધ્યો, અને પિષ્કલિવનના મૌર્યોએ પણ પોતાને મળેલા કોલસા

પેણીમાં નાખ્યું; પછી તે ચિતા પર લઈ જઈ મૂકવામાં આવ્યું; તે ચિતા કેમે કરી સળગે નહિ! આથી મશ્તો અનુરુદ્ધને દહે,
“ભદંત, ચિતા સળગતી નથી એવું કારણ શું?”

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “હે ગૃહસ્થો! દેવના પ્રભાવથી આ ચિતા સળગતી નથી. મહાકાર્યપ પાવાનગરથી તથાગતના શરીરનાં છેવટનાં દર્શન કરવા માટે મોટા બિશ્વસમુદાય સહ ચાલી આવે છે. તેમના અહિં આવી પહોંચ્યા સિવાય આ ચિતા સળગવાની નથી, એવો દેવનો અભિપ્રાય છે.”

એટલામાં મહાકાર્યપ તથાગતની ચિતા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેણે તે ચિતાની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી અને છુદ્ધના પગ ઉઘાડી તે પર પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. મહાકાર્યપ સાથે આવેલા બિશ્વોએ એ તે ચિતાની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી તથાગતને પંજે પડ્યા. પછી ચિતા આપોઆપ ચેતી!

તથાગતનું શરીર દગ્ધ થયા પછી આકાશમાંથી એક ઉદક-ધારા નીચે આવી અને તે ચિતા હોલવાઈ. મશ્તોએ પણ મધોદકથી તે ચિતા હોલવી. છુદ્ધનાં અરિય ભેગાં કરી મશ્તોએ તેના રક્ષણ માટે ખુબી તલવારનો ખડો પહેરો મૂક્યો, અને વૃત્ય, ગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિકથી તે અસ્થિની પૂજા કરવાની શરૂઆત કરી.

તથાગત કુસિનારા મુકામે પરિનિર્વાણ પામ્યાના સમાચાર હુંક વખતમાં જ સર્વત્ર ફેલાયા. અને અગધરેશના અમતશત્રુ રાજાએ, વૈશાલીના લિચ્છવીઓએ, કપિલવસ્તુના શાક્યોએ, અગ્નિદ્ર્યના છુલ્લીઓએ, રામચામનાં કેલિયોએ, વેદુલીપ-માંના એક પ્રસિદ્ધ ગ્રાહણે, તથા પાવાના મશ્તોએ છુદ્ધના શરીરાવશેષનો ભાગ લેવા માટે પોતપોતાના દૂત કુસિનારામાં

મેઠડ્યા; પણ મહોએ તેમને દિરસો આપવા ના પાડી. આથી દ્રોણ નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે કુસિનારાના મહોને કહ્યું, “ હે મહાગતો ! હું હું હું તે તરફ જરા લડ આપો. આપણા યુદ્ધ ક્ષમાવાદી હતા; તે મહાપુરુષના શરીર-વશેષના દિરસા માટે ટંકા કરતાં બેસવું અયોગ્ય ગણાય. તેથી સર્વેએ એક મને આઠ ભાગ કરવા એ હીક છે. સર્વ દિશામાં યુદ્ધના સ્તૂપ વાય એ યોગ્ય છે. કેમકે, પુષ્કળ લોકોનો યુદ્ધ પ્રતિ બક્ષિભાવ છે !”

પછી તે બ્રાહ્મણે સૌનું સમાધાન કરી તથાગતના અસ્થિના સરખા આઠ ભાગ કર્યા. તે તે હતોને આપી તે બોલ્યો, “ હવે આ જ ધડો રહ્યો છે, તે ત્હમે મ્હને આપો. યુદ્ધના સ્મારક માટે હું આ ધડા ઉપર એક સ્તૂપ બાંધનાર છું. ”

તે સધગાએ તે ધડો ધણા આનંદથી દ્રોણ બ્રાહ્મણને આપ્યો. એટલામાં પિષ્કલિવનમાંના મૌર્યોના દૂત યુદ્ધનાં અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ અસ્થિઅંશ માગવા માટે કુસિનારામાં આવી પહોંચ્યો. પણ હવે ભાગ મગવો અશક્ય હોવાથી, યુદ્ધની મિતાના કોલસા તે દૂતને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. અન્નનસતુએ પોતાના દિરસા પર રાજગૃહમાં એક સ્તૂપ બાંધ્યો. લિચ્છવીઓએ વૈસાલીમાં, શાક્યોએ કપિલવસ્તુમાં, યુદ્ધીઓએ અલ્લકપમાં, કોલિયોએ રામગામમાં, વૈકુંઠીપના બ્રાહ્મણે વૈકુંઠીપમાં, પાવાના મહોએ પાવામાં અને કુસિનારાવાસી મહોએ કુસિનારામાં સ્તૂપો બાંધ્યા. દ્રોણ બ્રાહ્મણે પોતાને મળેલા ધડા પર સ્તૂપ બાંધ્યો, અને પિષ્કલિવનના મૌર્યોએ પણ પોતાને મળેલા કોલસા

“ પુરાતત્ત્વ ”

પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રકટ થતું માસિક
જેમાં ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયો
ઉપર લેખો પ્રકટ કરવામાં આવે છે. ત્રણ અંકો બહાર પડી ગયા
છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫-૮-૦ પોસ્ટેજ વગેરે ૦-૮-૦
અભિપ્રાયો

“The Puratatva...is a new departure altogether, and strikes a note hitherto not known to the periodical literature of Gujerat. From start to finish it is fully of antiquarian lore and almost every contributor has tried to throw some new light on the antiquities of Gujerat and India in general.”—Modern Review

This new quarterly magazine published in Gujerati aims, as the name implies, at investigating the past history of our country (especially of Gujerat) by scientific and approved methods.....But as the third phase gains ground and as our scholars become more and more impartial we will surely command the respect of the rest of the world. Truth will always command a respectful hearing. This new quarterly is professedly an exponent of the third class and as such it will surely do good work...The first number is distinctly good.—The Calcutta Review

તારીખે નામ નોંધાયે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુરાતત્ત્વ મંદિર ગ્રંથાવલીનાં પુસ્તકો

- ૧ પાલિપાઠાવલી સં. મુનિ જિનવિજય ૦-૧૪-૦
 - ૨ પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ સં. મુનિ જિનવિજય ૦-૧૨-૦
 - ૩ આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (સાદું પુઠું) ૨ -૦-૦
- (જેમાં નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.)

પુરાતત્ત્વનો પૂર્વ ઇતિહાસ—મુનિ જિનવિજય.

સત્યનારાયણ—દ. બા. કાસેલકર.

ચાણુક્ય-કૌટિલ્ય—રા. વિ. પાઠક.

યોગદર્શન—પં. સુખલાલજી.

ઉન્નતપ્રજ્ઞામ—મૌ. અબદુલ અહર નદવી.

પ્રાચીન મણિતશાસ્ત્ર.—જે. ચિ. સ્વામિનારાયણ.

પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય—પં. ખેચરદાસ.

નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ—રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ.

- ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય લેખક: મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુવાદક: મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ તથા
નરહરિ હારકાદાસ પરીખ

- ૫ ઉપનિષદ્ પાઠાવલી સં. દત્તાત્રેય બા. કાસેલકર

- ૬ અલિધમ્મત્થસંગ્રહો સં. ધર્માનંદ કોસમ્બી

- ૭ પુદ્ગલપીલાસારસંગ્રહ લે. ધર્માનંદ કોસમ્બી

લખે:

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર

એલિસચીજ

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી મકટ થયેલાં પુસ્તકો

અભાણુસાસ્ત્રઅવેશિકા લેખક: શ્રી રામનારાયણ પાઠક	૨-૦-૦
પૂર્વરંભ (આર્યાવર્તનું ઇતિહાસ) લેખક: કાલેલકર અને પરીખ	૧-૦-૦
ઐતિહાસિક વાર્તામાલા (મિત્રવંશ)	૦-૧૨-૦
લેખક: નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌહાણી	
સંપત્તિશાસ્ત્ર ભાગ ૧ શ્રી મોદેના પુસ્તક પરથી અનુવાદ	૦-૩-૦
„ ભાગ ૨ „	૦-૮-૦
„ ભાગ ૩-૪ „	૧-૪-૦
ગણિતની પરિભાષા લેખક શ્રી. હરિદર જી	૦-૪-૦
રવતંત્ર વાલસિક્ષણ (ડૉ. મૉન્ટેસોરી)	૦-૩-૦
શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકા	
બાળવાર્તાઓ (શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકાનું ભાષણ)	૦-૩-૦
અણીબાર (બાળકવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦
સંપાદક શ્રી. જીવતરામ દવે	
શાયણ (અણીબારથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)	૦-૮-૦
સંપાદક શ્રી. જીવતરામ દવે	
ચાણજીભાડી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)	૦-૧-૬
સંપાદક શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકા	
ચાણજીભાડી-મોટી (બાળપોથી)	૧-૩-૦
સંપાદક શ્રી. ગિરીનરાંકર બધેકા	

ગુજરાતી પહેલી ચોપડી સંયોજક ભરૂચ કેળવણી મંડળ ૦-૪-૧
 ગુજરાતી બીજી ચોપડી ” ” ૦-૪-૧
 “વિદ્યાપીઠ”—દ્વિમાસિક “સાગરમતી”ની સાથે (વાર્ષિક) ૩-૦-૭

મળવાનાં ઠેકાણાં:

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય એલિસબ્રીજ: અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર:
 સારંગપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં